

Микола Махній

ПСИХОЛОГІЧНІ ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ

у діагностично-корекційній роботі з дітьми

УДК 159.9.018 : 159.922.76
ББК 88.492
М 36

Автор:

Махній Микола Михайлович, практичний психолог, консультант
КУ «Інклюзивно-ресурсний центр №1» Чернігівської міської ради
mykola.makhnii@gmail.com
www.facebook.com/mykola.makhnii

Провідні публікації:

«Історія психології», «Етнічна психологія» (Видавничий Дім «Слово», 2016);
«Еволюція інтимності: від Едему до Мережі» («Academia.edu», 2017);
«Мережеве суспільство: кіберпсихологічний путівник» («Academia.edu», 2018);
«Проективний психологічний інструментарій для роботи з дітьми
з особливими освітніми потребами» («Десна Поліграф», 2021).

Рецензенти:

О. Ю. Дроздов, доктор психологічних наук, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка;

Л. М. Гальонка, методист ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Махній М. М.

М36 Психологічні графічно-малюнкові методики у діагностично-корекційній роботі з дітьми/М. М. Махній. – Чернігів: Десна Поліграф, 2022. – 216 с.

ISBN 978-617-8020-44-6

У посібнику подається опис проективних графічно-малюнкових методик, що застосовуються в широкому спектрі практичних завдань: діагностичних, навчальних, корекційних, терапевтичних.

Розглянуто основні науково-практичні підходи з проблем використання психомалюнку у діагностико-корекційному процесі, презентовані доступні арттерапевтичні практики для роботи з дітьми в сучасному інклюзивному освітньому просторі.

Для практичних психологів системи освіти, арттерапевтів, корекційних педагогів, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів.

УДК 159.9.018 : 159.922.76
ББК 88.492

ISBN 978-617-8020-44-6

© Махній М. М., 2022

ЗМІСТ

5	ПЕРЕДМОВА
	<i>Розділ перший</i>
7	ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОРΟΣЛИМИ
8	ОНТОГЕНЕЗ ДИТЯЧОГО МАЛЮНКА: СТАДІЇ РОЗВИТКУ
12	МАЛЮНКИ ДОШКІЛЬНИКІВ: НОРМИ ТА ВІДХИЛЕННЯ
16	ХУДОЖНЯ ОБДАРОВАНІСТЬ ДІТЕЙ: МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ
	<i>Методика «Незакінчений малюнок» · Графічний тест творчого мислення ·</i>
	<i>Тест здібностей до малювання · «Візуальний щоденник» · «Кольороструктурування»</i>
21	КОЛІРНА ГАМА МАЛЮНКА: МОТИВАЦІЯ УПОДОБАНЬ
26	ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ:
	ВІД ТЕСТОВОГО ДО ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО РОЗУМІННЯ
30	<i>Літературні джерела</i>
	<i>Розділ другий</i>
33	МАЛЮНКОВА ТЕРАПІЯ: КОРЕКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДИТЯЧОЇ ОБРАЗОТВОРЧОСТІ
34	ХУДОЖНЯ ЕКСПРЕСІЯ: МЕХАНІЗМ ТЕРАПЕВТИЧНОГО ВПЛИВУ
35	ПРОЄКТИВНИЙ МАЛЮНОК: ПРИНЦИПИ І МОДЕЛІ АНАЛІЗУ
38	АРТТЕРАПЕВТИЧНІ ЗАНЯТТЯ: СТРУКТУРА І ТЕМАТИКА
40	НЕТРАДИЦІЙНІ ХУДОЖНІ ТЕХНІКИ: ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ ВПЛИВ
42	<i>Літературні джерела</i>
	<i>Розділ третій</i>
44	АВТОПОРТЕТ В ІНТЕР'ЄРІ: ГРАФІЧНІ ПРОЄКЦІЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»
45	«МАЛЮНОК ЛЮДИНИ»
50	«МАЛЮНОК ЛЮДИНИ СВОЄЇ ТА ПРОТИЛЕЖНОЇ СТАТІ»
53	«ДІМ-ДЕРЕВО-ЛЮДИНА»
59	«ДЕРЕВО»
69	«АВТОПОРТРЕТ»
74	«НАМАЛЮЙ СЕБЕ»
75	«СПРИЙМАННЯ ОБРАЗУ ТІЛА»
78	«КОНСТРУКТИВНИЙ МАЛЮНОК ЛЮДИНИ»
81	«ДЕРЕВО ЗДОРОВ'Я»
83	«Я В ІНТЕРНЕТІ»
89	<i>Арттерапевтичні вправи «Інопланетянин» · «Шлях до Я-ідеального» ·</i>
	<i>«Автопортрет у повний зріст» · «Маска»</i>
90	<i>Літературні джерела</i>
	<i>Розділ четвертий</i>
94	РОДИННИЙ ПОРТРЕТ: ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ СІМЕЙНОЇ ДІАГНОСТИКИ
96	«МАЛЮНОК СІМ'Ї»
100	«КІНЕТИЧНИЙ МАЛЮНОК СІМ'Ї»
104	«СІМ'Я ТВАРИН»
106	«МАЛЮНОК СІМ'Ї КАЗКОВИХ ТВАРИН»
108	«ПТАШИНЕ ГНІЗДО»
110	«БАРАНЧИК У ПЛЯШЦІ»
111	«ТРИ ДЕРЕВА»
115	<i>Арттерапевтичні вправи «Сім'я у вигляді квітів» · «Родинне коло»</i>
116	<i>Літературні джерела</i>

	<i>Розділ п'ятий</i>
117	ГАЛЕРЕЯ ПОЧУТТІВ: СИМВОЛІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕКСПРЕСИВНОЇ ОБРАЗОТВОРЧОСТІ
118	«РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДОШКІЛЬНИКА»
	«Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» · «Три бажання»
120	«ЗІРКИ ТА ХВИЛІ»
124	«КАКТУС»
126	«НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»
133	«ЛЮДИНА ПІД ДОЩЕМ»
142	«ВУЛКАН»
144	«ЧАРІВНА КРАЇНА ПОЧУТТІВ»
146	Арттерапевтичні вправи «Крокодил» · «Долаємо страх» · «Лінії почуттів» · «Мій настрій» · «Зняття обмежень»
149	Літературні джерела
	<i>Розділ шостий</i>
151	ІШКІЛЬНА ПАЛІТРА: ОСВІТНІЙ ПРОСТІР У МАЛЮНКАХ ДІТЕЙ
152	«Я У МАЙБУТНІЙ ШКОЛІ»
155	«ШКОЛА ЗВІРІВ»
156	«КЛАС ТВАРИН»
158	«БУДИНОЧКИ»
159	«ЩО МЕНІ ПОДОБАЄТЬСЯ У ШКОЛІ?»
160	«КІНЕТИЧНИЙ МАЛЮНОК ШКОЛИ»
161	«ШКОЛА і Я»
162	Літературні джерела
	<i>Розділ сьомий</i>
163	ЕСКІЗИ ЖИТТЯ: ЗАМАЛЬОВКИ ДЛЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ
164	«КАРТИНА СВІТУ»
168	«РИСУНОЧНИЙ ТЕСТ ВАРТЕГГА»
176	«КАРТА КАЗКОВОЇ КРАЇНИ»
179	«КВАРТИРА»
181	«ЛЮДИНА, ЯКА ЗРИВАЄ ЯБЛУКО»
187	«НАМАЛЮЙ СВОЄ ЖИТТЯ»
189	«ПЕРЕХРЕСТЯ»
190	Арттерапевтичні вправи «Безлюдний острів» · «Вавілонська вежа» · «Дружні кола» · «Карта внутрішнього світу» · «Годинник» · «Містечко»
193	Літературні джерела
	<i>Розділ восьмий</i>
195	НЕТРАДИЦІЙНЕ МАЛЮВАННЯ: КОРЕКЦІЙНО-РОЗВАЖАЛЬНІ І МЕДИТАТИВНІ ХУДОЖНІ ТЕХНІКИ
196	«КАРАКУЛІ»
	«Гра в каракулі» · «Щоденник каракулів»
199	«ПАЛЬЦЕГРАФІЯ»
	«Загадкові відбитки» · «Казкова галявина» · «Мешканці підводного світу»
201	«ДРУКУВАННЯ ЗОБРАЖЕНЬ»
	«Овочева штампографія» · «Відбиття листям» · «Акватипія» · «Монотипія» · «Бульбашкографія» · «Ебру»
203	«МАНДАЛОТЕРАПІЯ»
207	«МЕДИТАТИВНЕ МАЛЮВАННЯ»
	«Дудлінг» · «Зентангл» · «Зендудлінг» · «Зенарт»
210	«ПРАВОПІВКУЛЬНЕ МАЛЮВАННЯ»
	«Профіль – ваза» · «Перевернута копія» · «Малювання наосліп»
214	Літературні джерела

ПЕРЕДМОВА

Першим був малюнок. І прадавній наскельний живопис тому підтвердження. Малювання первинна навичка комунікації. Вона схована глибоко в нашому корінні і чудово підходить як інструмент для зняття емоційної і фізичної напруги, оновлення сил, структурування думок.

В дитинстві кожна людина проходить через графічне відображення предметів та оточення: малюючи паличкою на піску, травинкою на воді, крейдою на асфальті. І ми навіть не замислюємося над користю таких простих дій, які сягають корінням доісторичного минулого.

На сьогодні проєктивний малюнок міцно увійшов у практику діагностики та корекції і став одним із найбільш поширених об'єктів психологічного аналізу. Методики, засновані на використанні малюнків дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, займають чи не центральне місце в діяльності практичного психолога. Попри недосконалість техніки, період від п'яти до десяти років називають «золотою добою дитячого малюнку».

Олівець, пензлик і папір – найкращий спосіб передачі найсміливіших надій та найглибших побоювань дитини. Тому питання аналізу й інтерпретації дитячих малюнків завжди цікавили багатьох фахівців у галузі освіти і, загалом, дорослих, оскільки через процес спостереження та тлумачення малюнків дітей можна отримати дані про соціальний, емоційний, фізичний та інтелектуальний розвиток кожної дитини.

За порівняно недовгу історію проєктивних графічно-малюнкових методів, які застосовуються з метою дослідження індивідуально-психологічних особливостей людини розроблено багато спеціальних прийомів і процедур, які увійшли в число класичних діагностичних засобів. Це різні модифікації тестів «Малюнок людини» (Ф. Гудінаф, Д. Гарріс, К. Маховер), «Дім-Дерево-Людина» (Дж. Бак, Е. Хаммер), «Дерево» (К. Кох), «Малюнок сім'ї» (В. Вольф, В. Хьюлс, Р. Бернс, С. Кауфман, Г. Хоментаскас, Р. Беляускайте), «Автопортрет» (Р. Бернс, Е. Романова, С. Потьомкіна), «Неіснуюча тварина» (М. Дукарович) та інші.

Тези багатьох дослідників підтверджують думку, що малюнок для дитини є не мистецтвом, а своєрідною мовою. Справа в тому, що малювання дає дитині можливість виразити речі, ситуації і події (дійсні чи фантастичні) за допомогою зображень. Це дозволяє створити систему інформації з використанням графічних знаків в той період, коли усна або письмова мова надає йому набагато бідніші комунікативні засоби на цьому віковому етапі. Психомалюнкові методики дають можливість дитині самій

проєктувати реальність і по-своєму інтерпретувати її, тому цілком природним є те, що отриманий результат до певної міри несе на собі відбиток особистості: її настрій, стан, відчуття, почуття, особливості уяви, відносини і так далі.

Малюючи, дитина дає вихід своїм почуттям, бажанням, мріям, перебудовує свої відносини в різних ситуаціях і безболісно стикається з деякими неприємними та травмуючими образами. Таким чином, малювання виступає як спосіб досягнення своїх можливостей і навколишньої дійсності, як спосіб моделювання взаємовідносин та вираження різного роду емоцій, в тому числі і негативних. Ця діяльність є засобом зниження агресивності, гіперактивності, тривожності, розвиває комунікативні навички та вольові якості дітей, що суттєво впливає на підвищення їх соціальної адаптації, забезпечує інтеграцію у соціум.

На відміну від більшості інших тестів, малюнкові методики можуть проводитися багато разів і як завгодно часто, не втрачаючи при цьому свого діагностичного значення. Вони можуть бути застосовані для діагностики дітей різного віку, починаючи з трьох років. Це дозволяє використовувати їх для контролю динаміки стану і для спостереження за ходом психічного розвитку протягом тривалого періоду.

Однією з переваг дитячого малюнка є те, що психомалюнкові методики можуть бути застосовані в широкому спектрі практичних завдань: діагностичних, навчальних, корекційних, терапевтичних тощо. Проте певна простота інструментарію, процедури проведення та інтерпретації графічних тестів при незнанні, неврахуванні основних принципів оцінки та аналізу дитячого малюнка може призвести до значних помилок при проєктивній трактовці образотворчої продукції дітей.

В аналізі дитячого малюнка необхідно враховувати закони його формування в онтогенезі, особливості графічних зображень і «нормативних» проєкцій, характерні для малюнків дітей різного віку. Пріоритет для аналізу в індивідуальній діагностиці повинні мати, перш за все, малюнки, за виникненням яких була можливість спостерігати. Для уникнення помилок при використанні малюнкових проб необхідно враховувати особливості зорового сприймання дитини; оцінювати малюнок не лише з точки зору рівня розвитку, але й з точки зору специфічних ознак; аналізувати малюнок як індикатор не тільки творчих здібностей, але й патологічних процесів (функціональних і органічних); враховувати емоційно-поведінкові прояви дитини в процесі малювання (словесний супровід, вираз ступеня домагань, латеральність, тримання олівця, розворот аркуша та ін.).

До суб'єктивних і невинуватених психодіагностичних висновків призводить відсутність єдиної та обґрунтованої системи інтерпретації показників графічних методик. Значна кількість помилок спричиняється також перебільшенням проєктивної інтерпретації малюнка. Проєктивні тенденції слід перевіряти за допомогою інших досліджень, співставлення з результатами подальших випробувань, у розмові з батьками і т.п. Інтерпретація результатів ніколи не повинна набувати безапеляційної форми.

У дослідницьких цілях виправдовує себе оцінка малюнка, вироблена двома фахівцями незалежно один від одного. Особливо обережно слід ставитися до інтерпретації малюнків дітей з відхиленнями в розвитку. Специфіка продуктів їх зображувальної діяльності буде залежати від виду порушення. Не зважаючи на те, що специфічні особливості малюнків дітей з психофізичними порушеннями можуть бути не пов'язані з особистісними рисами (втрачаючи таким чином свою проєктивну значимість), вони слугуватимуть діагностичними показниками.

В системі інклюзивної освіти у психолого-педагогічному супроводі дітей із порушеннями розвитку усе частіше орієнтуються на використання інтегрованих артпрактик, де найпопулярнішою є малюнкова терапія, що використовує можливості зображувальної діяльності для досягнення позитивних змін в інтелектуальному, емоційному й особистісному розвитку людини. Продукти зображувальної діяльності дитини є об'єктивним свідченням психоемоційного стану, що дозволяє використовувати її для ретроспективної, динамічної оцінки перебігу того чи іншого процесу і проведення відповідних досліджень та порівнянь.

Сучасна арттерапія не має обмежень і протипоказань, вона завжди ресурсна і екологічна у плані її застосування. Сьогодні вона з успіхом використовується у психології, соціальній роботі та педагогіці. Педагогічна модель арттерапії має неклінічну спрямованість, доступна для освоєння вчителем, включає цікаву й ефективну роботу з дітьми.

Використання арттерапії як засобу спілкування між вчителем та учнем здатне допомогти: глибше пізнати дитину; визначити рівень сформованості мотиваційної сфери та дослідити успішність шкільної адаптації; визначити сприятливість соціального оточення дитини; сприяти психологічній адаптації першокласників та соціалізації дитини в новому колективі; подоланню дитячих страхів та тривожності.

У діагностиці – арттерапія дозволяє отримати унікальні дані про індивідуальні особливості розвитку учня, його психічний та емоційний стан. Це коректний спосіб спостереження

за дитиною під час навчальної та позакласної діяльності, що дає змогу краще дізнатися про її інтереси, цінності, побачити внутрішній світ, відчувати її неповторність та особистісну своєрідність, виявити проблеми, що підлягають спеціальній корекції. В процесі занять легко проявляється характер міжособистісних стосунків і реальне становище кожного учня у колективі, розкриваються деякі закономірності найближчого соціального оточення.

У корекційній роботі – достатньо успішно коректується образ «Я», який раніше міг бути деформованим, покращується самооцінка, зникають неадекватні форми поведінки, налагоджуються способи взаємодії з іншими людьми. Позитивні результати можуть бути досягнуті в роботі з деякими відхиленнями у розвитку емоційної та вольової сфери дитини, оскільки арттерапевтичні техніки застосовуються для корекції тривожності, агресивності, страхів, сором'язливості та гіперактивності. Дитина вчиться вербалізації емоційних переживань, відкритості у спілкуванні, спонтанності. В цілому відбувається особистісний та творчий розвиток дитини, набирається досвід нових форм діяльності та поведінки, формуються вміння та навички емоційно-вольової саморегуляції.

У розвитку – завдяки використанню різноманітних форм художньої експресії виникають умови, за яких кожна дитина переживає успіх в даній діяльності, оскільки побічним результатом арттерапії зазвичай є почуття задоволення, що виникає в результаті виявлення прихованих талантів. Це не лише розвиває художні здібності, а й підвищує самооцінку дитини, сприяє виникненню віри у власні сили, почуттю гідності та самоповаги.

На сучасному етапі розвитку малюнкова терапія застосовується для психолого-педагогічної корекції стану дітей із невротичними, психосоматичними порушеннями, у яких наявні труднощі в навчанні й соціальній адаптації, в умовах внутрішньо-сімейних конфліктів. Образотворче мистецтво являє собою гру кольору, форми, руху, динаміки. Зображувальна діяльність дозволяє людині відчувати і розуміти себе, виразити вільно свої думки, емоції і почуття, мрії і надії, бути самим собою, а також звільнитися від негативних переживань минулого. Це не лише відображення у свідомості дитини навколишнього світу і соціальної дійсності, але й її моделювання, вираження відношення до неї.

У пропонованому інформаційно-методичному посібнику розглянуто основні науково-практичні підходи з проблем використання психомалюнку у діагностико-корекційному процесі, презентовані доступні арттерапевтичні практики для роботи з дітьми в сучасному інклюзивному освітньому просторі.

Розділ перший

**ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК:
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОРОСЛИМИ**

Малювання – одна з найстаріших форм людського самовираження. Психологи вважають малювання складною синтетичною діяльністю, в якій виявляється особистість дитини і яка водночас істотно впливає на формування цієї особистості. Для дитини малюнок є формою й засобом комунікації з іншими людьми й однолітками, її самовираження, самоствердження, а також картиною світу. Для батьків малюнок дитини – певний шлях до порозуміння з нею, до гармонізації родинних стосунків. Для фахівців у галузі освіти, педагогів та психологів дитячий малюнок – це своєрідна матриця внутрішнього світу, розвитку всіх сфер особистості дитини, її соціалізації.

Дитинство – період інтенсивного становлення фізіологічних і психічних функцій. Малювання при цьому відіграє роль одного з механізмів виконання програми вдосконалення організму та розумового розвитку. У процесі зображення бере участь не яка-небудь окрема психічна функція, наприклад, сприйняття, пам'ять, увага, мислення тощо, а особистість людини в цілому.

На цьому наголошував Лев Виготський, надаючи виключного значення дитячому малюванню не лише як мистецтву, але й як надзвичайно важливому засобу вираження себе, своїх переживань. Вчений розглядав дитячий малюнок як перехід від символу до знаку. Символ

має схожість із тим, що він позначає, знак такої схожості не має.

Дитячі малюнки – символи предметів, оскільки вони мають схожість з тим, що зображується; слово такої схожості не має, тому воно стає знаком. Малюнок допомагає слову стати знаком. Словесне позначення у процесі створення дитячого малюнка переміщується від кінця до початку, і стає назвою, що передуює самому малюванню. Саме тому Л. Виготський пропонував розглядати малюнок як своєрідний факт дитячої мови, позначаючи термінами «графічна мова», «графічна розповідь про будь-що» та визнаючи малюнок підготовчою стадією писемного мовлення.

Як особливий вид продуктивної діяльності малювання виникає лише на певному ступені розвитку психіки і залежить від рівня розвитку сприймання, мислення, ігрової діяльності, мовного розвитку дитини. Малюки із нормотиповим розвитком починаючи з 2-3 років із захопленням малюють. Характерно, що розвинені діти, які виховуються в умовах різних культур, у своїх малюнках обов'язково проходять стадії «каракуль», «головоногих» тощо. Малюнки дітей різних народів, але одного віку, вражають дивовижною схожістю.

Спочатку графічна діяльність дитини навіть не є власне малюванням. Це так званий дозображувальний етап графічної діяльності. Олівець і папір спочатку не виступають для дитини специфічним знаряддям, і не дивно, що їх використання не за призначенням. Перші графічні прояви виникають певною мірою випадково, як один з можливих результатів маніпуляцій з олівцем і папером. Втім, важливим виступає і механізм наслідування: спостерігаючи дії старших, дитина намагається їх копіювати.

Дитячий малюнок своєрідний. Дитина впроваджує у свій малюнок досвід зорового сприйняття, графічні шаблони, запозичені в інших, і взагалі все, що вона засвоїла, у процесі дії з предметами. Тому серед дитячих малюнків поряд із зображеннями, що відповідають зоровому сприйняттю, можна зустріти малюнки, які виражають те, про що дитина дізналась, діючи з предметом, обмацуючи його. Можна зустріти зображення праобразів, яких дитина не могла спостерігати особисто, а також малюнки, що зображують запах, процес руху (не момент, а саме процес), малюнки-схеми, малюнки-плани і т. ін.

Своєрідність дитячого малюнка зумовлена такими обставинами. По-перше, дитина ще не володіє тими образотворчими засобами, які є в сучасній культурі суспільства. Тільки поступово вона засвоює ці засоби, причому ступінь і терміни освоєння залежать від загальних умов

навчання і виховання і особливо від конкретних форм і методів навчання.

Образ в образотворчому мистецтві – наочний. Довкілля відтворюється в наочній чуттєво-сприйнятій формі за допомогою спеціальних зображувальних матеріалів, засобів (наприклад, у живопису, малюнку – це колір, лінія, форма, розмір, композиція). До початку дошкільного віку дитина, здебільшого вже має якийсь (хоч і дуже обмежений) запас графічних образів, що дозволяють їй зображувати окремі предмети. Однак ці зображення мають із предметами найвіддаленішу подібність.

Уміння впізнати в малюнку предмет є одним зі стимулів удосконалювання образотворчої діяльності. Це вдосконалення має тривалу історію. У дитячий малюнок упроваджуються різні форми досвіду, що дитина одержує в процесі дій із предметами, їх зорового сприйняття, самої графічної діяльності і навчання з боку дорослих. Малюнок дорослого відображає тільки ті властивості предмета, які можна сприйняти зором. Дитина ж використовує весь досвід. Тому серед дитячих малюнків поряд із зображеннями, що відповідають зоровому сприйняттю, можна зустріти такі, в яких виражається те, що дитина з'ясовує, не дивлячись на предмет, а діючи з ним чи обмацуючи його. Так, нерідко діти площинну гострокутну фігуру (наприклад, трикутник) після її обмацування малюють у вигляді овалу з коротенькими рисками, що відходять від його, якими вони намагаються підкреслити гострокутність зображуваного предмета. Такі зображення гострокутних фігур є спробами пристосувати для цієї мети сформований раніше графічний образ у вигляді замкнутої колоподібної лінії.

Психологічні спостереження засвідчують, що графічна форма, в якій діти зображують предмети, зумовлена насамперед трьома моментами: наявними в розпорядженні дитини графічними образами, зоровими враженнями від предмета і духовно-дотиковим досвідом, що здобувається у процесі дії з ним. Крім того, дитина передає в малюнку не тільки враження від предмета, але і своє розуміння предмета, свої знання про нього (Сухорукова Г., 2015).

Малюнок дитини показує, що вона не робить серйозної спроби точно і повно відтворити предмет. Досить часто, коли дитина малює людину без волосся, вух, тулуба і рук, її «мистецтво» залишається далеко за її пізнаннями. Дитина малює, випускаючи частини і деталі, що їй видаються неважливими.

Хоча дитячий малюнок орієнтований на відображення дійсності, він дуже часто не відповідає тому, що очікує побачити дорослий. Коли одна дитина малює машину з кількістю коліс, які в багато разів перевищують число допущене конструкторами, в іншої дитини такий малюнок не викликає сумнівів. Дорослий,

розглядаючи подібний малюнок, дорікає дитини за те, що це зовсім несхоже на машину («більше схоже на намисто!»). Дошкільник засмучується. Він не задоволений взаємним незрозумінням. Водночас дитина орієнтована насамперед на те щоб бути таким, як дорослий. Саме тому малюнок дитини, повільно, але правильно розвивається в напрямку, прийнятному для певної культури.

ОНТОГЕНЕЗ ДИТЯЧОГО МАЛЮНКА: СТАДІЇ РОЗВИТКУ

У дослідженні онтогенезу дитячого малюнка вченими було встановлено, що процес розвитку дитячої образотворчої діяльності проходить низку стадій (Кардашов В., 2007; Со рока О., 2014).

Перша стадія часто іменується стадією «мазанини». Перші проби малювання – це мазанина, карлючки, позбавлені змісту штрихи. Ними дитина ще не намагається виражати щонебудь конкретне. Вони – тільки результат наслідування тим діям, які вона бачить у дорослих. Вона хоче сама водити олівцем на папері, як це роблять дорослі. Вона зазнає великої насолоди і задоволення від того, що почуває себе винуватцем появи якихось ліній на папері. Правда, олівець ще не слухається її, веде за собою руку часто зовсім не туди, куди хочеться дитині. Але все-таки її рука залишає після себе реальний наочний слід.

Це майже випадкові мітки. Часто батьки скаржаться, що дитина зіпсувала шпалери у кімнаті, розмалювавши їх олівцем. І справді, в цьому віці малечу цікавить не так зображення, як олівець, тож вона може навіть дивитися навсбіч, коли щось креслить. Дитина ще не вміє пов'язувати зорові образи з малюванням. Вона дістає задоволення від самих рухів, коли водить олівцем по поверхні чогось. При цьому малюк не здатен намалювати щось «реальне». На цьому етапі розвитку варто просто надавати йому можливість бавитися олівцями чи крейдою і таким чином досліджувати їхні властивості: вони залишають слід на поверхні. Добре було б на рівні зросту дитини обладнати дошку, на якій малеча творитиме свої шедеври.

Коли у віці 12 місяців дитина бере в руки олівець і починає тикати ним у папір, той вислизає в неї з рук, тому що необхідним для приборкування олівця рухам вона навчиться лише через 6-8 місяців.

Стадія «мазанини» тривала і неоднорідна. Усередині цієї стадії ми бачимо ряд етапів, серед яких слід виділити наступні – наслідування рухам дорослих; розглядання карлючок, малювання ліній; повторювані карлючки; орнамент (оволодіння первинною формою); поява зображення.

Потім настає *друга стадія*, коли випадковий успіх «прив'язує» дитину до чогось такого, що дуже схоже на образ, на зображення чогось чи когось, предмет або людину. Коли дитині виповниться 2 роки, від неї можна чекати перших «малюнків», схожих на розмотані клубки ниток, при цьому межі аркуша часто не беруться до уваги. Таким чином, від «мазанини» дитина переходить до *стадії примітивних зображень*. У дитини з'являється уміння намалювати деякі форми: нерівні кола, щось схоже на багатокутники, кути, відрізки ліній.

Приблизно в 2,5 років виникає зоровий контроль за малюванням, коли діти пізнають за допомогою зору те, що роблять кінестетично. Цей вид контролю проявляється і в інших сферах діяльності. Так, вихователі помічають, що дитина, яка раніше не могла застібнути гудзики на кофтинці, тепер наполягає на тому, щоб зробити це самостійно. До речі, залежність зору від руху руки в дитинстві зберігається досить довго. Якщо, наприклад, попросити п'ятирічну дитину порахувати очима кілька однакових предметів, вона обов'язково торкатиметься пальчиком кожного з них. Рука начебто передає зору свої рухи. Чим складніші й узгоджені рухи руки і ока, тим успішніше розвиваються зорові здібності дитини. В малюванні, особливо на дозображувальній стадії (каракулі), активно формується саме така узгодженість чи координація зорово-рухової системи малюка.

Коли запропонувати дитині обвести (найпростіше копіювання) на папері якийсь малюнок (наприклад, зображення квіточки), це буде їй не під силу. Малюк навіть не зможе використати вже засвоєні елементи зображення й хаотично замалює оригінал. Повноцінне копіювання для нього виявляється заскладною дією.

Діти 2-3 років малюють не тільки олівцями але і фарбами. Чим характеризується ця діяльність? Спочатку діти не впевнені у своїх діях, довго не вирішуються розпочати роботу. Їх лякає новий матеріал; пензлик вони беруть, за самий кінчик, або міцно затискають у кулачок. Деякі обертають сухий пензлик на папері або, навпаки, швидко опускають пензлик в фарбу і відразу переносять її на аркуш. Виникають плями в різних частинах паперу. Дитина здивована їхньою появою, інколи пальчиками торкає пляму. Дивиться на брудний палець та намагається витерти фарбу, декілька разів опускає пензлик у фарбу та замальовує аркуш.

Поступово дітей привертає не тільки процес зафарбовування, але й кольорові плями різних обрисів. Діти ритмічно завдають мазки

по всьому аркушу або зафарбовують його лініями. Якщо залишаються вільні ділянки, вони тут же їх зафарбовують. Характер перших кольорових композицій розрізнений. У одних частіше спостерігаються великі кольорові плями, іншим ж правляться невеликі плямки, що покривають увесь аркуш.

Незабаром, після 3 років, дитина починає пробувати свої сили в справі, що має для неї особливе значення: вона приступає до графічного зображення фігури людини. У цей період вона користується декількома основними штрихами, за допомогою яких може зобразити яку-небудь людину: маму, тата або іншого члена родини. Малюнок фігури людини буде виконуватися за однією й тією ж схемою: кругла голова, великі очі, волосся спадає прямими лініями і розходить від черепа, як від сонця промені (у сонця теж потім з'являться рот, ніс і очі). Руки в малюнку прилаштовані до голови, кисті рук не визначені, пальці розташовуються віялом на кінці руки або уздовж неї. Згодом дитина починає давати своїм малюнкам назви («мама», «бабуся» тощо). Що свідчить про якісну зміну в мисленні. Якщо раніше діти діставали задоволення від рухів як таких, то тепер вони починають по'язувати ці рухи з навколишнім, зовнішнім світом. Відбувається перехід від «мислення в рухах» до «образного мислення».

Володіючи елементами образів, дитина відразу ж прагне відтворити на малюнку складний предмет. Якщо вже засвоєно кружечки та овали, то всі частини відтворюваного предмета будуть кружечками й овалами. Те ціле, що утворилося з таких елементів, ще дуже хаотичне й тяжіє до своїх одноеlementних форм. Але все-таки помічаємо, що одна з частин виступає домінантною. Мала схожість малюнка із самим зображувальним предметом спонукає нашого художника один і той самий малюнок називати по-різному, тобто надавати йому все нових і нових значень. Одне й те саме зображення в різний час тлумачиться по-різному. Згодом у самому малюнку стає чіткішою визначеність. Від початку малювання до завершення кілька разів може змінюватися задум малюнка. Кілька кружечків, які раніше називалися «мамою», тепер стали «собакою» тощо.

Третя стадія схематичних зображень (з 4 до 6-7 років) – найдовший період. На стадії схематичного зображення діти часто малюють фігурки людини. Ці чоловічки представляють собою зображення-схеми. Важливо відзначити, що частини обличчя дитина починає малювати досить рано. У «головоногів» є очі, рот

і натяк на ніс. Вуха та брови з'являються пізніше. Одяг на початку зображується у вигляді гудзиків і лише в кінці дошкільного віку – більш детально.

На цій стадії відбуваються сильні зміни в розвитку дитини, розвивається фантазія, ускладнюються уявлення. Дитина вже в змозі виконати розповідь в образах, яка може бути зрозуміла дорослим.

Близько 5 років дитина, нарешті, досить чітко передає на малюнку всі частини тіла людини: голову, шию, тулуб, руки, ноги, кисті рук і ступні. Шия, кисті рук і ступні з'являються останніми. Руки тепер відходять від тулуба, на обличчі на своїх місцях зображуються очі, ніс, рот, вуха (з'являються останніми), волосся: все набагато краще, ніж раніш, там, де з «тулуба» виділяється шия, вона одержує надто велику довжину. Брови відсутні так само довго, як і ніс, а от те, що при погляді на обличчя не буває видно, а саме зуби, малюється досить часто. Фігура може бути одягнена по-різному, в залежності від статі, хоча одяг вимальовується поки що лише приблизно.

При всій недосконалості таких портретів, дитина все-таки намагається позначити зображену на них людину якою-небудь емблемою, що відповідає її званню. Особливо часто такою емблемою буває капелюх, ціпок чи цигарка у чоловіків і волосся із величезним бантом у жінок. Одяг звичайно виявляє свою присутність тільки гудзиками. Перші зображення часто представляють людину в анфас. Лише поступово відбувається перехід до профілю.

Аналогічно «портретам» людини, схематично зображуються і тварини. Іноді тварина наділяється якою-небудь характерною для неї рисою, яка тільки і дозволяє віднести її до визначеної категорії. Таку ж схематичність видно і при зображенні дерев, будинків, потягу тощо. Типовою «помилкою» дитини до 6 років є, крім усього іншого, відсутність контролю над деталями.

Варто пам'ятати, що дитина малює предмети, виходячи зі свого розуміння «важливості» одних і марності інших. Для неї критерієм, що визначає корисність предмета, є виконувана ним функція, і тільки корисні предмети й об'єкти, з її погляду, становлять інтерес. Всупереч існуючий думці, дитячий малюнок зовсім не фантастичний, а глибоко реалістичний.

У дитини 6 років фігура людини набуває більш визначеної форми завдяки зростаючій майстерності, контролю над рухами і кращому орієнтуванню у відносинах із навколишнім світом. У порівнянні з 5-річним віком, крім більшої кількості деталей, зображуваних на малюнку, з'являється здатність передавати рухи людського тіла за допомогою різного розташування рук і голови.

У 6-7 років дитина починає зображувати об'єкти, відтворюючи притаманні їм якості. Визначальна відмінність цього періоду – малювання з пам'яті, а не з натури. Наприклад, зображаючи людину, дошкільня діє, як при вдяганні ляльки: спочатку малює оголену, потім «одягає» її так, що все тіло просвічується. На думку Л. Виготського, дошкільник більше символіст, ніж натураліст, тому й не прагне до повної й точної подібності зображення. Його малюнок – це графічна розповідь про предмет. Дитина передає в малюнку не тільки враження від предмета, а й своє знання про нього.

Як тільки діти переходять до зображення якихось об'єктів, малюнки починають відображувати їхні думки і почуття. Отож, малювання дітей можна розглядати як процес вирішення проблеми. Вони працюють над малюнком у визначеній послідовності і розташовують його елементи відповідно до тих самих правил.

Займаючись художньою творчістю, діти люблять експериментувати з різними матеріалами, фарба, що змивається, пластилін, бруд, пісок і навіть мильна піна – все це дає дітям гарну можливість познайомитися з новими кольорами, формами, текстурою. У ході цих занять діти не тільки одержують різноманітний сенсорний досвід, але здобувають знання про те, що таке товщина, твердість, плинність, щільність і т. ін.

Наприкінці дошкільного віку малювання починає формуватися в стійку, внутрішньо мотивовану образотворчу самодіяльність, обов'язковою умовою виникнення якої є можливість малювати те, що найбільше цікавить дитину. У перші шкільні роки в малюнках дітей з'являються теми, яких раніше не було, що пов'язано зі поповненням досвіду дітей новими знаннями, уміннями й навичками. У молодших школярів дуже швидко виникає розподіл, який вони так і називають: «малювання для себе» і «малювання для школи». Одні діти продовжують захоплено малювати вдома, інші малюють «для себе» у гуртках, художніх студіях. Але в багатьох із них усе ж таки поступово зникає бажання малювати за власним бажанням і, як наслідок, зникає образотворча самодіяльність. Наприкінці молодшого шкільного віку таке бажання зберігається тільки в окремих дітей, як правило, найбільш обдарованих, а також у тих, в кого умови виховання вдома або в школі стимулюють заняття малюванням і спонукають його розвиватися.

З 7 до 9-12 років триває *четверта стадія – стадія правдоподібних зображень*. Вона характеризується поступовою відмовою від схеми і спробами відтворити справжній вигляд предметів. Ноги набувають уже деякого вигину, часто навіть тоді, коли зображується людина, що

стоїть спокійно. Руки знаходять собі застосування: вони тримають який-небудь предмет. Голова обростає волоссям, іноді ретельно зачесаним. Шия має значно меншу довжину. З'являється округлість плечей. Нарешті, вся людина одягається в який-небудь одяг. Разом із цим, відбувається значне збагачення тем малюнків: з'являються пейзажі, села, цілі потяги, що йдуть по рейках, зі стовпами і семафором біля них, внутрішній вид будинків тощо.

Потрібно спеціально відзначити, що на даній стадії образотворчої діяльності діти ще не виправляють помилок у своїх малюнках або роблять це дуже рідко. Найбільш звичний спосіб виправлення для даного віку – залишити розпочатий малюнок і перейти до нового зображення на іншому аркуші.

Оволодіння стадією правдоподібних зображень неможливо без навчання. Індивідуальні здібності до малювання виявляються більш чітко. Спроби опанувати цю стадію спостерігаються практично у всіх дітей, проте, вона стає доступною далеко не всім. Для цього потрібні або художні здібності, які дозволяють швидко навчитися, або терпляче оволодіння навичками малювання. Крім того в цій стадії можна помітити ще одну важливу особливість у розвитку художніх здібностей – наслідування. Відбувається вибір – кого наслідувати, у кого вчитися, що переймати. Саме на цій стадії здійснюється освоєння світу художніми засобами зображення.

В молодшому шкільному віці відбувається активне усвідомлення своєї гендерної ролі, а тому в малюнках спостерігається приналежність дитини до тієї чи іншої статі, що виражається в промальовуванні традиційних атрибутів (символів) маскулінності-фемінності. Так, на малюнках дівчаток переважають зображення різних рослин і тварин, аксесуари (бралет, корона, приколка, намисто, парасолька, сумочка), косметичні засоби (губна помада, лак для нігтів), різноманітне вбрання, яке оздоблене бантиками, рюшами, гудзиками, канцелярські і шкільні приладдя, засоби для

шиття і рукоділля, предмети домашнього вжитку, різні види абстрактних зображень, орнаменти, візерунки, фантастичні створіння (русалка, фея), а також зображення дівчаток, принцес і ляльок. У той же час, на малюнках хлопчиків переважають різні види наземного, водного і повітряного транспорту та їх частини, будівлі й будівельні матеріали, інструменти, механізми й прилади, дороги й дорожні системи, різні види спорту й спортивні знаряддя, військова техніка і зброя, а також різноманітні страхиття (монстри, привиди, дракони, вампіри, НЛО, скелети).

На шкільних уроках малюнки оцінюються не тільки вчителем, але й однокласниками. Отже, змінюється саме призначення малюнка. Тепер він призначений не тільки для самої дитини і дуже поблажливих до неї близьких людей, але й для багатьох інших, і має бути їм зрозумілим.

Нерідко можна спостерігати ситуацію, коли учні наприкінці навчання у початковій школі перестають любити малювати тому, що підвищений рівень вимог до своїх малюнків не може бути задоволений через нестачу знань, умінь і навичок у сфері образотворчої грамоти.

П'ята стадія правильних зображень. Зображення предметів значною мірою втрачають свою «дитячість», тобто ті особливості, які властиві саме дитячим малюнкам: контурність, прозорість тощо, на них з'являються об'єми, світлотіні, перспектива. На цій стадії проявляється графічна культура людини, що є необхідною умовою для оволодіння професійною майстерністю в самих різних видах діяльності. Також здійснюється естетичне самовираження, розкривається художня фантазія, сила уяви, реалізуються творчі задуми.

Періодизація розвитку дитячої образотворчості узагальнює підходи вчених та дозволяє наочно бачити місце і особливості кожного етапу образотворення, характерними рисами яких є встановлення відповідності між навколишнім світом та умінням відобразити власне уявлення про нього, активність у пізнанні світу (Краснова Н., 2020).

Періодизація розвитку дитячої образотворчості

<i>Вік</i>	<i>Стадія розвитку</i>	<i>Характеристика</i>
<i>Дообразотворчий період</i>		
1-2,5 роки	Випадкові мітки, не випадкові кривулі	Випадкова лінія проводиться рухом всієї руки, інструменти для малювання утримуються усією долонею; лінія виходить за межі аркуша паперу.
2,2-3 роки	Кривулі, якими управляють	Використання рухів кисті, влучні, менше розмашисті та знаходяться у межах паперу; малюк усвідомлено вибирає місце для малюнку.

Образотворчий період

дошкільний – «наївний реалізм»

3-4,5 роки	Кривулі з «іменами»	Інструмент для малювання утримується пальцями, вміє малювати багато ліній та фактур; дитина називає свої малюнки, але часто змінює назву однієї та тієї же каракулі.
4-7 років	Досхематична	Дитина розробляє набір символів, що визначають поняття; малюнок може не походити на об'єкти, що зображуються або лише нагадувати про пропорціональні розбіжності між ними; дитина усвідомлює, що зображення можуть зрозуміти інші люди; що малювання – засіб спілкування.

шкільний – «псевдонатуралізм»

7-9 років	Схематична	Зображення передає поняття, а не реальність; з'являються лінії основи та обрису; малюнки, що нагадують рентгенівські знімки.
9-12 років	Пробуджений реалізм	Об'єкти на зображеннях стають меншими, але докладнішими; їх розташуванню приділяється менше уваги; з'являється розуміння художнього образу як в творах мистецтва, так і в особистих роботах; учень починає розуміти, що реальний образ та його символ на зображенні – не одне і теж саме; домінують певні графічні елементи (лінія, штрих, пляма), їх характеристики і поєднання; оригінальність композиційного рішення.
12-14 років	Псевдонатуралізм, реалізм малюнку	Формуються уміння естетично сприймати та оцінювати дійсність на основі розвитку фантазії, уявлення; сприйняття візуальної інформації має специфічний образний зміст, який передається через форму, розташування і співвідношення предметів, характер нанесення графічних знаків і символів, характеристики кольору, освітленості; чітко зображені фігури; з'являється тінь та світло, пропорції, перспектива; об'єкти, що відображуються, набувають об'ємності; створюються схожі на оригінал зображення; з'являється різноманітність художніх ідей та прийомів рішення образу.

самостійний – «творчість», «професіоналізм»

14 років і старше	Художнє рішення: творчість підлітків	У підлітків в цей період формується сюжетне розуміння рисунку, деякі з них намагаються у своїх зображеннях дійти натуралізму; прагнуть копіювати або імітувати різноманітні художні манери та техніки раніше, ніж виробляють свою.
-------------------	--------------------------------------	--

**МАЛЮНКИ ДОШКІЛЬНИКІВ:
НОРМИ ТА ВІДХИЛЕННЯ**

Як бачимо, малювання розвивається по мірі дорослішання, збагачення досвіду і розвитку інтелекту дитини. Одні діти, більш обдаровані, намагаються малювати за власним враженням, прагнуть відобразити видимі риси образу. Інші – все більше і більше використовують штампи, прийняті в соціумі для зображення тих чи інших об'єктів, тим самим все більше і більше віддаляючись від реальності.

На думку науковців, основна причина таких змін в малюнках дітей другої групи – розвиток мовлення. Малюючи дитина вивантажує всі скарбниці своєї пам'яті. Це відбувається неначе за

способом «розповідання». Головною рисою такого способу зображення є певне відвертання уваги від зовнішності об'єктів, до чого примушує словесне зображення. Панування мовлення призводить до пригнічення малювання. Попереднє словесне зображення предметів означає перевагу мовлення над їх візуальним зображенням.

Проводяться дослідження співвіднесення малювання і спонтанного бормотання під час цього процесу у дітей різного віку і неоднакового рівня художньої обдарованості. Виявляється, що з віком це бормотання посилюється і одночасно знижується художня цінність того, що малюється. Але в особливо обдарованих до малювання дітей такий негативний вплив не спостерігається. Можливим поясненням цього явища може бути те, що розвиток мовлення подавляє активність правих півкуль мозку, пов'язаних із художнім баченням світу. Тоді як у обдарованих дітей активізація лівої півкулі не означає автоматичного пригнічення правої.

Дитину, яка малює, можна умовно порівняти з дорослим, що опановує нову мову. Володіючи невеликим запасом вивчених слів, він намагається висловити глибокі думки в простих реченнях. Так і дитина в примітивних каракулях відображає свої узагальнення і роботу думки. Тому її малюнки можна розглядати як зриме мислення.

Психологію також цікавить питання про співвіднесення дитячого малюнка з його назвою. Молодші діти впізнають малюнки в процесі малювання, тому назва у них з'являється в кінці малюнка. У більш старших дітей назва випереджає малюнок. Така послідовність до певної міри відображає процес мовленнєвого розвитку. Але малюнок у дитини розвивається не за законами мовлення, а за законами мистецтва. Це пояснюється тим, що наочне мислення і пам'ять принципово відрізняються від вербально-логічного мислення, яке формується паралельно з розвитком мовлення. Малювати дитина починає ледве почавши говорити, тому слова у неї нерозривно пов'язані з образами предметів.

Отже, дослідники дитячого малюнка відзначають, що він в значній мірі адресований іншим людям, і перш за все, дорослим. Тому у дітей постійно спостерігається бажання пояснити свій малюнок дорослим, а в умовах суспільного дошкільного виховання – одноліткам, зробити його зрозумілим для оточуючих. Висловлюється думка, що до певного віку дитина сама розглядає свій малюнок як особливий вид мовлення і з його допомогою намагається розповісти про предмет все, що про нього знає.

Постає питання: чи завжди дитячий малюнок виступає як аналог графічної промови автора?

Вчені пояснюють, що в ранньому віці, коли дитина не володіє мовленням, за допомогою малюнка вона відкриває для себе знакову функцію малювання: лінії, плями, крапки можуть бути схожими на щось, можуть щось означати. Вони стають елементами графічної мови, за допомогою якої дитина відкриває для себе можливість говорити зображувальними засобами про все, що є для неї важливим (Сухорукова Г., 2015).

Даремно батьки і педагоги мало цінують малюнки маленьких дітей, що знаходяться на стадії каракульного малювання. Вони не розуміють психологічного сенсу великої інтелектуальної і духовної роботи, яку здійснює дитина, малюючи у віці між третім і четвертим роками життя. Вона уявляє простір аркуша паперу як простір Світу, який можна заселяти різними персонажами. Під ногами у них обов'язково має бути земля, а над головою небо.

В старшому дошкільному віці, малюнок відображає думку та позицію автора за умови,

коли вони стимулюються, активізуються і заохочуються дорослими. На жаль багато педагогів і батьків примушують дітей малювати в межах установлених схем, нав'язуючи стереотипні способи зображення, основну увагу зосереджують на техніці виконання малюнків. Власне ж світобачення і світорозуміння дітей не розвивається, вони підкоряються інструкціям дорослих, копіюють зразки або відображають чужі почуття і думки.

Вчені відмічають, що у нормально розвиненої дитини до п'яти років в основному уже формується індивідуальна символічна система, що дозволяє їй використовувати просторові і кольорові коди для передачі значимої інформації за допомогою малюнка.

Численні параметри дитячого малюнка, колір, форма, величина, пропорції, композиція мають певне смислове навантаження, про яке хоче заявити маленький художник. Таким чином, у віці між трьома і п'ятьма роками дитина засвоює зображувальну мову як одну з важливіших знакових систем, за допомогою якої вона будує свою версію картини світу і транслює її в соціум.

Часто дорослі не розуміють специфіки мови дитячого малюнка, того, що дитина схильна передавати в ньому не конкретні зорові враження, а сукупний результат особистісних знань і уявлень про світ. Дитина будує свій малюнок як інтелектуальну модель світу, а не його зримий аналог. А дорослі втручаються в цей процес, вимагають побудувати його за законами виконання зображень, властивими культурі дорослих, які недоступні і незрозумілі для психічної організації дитини. Наприклад, «виправляють» умовності в композиції дитячих малюнків, де передається «ідея» неба і землі за допомогою умовної лінії або смуги, а не так як її бачать наші очі.

Поступово діти починають усвідомлювати, що однієї лише назви предмета без схожості із зображенням недостатньо для того, щоб малюнок став зрозумілим для інших. Тому в дошкільному віці відбувається удосконалення способів зображення з тим, щоб оволодіти засобами адекватної передачі уявлень про предмети і явища.

Психологи наголошують, що малювання у молодшому дошкільному віці може виникнути тільки на основі предметної діяльності на певному рівні. У дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями самостійно фактично не виникає предметна діяльність. Дії з обладнанням для малювання залишаються на рівні маніпуляцій, в більшості випадків неспецифічних. Інтерес дітей до олівців, фломастерів залишається короткочасним, бо їх цікавить лише зовнішній вигляд, самостійна творчість не виникає. У малюванні виявляється стереотипність, формальність дій, відсутність задуму, немає навіть елементів сюжету. Діти не

використовують предмети-замінники, не можуть змішувати дії з реальними предметами, зображеннями, діями чи мовою.

Продуктивна діяльність у дошкільнят з інтелектуальними порушеннями без спеціального організованого навчання практично не виникає, не з'являються конструктивні вміння, не виникає предметний малюнок. При навчанні без врахування особливостей розвитку дітей цієї категорії предметні малюнки можуть з'явитися, але ці зображення, з одного боку, примітивні, фрагментарні, не передають цілісного образу предмета, спотворюють його форму та пропорції, з іншого – є засвоєним дитиною графічним штампом, який не відбиває реального предмету. Особливо показовим є той факт, що діти, які навіть вміють малювати, не використовують у своїх малюнках колір ні, як засіб зображення, ні як засіб емоційної виразності (Войтюк І., 2014).

На відміну від нормотипових дітей, у їх однолітків з інтелектуальними порушеннями вікові зміни в розвитку наочно-дієвого мислення без спеціального навчання незначні. При цьому з усією очевидністю проглядається діагностична цінність графічного малювання як показника рівня інтелектуального розвитку. У дітей з тяжкою інтелектуальною недостатністю в кращому випадку відзначається деяка здатність до сприйняття, наявність пасивної уваги, яка притягається рухомими предметами, різкими звуками і т.п. Запас уявлень у них вкрай обмежений. Мова, як правило, не розвивається, або її розвиток недостатній: вона технічно недосконала, граматично неправильна, словниковий запас обмежений, рухова недостатність різко виражена. При порушеннях інтелектуального розвитку тяжкого ступеня черкання олівцем на папері в переважній більшості випадків неможливе. Для цього немає ні потреби, ні фізичних можливостей. Дитина береться за олівець лише при зовнішньому спонуканні. Якщо вона і починає наслідувати дії іншої людини, то швидко кидає це заняття.

Дітей з помірною і тяжкою розумовою відсталістю характеризує грубе порушення пізнавальної діяльності, часто відзначаються порушення в розвитку мови, наявне моторне недорозвинення, причому особливо яскраво виділяються порушення тонкої моторики. Ці дефекти закономірно обумовлюють безпорадність таких дітей в зображувальній діяльності. При інтелектуальних порушеннях тяжкого ступеня абсолютно виключено малювання навіть у стадії каракулей, тобто та діяльність, яка сприяє розвитку орієнтовної активності та техніки малювання у нормотипових дітей раннього віку.

Помітно перевершують дітей з інтелектуальними порушеннями тяжкого ступеня, діти з глибокою розумовою відсталістю, які також надзвичайно пасивні з олівцем і папером. Роз-

почавши наносити каракулі вони швидко припиняють процес. Каракулі вони не асоціюють з реальними предметами. Навіть при спеціальному навчанні вони не в змозі відразу повторити прості рухи, припустімо намалювати лінію. Складне зображення, що вимагає декількох різних рухів, їм взагалі не вдається.

При спробі зобразити за поданням той чи інший предмет дитина з інтелектуальними порушеннями глибокого ступеня, яка довгий час навчалася малюванню цього предмета, виробляє завчені рухи. Очевидно, що хоча вона дивиться на результати своїх зусиль, не розуміє того, що малює. Її рухи завчені, але не усвідомлені. У окремих більш легких випадках деякі діти здатні виконати вимогу намалювати певні предмети за поданням. Іноді їх графічні будови відповідають елементарним вимогам зображення. Але в переважній більшості випадків при глибокій розумовій відсталості малюнки навіть в юнацькому віці вкрай недосконалі.

У дітей з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня відхилення у розвитку не такі важкі. Проте порівняно з нормою і тут відзначаються істотні відмінності в образотворчій діяльності. Так, засвоївши певні графічні шаблони, вони слідує їм незмінно, переносячи з малюнка в малюнок. При цьому вони нерідко виявляють тенденцію до руйнування графічного образу і пов'язаної з ним графічної побудови. Вони в деяких випадках не в змозі утримувати в пам'яті образотворчу функцію графічних побудов і співвідносити їх з реальним предметом. Слід, однак, відзначити, що спеціальне навчання малюванню дітей з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня часто дає позитивний результат.

На першому етапі розвитку дозображувальної діяльності нормотипова дитина, засвоївши предмети для малювання, починає інтенсивно малювати всілякі каракулі. Вона виявляє при цьому спрямований орієнтовний інтерес до графічних побудов, що виникають з під її руки. Під впливом дорослого дитина засвоює, що графічна побудова може бути знаком предмета, і починає виконувати перші дії, що носять характер заміщення. Діти з інтелектуальними порушеннями, засвоївши обладнання для малювання предметів, не прагнуть малювати каракулі. Орієнтовно-дослідницька реакція на каракулі відсутня або слабо виражена.

Навчання нормотипових дітей малюванню найпростіших зразків призводить до розвитку графічних образів і пов'язаних з ними дій співвіднесення образу предмета, графічного образу і графічної побудови. Нормотипові діти в малюванні виявляють розуміння суті графічної побудови і постійну здатність контролювати свої дії при малюванні. Діти з інтелектуальними порушеннями, наслідуючи дорослого,

здійснюють послідовну низку дій, але не здатні вловити смислове навантаження самого графічного зразка. Вони малюють на основі імітаційного образу. Малюнкові проби з дітьми, які мають розлади аутистичного спектра, на відміну від нормотипових дітей, не можна починати з найпростіших паличок, стовпчиків, цятток. Через особливості різних моторних труднощів вони не можуть підкоритися на заняттях загальним правилам. Робота з ними повинна бути диференційована, а процедура навчання відбуватися «крок за кроком». На стадії каракулів, коли дитина не вміє малювати, з метою утримання контакту психолог може малювати окремо, при цьому називаючи деталі малюнка, а дитина в цей час спостерігає за рухами руки дорослого, за конфігураціями і штрихами. Використовуючи техніку малювання каракулів можна розвинути в аутичних дітей здатність до формування систем розділених значень і підготувати їх до поступового переходу до образотворчих форм і символічних образів. Тільки тоді, коли потрібні дії закріпилися, сформовані певні навички, можна перейти до більш складного завдання.

Психологи зазначають, що встановлення зв'язків між графічною побудовою і реальним предметом досягається за допомогою навчального впливу дорослого через словесне найменування предмета і його зображення. Знакова функція малюнка досягається і нормотиповими, і розумово відсталими дітьми, проте дитина з нормотиповим розвитком з цього моменту здатна постійно контролювати дії, які забезпечують графічну побудову, а дитина з інтелектуальними порушеннями, почавши з графічної побудови відповідного графічного образу, переходить на стереотипні дії і втрачає смислове значення графічної побудови.

Розвиток графічного образу полягає в співвіднесенні зорових образів предмета, уявлення про предмет, побаченого вперше графічного зображення предмета, і уявлення про те, як має бути побудовано зображення предмета в даному конкретному випадку. У нормотиповій дитини кожне конкретне зображення одного і того ж предмета може помітно відрізнятися від попереднього. Все визначає характер чергового обстеження предмета: дитина щоразу привносить у свій малюнок досвід візуального, рухово-тактильного, інтелектуального реалізму. Розумово відстала дитина довго залишається прив'язаною до стереотипного зображення, запозиченого з пред'явленого їй графічного зразка.

У цілому зображувальна діяльність дітей з порушеннями інтелекту не виникає і не розвивається без спеціального навчання, тоді як у нормотипових дітей вона і виникає, і розвивається спонтанно. Малювання дітей з інтелек-

туальними порушеннями має досить чітку спільну градацію – відсутність активного черкання на папері, запізнення в появі співвіднесення малюнка і предмета, копіювання зразка за розрізненими лініями, не пов'язаними в цілісне зображення. Все це дає підставу (в сукупності з іншими методами) використовувати малюнок як засіб діагностики затримок і відхилень розумового розвитку дитини.

Поширена думка, що дитячий малюнок у клінічних дослідженнях дає досить чітку картину відповідності особливостей малювання та розумового розвитку. Переломним віком для дитини з порушеннями інтелекту є п'ятий рік – діти вже можуть робити вибір за зразком (за кольором, формою, величиною); в окремих дітей спостерігається наявність у розвитку цілісного сприйняття. Однак все це проявляється швидше тільки як тенденція розвитку.

Особливо важливим є зв'язок малювання, мислення та мови. Усвідомлення навколишнього відбувається у дитини швидше, ніж накопичення слів і асоціацій, і малювання надає йому можливість більш легко в образній формі висловити те, що він знає і за що переживає, незважаючи на брак слів. Л. Виготський навіть назвав дитяче малювання графічною промовою. Більшість фахівців сходяться у думці, що, дитяче малювання – це один з видів аналітико-синтетичного мислення. Малюючи, дитина, так би мовити, формує об'єкт або думку по-новому, формуючи за допомогою малюнка своє знання, вивчаючи закономірності, що стосуються предметного та соціального світу. Діти, як правило, малюють не предмет, а узагальнене знання про нього, позначаючи індивідуальні риси лише символічними ознаками. Будучи безпосередньо пов'язаним з найважливішими психічними функціями – зоровим сприйняттям, моторною координацією, мовою та мисленням, малювання не просто сприяє розвитку кожної з цих функцій, але пов'язує їх між собою допомагаючи дитині впорядкувати бурхливо засвоєні знання, оформити та зафіксувати модель все більш ускладненого уявлення про світ.

Зрозуміло, що оволодіння образотворчою діяльністю дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку є досить складним і трудомістким процесом, оскільки на заняттях з малювання реалізується низка специфічних корекційно-розвивальних завдань, а саме: розширення уявлення про предмети та явища навколишньої дійсності, розвиток спостережливості, уважності, координація рухів, дрібної моторики, зібраності, окоміру, розвиток мислення, уявлень про форму, розмір та колір предметів – що в сукупності сприяє корекції розумового розвитку (Березка С., 2018).

Працюючи над зображенням, дитина здобуває знання, уточнюється і поглиблюється її уявлення про навколишній світ. Вона не тільки оволодіває новими для неї образотворчими навичками і вміннями, які розширюють її творчі можливості, а й навчається усвідомлено їх використовувати. Малюнок дозволяє найбільш глибоко осмислити явища які цікавлять дитину, події дійсності. Саме тому, на думку науковців, кожен дошкільник і молодший школяр із захопленням малює. До початку підліткового віку це захоплення в більшості випадків проходить. Вірність малюванню зберігають, як правило, художньо обдаровані діти.

Поширена думка, що до підліткового віку малювання вичерпує свої біологічні функції, його адаптивна роль знижується. Дитина переходить до більш високого рівня абстракції, на перший план виступає слово, що дозволяє з більшою легкістю, ніж малювання, передавати складність навколишнього світу, різноманітних подій і відносин. Проте психологічні дослідження доводять, що в підлітковому віці образотворче мистецтво залишається найважливішим засобом і інтелектуального і психічного розвитку (Сніжна М., 2012; Ткачук О., 2012).

ХУДОЖНЯ ОБДАРОВАНІСТЬ ДІТЕЙ: МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ

Обдарованість часом важко відрізнити від добре навченої дитини в певній галузі, це говорить про активну участь батьків та педагогів у розвитку цієї дитини. Образотворчу обдарованість виказує велике бажання та здатність дитини створювати образи за допомогою того, що потрапить під руки. В. Сухомлинський говорив, що діти інтуїтивно вловлюють глибину духовного, налаштовуючись на незвичайне та дивовижне. Можливо саме тому образотворчо обдарована дитина створює надзвичайні та фантастичні малюнки.

Створюючи малюнки на вільну тему, обдарована дитина викладає на папері свою фантазію, створюючи дивних тварин та химерні візерунки або квіти. Щоб виявити та допомогти подальшому розвитку такої дитини вчителю потрібна педагогічна зіркість. Зазначимо, художня обдарованість це не завжди наявність високих досягнень, але це потреба в заняттях мистецтвом.

Ключовими показниками художніх здібностей у дітей, на думку дослідників є: наявність інтересу і схильності до художньої діяльності; вміння передавати за допомогою образотвор-

чого мистецтва власні почуття, фантазії; завершеність роботи.

Образотворчо обдаровані діти більш активно зацікавлені у візуальній інформації; стають замисленими і досить серйозними, коли бачать гарну картину; в найменших деталях запам'ятовують побачене; серйозно відносяться до своїх художніх занять та умінь, намагаються самоудосконалюватися і одержують від цього задоволення. Вони демонструють нехарактерну для їх віку вправність, також оригінально користуються засобами художнього вираження; використовують малюнок, щоб відобразити свої почуття та настрій; експериментують з використанням нетрадиційних матеріалів; планують майбутню композицію картин або малюнків; у своїх роботах використовують цікаву гру кольорів та не бояться з ними експериментувати; роботи включають велику кількість деталей; у малюнках використовуються незвичні композиції, оригінальність у виборі сюжету.

Особливість процедури діагностики образотворчої обдарованості дітей, особливо у підлітковому віці, визначається їх індивідуальнотипологічними властивостями та спонтанністю прояву художніх здібностей у залежності від зовнішніх обставин і настрою особистості.

Для виявлення образотворчо обдарованих дітей найчастіше використовують методику Еліса Торренса «Незакінчений малюнок», модифіковані креативні тести Франка Вільямса (Creativity Assessment Packet), «Тест здібностей до малювання Гілберта Кларка» – CDAT (Clarks Drawing Abilities Test), «Візуальний щоденник» Ірмгарда Зепфа. Важливим параметром, який оцінюється цими методиками є оригінальність. Цей критерій визначається як створення унікальних рішень чи відповідей, рідких для даної вибірки. Для діагностики природної сенсомоторної якості руки та чутливості зорового аналізатора користуються базовою версією тесту «Кольороструктурування графічного образу» Тетяни Чередникової (Чередникова Т., 2004; Ткачук О., 2010).

Методика «Незакінчений малюнок»

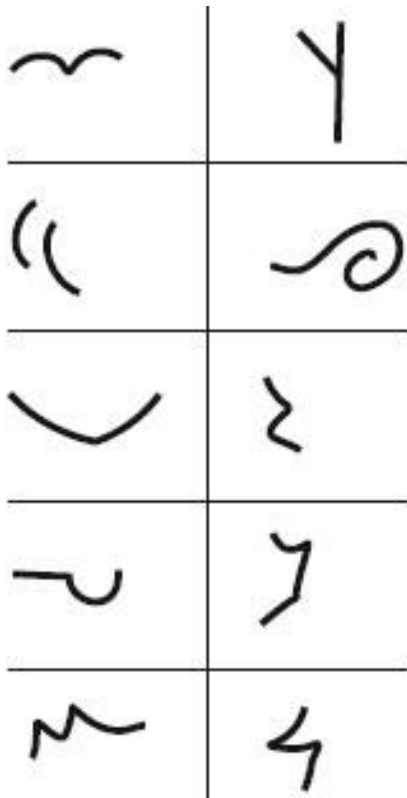
Методика «Незакінчений малюнок» є адаптованою версією субтеста творчого мислення американського психолога Е. Торренса (Torrance Tests of Creative Thinking) і використовується для діагностики креативності починаючи з 5-6 років (Воронин А., 1995).

Перед досліджуваними ставиться завдання створити якомога більше оригінальних зображень на основі заданих різноманітних незавершених фігур за фіксований час (1-2 хв. на кожну картинку).

Матеріали: простий олівець; тестовий бланк, що складається з десяти квадратів, в яких зображені графічні контури різної форми.

При дослідженні художньо-творчих здібностей старших дошкільників і школярів перш ніж роздавати аркуші із завданнями, дітям пояснюють, що вони будуть робити, викликають у них інтерес до завдань, створюють мотивацію до їх виконання.

Інструкція: «На цих аркушах намальовані незакінчені фігурки. Якщо додати до них лінії, вийдуть цікаві предмети або сюжетні картинки. Спробуйте придумати такі картинки або історію, які ніхто більше придумати не зможе. Зробіть її цікавою, додайте до неї нові ідеї. Придумайте цікаву назву для картинки і напишіть її внизу цієї картинки».

Якщо діти засмучені, що не встигають закінчити завдання, слід сказати: «Ви всі працюєте по-різному. Деякі встигають намалювати всі малюнки швидко, а потім повертаються до них і додають деталі. Інші встигають намалювати лише кілька, але з кожного малюнку створюють складні розповіді. Продовжуйте працювати так, як більше подобається, як зручніше».

Якщо дошкільники і діти молодшого шкільного віку не можуть написати назви до своїх малюнків, це з'ясується відразу після тестування.

Інтерпретація. Зображення інтерпретуються за атласом типових малюнків, запропонованих автором тесту. При знаходженні схожого типу, даній картинці присвоюється ін-

декс вказаний в атласі. Якщо в атласі немає такого типу малюнка, то він вважається унікальним.

Швидкість. Цей показник визначається підрахунком числа завершених фігур. Максимальний бал дорівнює 10.

Гнучкість. Цей показник визначається числом різних категорій відповідей. Для визначення категорій можуть використовуватися як самі малюнки, так і їх назви (що іноді не збігається).

Оригінальність. При обробці використовується шкала від 0 до 5 балів, згідно частоти однакових відповідей. Бали визначаються відповідно до частоти однакових відповідей. Відповіді, що зустрічаються в 5% і більше випадків у даній вибірці, отримують 0 балів. Відповіді, що зустрічаються в 4,00-4,99%, оцінюються 1 балом, в 3,00-3,99% - 2 балами, в 2,00-2,99% - 3 балами, в 1,00-1,99% - 4 балами. Всі інші відповіді отримують 5 балів. Також не зараховуються відповіді, які не відповідають завданню. Такі відповіді можуть бути позначені як неадекватні, оскільки ігнорується сутність завдання чи істотні характеристики стимульного матеріалу. Такі спроби вирішення тестового завдання не вказують на оригінальність і креативність особистості.

Параметр «оригінальність» оцінює здатність придумувати незвичайні унікальні відповіді, що вимагають творчої сили. Очевидні відповіді, які зустрічаються більш ніж у 5% випробовуваних, не вимагають великого розумового напруження при їх створенні і оцінюються в нуль балів. Так само оцінюються і очевидні відповіді, на кшталт «крапля», «груша», «яйце».

Завжди постає питання про оцінку оригінальності відповідей, в яких досліджуваний об'єднує кілька вихідних фігур в єдиний малюнок. Е. Торренс вважає це проявом високого рівня творчих здібностей, оскільки такі відповіді досить рідкісні. Вони вказують на нестандартність мислення і відхилення від загальноприйнятого. Інструкція до тесту і роздільність вихідних фігур жодним чином не вказують на можливість такого рішення, але разом з тим і не забороняють його. Е. Торренс вважає за необхідне присуджувати додаткові бали за оригінальність за об'єднання в блоки вихідних фігур: за об'єднання двох малюнків - 2 бали, за об'єднання трьох-п'яти малюнків - 5 балів, за об'єднання шести-десяти малюнків - 10 балів. Ці преміальні бали додаються до загальної суми балів за оригінальність.

Ретельність розробки. При оцінці ретельності розробки бали даються за кожну значущу деталь (істотну ідею), що доповнює вихідну стимульну фігуру, як в межах її контуру,

так і за її межами. При цьому основна найпростіша відповідь має бути значущою, інакше її розробленість не оцінюється. Один бал дається за кожну істотну деталь загальної відповіді (при цьому кожен клас деталей оцінюється один раз і при повторенні не враховується):

- колір, якщо він доповнює основну ідею;
- штрихування (але не за кожну лінію, а за загальну ідею);
- прикраса, якщо вона має сенс;
- кожну варіацію оформлення (крім чисто кількісних повторень), значиму по відношенню до основної відповіді;
- кожну подробицю у назві понад необхідного.

Якщо лінія розділяє малюнок на дві значущі частини, підраховуються бали в обох частинах малюнка. Якщо лінія позначає певний предмет (пояс, шарф тощо), вона оцінюється одним балом.

Бали сумуються відповідно до кожного показника, оцінюваного окремо – швидкість, оригінальність, гнучкість, ретельність розробки: 61 і більше – інноваційний рівень креативності; 40–60 балів – виражений рівень креативності; менше 40 балів – латентний рівень.

Графічний тест творчого мислення

Частина тесту дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса (адаптація Е. Туник) побудована на графічному матеріалі (Туник Е., 2003).

Перед початком тестування дітей ознайомлюють з інструкцією такого змісту:

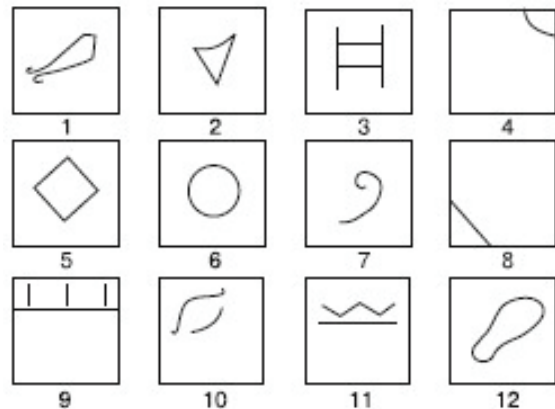
«Це завдання допоможе зрозуміти, наскільки ви здатні до творчого самовираження за допомогою рисунків. Вам запропоновано 12 рисунків. Працюйте швидко. Намагайтесь намалювати настільки незвичайну картинку, яку ніхто, крім вас, не зможе вигадати. У вас буде 20 хвилин, щоб намалювати рисунок. Працюйте в квадратах по черзі та «не перестрибуйте» безпорадно з одного квадрата на інший. Створюючи картинку, використовуйте лінію або фігуру всередині кожного квадрата, зробіть її частиною вашої картинки. Ви можете малювати в будь-якому місці вашого квадрата, залежно від того, що ви хочете зобразити. Можна використовувати різні кольори, щоб рисунки були цікавими та незвичними.

Після закінчення роботи над кожним рисунком подумайте над цікавою назвою і запишіть цю назву в рядку під картинкою. Не переймайтесь про правильне написання. Створення оригінальної назви важливіше, ніж почерк та орфографія. Назва має розповісти про те, що зображено на рисунку, розкрити його зміст».

Тестовий аркуш має дванадцять квадратиків з рисунками і рядком для підпису під кожним.

Обробка результатів здійснюється за п'ятьма показниками, виражених в сирих балах:

- швидкість;
- гнучкість;
- оригінальність;
- розробленість;
- назва.

1. *Швидкість* – продуктивність, визначається шляхом підрахунку кількості рисунків, зроблених досліджуваним, незалежно від їхнього змісту.

2. *Гнучкість* – число змін категорій рисунка, рахуючи від першого.

Можливі категорії:

- *живе* – людина, лице, квітка, дерево, будь яка рослина, плоди, тварина, комаха, риба, птах тощо;

- *механічне, предметне* – човен, космічний корабель, велосипед, авто, інструмент, іграшка, обладнання, меблі, предмети домашнього вжитку, посуд, тощо;

- *символічне* – буква, цифра, назва, герб, прапор, символічне позначення тощо;

- *видове, жанрове* – місто, шосе, будинок, двір, парк, космос, гори тощо.

Максимально можлива кількість балів – 11 (1 бал за кожну зміну категорії).

3. *Оригінальність* – місце розташування (всередині/зовні відносно стимульної фігури), де виконується рисунок. Кожний квадрат містить стимульну лінію або фігуру, котра буде слугувати обмеженням для менш творчої людини. Найбільш оригінальні ті, що малюють як всередині, так і зовні даної стимульної фігури.

Підрахунок балів здійснюється таким чином: 1 бал – малюють тільки зовні; 2 бали – малюють тільки в середині; 3 бали – малюють як в середині, так і зовні (синтез).

Загальний сирий бал за оригінальність є сумою балів за цим фактором за всіма рисунками. Максимально можлива кількість балів – 36.

4. *Розробленість – симетрія-асиметрія*, де розташовані деталі, що роблять рисунок асиметричним.

Підрахунок балів здійснюється таким чином: 0 балів – симетрично всередині та зовні; 1 бал – асиметрично поза замкненим контуром; 2 бали – асиметрично всередині замкненого контуру; 3 бали – асиметрично повністю: різні зовнішні деталі з обох боків контуру та асиметричні деталі всередині контуру.

Загальний сирий бал по розробленості – сума балів за фактором розробленості за всіма рисунками. Максимально можлива кількість балів – 36.

5. *Назва – багатство словникового запасу* (кількість слів використаних в назві) та здатність до образної передачі суті зображення на рисунках (прямий опис чи прихований смисл, підтекст).

Підрахунок балів здійснюється таким чином: 0 балів – назва відсутня; 1 бал – назва, складена із одного слова без визначення; 2 бали – словосполучення, декількох слів, які описують зображене на рисунку; 3 бали – образна назва, що говорить більше ніж зображено на рисунку, тобто має потаємний зміст.

Загальний сирий бал за назву буде дорівнювати сумі балів за цим фактором, отриманих за кожний рисунок. Максимально можлива кількість балів – 36.

Тест здібностей до малювання

Тест здібностей до малювання американського психолога Г. Кларка (CDAT, 1995) нині застосовують для діагностики дітей починаючи з 10 річного віку. CDAT складається з чотирьох завдань, кожне з яких розраховано на 15 хвилин, з окремим зауваженням, що потрібно використовувати лише м'який олівець.

Тест має проводитися в межах одного класу та одного віку, тоді його результати достовірно корелюються. Адже, на думку автора тесту, продуктивність цього діагностичного інструмента значно варіюється від школи до школи, від спільноти до спільноти або від ситуації до ситуації.

Хід виконання завдань

1. Намалуйте незвичний будинок, ніби ви дивилися на нього, проходячи вулицею. Намагайтесь малювати якнайкраще.

2. Намалуйте людину, яка біжить дуже швидко. Намагайтесь малювати якнайкраще.

3. Намалуйте себе і своїх друзів, що грають у шкільному дворі. Намагайтесь малювати якнайкраще.

4. Зробіть фантастичний малюнок зі своєї уяви; малюйте те, що вам подобається. Зробіть якомога оригінальніший малюнок. Можна використовувати свій олівець.

Кожен завершений малюнок педагога, використовуючи інструкцію, оцінюють від 1 до 5 балів за наступними властивостями:

- 1) сенсорними,
- 2) формальними,
- 3) експресивними,
- 4) технічними.

Тест CDAT цікавий тим, що роботи дітей опрацьовуються та оцінюються не лише по одному малюнку. За малюнком можна визначити настрій та якість робіт однієї дитини, рівень та особливості прояву її обдарованості.

Проблемою у оцінюванні малюнків по тесту Кларка CDAT є те, що іноді підлітки ставляться формально до виконання завдань, не зважаючи на конкретне формулювання тематики зображень, сюжету та його експресивних характеристик. Або малюють три з чотирьох малюнків. За всіма чотирма критеріями іноді неможливо оцінити малюнок, оскільки підлітки часом малюють поспіхом, через це оцінки за техніку виконання не можуть бути високими.

Методика «Візуальний щоденник»

Методика «Візуальний щоденник» була запропонована німецьким дослідником, професором Кельнського університету Ірмгардом Зепфом (Irmgard Zepf) у 1980-х та стандартизована в 1998 році професором Андреа Карпаті (Andrea Karpati) з Будапештського університету як інструмент вимірювання образної символізації серед обдарованих підлітків.

Учні пропонуються вибрати зошит або просто сторінки паперу А4, де вони мають фіксувати свої візуальні враження протягом двох тижнів. Щовечора потрібно відобразити свій настрій за день за допомогою будь-якої двомірної пластичної техніки: малюнок, живопис, колаж, фротаж (техніка перенесення на записувану поверхню текстури матеріалу рельєфу за допомогою натираючих рухів незагостреного олівця), змішана техніка і т. д. Дозволяється «нищити» сторінки, якщо дитина того захоче з допомогою крапель розплавленого воску на поверхні або просто покриваючи її темною фарбою. Кожний щоденний запис повинен мати назву. Метод може бути адаптований автором, наприклад додано текст для вираження домінуючих настроїв за день.

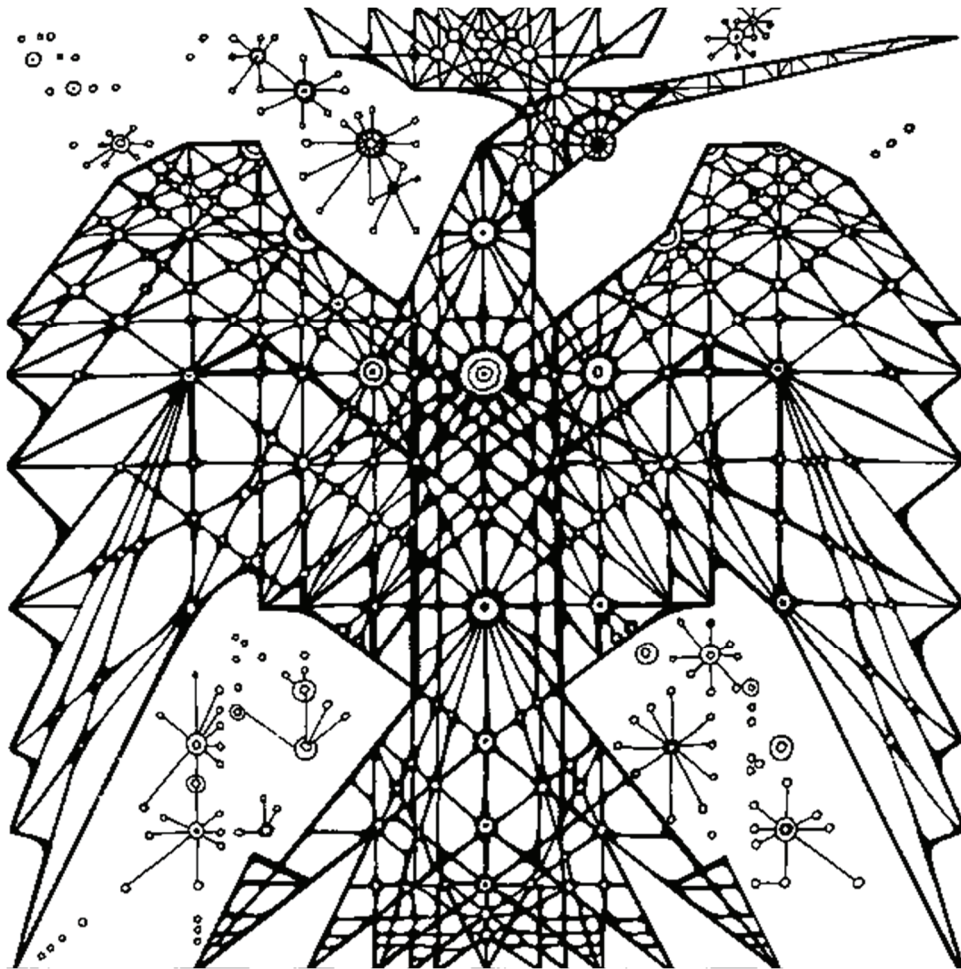
Методика допомагає також зібрати довідкову інформацію для того, щоб краще зрозуміти символічні повідомлення та оцінити рівень їх візуального вираження, що проявляється в щоденниках.

Тест «Кольороструктурування»

Методика «Кольороструктурування графічного образу» (Чередникова Т., 2004; Ткачук О., 2010) являє собою варіант кольорографічного тесту типу розфарбування. Стимульним матеріалом виступає графічний малюнок птаха розміром 205 на 205 мм у авторському виконанні художників-концептуалістів Анни Ніколаєвої та Сергія Рокамболя, виконаний на білому папері стилізовано та узагальнено, а тому не дає певного уявлення що це за птах. Найбільшими колами виділені центральні

просторові вісі – вертикальна й горизонтальна, інші напрямки позначені дрібнішими колами. Всі кола й фігурні елементи – осередки композиційної матриці, що симетричні відносно серединної вертикальної вісі рисунка й що можуть бути довільно об'єднані кольором у більші структурні форми – фрактали. Таким чином у середині тестового малюнка виявляється схованою у фоновому «шумі» не тільки цілісна фігура птаха а й усі її дрібні елементарні та більш складні фігурні утворення, а й просторова сув'язь координат.

Стимульний малюнок до тесту «Кольороструктурування графічного образу»

Для проведення методики «Кольороструктурування» потрібні: тестовий малюнок для розмалювки та кольорографічні засоби. Дітям 4-8 років видається набір кольорових фломастерів або м'які кольорові олівці з товстим грифелем, або кольорові воскові крейди, заточені, як олівці. Обов'язково надання не менше 12 кольорів (8 кольорів, близьких до кольорів тесту Люшера, та додатково помаранчевий, фіолетовий, блакитний, рожевий). Випробуваням старше 9-10 років слід пропонувати лише олівці чи олівці одночасно з фломастерами, бо

старші діти вже можуть експериментувати, змішуючи різні кольори між собою для здобуття нових відтінків. Тестовий малюнок та олівці викладаються перед випробуванням до оголошення інструкції.

Тривалість розмалювки індивідуальна. У дітей віком 5-8 років процедура проведення тесту може займати від 5 до 30 хвилин. Зазвичай того обсягу розмалювки, який встигає зробити дитина за 10-30 хвилин вистачає, щоб

оцінити малюнок, оскільки стратегії малювання, навіть при незавершеній роботі абсолютно зрозумілі.

Після закінчення роботи експериментатор має задати кілька запитань дитині:

- Що вона побачила і що розмальовувала на зображенні?

- Чи сподобалося їй розфарбовувати картинку?

- Чи була вона старанною у виконанні малюнка чи просто виконувала його, тому що «так треба»?

- Чи сподобалося їй те, що вийшло?

- Чому нею були обрані саме ці кольори для розмальовки? Випадково? Олівці ближче лежали? Краще були заточені? Найкрасивіші? Більше за інших сподобалися? Підходять до того, що зображено на малюнку та ін.?

Діти можуть називати кілька причин одночасно, наприклад, кольори сподобалися, красиві та підходять.

- Які кольори сподобалися найбільше, а які – менше інших?

В процесі використання методики виявляються наступні показники творчих здатностей, де оцінюються п'ять головних характеристик розфарбування:

- повнота орієнтування;
- здатність виділити структурні частини (фрактали) і деталі;
- наявність симетрії;
- характер використання кольору в розфарбуванні;
- обсяг виконаної роботи (від 0 до 100%).

1. Характер орієнтування:

- *повний* – розфарбовування стосується всіх значеннєвих частин фігури, або основних просторових блоків рисунка: центра, двох верхніх і двох нижніх квадрантів;

- *неповний* – без однієї-двох частин фігури або всього рисунка;

- *частковий* – розфарбування відзначається лише в одній-двох частинах фігури або квадрантах формату рисунка.

2. Сформованість гештальту:

- *цілісний* – виділення із фону всієї фігури птаха;

- *парціальний* – сприйняття яких-небудь частин або елементів рисунка як інших предметно-цілісних образів, не птаха;

- *несформований* – відсутність предметного образу. Виділяються кольором тільки прості геометричні фігури: коло, трикутник, смужка, квадрат.

3. Симетрія:

Складна симетрія – деталі або фрактали, виділені у верхніх або центральних частинах крил. Симетричні елементи, розташовані в цих ділянках рисунка, не тільки вимагають точного визначення своєї віддаленості від цент-

ральної вертикалі, але й не піддаються наочному порівнянню, тому що при стандартному масштабі рисунка не попадають одночасно у фокус зору випробуваного.

Помилки симетрії – до них відносяться перекручування форми симетричного фракталу або неточність положення в просторі одного із симетричних елементів або фракталів;

4. Характер використання кольору:

Поліхромність – монохромність (показник суми кольорів, який не використовуються у розфарбуванні).

Гармонія кольорів – розфарбування колірно-гармонійно доповнюють один одного, тим самим підсилюючи емпатію у суб'єкта.

Стохастичність – різні за тоном та температурою відносинами кольори, що різко контрастують один з одним, створюючи у малюнку дисгармонію.

Кольорозмішування та розтяжка – використання у розфарбуванні прийому тонального послаблення або підсилення контрасту.

5. Обсяг виконаної роботи (від 0 до 100%).

КОЛІРНА ГАМА МАЛЮНКА: МОТИВАЦІЯ УПОДОБАНЬ

З раннього віку діти тягнуться до кольорових олівців, фарб, отримують радість від дій з ними. Спочатку, коли зображення предметів тільки ще з'являється, ставлення дітей до кольору обмежується інтересом до самої фарби, до сліду на папері, який вона залишає. Діти використовують будь-який колір, не зіставляючи його з реальним кольором предмета. Що саме зображується – не має значення: будинок, дерево, заєць, собака можуть бути синіми і червоними, – будь-якими.

Діти 2-3 років однаково сприймають будь-який колір, не віддаючи перевагу тому чи іншому. А вже в 4 роки діти сприймають колір як засіб прикрашання. Колір вибирається за своєю красою і в цьому разі естетичний мотив під час вибору кольору посилюється. Дитина користується будь-яким приводом, аби розфарбувати малюнок. Діти цього віку через колір передають своє ставлення до прекрасного і потворного. Прекрасне зображується яскравими, чистими кольорами (перевага надається жовтому, оранжевому, червоному, блакитному), а потворне – темними кольорами (чорним, темно-коричневим, темно-синім).

Вибір кольору в дитячому малюнку часто визначається ставленням до нього як до засобу

посилення функціональної характеристики предмета. Лише поступово локальний колір деяких предметів засвоюється дітьми як обов'язкова ознака. Починаючи з 5 років діти, зазвичай, розфарбовують предмети та явища природи відповідно до їх дійсного кольору, але узагальнено, локальним кольором. Поряд з цим (приблизно до 7 років) зберігається тенденція вибирати колір незалежно від реального кольору зображуваного.

Численними спостереженнями і експериментами встановлено, що світлі кольори стимулюють, збуджують, радують; темні – гальмують, засмучують. Розрізняють прямий вплив кольору, який здатний викликати в нас почуття тепла або холоду, почуття суму або радості тощо, і вторинний вплив, пов'язаний із суб'єктивними та об'єктивними асоціаціями, що може змінюватися залежно від індивідуальних особливостей людини.

Психологічний аспект сприйняття кольору нерозривно пов'язаний із соціально-культурними, естетичними аспектами. Колір або його сполучення сприймаються людиною залежно від просторового розташування колірної плями, її форми і фактури, від настрою, культурного рівня та інших чинників. У процесі кольорового рішення об'єкта ми зустрічаємося не з окремими кольорами, а з їх комбінаціями і сполученнями. Нас цікавить, як впливають одні кольори на інші при їх сполученні, різній кількості, різній насиченості тощо.

Незважаючи на суперечливість думок у науковій літературі з питань кольорового сприйняття дітьми різних вікових груп, встановлені факти вдосконалення візуального сприймання в ході навчання протягом дошкільного та шкільного віку. З віком дітьми досягається диференціація кольорових ознак об'єктів дійсності. Дослідження сенсорного розвитку свідчать, що діти 5-6 років можуть тонко розрізняти кольори. Під час сприйняття й оцінки дитиною предметів та явищ дійсності колір є одним з провідних компонентів.

Колірні симпатії дітей зумовлені, перш за все, енергетичними характеристиками кольору, тоді як у дорослих вони не в меншій мірі залежать і від інформаційного складника впливу кольору, що, в свою чергу, визначається суспільно-культурним досвідом, традиціями колірної символіки, модою і т. д. Надання переваг певним кольорам у дітей набагато менш індивідуальні, ніж у дорослих, тому виявлення якоїсь однієї спільної тенденції для останніх є досить проблематичною.

Враховуючи ці дані, вибір кольору дорослими можна розглядати як відображення потреби в стабільному, зрівноваженому стані, збереженні досягнутого і навіть релаксації над потребою в активності, рості та розвитку, яка домінує у дітей.

Експериментальні дані доводять, що колірні симпатії психічно здорових піддослідних визначаються, як мінімум, двома факторами: емоційною оцінкою кольору, як певної цілісності та усвідомленою або не усвідомленою емоційною оцінкою колірних асоціацій. Крім того ці фактори пов'язані з енергетичним та інформаційними аспектами впливу кольору.

Психологічне переживання кольору дорослою людиною завжди неповторне, бо глибоко пов'язане з життєвою історією особистості, її досвідом переживань, із культурною та статеву ідентифікацією. Саме тому завжди важливо виявити цей пласт значень у розмові з людиною (що для неї означає цей колір). Слід також уважно відстежувати поєднання кольорів. У різних варіаціях включаються різні аспекти діапазону значень кольору, так само як це відбувається з емоціями людини.

Психологи використовують колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом Максом Люшером, який розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Цей тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. В основі тесту лежать фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними колірними енергіями та певними психічними процесами, станами і явищами (Люшер М., 2004).

Функція кольору, за М. Люшером, відображає суб'єктивне ставлення людини до кольору, вона визначається і властивостями самої людини. Автор вважав, що, встановивши взаємозв'язок кольору і психіки, можна обґрунтувати колірні методи психодіагностики.

Зазначимо, що науковий дискурс М. Люшера та його тест з самого початку критикували представники різних психологічних шкіл – зокрема, за довільне використання понятійних засобів, – однак у його прихильників також є переконливі аргументи. В наші дні тест кольорових уподобань Люшера, як і раніше, затребуваний.

Всі кольори М. Люшер поділив на основні і додаткові. До основних віднісяться:

- *синій*, що символізує спокій, задоволеність собою і життям, емоційну стабільність, сумлінність у справах, душевну прихильність, гармонію;

- *зелений*, що сигналізує про почуття впевненості, високий рівень домагань, самостійність, наполегливість, незворушність, прагнення до самовираження, успіху і влади, іноді впертість і надмірну самовпевненість;

- *червоний*, що означає силу волі й активність у досягненні цілей, що іноді призводить до агресивності, лідерство та ініціативність, наступальні тенденції, прагнення до успіху і влади через боротьбу, надмірну збудливість і можливі девіації у поведінці;

- *жовтий*, що вказує на активність, прагнення до спілкування, потяг до нового, оптимізм, експансивність, веселість, легкість, балакучість, відкритість, товариськість, енергійність.

Додаткові кольори суголосно означають переважно негативні тенденції, пов'язані зі страхами, тривожністю, стресом та ін.:

- *фіолетовий* символізує егоїстичність, емоційну експресивність, уразливість, сенситивність разом з інтуїтивним розумінням ситуації, зачарованість і мрійливість, захоплення і фантазії та деяку нещирість;

- *коричневий* уособлює комфорт тілесних відчуттів (гедонізм), фізичну легкість і сенсорну задоволеність, залежність від обставин, прагнення до спокою та лінь;

- *чорний* характеризує потяги до ізоляції, усамітнення, до певної конфронтації зі світом, зречення і неприйняття довкілля, замкнутість, упертість, протест, ворожість, а у пограничній формі – небуття;

- *сірий* символізує ситуаційну втомлюваність, емоційну індіферентність і «безбарвність», соціальну відстороненість, свободу від зобов'язань, млявість і розслабленість, невпевненість, несамостійність і пасивність.

Розглянемо докладніше значення колірної гами.

Червоний колір – один з найяскравіших в колірній гамі, це перший колір, який починають розрізняти новонароджені діти. Це дуже активний колір, який безпосередньо впливає на людину і не залишає її байдужою. Згідно з дослідженнями психологів, червоний колір викликає не тільки емоційну реакцію, але і фізіологічну, активізуючи функції внутрішніх органів і систем. Червоний – теплий колір, тому він викликає у людини відчуття тепла і може навіть підвищувати температуру тіла.

У кольоротерапії червоний може використовуватися для покращення розумової діяльності, надання енергії, він здатен збуджувати, зігрівати. Він підвищує імунітет і витривалість, надає сил. При депресії, меланхолії і пригніченому настрої червоний колір може бути ефективним, оскільки здатен збуджувати і піднімати настрої (Андрушко Л., Ясинський В., 2014).

Згідно з М. Люшером червоному кольору надає перевагу людина довірлива, але дуже емоційна та агресивна. Взагалі червоний символізує енергію, виражає життєву силу, творчу натуру, активну діяльність, прагнення до успіху, лідерства, бажання всіх життєвих благ. Оранжево-червоний символізує агресивність, наступальні тенденції, збудження, успіх. Чистий червоний означає силу волі і задоволеність рухом до мети. Однак багато чого змінюється, якщо на людину впливає не ізолюва-

ний, взятий окремо колір, а кольорове поєднання. Так, зелений і червоний, взяті разом символізують автономність, самостійність у прийнятті рішень, ініціативу. Червоний поєднаний з жовтим вказують на спрямованість зовні. Невизнання червоного означатиме фізіологічне та нервово стомлення.

Дія оранжевого кольору схожа на дію червоного, однак тут відсутні аспекти агресії. Йому притаманна м'яка сила – він викликає радість і тепло, приємно збуджує. Вважається кольором здоров'я та творчості, внутрішньої рівноваги й гармонії, толерантності, мудрості.

Оранжевий колір сприяє сексуальності, активізує залози внутрішньої секреції, налагоджує обмінні процеси, покращує кровообіг і травлення. Цей колір поєднує силу червоного та сонячне сяйво жовтого. Він пов'язується з прагненням до переживань та самоствердження, з позалінійним часом. Також може свідчити про жагу до пригод та радісно-солодких вражень.

Жовтий колір, за Люшером, демонструє дружелюбство, оптимізм, проте це може бути маскою, за якою приховується внутрішня напруга. Увага до жовтого свідчить про надії та очікування великого щастя, мрії про нове майбутнє. «Жовті» люди схильні до педантизму, але водночас цілком задоволені світом і щасливі.

Жовтий колір може допомогти врівноважити емоції, знайти внутрішній спокій і вгамувати хвилювання. Діти, які віддають перевагу жовтому, мають здатність ліпше розуміти нові ідеї та новітні технології, люблять свободу і простір, прагнуть удосконалюватися та досягати обраної мети. Тим, хто любить жовтий колір, властиві креативність, радісний погляд на світ, висока самооцінка та впевненість у собі. Легкий стимулюючий ефект жовтої барви сприяє допитливості та пізнанню у дітей і підлітків. Також жовтий колір допомагає концентрації, уважності, прийняттю чужих думок, організовує та поліпшує пам'ять, сприяє прийняттю виважених рішень і ясному мисленню (Андрушко Л. М., Ясинський В. П., 2018).

Жовтий і червоний кольори виокремлюють діти з порівняно доброю адаптацією й переваженням екстравертних реакцій у соціальній поведінці. Якщо людина прагне до вибору жовтого, то це вказує на встановлення внутрішньої гармонії, інколи порятують від неприємностей та бажання на щось свідомо впливати. Основна потреба дітей, що віддають перевагу жовтому кольору – розкритися, показати себе. Такі діти шукають вільних напрямів розвитку, щоб розділити внутрішнє напруження і досягти бажаного.

Зелений колір символізує життя, оновлення і зростання. Його ми бачимо найбільше в природному середовищі. Це колір весни,

часу коли все оживає і розгортає свої природні процеси. Зелений колір також означає рівновагу, спокій і гармонію. Саме через це, перебуваючи в оточенні зеленого, споглядаючи його відтінки, людина почувається захищеною і відчуває комфорт.

М. Люшер, який використовував у власному тесті для зеленого кольору темний тон з синім відтінком ялинкової хвої, пов'язував його зі стабільністю, твердістю, наполегливістю та сталістю. У зеленого, як у будь-якого іншого основного кольору залежно від тону, змінюється значення. Що більше в ньому темно-синього, то твердішим, холоднішим, напруженішим, жорстокішим він сприймається психологічно. Так само, як молекули утворюють структуру твердого тіла певної жорсткості, невидиму зовні, так і в людській душі виникає відчуття внутрішнього напруження. Холодний відтінок зеленого диктує філософію «проникнення в самого себе», а саме це дає змогу самоусвідомити себе та ліпше управляти власними емоціями. Створюючи стабільність і сталість, зелений становить систему цінностей. Особа, яка віддає перевагу такому зеленому, може бути охарактеризована як людина, стійка у власних переконаннях, що вміє протистояти внутрішнім, зовнішнім впливам і спокусам; людина, що володіє глибоким відчуттям самоповаги.

Зелений, за М. Люшером, – це стабільність переконань, самоповага, непорушність моральних цінностей. Психологічним значенням зеленого є також відчуття власної значущості, що виявляється у повазі, гідності, компетентності, авторитеті, владі, домінанті в певному просторі. Якщо особа, яка вибирає зелений не володіє внутрішньою стабільністю, а відповідно і цілісністю, гармонійністю, то позитивні якості підміняються демонстрацією, для зовнішнього ефекту манірністю, чванливістю, погордою, іноді хвалькуватістю і т. ін.

Синій колір, за М. Люшером, символізує зв'язок, прихильність, вірність. Цей колір створює передумову для глибоких відчуттів, вдумливого споглядального міркування. Для темного кольору у тесті використовується дуже темний відтінок. На думку психотерапевта, основному тону цього кольору відповідає ніжність, захоплення і відданість, почуття захищеності і безпеки. Синій може виражати також зв'язок з тенденціями минулого, а темно-синій – релігійно-філософській медитативній установці. Дослідник зазначав, що потреба в синьому кольорі підвищується при втомі і хворобливому стані. У фізіологічному плані, це потреба у спокої, в психологічному плані, то потреба в задоволенні. Той, хто перебуває в такому урівноваженому стані, почувається максимально захищеним. Основна психологічна

характеристика світло-синього кольору, на думку М. Люшера, – безтурботні веселощі. Це колір безпечності, емоційності і спілкування, він дає відчуття прохолоди, спокою і простору.

Для практики роботи психолога важливо знати й розуміти основні значення кольору та його вплив на психофізіологічні показники. Кольори дитячого малюнка, його загальна гама, яка відчувається під час безпосереднього сприймання твору, свідчить про певне емоційне навантаження. Важливо звертати увагу на депресивні чорно-сірі кольори, або «ріжучі», суперечливі, що свідчить про концентровано-негативний стан. Надто яскраво такі особливості використання кольору, як засвідчують дослідження, виявляються в продуктах творчості дітей з межовими нервово-психічними станами – кольорова гама їх психомалюнків не має єдності, колір не наповнює форму, а виступає окремо, як крапка, штрих, переважають негативно емоційно наповнені кольори.

Відомо, що «зловживання» дитиною певним кольором або кольоровою комбінацією допомагає глибше зрозуміти її стан. Оскільки діти через домінування емоційної сфери над раціональною особливо схильні до використання кольорів, то саме в їх продуктах малюнкової творчості найбільш чітко прослідковується зв'язок між використанням того чи того кольору та емоційним станом.

Під час малювання на колір покладається роль «орієнтира» в зображеній образній інформації. Він несе символічний зміст, який потребує дешифрування. Розкриттю змісту кольору сприяє прийом інтерпретації. При аналізі психомалюнка враховуються значення кольорів не як таких, а той контекст, в якому вони використовуються в малюнку. Так, у дослідженні українського психолога Лариси Подкоритової, проведеного із застосуванням авторської арт-терапевтичної методики «Пасьянс емоцій», були виявлені певні взаємозв'язки між зображеннями форм та кольорів емоцій у малюнку (Подкоритова Л., 2016).

Досліджуваним (студентам і викладачам) пропонували намалювати форму і колір низки емоцій: радість, сум, огида, презирство, провина, сором, гнів, страх, здивування та цікавість, а також байдужість. Під «формою» емоцій малося на увазі її контурне зображення, та чи інша фігура, символ (коло, квадрат, зигзаг, крапля тощо). Окрім зазначених емоцій вони мали також зобразити форму і колір сексуальності.

Результати дослідження засвідчили, що найбільш поширеним кольором для зображення огиди є коричневий (41,9%). Досить часто він поєднується з зеленим, чорним і брудно-жовтим кольорами. Кольори переважно брудні, темні. Для зображення здивування

найчастіше використовують синій і зелений кольори (33,7% і 26,7% відповідно). Досить часто використовують і жовтий колір (18,6%). У зображеннях цікавості присутня значна різноманітність кольорів і форм без яскраво вираженого домінування певних показників, як і з малюнками здивування. Однак, порівняння з останніми малюнками цікавості більш яскраві і

теплі. За кольором тут переважають синій і зелений (по 25,6% кожен). Для зображення сорому найчастіше використовують червоний колір (46,5%) і коричневий (22,1%). Для зображення провини найчастіше використовують синій колір (34,8%), та чорний і червоний (27,9% та 24,4% відповідно). Провідним кольором для зображення сексуальності є червоний (75,6%).

Провідні кольори і форми емоцій (Подкоритова Л., 2016)

<i>Група малюнків</i>	<i>Колір</i>	<i>%</i>	<i>Форма</i>	<i>%</i>
радість	жовтий	64	коло	45,3
сум	синій	46,5	сумне обличчя смайликом	26,7
гнів	червоний	60,5	зигзаг (у вигляді «блискавки»)	26,7
страх	чорний	59,3	прямокутник, паралелепіпед	29,1
огида	коричневий	41,9	пляма	59,3
здивування	синій	33,7	обличчя з великими очима	22,1
цікавість	синій, зелений	25,6	знак питання	16,3
сором	червоний	46,5	кола (найчастіше 2 поруч)	31,4
провина	синій	34,8	невизначена форма	15,1
сексуальність	червоний	75,6	серце	31,4
байдужість	чорний	31	велика прямокутна пляма	31
презирство	коричневий	36,4	зигзагоподібні форми	22,7

З таблиці можна побачити, що найбільш подібним у різних досліджуваних є зображення радості і сексуальності: їх провідними кольорами є жовтий і червоний відповідно, а формою – коло і серце відповідно.

Найбільш різноманітними є зображення здивування і цікавості, які, разом з тим, сприймаються як досить яскраві, але холодні за рахунок переважання синіх і зелених відтінків.

Подібними є зображення кольору страху і гніву – чорний і червоний відповідно. Форми тут зустрічаються різні, але у малюнках страху переважають прямокутні та рвані форми, а в малюнках гніву – зигзаги та інші розімкнуті форми. Попри відмінність у формах, кольори страху і гніву часто використовуються у парі.

Цікаво, що сором, гнів і сексуальність у представлений вибірці мають однаковий колір – червоний. Ймовірно, це пов'язано з особливостями нашої сексуальної культури, «соромністю» тілесного. Однаковий колір мають також байдужість і страх – чорний.

Колір у творчій продукції є не абстрактною одиницею, а обов'язково наповненням символу, його емоційною характеристикою і в сукупності із цим символом складається в образ. Тому інтерпретація проходить на двох рівнях:

тлумачення змісту форми образу, його просторових, часових характеристик; інтерпретація емоційного колірної змісту малюнкових образів.

Використаний у малюнку колір не тільки несе діагностичну інформацію, а вже саме його застосування має терапевтичний ефект (особливо під час використання фарби, кольорових олівців). Колір може виконувати роль акценту, що передає тонкі психологічні відтінки внутрішньосімейних взаємин. Наприклад, мати і син, які перебувають на малюнку по різні боки сімейного ряду, розлучені іншими членами сім'ї, можуть бути з'єднані єдиним кольором, який забарвлює їх фігури, що може вказувати на їх внутрішню близькість.

Під час аналізу психомалюнка важлива інтерпретація кольорів значущих образів: близьких людей, значущих предметів. Важливо звертати увагу на те, яке забарвлення переважає, оскільки в одному образі можуть бути об'єднані протилежності, що свідчить про амбівалентність стосунків, або може мати розбіжності інтерпретація змісту кольору психологом і самим автором.

Ефективним є використання кольоротера-

певтичних методик під час групових арттерапевтичних групових занять для емоційного зближення її учасників, вивільнення негативних емоцій. Поширеним у форматі арттерапії є прийом малювання на вільну тему з акцентом на використанні кольору («Мій кольоровий образ», «Кольоровий образ мого життя», «Коли я у поганому настрої», «Мій стан зараз», «Колір мого класу»). Кольорокорекція відбувається на двох рівнях: безпосередня терапія під час використання кольору; корекція шляхом перемалювання твору з негативного кольоровою гамою на позитивне забарвлення.

Отже, методики з використанням кольору дають змогу виявити емоційний стан дитини, констатувати наявність переживань, фізіологічної, психологічної напруги, виявити їх детермінанти, дослідити особливості емоційних стосунків між близькими людьми, що сприяє психокорекції.

ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ: ВІД ТЕСТОВОГО ДО ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО РОЗУМІННЯ

Психологічний аналіз малюнка як метод психологічного дослідження бере відлік з початку XX століття. Найперші малюнкові тести було розроблено для визначення рівня інтелекту. Так, найбільш відомий графічний тест «Малюнок людини» був запропонований американською дослідницею Флоренс Гудінаф (Goodenough Draw-a-Man test, 1926) для дослідження пізнавальних здібностей. Дитину просили простим олівцем намалювати людину. У висновках про рівень інтелектуального розвитку враховувались якість малюнка і деякі інші ознаки. Була складена кількісна шкала для оцінки малюнка чоловічої фігури, виконаного дітьми від 3 до 14 років. Пізніше Дейл Гарріс переглянув і модифікував тест (Goodenough-Harris Draw-a-Person test, 1963): виконуючи завдання, дитині необхідно зробити три малюнки – чоловіка, жінки і самої дитини. Було розроблено спеціальну шкалу, де дитячі малюнки розглядалися як міра інтелектуальної зрілості.

Подальшого розвитку методика малюнку набула в тесті Карен Махвер: піддослідного просили «намалювати людину» і «намалювати людину протилежної статі». У праці «Проекція особистості у малюнку людської фігури» (Machover K. Personality Projection In The

Drawing Of The Human Figure, 1949) дослідниця обґрунтувала систему критеріїв, що дають можливість оцінювати за допомогою цього тесту особистісні особливості.

Проективні малюнки часто використовувались в клініці. Одночасно з вивченням малюнків ставився ряд питань: пропонувалось назвати освіту персонажів, їх цілі в житті та ін. В 1920-30-х роках клінічні дослідження з використанням малюнкового методу було проведено Л. Виготським. О. Лурія запропонував піктограму як метод опосередкованого запам'ятовування, який заключається в тому, що для запам'ятовування слів або словосполучень людині необхідно придумати образ, на який спиратиметься при запам'ятовуванні, і намалювати його. Метод піктограм пізніше детально вивчався різними вченими, знайшов широке використання при вивченні різноманітних патологій мислення і пам'яті та активно використовується в сучасних психологічних дослідженнях.

Подальший етап розвитку проективних малюнків пов'язаний з розробкою теста «Дім-Дерево-Людина» (House–Tree–Person Test) американськими психологами Джоном Баком (Buck J., 1948) та Еммануелем Хаммером (Hammer E., 1958). Повне виконання теста включало три процедури: чорно-білий малюнок олівцем, фаза опитування і кольоровий малюнок восковими олівцями. Інтерпретація враховувала манеру виконання, пропорції фігур та розповідь по відношенню до малюнка.

Наступний етап відносять до періоду, коли в літературі приводиться опис тесту В. Хьюлса «Малюнок сім'ї» (Hulse W., 1951). Працюючи з цим тестом, психологи починають звертати увагу саме на процес малювання. Одночасно вивчаються, хто і як зображений на малюнку.

В подальшому психологи використовують модифікацію «Кінетичний малюнок сім'ї» (Kinetic family drawing), запропоновану американськими дослідниками Р. Бернсом і С. Кауфманом у 1970 році, коли всі персонажі, зображені на малюнку, чимось зайняті. Інший варіант цього тесту пропонує дитині зобразити сім'ю такою, якою вона уявляє.

На сьогодні психологами як практиками, так і теоретиками приділяється велика увага малюванню людської фігури як однієї з найбільш стійких архетипів. Визначення показників зображень людської фігури носить як якісний, так і кількісний, формальний характер. Всі дослідники за ведучі ознаки вважають розмір (абсолютний і відносний) фігури чоловічої і жіночої, їх розташування відносно інших людей або предметів на аркуші паперу; послідовність малювання частин тіла; кут сприйняття зображення, перспектива; якість ліній і контурів фігури людини; наявність фону, розташу-

вання на землі або в «підвішеному» стані; зображення одягу, ознак статі, основних частин тіла, наявності або їх відсутності; напрям руху, пропорційності або диспропорції тощо. Було показано, що поява і вдосконалення окремих елементів малюнка відображає розвиток специфічних функцій, які пов'язані з графічною діяльністю, такі, як сприйняття, уявлення, сенсорна координація, а також загальний рівень психічного розвитку людини і наявність патології.

Кількість публікацій з аналізу малюнків за останні роки значно зростає. З'явилися дослідження, що дозволяють виявити в малюнку ряд істотних для психологічної діагностики ознак – таких, як моторні, особистісні, інтелектуальні, досвід засвоєння загальнолюдської культури (Баркан А., 2014; Венгер А., 2003; Гриньова Н., 2014; Лебедева Л., 2010; Потемкина О., 2006; Романова Е., 1992;).

Вчені наголошують, що проєктивний малюнок завжди неявно містить більше істотної інформації, чим автор свідомо вкладає в нього, а результати графічних методик найменше піддаються контролю свідомості, тому малюнок на задану тему є могутнім психодіагностичним засобом.

Проєктивні графічно-малюнкові тести – це, передусім, робота з невербальним матеріалом. Вони є легкими і швидкими у застосуванні, інформативними, тому часто використовуються педагогами в якості експрес-аналізу учнів. Суттєвою перевагою психодіагностичних за допомогою графічно-малюнкових методик є різноманітність та варіативність тестових завдань, можливість гнучко «підлаштувати» інструкцію під індивідуальну специфіку дитини. Важливим є і те, що вони суттєво полегшують процес встановлення контакту між дорослим і дитиною.

На нашу думку, досить зручною є класифікація проєктивних графічно-малюнкових тестів, яка поділяє їх на дві великі групи: *вільні* та *тематичні*.

Під вільними графічно-малюнковими тестами розуміють завдання з недостатньо вираженою структурою: «Спонтанний малюнок», «Мій настрій», «Малюнок із заплученими очима» тощо.

Під тематичними графічно-малюнковими тестами розуміють завдання, що мають виражену структуру або ідею. Тематичні тести, в свою чергу, можна поділити на дві групи – *традиційні* та *нетрадиційні*.

До традиційних тестів відносяться відомі, широко розповсюджені, популярні тести, надійність яких пройшла гідну перевірку часом в нашій країні і за кордоном. Традиційні тести також можна розділити на дві групи – це *особистісні* та *сімейні*.

«Особистісну» групу складають тести-малюнки, що спрямовані на дослідження індивідуальних особливостей людини, наприклад: «Малюнок людини», «Дерево», «Дім-Дерево-Людина», «Автопортрет», «Конструктивний малюнок людини з геометричних форм», «Неіснуюча тварина».

«Сімейну» групу складають тести-малюнки, спрямовані на дослідження особливостей внутрішньосімейних стосунків і самопочуття дитини в сім'ї, наприклад: «Кінетичний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Три дерева».

Ця група психомалюнкових методик розглядається науковцями як засіб спілкування з дитиною на шляху до взаєморозуміння, до позитивної динаміки внутрішньосімейних стосунків. Дітям пропонується малювання на теми: «Моя сім'я», «За обідом», «Мій тато», «Моя мама», «Кого я люблю», «Кого я боюся», «Нам добре разом», «Як ми відпочиваємо» та інші. Своєю «графічною промовою» діти транслиують дорослим знання про себе, про внутрішньосімейні стосунки, своє становище в сім'ї, свої «проблеми» і досягнення.

Нетрадиційні тести поділяються на *символічні* та *моделюючі*. До символічної групи відносяться завдання, пов'язані з символізацією певного психічного процесу, наприклад: «На кого мене б перетворив злий або добрий чарівник», «Моє карнавальне вбрання», «Ілюстрації до улюбленої казки», «Яким я бачу себе у дзеркалі», «Яким мене бачать інші».

До моделюючої групи відносяться завдання, пов'язані із свідомим моделюванням певної ситуації чи майбутнього, наприклад: «Карта внутрішньої країни», «Чарівна країна почуттів», «Я у майбутній школі», «Моє життя через десять років».

Нині значну роль у діагностично-корекційній роботі психолога в системі освіти починає відігравати використання нетрадиційних тематичних проєктивних графічних тестів з метою більш глибокого дослідження школярів, діагностики їх психічного та емоційного стану, а також особливостей соціального оточення.

Проєктивні графічно-малюнкові тести є досить перспективними у психологічній практиці. Проте при їх використанні, на відміну від стандартизованих і структурованих діагностичних методик, гостро постає питання про якість інтерпретації тестової інформації.

Більшість інтерпретацій для малюнкових тестів побудовані за принципом алгоритму або схеми: діагностична інформація структурується, виділяються теми, позиції, ознаки тощо. Згідно другого підходу, психодинамічного, використання малюнкових тестів для виявлення особистісних особливостей людини засновано на принципах проєкції, тобто «винесення зовні» своїх переживань, уявлень, прагнень, внутрішніх конфліктів тощо. Малюнок – це певне

повідомлення, яке зашифроване у символах. Для діагностичного використання проєктивних малюнків дуже важливо, що вони відображають, у першу чергу, не свідомі установки людини, а неусвідомлені імпульси, переживання.

У психодинамічному підході краще використовувати спонтанні малюнки, оскільки вони містять примітивний, «сирий» матеріал, індикатор несвідомого. Саме ці малюнки відрізняються більшим емоційним забарвленням, оскільки естетичні міркування менш важливі, ніж сила активованих елементів несвідомого. Малюнок завжди несе велике смислове навантаження, оскільки достатньо повно розкриває не тільки усвідомлюване, але і підсвідоме емоційне задоволення про себе та власну індивідуальність, самість. Як і мова снів, мова малюнків – це голос несвідомого, який звучить у ті моменти, коли свідомості не вистачає слів.

К. Юнг великого значення надавав графічним засобам у пізнанні несвідомого, підхід до якого можна знайти лише опосередковано через образи, символи, архетипи. Психоналітик зауважував, що нічого не можна з повною достовірністю визначити за окремим конкретним малюнком. Можливість розуміння може забезпечити лише порівняльне вивчення значної кількості таких малюнків.

Метод психоналізу комплексу тематичних малюнків передбачає створення малюнків на задані теми, які торкаються різних сторін життя суб'єкта: хвилюючих емоційних переживань, інтимних стосунків, пережитих травм дитинства, мрій, планів на майбутнє, ставлення до близьких людей, професійної діяльності і т. п. Кожний малюнок дає об'єктивний фактаж, тому використання в психоналітичній процедурі візуалізованих (опредметнених) засобів стало невід'ємним складником глибокого пізнання (Яценко Т., Чобітько М., Доцевич Т., 2003).

Інструкція до виконання психомалюнків спрямована на актуалізацію спонтанності та невимушеності під час малювання. Важливе прагнення автора до адекватної передачі психологічного змісту відповідно до теми малюнку, не використовуючи зразків. Під час виконання слід звертати увагу на те, що процес малювання не потребує раціоналізації зображення, а передбачає орієнтацію на емоційні спонукання. Символічний характер графічної продукції створює для автора захищеність у передачі важливої для нього інформації. Кількість малюнків дозволяє побачити схожість між окремими елементами з метою проведення аналогій та бачення цілісної образної картини індивідуально-психологічної історії життя суб'єкта, допомагає пізнати такі внутрішні механізми психіки й тенденції його

поведінки, які зумовлюються логікою несвідомого, що не розкривається із змістом кожного зокрема малюнка (Бабенко К., Горобець Т., 2018).

Теми малюнків актуалізують емоційні аспекти минулого та теперішнього сутнісного для їх автора. Визначена тема малюнку викликає проєкцію несвідомих потягів, бажань, переживань, що втілюються у певному образі, символі малюнку. Визначеність теми – це єднання свідомого з несвідомим, що забезпечується спонтанним виконанням малюнку.

Психоналітична інтерпретація тематичних малюнків забезпечує психокорекційний ефект, оскільки дозволяє проникати в глибинні аспекти та об'єктивувати внутрішні суперечності психіки суб'єкта, виявляти індивідуально-неповторну логіку несвідомого. Психокорекційний діалог структурується у пряму поступового (порційного) та багаторівневого (свідомий, несвідомий рівень) проявлення психологом глибинних витоків проблематики дитини, пізнання внутрішньої суперечливості психіки, яка проявляється в деструктивних тенденціях поведінки.

У процесі дослідження психологічного змісту тематичних малюнків важлива роль належить символу завдяки його здатності поєднувати і «конденсовано» виражати свідомі і несвідомі аспекти психіки автора малюнків. З'ясування змісту тематичних малюнків відбувається з урахуванням колективного психологічного значення символіки. Образи колективного несвідомого символізують екзистенційні проблеми людського життя і, таким чином, виражають загальний для всіх людей зміст незалежно від їх індивідуального досвіду. Наприклад, образи сонця чи вогню на всіх малюнках так чи інакше пов'язані з почуттями, які переживає автор, зламана гілка чи дерево – з життєвим досвідом, що має негативне емоційне забарвлення, одночасна присутність образів сонця і місяця вказує на амбівалентність почуттів і т. п. Проте в тематичних малюнках символіка колективного несвідомого є проявом психіки конкретного суб'єкта і тому виражає ще й індивідуально-неповторний (особливий) психологічний зміст. Колективне (загальне) значення того чи іншого символу на малюнку виступає в якості кліше, яке в процесі аналізу наповнюється кожного разу своєрідним сенсом. Саме тому спроба охопити невичерпну багатозначність символу тією чи іншою стандартизованою інтерпретацією, яка передбачає однозначне розуміння психологічного змісту символу, на нашу думку, є не виправданою. Така спроба характеризує тестовий підхід до розуміння змісту психомалюнків і проявляється в намаганні створити певний «словник символів» на основі тих загальних аспектів їх психологічного

змісту, які виділяє автор тестової методики.

В процесі практичної роботи з тематичними психомалюнками науковці переконалися, що у будь-якому словнику символів, який завжди передбачає інваріантність їх значень, не може бути врахована індивідуальна неповторність образів, котрі в кожній людині виражають своєрідний психологічний зміст. Стандартизація інтерпретації змісту символіки психомалюнків веде до відчуженості результатів дослідження від самого суб'єкта з його неповторними особистісними проблемами. Це вказує на необхідність реалізації феноменологічного підходу в аналізі змісту символіки психомалюнків конкретного суб'єкта.

Феноменологічний підхід у роботі з комплексом психомалюнків передбачає врахування розуміння малюнків самим автором, тобто введення в дослідження його вербального матеріалу. Останній у такій же мірі необхідний для роботи, як і символи малюнків, оскільки забезпечує можливість більш глибокої інтерпретації малюнків, виходячи з розуміння їх автором, і в той же час інтерпретація перебуває поза суб'єктивними поглядами автора. Інтерпретація ґрунтується на виявлених взаємозв'язках між символами різних малюнків комплексу та їх спільних характеристиках.

Той чи інший символ в процесі аналізу перебуває у взаємозв'язках з іншими символами. При цьому він «збагачується» різноманітним, часто суперечливим, психологічним змістом, що допомагає рефлексії особистісної проблеми суб'єкта, яка завжди детермінується внутрішньою суперечністю психіки. Якщо доцільність використання певного символу на малюнку по-своєму усвідомлюється автором і може бути вербалізована ним, то система взаємозв'язків між символами перебуває поза його свідомістю. Аналіз цієї системи дозволяє дослідити логіку несвідомого, а також його взаємозв'язки зі свідомістю суб'єкта, що сприяє розширенню його самосвідомості.

З'ясування змісту тематичних малюнків, що не усвідомлюється їх автором, відбувається з урахуванням психологічного значення символіки колективного несвідомого. Образи ко-

лективного несвідомого символізують екзистенційні проблеми людського життя і, таким чином, виражають спільний для всіх людей зміст незалежно від їх індивідуального досвіду. В тематичних малюнках символіка колективного несвідомого є проявом психіки конкретного суб'єкта і, таким чином, виражає ще й індивідуально-неповторний психологічний зміст. Колективне значення того чи іншого символу на малюнку в процесі аналізу наповнюється кожного разу своєрідним сенсом. Останнє засвідчує переваги психоаналітичного підходу в роботі з тематичними малюнками у порівнянні з їх однозначною тестовою інтерпретацією.

Аналіз малюнків не тільки розширює діагностичні можливості, але й сприяє більш глибокому розумінню душевного стану дитини, її бачення світу і соціальної орієнтації. При цьому необхідно спиратися на систему значень і асоціацій самого автора, використовуючи при цьому різноманітні мовні стратегії, особливості його міміки, рухів, емоційних реакцій. До того ж результати тестування для кожної вікової групи варто аналізувати з різних позицій. Наприклад, для маленьких дітей фахівці рекомендують застосовувати певні малюнкові методики для оцінки їх розумового розвитку, а після 6-річного віку вони вже можуть використовуватися для діагностики характеру і особистісних якостей, що відображаються в особливостях графіки малюнка й загальному настрої картини.

Відмінності проєктивно-тестового та психодинамічного підходів до використання малюнку з метою діагностики і корекції полягають у: зорієнтованості підходів (психотерапевтична – психокорекційна); зборі інформації про респондента (прийнятний – неприйнятний); інструкції до виконання малюнку (чітка інструкція – вільне малювання на основі «спонтанної активності руки»); інтерпретації графічних зображень та поведінкового матеріалу (стандартизована – психоаналітична); діагностичних висновках (на основі невербальної (малюнкової) продукції – на основі вербально-невербальної продукції; діалогічній взаємодії (епізодичність – регулярність).

Відмінності проєктивно-тестового та психодинамічного підходів

Проективно-тестовий підхід

Спрямування на виявлення соціально-перцептивних характеристик, психічної норми та патології.

Передбачається попередній збір інформації про респондента (анамнез).

Психодинамічний підхід

Орієнтація на оптимізацію та гармонізацію підструктур психіки суб'єкта, що відбувається шляхом корекції внутрішньої суперечливості психіки.

Не передбачається попередній збір інформації про респондента – орієнтація на «тут і зараз».

Виконання малюнку структуроване інструкцією.	В основі тематичного малюнку лежить «вільний порух руки».
Діагностика і корекція є виокремленими, розведеними у часі.	Діагностика і корекція злиті в часі та процесуально єдині в порційності та багаторівневості.
Діагностичні висновки вибудовуються на основі аналізу малюнкової продукції.	Діагностика носить процесуальний характер: інтерпретація враховує як невербальні, так і вербальні вияви активності.
Інтерпретація малюнку не передбачає участі респондента.	Інтерпретація малюнку здійснюється з опорою на спонтанність висловлювань респондента в діалогічній взаємодії з психологом, з періодичністю підсумкових висновків.
Прийнятною є стандартизована інтерпретація графічного матеріалу.	Психоаналітична інтерпретація не спирається на стандартизовану кваліфікацію семантики поведінкового матеріалу, орієнтована на виявлення логічних взаємозв'язків у поведінковому матеріалі.

Існує ще один, його можна визначити як проміжний між першими двома, підхід – дослідницький, який підтримує концепцію психодинамічного підходу про наявність мови невербальних значень і можливості розшифрування, і в той же час прихильники цього ме-

тоду, як і автори структурного підходу, класифікуючи малюнки, пропонують поділяти ознаки на необхідні та достатні. Інші дослідники шукають кореляції між окремими аспектами малюнку й експериментальними методами.

❖ Літературні джерела

Андрушко Л. М. Вплив зеленого кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2017. Вип. 1.

Андрушко Л. М. Вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Вісник Закарпатської академії мистецтв*. 2017. Вип. 9.

Андрушко Л. М., Ясинський В. П. Вплив жовтого кольору на психоемоційний стан людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2018. Вип. 2.

Андрушко Л. М., Ясинський В. П. Вплив червоного кольору на психосоматику людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2014. Вип. 1.

Бабенко К. А., Горобець Т. В. Можливості малюнкових методик у об'єктивізації механізмів символізації змісту несвідомого у контексті підготовки психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 2.

Баркан А. О. чем говорят рисунки детей: руководство для родителей и педагогов. М.: Этерна, 2014. 207 с.

Белобрыкина О. А., Гейдебрект Н. А., Оршацкая С. В. Возможности контент-анализа в диагностике дифференциально-типологических различий по продуктам рисуночной деятельности ребенка. *Международный журнал экономики и образования*. 2016. № 3.

Валявко С. М. О возможности формализации рисуночных методик в специальной психологии: проблемы и перспективы. *Системная психология и социология*. 2019. № 2.

Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. М.: Владос-пресс, 2003. 160 с.

Войтюк І. В. Малювання – графічна промова розумово відсталих дошкільників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 26.

Воронин А. Н. Диагностика невербальной креативности (краткий вариант теста Е. П. Торренса). *Психологическое обозрение*. 1995. № 7.

Гейдебрехт Н. А., Белобрыкина О. А. Графическая специфика рисунков младших школьников с разным типом репрезентативной системы и ее значение в дифференциальной психологической диагностике. *Международна научна школа «Парадигма»*. Том 4: Психологія. Варна: Парадигма, 2015.

Гриньова Н. В. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід): навчальний посібник. Умань: Візаві, 2014. 174 с.

Гриценко О. С. Аналіз критеріїв оригінальності в проєктивних методиках у дослідженні талановитих та обдарованих особистостей. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2020. № 5.

Євченко І. М. Проєктивні методики: з ким? навіщо? як?: посібник. Кам'янець-Подільський: Рута, 2017. 220 с.

Залевская Я. Г. Способы применения психорисунка в практической деятельности психолога: анализ проблемы и современная интерпретация. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2019. №3.

Ищук В., Линник Л., Торбенко О. Кольоротерапия: технология застосування кольору у реабілітації та оздоровленні дітей з особливими потребами. *Дефектолог*. 2018. № 2.

Кардашов В. М. Теорія і методика викладання образотворчого мистецтва: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Слово, 2007. 29 6 с.

Краснова Н. М. Періодизація розвитку дитячої образотворчості. *Майстерність комунікації у мистецькій і професійній освіті*. Житомир: ФОП Н. М. Левковець, 2020.

Лебедева Л. Д. Рисунок в психологической диагностике и арт-терапии. *Национальный психологический журнал*. 2007. № 1.

Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. СПб.: Речь, 2010. 336 с.

Литвиненко І. С., Прасол Д. В. Проєктивні малюнкові методики: методичний посібник. Миколаїв: Арнекс, 2015. 160 с.

Люшер М. Цветовой тест Люшера/Перевод с англ. А. Никоновой. М.: Эксмо, 2004. 190 с.

Махній М. М. Проєктивний психологічний інструментарій для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами: інформаційно-методичний посібник. Чернігів: Десна-Поліграф, 2021. 320 с.

Мозолюк-Коновалова О. Роль кольору в образотворчій діяльності дітей дошкільного віку. *Молодь і ринок*. 2015. № 7.

Молчанова О. Колір як символічне відображення світосприйняття особистості. *Простір арт-терапії: мінливість і стабільність – пошуки балансу*. Харків: СПД Степанов В. В., 2019.

Мухина В. С. Изобразительная деятельность как форма усвоения социального опыта. М.: Педагогика, 1981. 240 с.

Назаревич В. Методи пошуку смислоутворюючих мотивів за допомогою малюнка. *Актуальні питання психологічної науки: альманах*. Вип. 9. Рівне: РДГУ, 2015.

Оршацкая С. В., Белобрыкина О. А. Детский рисунок: к проблеме расширения интерпретационных возможностей в проективной диагностике. *Смальта*. 2016. №. 1.

Подкоритова Л. Дослідження зображення форми та кольорів емоцій у малюнку за допомогою авторської методики «Пасьянс емоцій». *Простір арт-терапії: збірник наукових праць*. Вип.1. К.: Золоті ворота, 2018.

Потемкина О. Ф., Потемкина Е. В. Психологический анализ рисунка и текста. СПб.: Речь, 2006. 524 с.

Разношинська К. В. Особливості інтерпретації змісту кольору в практичній діяльності психолога. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки.* 2013. Вип. 40.

Романова Е. С., Потемкина О. Ф. Графические методы в психологической диагностике. М: Дидакт, 1992. 256 с.

Романова Е. С., Сытько Т. И. Проективные графические методики: методические рекомендации. СПб.: Дидакт, 1992. 251 с.

Сорока О. В. Дитячий малюнок: характеристика, можливості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 30.

Сорока О. В. Особливості використання проективних графічних тестів в умовах початкової школи. *Педагогічні науки.* 2010. № 56.

Сніжна М. А. Діагностика образотворчих здібностей і здатності до символізації у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості.* К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2012.

Сухорукова Г. Дитяче малювання як своєрідний аналог графічної промови. *Вісник Інституту розвитку дитини.* Серія: Філософія, педагогіка, психологія. 2015. Вип. 37.

Ткачук О. В. Психологія художніх здатностей: монографія. Одеса: Видавець Букаєв В., 2012. 372 с.

Ткачук О. В. Розробка та використання методики «кольороструктурування» для дослідження художніх здатностей. *Наука і освіта.* 2010. №4-5.

Тунік Е. Е. Модифицированные креативные тесты Вильямса. СПб.: Речь, 2003. 96 с.

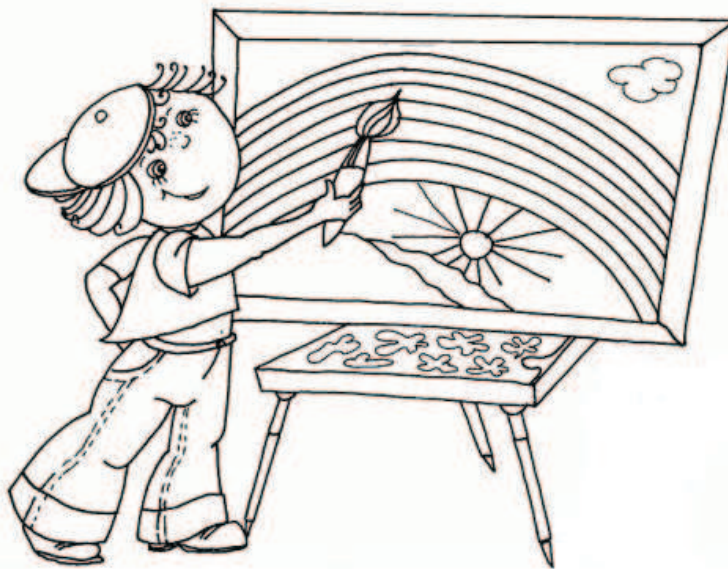
Чередникова Т. В. Психодиагностика нарушений интеллектуального развития у детей и подростков (методика «цветоструктурирование»). СПб.: Речь, 2004. 352 с.

Чередникова Т. В. Применение графических методов в психодиагностике нарушений умственного развития и нейрокогнитивного дефицита у детей: Пособие для врачей и медицинских психологов. СПб.: НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2011. 52 с.

Шевченко М. А. Рисуночные тесты в психологии: диагностика, самопознание, релаксация. М.: АСТ, 2017. 150 с.

Яценко Т. С., Чобітько М. Г., Доцевич Т. І. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків). Черкаси: Брама, 2003. 216 с.

Розділ другий

**МАЛЮНКОВА ТЕРАПІЯ:
КОРЕКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДИТЯЧОЇ ОБРАЗОТВОРЧОСТІ**

Для сучасної психолого-педагогічної практики залишається пріоритетним пошук ефективних технологій, завдяки яким можна оптимізувати процеси соціалізації особистості, формування її системи цінностей, готовності до самореалізації в суспільстві. Однією із таких перспективних технологій є використання широкого пласту арттерапевтичних методик, психокорекційний вплив яких здійснюється за допомогою образотворчого мистецтва: малювання, декорування, ліплення тощо.

Практично кожна людина незалежно від свого віку, культурного досвіду і соціального стану може брати участь в арттерапевтичній роботі, яка не вимагає від неї яких-небудь здібностей до образотворчої діяльності чи художніх навичок. Кожен, будучи дитиною, малював, ліпив та грав. Тому арттерапія не має обмежень у використанні. Немає підстав говорити і про наявність яких-небудь протипоказань до участі тих чи інших людей в арттерапевтичному процесі (Буркало Н., 2019; Хіля А., 2016).

Творчі можливості як дитини, так і дорослого, реалізовані в процесі арттерапії, припускають інтелектуальний, емоційний розвиток та розкриття творчого потенціалу особистості. Переживання моменту творення дає сили для подолання перешкод і вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Арттерапевтична робота в більшості випадків викликає в людей позитивні емоції, допомагає перебороти апатію і безініціативність та сформувати більш активну життєву позицію.

Образотворча діяльність є могутнім засобом зближення людей, своєрідним «мостом» між фахівцем та клієнтом, це особливо цінно при ускладненні в налагодженні контактів, у спілкуванні з приводу занадто складних та делікатних питань. Продукти образотворчої діяльності є об'єктивним свідченням настроїв і думок людини, що дозволяє використовувати їх для динамічної оцінки її стану.

Зображувальна (малюнкова) терапія – одна з найбільш ефективних психодіагностичних і психокорекційних технологій, полягає у використанні прийомів графіки, живопису. Основою реалізації завдань зображувальної терапії є різні методи образотворчого мистецтва. Саме його відносять до найбільш поширених різновидів арттерапії.

Зображувальна терапія є засобом переважно невербального спілкування, це робить її особливо цінною для тих, хто недостатньо добре володіє мовою, має труднощі в словесному описі своїх переживань. Символічна мова є однією з основ образотворчого мистецтва, дозволяє людині більш точно виразити свої переживання, по-новому глянути на ситуацію і життєві проблеми та знайти завдяки цьому шлях до їх вирішення.

У дитячому віці застосування малюнкової терапії є особливо продуктивним. Малюнок виступає ефективним інструментом, адже завдяки ньому, дитина може вільно висловити свої думки, почуття та переживання через свою образів, символів та кольорів, а також вивільнитися від негативних переживань та виразити своє ставлення до оточуючої дійсності (Данилюк І., Буркало Н., 2021).

Грунтуючись на психоаналітичному розумінні процесу психічного розвитку і творчої активності, дослідники звертають увагу на те, що у процесі занять дитини малюванням відбувається організація психічних процесів та поступовий перехід від примітивних форм психічної діяльності до більш складних та ефективних.

Головними корекційними механізмами в малюнковій терапії є:

- *сублімація* (вираження негативних почуттів та емоцій, зокрема й агресії, у соціально прийнятій формі);
- *катарсис* (прорив, очищення та вивільнення від деструктивних переживань);
- *проекція* (перенесення особистісних якостей на малюнок).

Створення візуальних образів розглядається як важливий засіб міжособистісної комунікації і як форма пізнавальної діяльності клієнта, що дозволяє йому висловити ранні або актуальні «тут-і-тепер» переживання, які йому непросто висловити словами. Малюючи, клієнт дає вихід своїм почуттям, бажанням, мріям, перебудовує свої відносини в різних ситуаціях і безболісно стикається з деякими неприємними та травмуючими образами. Таким чином, малювання виступає як спосіб осягнення своїх можливостей і навколишньої дійсності, як спосіб моделювання взаємовідносин та вираження різного роду емоцій, в тому числі і негативних, саме тому малювання широко використовують для зняття психічної напруги, стресових станів, при корекції неврозів та страхів.

Терапія малюнком здійснюється через проєкцію особистості дитини та в символічній формі показує бачення і ставлення дитини до світу. Це спричинює необхідність розмежування в дитячому малюнку тих особливостей, що зумовлені рівнем розумового розвитку дитини та ступенем оволодіння технікою малювання й тих особливостей малюнка, що відображають особистісні характеристики дитини. Тут головним є не результат, а процес творчості, саме він має терапевтичну та психокорекційну дію.

ХУДОЖНЯ ЕКСПРЕСІЯ: МЕХАНІЗМ ТЕРАПЕВТИЧНОГО ВПЛИВУ

Усю різноманітність факторів психотерапевтичного впливу в зображувальній терапії, що відображає різноманітність стосунків людини з оточуючим світом, можна звести до трьох найбільш важливих:

- фактор художньої експресії;
- фактор психотерапевтичних відношень;
- фактор інтерпретації та вербального-зв'язку.

Фактор художньої експресії пов'язаний із

вираженням почуттів, потреб і думок клієнта через його роботу з різними зображальними матеріалами і створенням художніх образів.

Художня експресія є процесом, який розгортається в часі і має декілька етапів:

- етап підготовки і «настроювання на образотворчу діяльність»;
- етап безпосереднього реагування почуттів і потреб в експресивній поведінці з мінімальним усвідомленням дитиною психологічного змісту продукції (етап «виплескування почуттів»);
- етап поступової трансформації хаотичної і малозмістовної художньої експресії в більш складну художню продукцію, з поступовим усвідомленням її психологічного змісту та з переводом в символічні образи (Лазаревська О., 2020).

Представники різних шкіл арттерапії по-різному пояснюють психотерапевтичний вплив художньої експресії: біхевіористи пов'язують його із «відволіканням» уваги від хворобливих переживань із розвитком більш адаптивних форм поведінки; представники гуманістичної психотерапії – з можливістю самоактуалізації. Найбільш розроблений і поширений на даний час психодинамічний підхід до пояснення психотерапевтичного впливу художньої експресії. В рамках класичного психоаналізу образотворча діяльність розглядалася як частковий аспект сублімації, який пов'язаний із трансформацією інстинктивного імпульсу в художньо-образному уявленні.

З. Фрейд прирівнював художню творчість до сновидінь і фантазій, оскільки вони, на його думку, виконують компенсаторну роль, знімаючи фрустрацію інстинктивних потреб. Художня творчість, на думку психоаналітика, є компромісною формою задоволення не в прямій, а в опосередкованій формі символічних образів.

К. Юнг мав інші погляди на символотворення в процесі художньої творчості, він пов'язував їх з реалізацією «самозцілюючих можливостей психіки». Творча діяльність за Юнгом є внутрішньою потребою, «особливого роду інстинктом», який перетворює людину в інструмент вираження досвіду «колективного несвідомого». Він вважав символотворення універсальним засобом психічної експресії, необхідної на різних етапах розвитку протягом всього життя людини.

Фактор художньої експресії пов'язаний з вираженням почуттів і думок дитини через її діяльність з різними образотворчими матеріалами і створенням художнього образу, який стає засобом втілення афектів і набуває особливої сили впливу на дитину. Художній образ виникає у результаті символотворення у процесі художньої експресії. Багато дослідників пов'язують зцілюючий ефект арттерапії саме із

символоутворенням, бо таким чином людина спілкується сама з собою і оточуючими, художні символи здатні опосередковувати процеси пізнання, забезпечувати зв'язок внутрішньої і зовнішньої реальності.

Проекція почуттів на зовнішні об'єкти – це перший крок до символізації і визнання цих почуттів. Маніпуляції, що пов'язані із створенням дитиною продукції також володіють психотерапевтичним ефектом і це можуть бути художні описи, передача через рух, драматургічна імпровізація на основі створених образів, що відбуваються в комплексі поведінкових проявів та переживань.

Психоаналітична концепція в розумінні характеру впливу художньої експресії на психіку розроблялася Д. Віннікотом, де фактор художньої експресії трактується як форма психічного досвіду на грані внутрішньої і зовнішньої реальності, що має безпосереднє відношення до розвитку креативності та ігрової діяльності. Він першим вказав на те, що образотворча діяльність є однією із видів ігрової діяльності, а ознакою, що їх поєднує є творче начало особистості.

Саме в період дитинства відбувається зародження творчої гри і творча основа дитини проявляє себе, перш за все в тому, що вона відкриває і перетворює в собі, у своєму баченні світу незалежно від міри усвідомленості та зовнішньої результативності цього процесу.

У дошкільному віці, в сенситивний період розвитку когнітивних здібностей особливо важливим є заняття творчістю, оскільки творчий процес припускає наявність і розв'язання будь-якої проблемної ситуації. Можна стверджувати, що художня експресія в процесі арттерапії за своєю сутністю вже передбачає єдність емоційного та концептуального начала і є для дитини подією, де дорослий виступає як посередник між ідеальним і реальним у процесі співтворчості. Арттерапевт, використовуючи психологічні фактори арттерапії (художня експресія, психотерапевтичні відношення, інтерпретація та зворотній вербальний зв'язок) створює дитячо-дорослу спільність і транслює художню культуру в світ дитини.

ПРОЄКТИВНИЙ МАЛЮНОК: ПРИНЦИПИ І МОДЕЛІ АНАЛІЗУ

Американський психолог Грегг Ферс, автор книги «Таємний світ малюнка» (Ферс Г., 2003) наголошує на головних принципах, яких необхідно дотримуватися при аналізі малюнків:

1. Слід запам'ятовувати найперше враження від малюнка. Не потрібно відразу приступати до інтерпретації, краще зосередитися на своїх відчуттях. Спочатку – чуттєве сприйняття, потім – інтерпретація.

2. Аналітик має стати дослідником. Несвідоме по-різному подає свій «голос» у різних малюнках і його прояв у кожному окремому малюнку вимагає неупередженого аналізу. Для цього варто звернути увагу, які матеріали були використані для створення малюнка, які розміри використаного паперу по відношенню до розміру самого малюнка. Якщо вони не відповідають один одному, це може говорити про порушення душевної рівноваги.

У деяких випадках не менш важливим є розташування малюнка на папері. Горизонтально розташовані малюнки несуть в собі елементи розповіді, у той час як вертикальні можна розглядати як декларацію.

Пріоритетність опорних елементів малюнка (колір, обриси, напрямок, рух, розміщення, відсутні елементи) – ще один фактор, що сприяє формуванню неупередженого погляду на малюнок.

3. Синтез інформації, отриманої на основі вивчення окремих складових, і зведення цієї інформації в єдине ціле.

При аналізі та інтерпретації дитячих малюнків потрібно спиратися на окремі опорні елементи.

Опорні елементи	Характеристика
Яке відчуття передає малюнок?	Малюнок завжди передає певний настрій. Дуже важливо вловити саме перше, спонтанне враження і, якщо це можливо, постаратися виразити його одним словом, наприклад, «щастя», «сум», «страх» тощо. Можна також запитати дитину, що вона відчувала, малюючи картинку, або що вона відчуває, дивлячись на малюнок.
Бар'єри	Зверніть увагу на те, де на малюнку є бар'єри, це може бути людина, рослина, дерево або якийсь неживий об'єкт, наприклад стіна, машина, стілець або двері. Вони допоможуть виявити усвідомлювані або несвідомі перешкоди, які існують між зображеннями на малюнку.
Чого не вистачає?	Відсутні елементи або пропущені об'єкти можуть мати важливе значення для дитини. Ці елементи як правило, символізують або вказують на те, чого їй бракує у житті.

Що розташовано в центрі?	Те, що намальовано в центрі, часто вказує на суть проблеми або те, що для дитини є важливим.
Розмір	Важливе значення мають розміри і пропорції зображених предметів і людей. Як правило, перебільшені фігури покликані підсилити, а надмірно маленькі – принизити.
Спотворення форми	Доволі часто якась частина фігури або предмета буває зображена зі спотворенням пропорцій. Це може символізувати проблемну область.
Об'єкти, що повторюються	На малюнках предмети можуть часто повторюватися. У багатьох випадках це має важливе значення, оскільки може мати відношення до одиниць відліку часу чи подій, що мають значення в минулому, сьогодні або майбутньому.
Перспектива	Зверніть увагу на те, в якій перспективі виконаний малюнок. Поєднання декількох видів перспектив на одному малюнку може мати відношення до наявності суперечностей у житті автора.
Розміщення біля краю аркуша	Деякі малюнки зображують фігури або об'єкти, розміщені уздовж аркуша так, що вони начебто виходять за межі паперу і намальовані лише частково. Край листа можна розцінювати як свого роду кордон. Це метод, що дає можливість одночасно і бути присутнім, і в той же час, перебувати осторонь.
Інкапсуляція	Створення оболонки навколо персонажів малюнка передбачає відгородження, необхідність зобразити навколо них якісь межі, щоб відокремитися від оточуючих. Оскільки дитина створює навколо себе захисну оболонку, постає питання, чого вона боїться, для чого їй потрібна ця оболонка, або які зовнішні події формують цю оболонку.
Продовження руки	Продовженням руки є пристрій, намальований у руці персонажа. Цим доповненням може бути ложка, палиця – будь-який предмет, що дає людині більшу владу над навколишньою дійсністю. Продовження руки означає, що дитина або вважає, що вона має цю владу, або бажає її отримати.
Зворотний бік малюнка	Коли для малювання використовується оборотна сторона паперу, необхідно визначити, хто або що зображено на звороті, оскільки це може бути симптомом конфлікту. Потрібно з'ясувати, чому персонаж або об'єкт не може бути намальований на лицьовій стороні, як весь малюнок.
Підкреслення	Підкреслення фігури на малюнку може означати нестійке, невпевнене становище дитини в житті.
Стирання	Стирання часто вказують на наявність конфлікту, а намальований заново об'єкт символізує щось із реального життя. Якщо стерте гумкою було намальовано заново в покращеному вигляді, то, швидше за все, поліпшення дійсно має місце і в житті. І навпаки, якщо після стирання нова версія малюнка вийшла гірше, то і в житті проблеми могли бути не вирішеними.
Підписи на малюнках	Написані на малюнку слова потребують особливої уваги. Слова покликані внести ясність і зменшити можливість неправильної інтерпретації малюнка.
Лінія вздовж верхньої частини аркуша	Горизонтальна лінія у верхній частині аркуша, що зображає небо, може позначати щось, що психологічно тяжіє над дитиною.
Прозорість	Прозорість дозволяє дивитися крізь якусь перепону і бачити те, що знаходиться всередині, наприклад, крізь прозору стіну, за якою можна побачити стіл, лампу, стільці тощо. Це цілком нормально для дитячих малюнків.
Колір	Вибір певного кольору на малюнку може означати наявність рівноваги у житті дитини. Колір вказує на важливість тих чи інших психологічних та фізичних явищ. Займаючись визначенням значення кольору, надійніше всього звернутися до природи. Наприклад, зелений колір рослин і трави свідчить про потужний потенціал росту і розвитку. Яскраво-жовтий колір сонця може відображати світло і тепло.

Г. Ферс відзначає, що опорні елементи – не мета, а лише показники можливого шляху; вони визначають напрямок, забезпечують фокус, вони всього лише гнучкі аналітичні інструменти, а не жорстко задані рамки керівництва. При цьому вчений наголошує, що опорні елементи можна враховувати, але не потрібно ні в якому разі робити остаточних висновків.

Окрім врахування перелічених опорних елементів необхідно провести обговорення намальованого з самими дітьми. Цікавою, на нашу думку, є модель аналізу дитячих малюнків, запропонована арттерапевтами Дж. Остер і П. Грон (Остер Дж., Грон П., 2005):

1. Арттерапевт просить дитину описати малюнок так, ніби малюнком є вона сама, з використанням слова «Я». Наприклад: «Я – малюнок, на всій моїй поверхні розташовані червоні лінії, а в середині знаходиться блакитний квадрат».

2. Вибираються специфічні предмети на малюнку для того, щоб дитина їх ідентифікувала з чим-небудь: «Будь блакитним квадратом і опиши себе: на що ти схожий, які твої дії тощо».

3. За необхідності ставлять дитині запитання, щоб полегшити їй виконання завдання: «Що ти робиш?», «Хто тобі ближчий за всіх?». Ці питання допомагають входити в малюнок разом з дитиною і відкривають різні шляхи встановлення стосунків і реалізації терапевтичного процесу. На цьому етапі досягаються подальша концентрація уваги дитини й загострення усвідомлення шляхом виділення і детального розгляду однієї або декількох частин малюнка. Дитина спонукає до максимально поглибленої роботи із специфічною частиною малюнка, особливо якщо у неї досить енергії і натхнення. Тут часто допомагають запитання: «Куди вона йде?»; «Про що думає це коло?»; «Що вона збирається робити?»; «Що стається з цим?» тощо. Якщо дитина говорить «Я не знаю», не відступаєте, перейдіть до іншої частини малюнка, поставте інше запитання, дайте свою відповідь і запитайте дитину, правильно це або ні.

4. Дитині пропонується вести діалог між двома частинами її малюнка, двома дотичними або протилежними крапками (такими, як дорога й автомобіль, або лінія навколо квадрата, або щасливий і сумний бік образу).

5. Арттерапевт просить дитину звернути увагу на кольори. Даючи свої пропозиції, як намальовати малюнок, поки дитина сидить із закритими очима, їй можна запропонувати замислитись над таким: «Подумай про кольори, які ти будеш використовувати. Що ти маєш на увазі під яскравими кольорами? Що для тебе означають темні кольори? Чи будеш ти використовувати яскраві або пастельні кольори,

світлі або темні тони?» Питання будуються так, щоб дитина усвідомлювала, наскільки це можливо, що саме вона це зробила, навіть якщо вона не хоче розмовляти про це.

6. Арттерапевт працює над ідентифікацією, допомагаючи дитині віднести до себе те, що вона говорить, описуючи малюнок або його частини. Можна запитати дитину: «Ти коли-небудь відчував що-небудь подібне?», «Ти коли-небудь робиш це?». Подібні запитання можна ставити в найрізноманітнішій формі. Але необхідно задавати їх дуже обережно й м'яко.

7. Діти не завжди чітко уявляють собі своє життя, власні почуття й переживання. Іноді вони стримують себе й дуже бояться виражати їх, іноді вони просто не готові до цього. Діти виражають те, в чому вони відчувають потребу, те, чого вони хочуть, але у своїй власній манері.

8. На цьому етапі малюнок відкладається й опрацьовуються реальні життєві ситуації або оповідання, що впливають з малюнка. Іноді ситуація з'ясовується дуже швидко за допомогою прямого запитання, наприклад, «Це стосується твого життя?», а іноді в дитини виникають спонтанні асоціації, пов'язані з якими-небудь подіями її життя. Іноді, якщо дитина несподівано замовкає або змінюється на обличчі, можна запитати: «Що сталося?». І дитина починає розповідати про які-небудь події свого теперішнього життя або про своє минуле. А іноді просто відповідає: «Нічого».

9. Арттерапевт з'ясовує, чи немає пропусків або порожніх місць на малюнках і звертає особливу увагу на це.

10. Арттерапевт зупиняється на тих речах, які для дитини виходять на перший план. При цьому необхідно виявляти цікавість і наполегливість.

11. Перш ніж перейти до складніших і неприємних розділів, рекомендується працювати з тим, що дитині легше і приємніше. Тому що, якщо починати розмовляти з дітьми про приємні речі, вони стають відвертими. Деяким маленьким пацієнтам важче поділитися своїми проблемами до того, як вони почнуть виражати позитивні емоції. Іноді діти, які відчувають гнів, злість, мають потребу дати їм вихід перед тим, як вони виявлять позитивні емоції.

12. Здійснюються спостереження за зовнішніми проявами поведінки: особливостями відтінку голосу дитини, положенням її тіла, виразом обличчя, жестами, диханням, паузами. Мовчання може означати контроль, обдумування, пригадування, тривогу, страх або усвідомлення чого-небудь.

Досить часто діти ображаються, коли помічають, що дорослі реагують на всі їхні роботи однаково, адже для них важливий саме живий

відгук. Коментування дитячих робіт теж досить складне завдання. Запитання, які задають дорослі, можуть видаватися їм цілком природними. Проте якщо розглянути ці запитання більш уважно, можна зрозуміти, чому вони іноді так бентежать дітей. Наприклад, запитання: «Що ти намалював (намалювала)?» можна порівняти із запитанням: «Я не можу зрозуміти, що ти намагався/намагалася намалювати. Отже, оскільки я не можу цього зрозуміти, твій задум не спрацював. Тобі не вдалося зобразити те, що ти прагнув/прагнула». Діти не знають, що дорослому складно зрозуміти зображене ними. Для них їхні зображення завжди чіткі й зрозумілі. Спершу діти не оцінюють свої роботи, окрім тих випадків, коли вони привчені до цього. Запитання «Що це таке?» може образити і розчарувати дитину, яка надалі буде намагатися уникнути таких ремарок, малюючи те, що від неї очікують, та прагнучи відтворити образи так, щоб вони точно відповідали дійсності; при цьому дитина втрачає радість і свободу відчувати й винаходити щось нове.

Інше невинне запитання: «Чому ти намалював/намалювала саме це?» – може неабияк збентежити дитину. Діти, будучи дуже спонтанними від природи, перебувають у світі своїх образів, як у світі мрій; ідучи за хвилиною нахнення, вони малюють речі, які часто не можуть пояснити. Вони малюють те, що не можуть висловити за допомогою слів. У випадку, якщо дитина, наприклад, забула намалювати якусь частину тіла людини, дорослі часто задають теж природне для них запитання: «Чому її не вистачає?». Дитина почувається розгубленою і часто, похнюпившись, відповідає: «Я забув/забула». Крім цього, дитина втрачає впевненість у своїй здатності спонтанно висловлюватись і водночас зупиняється природна еволюція розвитку процесу творчості.

Отже, для дітей згадані вище запитання мають дещо інший підтекст, ніж для дорослих, і вимагають від них виконання досить складного, а іноді й неможливого завдання – залишити невербальний світ, сповнений потенціалу експресії, і перейти до застосування слів (які можуть бути й непридатними у випадку дитячих малюнків), щоб задовольнити дорослого. І під час такого переходу дитина втрачає відчуття свободи, таїнства і спонтанного пошуку. Ці запитання змушують дітей дати дорослим те, чого вони хочуть. Діти часто вигадують історії, щоб порадувати їх. Дорослі не можуть силоміць здобути дитячу довіру, а незграбні запитання можуть її зруйнувати; тож інформацію, яку дорослі очікують отримати таким чином, вони не отримують. Як не дивно, але діти самі спонтанно починають говорити про свої роботи, коли вони дійсно готові до цього

та відчують потребу і коли творчість уже допомогла їм пережити деякі непрості для них почуття.

АРТТЕРАПЕВТИЧНІ ЗАНЯТТЯ: СТРУКТУРА І ТЕМАТИКА

Заняття із застосуванням арттерапевтичних технологій з дітьми, як правило, проводяться у декілька етапів, кожен з яких має свої особливості:

1. *Налаштування на творчість.* Завдання цього етапу підготувати учасників до спонтанної художньої діяльності і внутрішньогрупової комунікації. При цьому можна використовувати ігри і рухові вправи, нескладні образотворчі прийоми.

2. *Актуалізація візуальних, аудіальних, кінестетичних відчуттів.* На цьому етапі можна використовувати малюнок у сполученні з елементами музичної терапії (краще підбирати мелодійні композиції без тексту).

3. *Індивідуальна образотворча діяльність,* що надає можливості для дослідження власних проблем і переживань. Прийнято вважати, що всі види підсвідомих процесів, у тому числі страхи, сновидіння, внутрішні конфлікти, ранні дитячі спогади, відображаються в образотворчій продукції при спонтанній творчості. Таким чином, дитина невербальною мовою повідомляє про свої проблеми і почуття, вчиться розуміти й аналізувати свої емоції. На цьому етапі важливий процес спонтанної творчості, емоційний стан дитини, її внутрішній світ, пошук адекватних засобів самовираження. Окрім цього, цей етап передбачає непряму діагностику. Так, деякі додаткові відомості про автора можна отримати при інтерпретації малюнків відповідно до критеріїв відомих проєктивних методик.

4. *Активізація вербальної і невербальної комунікації.* Завдання цього етапу полягає у створенні умов для внутрішньогрупової комунікації. Кожному учаснику пропонується показати свою роботу і розповісти про неї. Ступінь відкритості і відвертості самопрезентації залежить від рівня довіри до групи, до педагога, а також від особистісних характеристик дитини. Іноді діти можуть відмовлятися від обговорення. Тоді можна запропонувати їм скласти історію про свій малюнок і придумати для нього назву.

5. *Колективна робота в малих групах.* Діти придумують сюжет і програють невеликі спектаклі. Переклад травмуючих переживань у комічну форму призводить до катарсису, звільнення від неприємних відчуттів і емоцій.

6. *Рефлексивний аналіз у доброзичливій обстановці.* Необхідна присутність елементів спонтанної «взаємотерапії» у вигляді доброзич-

чливих висловлювань, позитивного програмування, підтримки. Атмосфера емоційної теплоти, емпатії, турботи дозволяє кожному учаснику відчувати приємні відчуття. На завершення заняття необхідно всім дітям подякувати і похвалити їх.

На арттерапевтичних заняттях проєктивний малюнок може використовуватися як в індивідуальній формі, так і в груповій роботі. Основне завдання проєктивного малюнка полягає у виявленні і усвідомленні проблем та переживань дітей. Керуючи і направляючи тематику малюнків, можна домогтися переключення уваги дитини, концентрації її на конкретних значущих проблемах.

Теми, запропоновані для малювання, можуть бути найрізноманітнішими і стосуватися як індивідуальних, так і групових проблем, а саме теми малюнків підбираються так, щоб дати можливість учасникам виразити графічно або малюнком свої почуття та думки. Метод дозволяє працювати з почуттями, які дитина не усвідомлює з тих чи інших причин.

Малюнки поділяють на дві групи: спонтанні малюнки та малюнки-експромти. Спонтанні малюнки виконуються по власній ініціативі автора, а малюнки-експромти виконуються на прохання, але без підготовки, на вільну або задану тему.

У проєктивному малюванні використовуються наступні методики:

1. *Вільне малювання*, тобто кожен малює, що хоче. Малюнки виконуються індивідуально, а обговорення відбувається в групі.

2. *Комунікативне малювання*. Група розбивається на пари, у кожній парі свій аркуш паперу, кожна пара сумісно малює на певну тему, спілкування відбувається за допомогою образів, ліній та фарб, після закінчення відбувається обговорення процесу малювання.

3. *Спільне малювання*: декілька учасників мовчки малюють на одному аркуші, після закінчення малювання обговорюється участь кожного члена групи, особливості взаємодії з іншими учасниками в процесі малювання.

4. *Додаткове малювання*: малюнок передається по колу – один починає малювати, інший продовжує, щось додаючи, і т. д.

В процесі роботи з дітьми функції психолога можуть бути реалізовані в *директивній* та *недирективній* формах. Директивна форма передбачає пряму постановку завдання перед дитиною у вигляді теми малювання; керівництво пошуком кращої форми вираження теми та інтерпретації значення дитячого малюнка. При недирективній формі дитині надається свобода як у виборі теми, так і у виборі експресивної форми, у той же час психолог надає дитині емоційну підтримку, а в разі необхідності – технічну допомогу в доданні максимальної

виразності продукту творчості дитини.

При проєктивному малюванні з дітьми використовують наступні завдання:

1. *Предметно-тематичні завдання* – це малювання на задану тему, де предметом зображення виступає людина і її відносини з предметним світом та оточуючими людьми.

2. *Образно-символічні завдання* – це зображення дитиною абстрактних понять у вигляді створених уявою дитини образів, таких як «добро», «зло», «щастя»; зображення емоційних станів та почуттів: радість, гнів, здивування і т. д.

3. *Вправи на розвиток образного сприйняття та уяви*. У цих завданнях дітям пропонується відтворити цілісність об'єкта і надати йому осмисленість, а саме малювання по крапках, «чарівні» плями, «веселі плями» і т. д.

4. *Ігри та вправи з образотворчим матеріалом* передбачають експериментування з фарбами, олівцями, папером, і т. д. з метою вивчення їх фізичних властивостей і експресивних можливостей. Ефект вправ полягає в стимулюванні потреби в образотворчій діяльності та інтересу до неї, зменшенні емоційного напруження, формуванні почуття особистої безпеки, підвищенні впевненості в собі. Типовим для цього типу завдань є малювання пальцями, експериментування з кольором.

5. Завдання на спільну діяльність можуть включати всі зазначені вище завдання. Цей тип завдань, спрямований як на вирішення проблеми оптимізації спілкування та взаємовідносин з однолітками, так і на оптимізацію відносин дітей з батьками.

Організуючи арттерапевтичні заняття, психолог реалізує декілька функцій психокорекційної взаємодії, а саме: емпатійне прийняття дитини, створення атмосфери психологічної безпеки, надання емоційної підтримки дитині, постановку творчого завдання та забезпечення його реалізації дитиною, тематичне структурування завдання, допомога у пошуку форми вираження теми, відображення та вербалізацію почуттів та переживань дитини, що актуалізуються в процесі створення продукту творчості.

Особливої актуальності використання методів арттерапії набуває сьогодні у роботі з дітьми з функціональними обмеженнями, які потребують специфічних засобів та методів сприяння їхньому розвитку та формування їх особистості. Як стверджують провідні фахівці, будь які види мистецтва, до яких торкається особлива дитина у дошкільному та шкільному віці, впливають на адекватність її поведінки, допомагають керувати емоційними проявами в сім'ї та колективі (Голінська Т., 2016; Хіля А., 2017).

НЕТРАДИЦІЙНІ ХУДОЖНІ ТЕХНІКИ: ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ ВПЛИВ

Позитивним проєктивним ефектом та корекційно-розвитковим потенціалом вирізняються нетрадиційні техніки малювання, що створюють атмосферу розкритості, відкритості, налаштовують на самостійність і неповторність. Термін «нетрадиційний» – означає використання матеріалів, інструментів, способів малювання, які не є традиційними, широко відомими (Журавко Т., 2020).

У психокорекційній практиці нетрадиційну зображувальну діяльність розглядають як сукупність методик, що побудовані на застосуванні та використанні нетрадиційних художніх технік, які за допомогою стимулювання креативних проявів дітей, дозволяють здійснити корекцію мислення та сприйняття дійсності, розширення обріїв емоційної, вольової, мотиваційної сфер.

Використання нетрадиційних технік зображувальної діяльності, як засобу розвитку мислення на основі позитивних емоцій, ґрунтується на розумінні того, що малювання – це перший досвід вираження дитиною свого ставлення до навколишнього світу; це можливість скорегувати недоліки розвитку, виховання, педагогічної занедбаності креативним, неповторним шляхом, збагачуючи внутрішній світ дитини, розкриваючи її зону найближчого розвитку, надаючи нові можливості для опанування реальності.

Основними матеріалами для нетрадиційної зображувальної діяльності є: фарби (гуаш, акварель), харчові барвники, крейдочки, олівці, фломастери, пензлики різних номерів, палітра, ватман, папір для малювання, шпалери, дерев'яні дощечки, береста, мольберти, штучне скло. Окрім того, ефективним методом діяльності у цьому напрямі є використання нетипових предметів для створення зображень (м'ятий папір, кубики, губки, зубні щітки, ватні палички, поролон, пінопласт, свічки, нитки, коктейльні соломинки, ластик, пробки, сухе листя, різні сипучі матеріали тощо).

Малювання за допомогою використання нетрадиційних технік дає дітям безліч позитивних емоцій, розкриває можливість використання добре знайомих їм предметів як художнього матеріалу, дивує своєю непередбачуваністю.

Альтернативні техніки зображення володіють реабілітаційним потенціалом для дітей, які помітно відстають у плані сформованості образотворчих умінь та навичок. Вони розвивають уяву і фантазію та ідеально підходить для сором'язливих дітей, які бояться малю-

вати і грати. Це своєрідна альтернатива малюванню, де не буває «хорошої» чи «поганої» діяльності.

Оволодіння способами роботи з різними матеріалами збагачує дітей знанням нових матеріалів і їх специфіки, з одного боку, знанням їх виражальних можливостей, з другого – сприяє розвитку дитячої творчості. До творчих здобутків також можна віднести урізноманітнення індивідуальних задумів малюнків як крок до подолання їх одноманітності і шаблонності. Проте й тут потрібні певна послідовність і поступовість. Не слід застосовувати надто багато матеріалів і способів зображення відразу.

Щоб у дітей не складався шаблон (наприклад, малювати лише в альбомі), папір може бути різної форми (тарілочка, серветка, блюдце, хустинка, коробочка, листочок з дерева тощо). Поступово вони починають розуміти, що можна обрати будь-який листок: це визначається тим, що необхідно зобразити. Урізноманітнювати потрібно і колір, і фактуру паперу, оскільки це також впливає на виразність аплікації або малюнків, і ставити дітей перед необхідністю добирати матеріали для малювання, продумувати колорит майбутнього твору, а не чекати на готове рішення. Більше розмаїття варто вносити і в організацію занять: діти можуть малювати, вирізати, клеїти або ліпити за окремими столами або мольбертами, зсунутими столами/мольбертами в різній комбінації, можуть сидіти й стояти тощо. Важливо, щоб організація заняття відповідала його змісту, щоб дітям було максимально комфортно працювати.

Досвід показує, що малювання нетрадиційними матеріалами дозволяє дитині:

- проявити індивідуальність та самостійність;
- отримувати незабутні позитивні емоції;
- активізувати художній потенціал;
- розвивати дрібну моторику рук;
- формувати пізнавальну мотивацію;
- активізувати довільну увагу, аналізуючи зовнішній вигляд, колір об'єкту;
- розвинути творчу уяву, логічне мислення,
- позбутися психологічних меж, страхів (раптом не вийде так, як потрібно);
- задовольнити комунікативні, рефлексивні потреби.

На користь нетрадиційних технік малювання говорить швидке їх засвоєння навіть дітьми раннього віку, які не мають досвіду роботи з художніми матеріалами. У кожний період дошкільного віку використовують певний набір нетрадиційних технік зображувальної діяльності, які відповідають віковим можливостям дітей:

- для дітей 2-4 років – малювання долонькою, пальчиком, кулачком, ребром долоньки,

ватними паличками; печатками з овочів та пінопласту, тичкування, малювання по вологому паперу; відтиснення зім'ятим папером та поліетиленовим пакетом, поролоном, сірничковою коробкою, склянкою, у техніці кляксографії тощо;

- *на 5 році життя* – до вищезазначених технік додається відбиття листям, малювання гілочкою, жорстким напівсухим пензлем, зубною щіткою, восковою крейдою чи свічкою, малювання з використанням шаблонів та трафаретів, чорно-білий гратаж, фротаж, набризок звичайний, монотипію предметну та пейзажну, живопис із розлитих фарб, опановують різні способи ґрунтування поверхні (пензликом, губкою), малюють за ескізом педагога тощо;

- *з 5-6 років* – крім уже відомих дітям технік використовуються нові – кольоровий гратаж, «ебру», малювання на яєчній шкарлупі, ниткографія, колографія, малювання свічкою з пропискою аквареллю, гуашшю, малювання мильними бульбашками тощо.

Існує безліч технік нетрадиційного малювання, їх незвичайність в тому, що вони дозволяють дітям швидко досягнути бажаного результату. Мета – спонукати дітей вдосконалювати свої малюнки шляхом експериментування, самостійного пошуку, застосовування різних матеріалів у процесі роботи. Звичайно ж, це робота не одного дня, а поступова наполеглива праця. Вона спрямована на розвиток творчості, в результаті, якої дитина створює нове, оригінальне, проявляє уяву, реалізує свій задум, самостійно знаходить засоби для його втілення.

У результаті використання нетрадиційних способів малювання діти набувають певних навиків, умінь в галузі образотворчого мистецтва, навчаються відчувати й застосовувати колір, форму, лінію, матеріал як засоби вираження образу, не лише помічати, але й самостійно знаходити нешаблонні шляхи створення художнього образу.

Нетрадиційні способи малювання дозволяють установлювати більш тісний контакт батьків і педагога із дітьми, соціалізуватися, досягти успіху, самоствердитись в отриманні певного результату й відчуті визнання – тоді дитина стає відкритою й підготовленою до подальшого життя у шкільному колективі.

Використання нетрадиційних технік малювання відрізняється домінантою психотерапевтичної функції і не має протипоказань для їх застосування у дітей з порушенням інтелектуального розвитку. Вчені роблять акцент на різниці між традиційними методиками корекції та корекції засобами зображувальної діяльності. Справа в тому, що остання використовує «мову» візуальної та пластичної експресії. А це

є досить важливим для дітей з порушенням інтелектуального розвитку, для яких вербальні знаки є ще не зовсім зрозумілими (досвід дії не зафіксований у слові, не узагальнений), а кінестетичні, невербальні засоби сприймаються більш природньо (Войтюк І., 2014, 2020).

Нетрадиційні техніки зображувальної діяльності в роботі зі старшими дошкільниками з інтелектуальними порушеннями можна використовувати з метою корекції мислення, його діагностики, формування позитивного ціннісного ставлення до себе, до дорослих, до однолітків, подолання труднощів особистісного розвитку.

Дослідженнями науковців доведено, що у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку утворюється невідповідність між пізнавальною і виконавською сторонами малювання, а це, як показує практика, затримує розвиток зображувальної діяльності, зокрема, у дітей 6-7 років. Задум виявляється значно багатшим, ніж можливості передачі його в малюнку. Не вміючи діяти своєю рукою, підпорядкувати її рухи завданню зображення, дитина відчуває труднощі, коли передає в малюнку враження, набуті нею з навколишнього життя. Не володіючи техніками малювання діти використовують неправильні, нераціональні прийоми, по кілька разів проводять ту саму лінію або перефарбовують весь малюнок. Це призводить до забруднення, малюнки мають непривабливий вигляд, що дратує дітей, внаслідок чого вони можуть й зовсім відмовитись продовжувати роботу над малюнком.

Використовуючи нетрадиційні техніки зображувальної діяльності, діти старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями розвитку, можуть досягти гарного зображення, що не завжди можливо за умови використання звичайних засобів зображення (пензлика, олівця), які вимагають від дітей розвитку дрібної моторики, оволодіння певними мисленнєвими операціями, знаннями, умінями і навичками (Старовойт Л., Ліхницька Л., 2020).

У процесі роботи з нетрадиційними техніками малювання різними інструментами й матеріалами розвивається координація, диференційованість, узгодженість рухів пальців рук, регулюється сила м'язових зусиль, рука набуває впевненості, точності, а пальці стають гнучкими й пластичними, що істотно впливає на підготовку руки до письма. Через продукт зображувальної діяльності діти з інтелектуальними порушеннями за допомогою корекційного педагога, психолога мають можливість стверджуватися особистісно; успішно персоніфікувати себе з однолітками; у них формується бажання, потреба поділитися своїми успіхами; усвідомити свою самоцінність, стимулювати

рефлексію. Нетрадиційна зображувальна діяльність допомагає компенсувати порушення емоційного фону дитини, подолати дисгармонійну самооцінку дитини, створює різноманітні умови, які потребують від дитини усвідомлено виявляти себе в цій діяльності.

Нетрадиційна зображувальна діяльність – дієвий засіб для формування мислення дітей з інтелектуальними порушеннями, корекції поведінкових і мовленнєвих розладів. Самі по собі техніки нетрадиційної зображувальної діяльності мають психотерапевтичну дію, яка позитивно впливає на увесь розвиток дитини з психофізичними порушеннями і на розвиток мислення зокрема. Корекція мислення за допомогою малюнка здійснюється через проєкцію індивідуальних відчуттів дитини, відображає ставлення дитини до оточуючих, а головне – до себе. Пріоритетність, визначальність саме нетрадиційної зображувальної діяльності у формуванні мислення дітей з інтелектуальними порушеннями (особливо дошкільного та

молодшого шкільного віку) зумовлено тим, що даний вид мистецтва завжди передбачає позитивний результат.

Усі види нетрадиційної зображувальної діяльності можуть бути *пасивними* (передбачають процес споглядання дитиною дій дорослого; мотивація дитини до особистісної активності у зображувальній діяльності) та *активними* (передбачає вміння виокремлювати основні частини, бачити в предметі форму, колір, розташування предметів на основі цілеспрямованого аналізу предмету, створення продукту мистецтва).

За формою проведення заняття з використанням нетрадиційних художніх технік можуть бути *групові й індивідуальні, структуровані* (з чітко визначеною метою, темою, планом проведення) та *неструктуровані* (вільні). Вибір форми проведення залежить від рівня розвитку дитини та її специфічних особливостей, а також від проблематики, що потребує психокорекції.

❖ Літературні джерела

Березка С. В. Аналіз ефективності застосування арт-терапевтичних методів для психокорекції дітей із порушеннями інтелектуального розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 3.

Буркало Н. І. Арт-терапія в сучасній психології. *Психологічний часопис*. 2019. № 9.

Вознесенська О., Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога. Використання арт-технологій в освіті. К.: Шкільний світ, 2007. 126 с.

Войтюк І. В. Корекція мислення дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями засобами нетрадиційної зображувальної діяльності дис. ... кан. пед. наук. К., 2020. 330 с.

Войтюк І. В. Розвиток творчих здібностей засобами нетрадиційної зображувальної діяльності у розумово відсталих старших дошкільників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 28.

Голінська Т. М. Арт-терапевтичні впливи на особистість дитини. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 6.

Данилюк І. В., Буркало Н. І. Особливості застосування арт-терапії в роботі з дітьми. *Психологічний часопис*. 2021. № 7.

Лазаревська О. Психологічні фактори впливу арт-терапії на процес розвитку дітей. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Психологія. 2020. Вип. 63.

Лебедева Л. Д. Рисунок в психологической диагностике и арт-терапии. *Национальный психологический журнал*. 2007. № 1.

Махній М. М. Психомалюнкові методики у діагностично-корекційній роботі в системі інклюзивної освіти: інформаційно-методичний посібник. Чернігів: Десна-Поліграф, 2021. 128 с.

Махній Н. М. Арттерапия: Игровые упражнения и психорисуночные тесты. Чернигов: Черниговский государственный педагогический университет, 1998. 60 с.

Остер Дж., Грон П. Рисунок в психотерапии: практическое руководство. М.: Маркетинг, 2005. 184с.

Старовойт Л. В., Ліхницька Л. М. Використання нетрадиційних технік малювання як засіб розвитку дрібної моторики школярів молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту в умовах інклюзивної освіти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія. 2020. Вип. 64.

Ферс Г. Тайный мир рисунка. Исцеление через искусство. СПб.: Деметра, 2003. 176 с.

Фізер Л. І. Психокорекція особистості засобами графічних методик. *ScienceRise*. 2015. № 12.

Хіля А. В. Арт-терапія у системі засобів виховання ціннісного ставлення до життя у дітей та молоді з функціональними обмеженнями: методичні матеріали. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 252 с.

Хіля А. В. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5

Розділ третій

АВТОПОРТРЕТ В ІНТЕР'ЄРІ: ГРАФІЧНІ ПРОЄКЦІЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»

Уявлення особистості про себе репрезентуються у її «Я-концепції», яка включає образ своєї зовнішності, фізичних, розумових, моральних особливостей та здібностей (пізнавальний компонент), ставлення до себе в цілому чи до окремих сторін своєї особистості (емоційний компонент). Це ставлення проявляється у системі самооцінок і детермінує особливості поведінки особистості (поведінковий аспект).

«Я-концепція» починає формуватися ще в самому ранньому дитинстві – і формується з простого виділення себе з навколишнього світу. Так, вже в віці двох років дитина може впізнати себе в дзеркалі, розуміє межі свого тіла та усвідомлює в певній мірі свою окремість від навколишнього. Після фізичного відділення себе від інших людей наступним етапом є пряме відображення ставлення значимих дорослих у самооцінці дитини – відповідно до того, як до неї ставляться, дитина визначає себе як хорошу або ж погану. Цей період припадає на дошкільний вік і ці початкові, ранні самооцінки стають основою для процесу соціалізації дитини, яка визначає її характер та особливості. І з процесом здобуття знань про себе, усвідомлення себе як активного суб'єкту життя дитина поступово вибудовує когнітивну теорію про те, хто вона і на що здатна, і використовує її в адаптації своєї поведінки.

В шкільному віці «Я-концепція» набуває ще більш прагматичного характеру в своєму зв'язку з процесом соціалізації, адже на цьому етапі образ самого себе формується під впливом успіхів в навчанні та діяльності, ставлення зі сторони однолітків, батьків і дорослих. Так, якщо дитина досягає певного успіху в навчанні чи в будь-якій діяльності, яка цінується серед її оточення, то вона, швидше за все, сформує позитивний «Я-образ» та бажання надалі відрізнитися від інших, цінувати свої особливості тощо – самоповагу. Цікавим є те, в шкільному

віці самоповага також залежить від впевненості в своїх можливостях в навчанні. У дітей, що мають гарну успішність в навчанні зазвичай спостерігається висока самооцінка, а у дітей з низькою успішністю – відповідно низька самооцінка. Але треба відмітити, що самоповага соціально обумовлена – тобто, якщо дитина перебуває в соціальній групі, в якій успіхи в навчанні, наприклад, не цінуються чи цінуються мало, то її повага до самої себе не буде визначатися її академічною успішністю.

«Я-концепція» протягом всього життя зазнає змін, але при цьому вона прагне зберегти свою цілісність (по аналогії особистість прагне зберегти свою самість, свою ідентичність). Важливі життєві події, новий досвід як то одруження, народження дітей тощо вносять зміни до уявлень людини про саму себе. І якщо отримуваний досвід в цілому не суперечить наявним у людини уявленням про себе, то він легко асимілюється та включається до образу себе та самооцінки. А от якщо новий досвід погано співвідноситься з уявленнями особистості про саму себе, то «Я-концепція» виступає в цьому випадку екраном, який захищає від зміни думки про себе, свої особливості. Проте суперечливий досвід може бути асимільований в образ себе за допомогою психічних захисних механізмів – наприклад, раціоналізації.

Будь-яка особистість намагається бути цілісною та гармонічною, це стосується і її уявлень про саму себе – «Я-концепції». В протилежному випадку може виникнути певна фрагментація ролей особистості і вона буде страждати від їх змішання в повсякденному житті. «Я-концепція» містить в собі як уявлення про себе реального, так і про себе ідеального – образу, яким би хотіла стати особистість. І якщо суб'єктивна відстань між «реальним» та «ідеальним Я» невелика, то шанси у такої особистості досягти успіху в житті значно вищі, ніж в особистості, яка ставить своє «реальне Я» нижче за «ідеальне».

У дорослому віці основу «Я-концепції» складають різноманітні ролі, набуті людиною в процесі активного соціального життя – так, до 90% дорослих чоловіків та жінок описуючи себе, визначають свої сімейні обов'язки та ролі як формуючі своєї особистості.

На другому місці за значимістю знаходяться соціальні ролі, яких людина набуває на місці роботи та навчання – студент, робітник, професіонал тощо. Особистість визначає себе як хорошого працівника у випадку якщо в неї є внутрішня мотивація займатися саме цією роботою, якщо захоплена нею.

Особистості, для яких провідною є ідентифікація себе як компетентного професіонала, можуть займатися улюбленою роботою в умовах, коли від них цього не вимагається – просто так, для власного задоволення. Проте дослідження останніх років показують, що все менше і менше осіб визначають себе через професійні ролі – і все більше і більше людей намагаються знайти гармонічний баланс між сім'єю, роботою та хобі (саморозвитком, розвагами тощо).

Соціальна ідентичність має складну структуру та визначається в багато чому тим, до якої соціальної категорії чи групи належить особа. Наприклад, людина може визначати себе як дочку, студентку, професіонала одночасно оцінюючи значущість кожної ролі в образі Я. Це може бути і раса, і національність, і соціальний клас, і певні соціальні ролі тощо. Але соціальна ідентичність також визначається і тим, що думають про особу навколишні люди і тим, як вона переймає на себе ці думки, як до них ставиться – адже саме через розуміння інших особистість формує своє соціальне «Я», за допомогою якого контактує з зовнішнім світом. Звідси походить розуміння про те, що соціальна ідентичність має не менше значущість в регуляції поведінки індивіда, ніж особистісна ідентичність («Я-концепція»).

Сучасні дослідники виокремлюють в «Я-концепції» 4 компоненти: фізичний, академічний, соціальний та трансперсональний.

Фізичний компонент фактично являє собою усвідомлення та оцінку людиною свого фізичного тіла, його властивостей, а також вибір стилю одягу, житла, харчування тощо – одним словом, підбір цих параметрів для комфорту свого тіла, свого «фізичного Я».

Академічний компонент являє собою усвідомлення та оцінку особистістю власних когнітивних та інтелектуальних можливостей, порівняння їх з показниками інших людей, критична оцінка своїх навчальних академічних досягнень у порівнянні з середніми показниками для свого віку, соціального класу. Самовідчуття особистості залежить від того, ким вона прагне стати і чого досягти.

Соціальний компонент охоплює уявлення особистості про своє соціальне становище, про взаємини з членами родини чи важливої, референтної групи, в колективі (навчальній групі чи товаристві колег на роботі). І насправді багато соціальних ролей, що властиві людині, стають невіддільною частиною її образу «Я».

А от *трансперсональний компонент* не про те, що являє собою особистість ні в фізичному, ні в соціальному плані – цей компонент включає в себе цінності людини (моральні, релігійні), її думки про сенс життя, духовність, трансцендентність.

Для дослідження різних компонентів «Я-концепції» дітей і підлітків пропонується комплекс популярних проєктивних графічно-малюнкових методик: «Малюнок людини», «Малюнок людини своєї та протилежної статі», «Дерево», «Дім-Дерево-Людина», «Автопортрет», «Автопортрет у повний зріст», «Сприймання образу тіла», «Конструктивний малюнок людини з геометричних форм» та ін.

«МАЛЮНОК ЛЮДИНИ»

«Намалюй людину» – перший стандартизований графічно-малюнковий тест, який пов'язують з ім'ям американської дослідниці Флоренс Гудінаф (Goodenough Draw-a-Man test, 1926). На думку авторки, дитячий малюнок демонструє ступінь оволодіння дитиною ключовими поняттями та свідчить про рівень розвитку інтелекту, який не залежить від рівня засвоєння знань та умінь, навичок малювання.

Перша стандартизація тесту була здійснена в 1926 році, друга в 1963 році послідовником Ф.Гудінаф Дейлом Гаррісом (Goodenough-Harris Draw-a-Person test, 1963). Основна увага приділялася деталям малюнку, що є показниками рівня розумового розвитку дитини. Малюнок розглядався як виражене в графічній формі поняття (уявлення) дитини про предмет.

У 1948 році Карен Маховер пропонує модифікований тест «Намалюй людину» для вивчення особистості піддослідного, додавши ще одне завдання «Намалюй людину протилежної статі» та опитування після виконання малюнку, що стосувалося віку, освіти, сімейного стану, звичок намальованої людини. Дослідниця стверджувала, що малюнок є вираженням «Я» піддослідного, а оточуюче зображення людини на папері є проєкцією реаль-

ного оточення. Людська фігура, зображена індивідом певним чином співвідноситься з його тривогами, конфліктами, компенсаціями. Істотними аспектами самопрезентації суб'єкта виступають: розмір фігури та її положення на папері, швидкість руху руки при малюванні, натиск, твердість та зміна ліній, завершеність окремих частин, поза фігури, спонтанність чи ригідність та ін. Під час аналізу оцінювалися пропорції кожної частини тіла, особливості зображення основних частин тіла, різних деталей малюнка, що тлумачилися відповідно до психоаналітичної символіки. Авторка доводила, що асоціації, які виникають у піддослідного до виконаного ним малюнку, являють собою вербальне підтвердження значимості власної освіти, інтелектуальних досягнень, а також фрустрації, які існують в цій сфері. У такий спосіб К. Махвер, використавши асоціації до малюнку та психоаналітичну символіку продемонструвала, що аналіз суб'єкта буде більш глибоким, якщо буде спиратися на психоаналітичні поняття.

Дана методика є складовою експрес-методики визначення ступеня шкільної зрілості за методикою Артура Керна-Ярослава Йерасика. У подальшому оцінювання як пізнавального, так і особистісного розвитку за методикою «Намалюй людину» багаторазово переглядалися і вдосконалювалися різними авторами. Однак, сам тест при цьому використовується як класичний діагностичний метод. Дані, отримані за тестом, не дуже надійні, потребують додаткової перевірки, але вони дають можливість одразу ж висунути розумні гіпотези про те, у яких саме сферах дитина має психологічні проблеми.

Інструкція для дитини: «Будь ласка, намалюй людину – усю, повністю. Спробуй намалювати якомога краще – так, як ти вмієш».

Якщо дитина ставить додаткові запитання («Хлопчика чи дівчинку?», «А можна, щоб у нього в руці була кулька?» тощо), то їй кажуть: «Малюй, як хочеш». Якщо ж запитання суперечить інструкції, то варто повторити її (частково). Наприклад, якщо дитина питає: «А можна намалювати тільки обличчя?», то їй відповідають: «Ні, треба намалювати повністю». Якщо дитина пропонує намалювати замість людини щось інше (машину, будинок), то їй говорять: «Це потім. А зараз намалюй людину».

Трапляється, що дитина відмовляється виконувати завдання, стверджуючи, що не вміє малювати. У цьому разі слід сказати їй, щоб вона малювала так, як вміє, навіть якщо вийде не дуже красиво; що вам (перевіряючому) цікаві будь-які дитячі малюнки; що не дуже досконалий малюнок – це краще, ніж ніякого.

Проводячи цю методику, слід звертати

увагу на особливості поведінки дитини та дорослого, який супроводжує дитину: куди і як дитина дивиться, коли їй пояснюють завдання; яка в неї перша реакція (подих, поза, покірності, пожвавлення); у якій позі вона працює, у які моменти розслабляється й поводить природно, невимушено, а в які – напружується, насуплюється; коли і як намагається повернути до себе увагу дорослого; з яким виразом подає психологу закінчену роботу. Щоб усе це не забути, бажано робити відповідні нотатки у протоколах.

Перш ніж перейти до інтерпретації методики варто зазначити, що з віком дітей малюнок людини збагачується все новими деталями, кожному віковому проміжку характерні певні особливості малювання. Тому інтерпретуючи малюнок в першу чергу треба звертати увагу на вік дитини і від цього відштовхуватись.

Предметний малюнок з'являється у дітей приблизно в трирічному віці. Перша форма зображення людини – це так званий «головиног», що представляє собою округлу голову (на думку деяких фахівців, ця округлість символізує голову разом з тілом) і руки та ноги, які відходять від неї або розташовані поруч рисочки (кількість яких може бути різним). Нерідко на малюнках присутні також риси обличчя (очі, рот, ніс), іноді і волосся. Подібний малюнок цілком відповідає нормі аж до чотирирічного віку.

Приблизно з чотирьох років дитина переходить до малювання примітивної схеми, що містить крім голови, рук і ніг зображення тулуба людини. Ноги розташовуються з боків тулуба, руки зазвичай починаються від його середини.

Можливість бачити на малюнку одну деталь крізь іншу («ефект прозорості») цілком природно для дітей до 6 років. У більш старшому віці це може мати вже негативне значення, оскільки прозорість деталей суперечить реальності. Мова може йти як про невелику затримку розвитку, так і про більш серйозні порушення, такі, як дезорганізація особистості або розумова відсталість. В «м'якому» варіанті прозорість може також свідчити про те, що дитина відчуває себе позбавленою підтримки і захисту.

На шостому році життя дитина опановує уявленнями про вертикалі і горизонталі; тепер вона починає малювати малюнок строго вертикально. Подальший розвиток малюнка людини полягає в переході до зображення товщини рук і ніг. П'ятирічна дитина малює кінцівки подвійними лініями. До шести років дитина часто малює руки людини від верхньої частини тулуба. З'являються різні другорядні деталі: пальці, волосся, брови, вії.

Для малюнків дітей семирічного віку характерне поєднання елементів пластичного (малюнок, на якому різні частини тіла не приклеєні один до одного, як на схемі, а органічно переходять одна в іншу без різкої межі) і схематичного зображення з переважанням схематичного.

Поступово до восьми-дев'яти років співвідношення пластичних і схематичних елементів врівноважується. Для підліткового віку притаманне пластичне зображення людської фігури. У старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці ознаки, що характеризують стать персонажа, часто особливо підкреслюються. Чоловік зазвичай зображується дуже широкоплечим, м'язистим, жінка – з похилими вузькими плечима, з округлими плавними формами; у неї нерідко перебільшуються розмір грудей, ширина стегон.

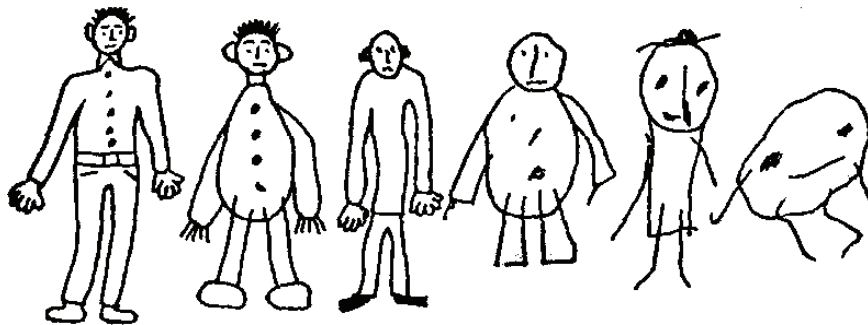
Показники розумового розвитку

Малюнкові тести не можуть слугувати достатнім підґрунтям для ретельної характерис-

тики особливостей розумового розвитку дитини. Але вони дають змогу робити обґрунтовані припущення про рівень розвитку інтелекту.

Під час аналізу малюнків слід враховувати, що їх особливості можуть визначатися не тільки інтелектуальним рівнем дитини, а й її специфічним ставленням до предмета зображення, до ситуації обстеження, до перевіряючого і т. ін. Для того щоб підвищити достовірність висновків, бажано, якщо це можливо, зіставити малюнки дитини, різні за тематикою, зроблені у різний час та в різних ситуаціях. Крім цього, слід пам'ятати, що чим старша дитина, тим менш прямим є зв'язок між розумовим розвитком та рівнем малювання. Тому з віком знижується надійність висновків про розумовий розвиток дитини, зроблених на основі малюнка (надійність висновків про особистісні та емоційні особливості, навпаки, тільки зростає з віком). Оцінюючи розумовий розвиток, спираються на такі показники.

Наявність основних деталей на малюнку людини

Нормальним для шестирічної дитини вважається наявність на її малюнку людини голови, очей, носа, рота, тулуба, рук та ніг. До семирічного віку руки й ноги мають зображуватися подвійними лініями; мають з'являтися також пальці (їх кількість не суттєва), шия, волосся (або шапка) та одяг (хоча б дуже схематично). З восьмирічного віку з'являються вуха. Починаючи з дев'ятирічного віку повинні з'явитися ступні та по 5 пальців на руках. Відсутність якоїсь із деталей (окрім очей та тулуба) може компенсуватися наявністю деталі, яка стосується старшого віку, додатковими, не обов'язковими деталями (пуха, гудзиків і т.ін.).

Слід враховувати, що відсутність на малюнку якоїсь важливої деталі (наприклад, рота чи рук) може бути зумовлена не інтелектуальними порушеннями, а особистісними проблемами дитини або ж просто відволіканням уваги. Тому необхідно з'ясувати, чи всі малюнки дефектні. Для порівняння можуть бути використані малюнки, які дитина зробила самостійно, і ті, що принесли батьки. Достатньо, якщо ця деталь є хоча б на одному малюнку.

Пластичність – схематичність

Показником високого рівня розумового розвитку є пластичний малюнок, тобто зображення того, що дитина бачить, на відміну від «зображувального переліку» потрібних деталей, як це буває у схематичному зображенні. У пластичному зображенні частини тіла переходять одна в одну без чіткої межі, що відповідає реальній будові тіла людини. Ноги (на малюнку постаті у брюках або без одягу) сходяться вгорі в одну точку. Наявна спроба передати реальну форму тіла (хоча ця спроба може бути й не дуже вдалою). Зазвичай пластичний малюнок свідчить про нормальний рівень розумового розвитку молодшого школяра навіть за відсутності тих чи інших деталей, характерних для даного віку.

Схематичне зображення – це малюнок, на якому людина ніби складена з окремих деталей (голова, тулуб, руки, ноги), межі між якими чітко видно. Найбільш показові переходи між шиєю (за її наявністю) та тілом, а також між плечем та рукою. На схематичному малюнку і шия, і руки ніби приклеєні до тіла.

Ноги (на малюнку постаті або в брюках, або не вдягнені) не сходяться вгорі в одну точку. Схематичне зображення типове для дітей віком до 7 років. У шкільному віці такий малюнок – прояв загальної або часткової інфантильності. Він може пояснюватися сенсомоторними порушеннями, викликаними органічним ураженням мозку, педагогічною запущеністю або ж розумовою відсталістю. Ще він може бути також проявом інтелектуалізму (раннього розвитку формального інтелекту при недорозвиненості образної сфери).

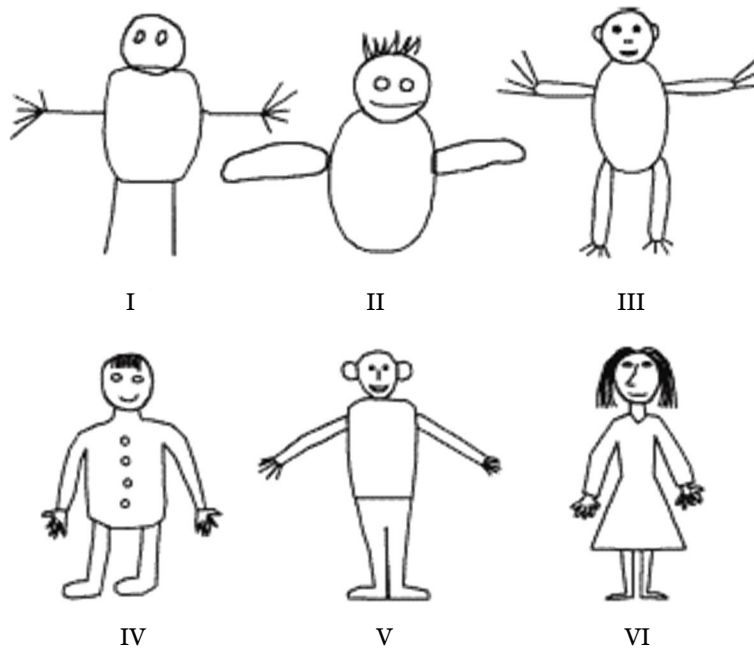
Малюнок, проміжний між схематичним та пластичним зображеннями, характеризується тим, що деякі частини тіла переходять одна в одну без чіткої межі (що відповідає реальній будові тіла людини), тоді як інші частини тіла ніби приклеєні. Наприклад, руки органічно виростають із плечей, а ноги відділені від тулуба чіткою межею. Такий спосіб зображення типовий для дітей віком 7-9 років. Починаючи з десятирічного віку він може розглядатися як показник повільного розвитку образотворчої

діяльності і, можливо, образного мислення у цілому.

Оскільки намальована постать тісно пов'язана з автором малюнка і певним чином характеризує його, варто звернути увагу на розмір фігури, її позу, розташування на аркуші, якість ліній (натиск, твердість, тривалість, уривчастість), послідовність зображення деталей, використання фону, а також сторонніх об'єктів. Треба врахувати пропорції частин тіла фігури, наявність незавершених елементів малюнка, рівень промальованості деталей, присутність сильного натиску і його локалізація, стирання, унесення змін у малюнок, виражені на обличчі людини й у її позі емоції.

Нижче наведено принципи кількісного оцінювання малюнка людини. Їх рекомендовано при груповому використанні методики. При індивідуальному проведенні детальний якісний аналіз зазвичай виявляється більш показовим. Однак кількісними критеріями можна користуватися й у цьому випадку. Чим більше балів, тим більш розвинутою є дитина.

Приклади оцінювання малюнка людини

I: око – 2, руки – 2, ноги – 2, пальці – 1, по п'ять пальців – 2. Усього – 9 балів.

II: очі – 2, рот – 2, волосся – 1. Усього: 5 балів.

III: очі – 2, рот – 2, ніс – 2, руки – 2, ноги – 2, вуха – 1, пальці – 1, руки й ноги-подвійні лінії – 2. Усього – 14 балів.

IV: очі – 2, рот – 2, руки – 2, ноги – 2, волосся – 1, шия – 1, пальці – 1, ступні – 1, по п'ять пальців – 2, зображення, проміжне між схематичним (руки) й пластичним (руки, шия) – 4. Усього – 18 балів.

V: очі – 2, рот – 2, ніс – 2, руки – 2, ноги – 2, вуха – 1, пальці – 1, ступні – 1, одяг – 1, по п'ять пальців – 2; зображення, проміжне між схематичним (руки) і пластичним (ноги) – 4. Усього – 20 балів.

VI: очі – 2, рот – 2, ніс – 2, руки – 2, ноги – 2, волосся – 1, шия – 1, пальці – 1, ступні – 1, одяг – 1, по п'ять пальців – 2, зображення пластичне – 8. Усього – 25 балів.

*Показники
особистісних особливостей*

Показники тривожності, гострої тривоги, страхів. Найпоширеніша ознака тривожності – численні самовиправлення. Особливо показовими є безглузді виправлення (тобто такі, які не ведуть до реального поліпшення результату). Виправлення можуть вноситися із стиранням старих ліній або ж без нього (в останньому випадку замість однієї лінії з'являється кілька).

Характерна ознака тривожності – лінія, яка складається з окремих дрібних штрихів, коли дитина побоюється, що коли вона проведе її зразу (за один рух), то лінія може піти не туди, куди треба. Для тривожних дітей типове штрихування всього малюнка або якоїсь його частини. За наявності гострої тривоги штрихування зазвичай буває розмашистим, неретельним.

При підвищеній тривожності, а особливо за наявності страхів часто зображуються очі збільшеного розміру. Особливо характерне загорнення (штрихування із сильним натисканням) райдужки або всього ока. У цьому випадку можна припустити, що в дитини присутня фобія (наприклад, страх темряви, висоти, тварин, замкнених приміщень тощо).

Для стану гострої тривоги типове різке збільшення розмірів малюнка, так, що він займає практично весь аркуш (а іноді навіть не вміщується на аркуші).

Для того щоб висунути припущення про підвищений рівень тривожності, достатньо наявності хоча б однієї з перелічених ознак.

Показники демонстративності. Демонстративність має прояви насамперед у прикрашуванні, наявності необов'язкових деталей (наприклад, додаткових деталей одягу, аплікації на сукні, пір'їн на капелюсі). Необов'язкові деталі у малюнку людини не слід плутати з другорядними. Так, шия, вуха – деталі, які обов'язкові для кожної людини, хоча й другорядні порівняно з тулубом, ротом або очима; а от бантики на взутті – деталь суто факультативна. З другорядних (але обов'язкових) деталей демонстративні діти надають перевагу віям, зачісці, нерідко ретельно вимальовують губи.

Для демонстративних дітей типове зображення не «просто людини», а певного персонажа: короля, принцеси, лицаря, блазня, феї і т. ін. Порівняно з тенденцією до прикрашування ця ознака є другорядною.

Показники імпульсивності. За підвищеної імпульсивності лінії часто не доводяться до кінця (контур залишається незамкнутим) або, навпаки, «проскакують» далі, ніж треба. Малюнок виконується дуже швидко. Низька деталізованість малюнка. При цьому, на відміну

від низької деталізованості при астенізації, для імпульсивних дітей типовою є лінія із сильним натискуванням.

До ознак імпульсивності відносять також грубі порушення симетрії, «постать, що падає» (нахилена), невдале розміщення малюнка на аркуші (не вистачає місця для ніг або ж зображена людина впирається головою у обріз аркуша).

Показники агресивності та асоціальних тенденцій. Припущення про агресивні тенденції може бути зроблене, якщо зображена людина справляє враження злої, агресивної. Крапки на обличчі, що зображують неголеність, великі кулаки, зброя (пістолет, шабля і т. ін.) також можуть свідчити про агресивність. Для хлопчиків у підлітковому віці всі ці ознаки цілком нормальні, оскільки цьому віку притаманне підвищення агресивності. Іноді вони свідчать про передчасний початок підліткової психологічної кризи.

Занадто великий рот, намальований з підвищеним натискуванням, зображення зубів (особливо якщо вони виділені натискуванням або намальовані ретельніше, ніж основні риси обличчя) – часті ознаки вербальної агресії.

На асоціальні тенденції вказує порушення прийнятих норм зображення. Одним із частих проявів асоціальності є зображення статевих органів. Наприкінці молодшого шкільного віку на малюнках можуть проявлятися такі ознаки асоціальності, як зображення цигарки, келиха, пляшки тощо, зображення людини злодієм, бандитом і т. ін. (у цих випадках можна припустити поєднання асоціальності з демонстративністю).

Показники особливостей у сфері спілкування. Основним показником інтро/екстравертності є поза зображеної людини. Інтровертна поза – руки притиснуті до тіла або зведені разом (так, що вони виявляються всередині контуру тіла), ноги поставлені близько одна до одної. Екстравертна поза – руки й ноги широко розставлені. Інтровертам притаманне зображення довгої, витягнутої догори постаті, екстравертам – широкої. В інтровертів постать частіше виглядає кутастою, в екстравертів – округлою.

Найважливіший показник емоційної насиченості спілкування – руки. Редуковані (різко скорочені) або відсутні кисті рук, відсутність пальців або повна відсутність рук зазвичай говорить про недостатню практику спілкування. Відсутність такої практики може бути викликана різними причинами. Це може бути сильна інтровертність або аутизація (тоді відсутність кисті рук поєднується з ознаками інтровертності). Можливий варіант широкого але формального, поверхового спілкування (тоді

відсутність кисті рук поєднується з екстравертною позою). Відсутність кисті рук може бути й мотивована (руки за спиною або в кишенях), й немотивована (руки ніби обрізані). Інтерпретація у тому і в іншому випадках однакова.

Надто великі кисті, надто довгі пальці за наявності екстравертної пози – це зазвичай показник дуже напруженої, але незадоволеної потреби у спілкуванні.

На основі аналізу результатів можна висунути припущення про невротичну поведінку та почуття неповноцінності, якщо на малюнку буде зображена маленька фігурка, часто у нижній частині аркуша, із крихітними ступнями. При цьому можливе надмірне штрихування, відверте зображення геніталій або приховування генітальної ділянки, зображення темних хмар та затемненого сонця.

Почуття незахищеності може бути також виражене через малювання маленьких фігур, що скромно займають незначну частину аркуша, сам процес малювання при цьому позначається скутістю, обережністю.

Очевидні відхилення від норми можуть констатуватися у випадку, коли на малюнку зображені частини тіла, розкидані безвідносно одна до одної.

Тривожність може виявитися через надмірну штриховку малюнка. А ступінь адаптованості – через додаткове малювання хмар і штриховку сонця (в разі неадаптованості і почування себе нещасним) або сяюче сонце, що освітлює малюнок (відповідна адаптованість, відчуття щастя).

«МАЛЮНОК ЛЮДИНИ СВОЄЇ ТА ПРОТИЛЕЖНОЇ СТАТІ»

Більшість наших бажань, конфліктів, компенсацій і соціальних установок соматично закріплені. Цей факт знаходить підтвердження у феномені самопроекції в малюнках людської фігури. Саме тому різні модифікації тесту «Намалюй людину» психологи використовують для дослідження статевої ідентифікації.

На думку більшості дослідників, становлення психологічної статі починається на ранніх етапах онтогенезу і триває протягом усього життя. Вже до 1,5 року діти починають розрізняти власну стать, у цей період формується первинна статева ідентичність, яка виступає найбільш стійким, стрижневим елементом самосвідомості. У два роки дитина вже знає свою стать, але не може пояснити цю атрибутцію. Ра-

зом з тим більшість дітей лише у віці трьох років стають спроможними робити це правильно. Нормотипові трирічні діти знають свою стать, а вже у чотири роки вміють розрізняти стать оточуючих їх людей, хоча й асоціюють це із зовнішніми, доволі випадковими ознаками.

Наступним етапом у розвитку психологічної статі дитини виступає період від 3 до 4 років. У цьому віці діти припускають принципову можливість зміни статі, хоча на запитання: «Ким ти хочеш бути – хлопчиком чи дівчиною?» – більшість дошкільників відповідають, що хочуть залишатися у своїй статі.

Результати досліджень процесу становлення психологічної статі дітей четвертого року життя свідчать про те, що в цьому віці статева ідентифікація доповнюється статевими перевагами, тяжінням до певних видів діяльності, полярністю інтересів хлопчиків і дівчаток, відповідністю їх поведінки суспільним статеворольовим стандартам. Особливо важливим є той факт, що цей віковий період характеризується присвоєнням дитиною відповідних соціальних стандартів статевої ролі; поступово зростаючою консолідацією дошкільників з однолітками своєї статі. Доведено також, що у дошкільному дитинстві хлопчики віддають більшу перевагу своїй ролі на всіх вікових етапах розвитку людини; досить рано і достатньо точно відбувається диференціація «чоловічих» та «жіночих» ігрових ролей.

У віці 4-5 років посилюється інтерес дітей до геніталій і вивчення їх відмінностей у представників протилежної статі під час ігор з роздяганням. Цей вік характеризується й збільшенням інтересу до механізму народження дітей, розвитком уявлень про цю подію. Вчені зафіксували, що близько 30% п'ятирічних дітей виявляють інтерес до процедури перебігу родового акту.

Саме в цьому віці спостерігаються перші порушення ідентифікації статі, пов'язані з відхиленнями в її біологічній основі. У таких дітей – зі збільшенням контактів з однолітками і дорослими – виникало відчуття своєї «несхожості», «нетотожності», що спричиняло внутрішню потребу з'ясувати характер свого дефекту шляхом порівняння власних фізичних ознак з ознаками інших людей. У п'ять років дитина вже здатна ставити саму себе на місце іншої людини, приймати її роль, ідентифікувати власну статеву роль.

Особливо активно дитина привласнює поведінкові форми, інтереси та цінності своєї статі до кінця дошкільного віку, що проявляється у переважанні статевої тематики дитячих малюнків.

На думку вчених, до 6-7 років більшість дітей остаточно усвідомлює незворотність влас-

ної статевої належності. Цей вік виступає певним етапом у становленні психологічної статі. Саме в цей час відбувається статевая диференціація діяльності, настановлень, інтересів, стилю поведінки. Хлопчики і дівчатка обирають за власним бажанням різноманітні ролі в ігрових іграх, розподіляють ролі між ігровими партнерами. Така стихійна статевая сегрегація сприяє кристалізації та усвідомленню статевих відмінностей. Водночас доведено, що у цьому віці вже сформована статевая ідентичність.

Робота з методикою «Намалюй людину своєї та протилежної статі» відбувається поетапно. Тривалість кожного етапу є довільною, але не повинна перевищувати 25 хв. Під час дослідження слід надавати дитині інструкції щодо старанності та неспішності виконання завдання.

Обладнання: набір кольорових олівців (не менше шести кольорів); аркуші паперу формату А4; гумка для витирання.

Хід виконання. На першому етапі дитину просять зазначити її статі та вік та пропонують намалювати людину: «Намалюй, будь ласка, людину. Малювати потрібно старанно, охайно, не поспішаючи». Під час пояснення статі людини, яку дитині пропонують намалювати, не вказують.

На другому етапі дитині пропонують намалювати людину протилежної статі, тобто, якщо дитина на першому етапі намалювала чоловіка, тоді їй пропонують зобразити жінку, і навпаки.

На третьому етапі дитині пропонують намалювати себе.

При аналізі враховується зображення наступних статевих ознак намальованих чоловіка та жінки:

1 – відповідність особливостей фігури статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків широкі плечі та згладжена талія; у жінок маленькі плечі та округлі стегна);

2 – відповідність одягу та аксесуарів статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – брюки, сорочка, шорти, портфель; у жінок – плаття, спідниця, блуза, сумочка, прикраси);

3 – відповідність зовнішнього вигляду статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – коротке волосся або просто чубчик, у жінок – коси, довге волосся, бантики, наявність макіяжу);

4 – відповідність статевих ознак у намальованих чоловіків чи жінок (первинні та вторинні статеві ознаки). Після виконання завдання треба прагнути отримати максимум інформації вербальним шляхом.

Розроблений адаптований варіант методики «Намалюй людину своєї та протилежної статі» для дітей та підлітків з порушеннями

психічного розвитку (Шипицына Л., 2005) диференційовано оцінює досягнутий рівень статевої і гендерної ідентифікації. Він дозволяє виявити уявлення про людину чоловічої та жіночої статі через визначення суми статевих ознак, зображених в серії малюнків, виконаних досліджуваними.

Інструкція: «Намалюй людину своєї статі – в одязі та без нього»; «Намалюй людину протилежної статі – в одязі та без нього». При оцінці виконання тесту враховуються зображення статевих ознак людини своєї статі і протилежної на двох малюнках.

Оцінюються наступні параметри:

1) чи відповідає зображення фігури статі (відповідає – 1 бал, не відповідає – 0 балів);

2) чи відповідає одяг і аксесуари статі (відповідає – 1 бал, не відповідає – 0 балів);

3) чи відповідає зачіска статі (відповідає – 1 бал, не відповідає – 0 балів);

4) чи зображені вторинні статеві ознаки (зображені – 1 бал, не зображені – 0 балів);

5) чи зображені первинні статеві ознаки – геніталії (зображені – 1 бал, не зображені – 0 балів);

Також враховуються певні ознаки, наявність яких в малюнках допомагають оцінити ознаки статевої ідентичності.

Обличчя – символ спілкування; дитина, яка малює риси обличчя нечітко, має проблеми в спілкуванні, і навпаки, якщо всі риси обличчя промальовані чітко, це ознака високої зацікавленості.

Очі – красиві очі, довгі вій – ознака естетичних нахилів, жіночності, у дівчаток – ознака статевої ідентифікації.

Губи – символ сексуальної сфери. Пухкі губи у дівчинки, жінки – ознака статевої ідентифікації.

Оцінка малюнка проводиться за параметрами: фігура, одяг, зачіска, вторинні та первинні статеві ознаки.

Фігури відповідно до особливостей статі: плечі маленькі (у жінок), широкі (у чоловіків), згладжена талія, округлі стегна (у жінок) – 1 бал, відсутність в зображенні фігури ознак статі – 0.

Одяг, властивий статі: плаття, спідниця, кофта (жіноча статі), брюки, сорочка, шорти (чоловіча), присутність одягу, властивий статі – 1 бал, відсутній – 0 балів.

Зачіска відповідно статі: коси, довге волосся або бантики (у жінок) або чоловіча (коротке волосся або просто чубчик), присутність ознак – 1 бал, відсутність – 0 балів.

Вторинні статеві ознаки при зображенні оголеного тіла (груди, волосся) – 1 бал, відсутність – 0 балів.

Первинні статеві ознаки (геніталії), якщо зображені – 1 бал, немає – 0 балів.

Додаткові бали надаються за наявність в малюнку ознак статевої ідентифікації: красиві очі, довгі вії, пухкі губи, чітко намальоване обличчя (знак високої зацікавленості), максимумо – 3 бали.

Результати психологічних досліджень, проведених з використанням методики «Малюнок людини своєї та протилежної статі» засвідчують, що для підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку загалом характерне прийняття своєї ролі, але низький рівень ознайомлення з психофізіологічними особливостями жіночої і чоловічої статі, слабка диференціація жіночих і чоловічих рис (Іваненко А., 2015; Мухіна А., 2017).

У більшості хлопців і дівчат не виникло значних труднощів у зображенні людини своєї статі, у малюнках були відображені особливості фігури відповідної статі, одягу та аксесуарів, зовнішнього вигляду, первинних та вторинних статевих ознак. Дані за малюнком «Намалюй людину протилежної статі» свідчать про те, що у більшості підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлення про статеві ознаки протилежної статі відповідають традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок. Однак аналіз отриманих результатів показав, що у малюнках розумово відсталих хлопців жіноча стать зображена більш детально, ніж чоловіча стать у малюнках дівчат з розумовою відсталістю.

Аналіз малюнків засвідчив більш нижчий рівень статевої ідентифікації у хлопців і дівчат з інтелектуальними порушеннями порівняно з нормотиповими підлітками. Також у хлопців з інтелектуальними порушеннями виявлено вищий рівень статевої ідентифікації за малюнком протилежної статі, ніж у дівчат з розумовою відсталістю. Тобто у виконаних хлопцями малюнках «жіноча стать» має більше відображених статевих ознак, притаманних жінці. Це пов'язано з тим, що серед оточення хлопців значна кількість жінок: мати, бабуся, педагогічний колектив школи, який в цілому складається з представниць жіночої статі.

У дівчат з інтелектуальними порушеннями у порівнянні з хлопцями рівень статевої ідентифікації за малюнком протилежної статі нижчий. У малюнках дівчат чоловічі образи зображені не в повному обсязі, відсутні такі якості, як мужність, чоловіча сила, деякі зображення чоловіків мають фемінний окрас: елементи жіночої зачіски, велика кількість аксесуарів, одяг в стилі «унісекс». Це пов'язано з сучасними молодіжними субкультурами, де в зовнішньому стилі хлопців з'являються елементи жіночого образу і навпаки, дівчата наслідують чоловічі образи. На зниження рівня уявлень дівчат про статеві ознаки протилежної статі впливає також фактор відсутності

наочного прикладу представника чоловічої статі, якщо вони виховуються у неповних сім'ях.

Незважаючи на вік, практика малювання фігури людини «в одязі й без» викликає у дівчат-підлітків збентеження, посмішки, коментарі, що «незручно таке малювати». Так, масове експериментальне дослідження уявлень про фізіологічну диференціацію і функціональні особливості чоловіків і жінок у дівчат підліткового віку, проведене психологом Анастасією Мухіною, засвідчило, що чим докладніше й точніше малюнки відображали особливості будови чоловічої та жіночої фігури, тим більше бентежились й соромились дівчата своїх малюнків. Отже, як зазначає дослідниця, чим вище рівень інтелектуального розвитку, тим більш диференційовані емоційні реакції щодо себе й свого тіла, розвинена сором'язливість і моральність (Мухіна А., 2017).

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що для малюнків дівчат з інтелектуальними порушеннями 11-13 років характерно:

- практично однакове зображення жіночої й чоловічої фігури (понад 70%);
 - відсутність відмінностей в зображенні фігури в одязі й без (68%);
 - підкреслення диференціації чоловічої й жіночої фігури довжиною волосся та відмінностями в будові статевих органів (понад 80%), аксесуарами й одягом (17%);
- Для малюнків дівчат з інтелектуальними порушеннями 14-16 років характерно:
- неточне, схематичне зображення фігури чоловіка й жінки (понад 60%);
 - жіноча й чоловіча фігури відрізняються між собою переважно довжиною волосся, одягом, статевими органами (понад 70%);
 - наявність аксесуарів, що переважно характеризують жіночу фігуру (40%);
 - відсутність відмінностей у пропорціях тіла (характерні для жінки округлі стегна, вузька талія тощо) – 100%;

- схематичне зображення оголеного тіла (і жіночого, і чоловічого): груди – два круги або круг, розділений навпіл, статеві органи зображуються недбало (86%), неправильно, неприродно, зверху одягу (65%);

- збільшення сором'язливості, збентеження при зображенні статевих органів.

Дівчата 11-13 років з нормотиповим розвитком зображали узорі, рюші на жіночому одязі, волосся не просто довге, а з акцентом на зачіску, губи й вії були більші, ніж у чоловіків, і старанніше промальовувалися (85,4%). Людину без одягу малювали практично всі без помилок, була властива сором'язливість, через що оголені тіла промальовувалися більш швидко й недбало (88,7%).

Дівчата 11-13 років не могли відобразити

вторинні статеві ознаки (77,4%) і не достатньо були орієнтовані в третинних (гендерних) ознаках (42%), особливо чоловіків.

Нормотипові дівчата 14-16 років точно й повно зображували чоловічі і жіночі статеві органи, особливості чоловічих і жіночих форм, об'ємів тіла, м'язи, прес, широкі плечі, накачані груди, вузькі, порівняно з жіночими, стегна чоловіків (88,7%). Це пояснюється вивченням анатомії людини, спостереженням за своїм тілом у період статевого дозрівання й збільшенням інтересу до інтимно-особистісної сфери.

«ДІМ-ДЕРЕВО-ЛЮДИНА»

Тест «Дім-Дерево-Людина» (House-Tree-Person Test), розроблений Джоном Баком (Buck J., 1948) та Еммануелем Хаммером (Hammer E., 1958), є одним із найбільш широко використовуваних в арсеналі проєктивної психології. Він призначений як для дітей віком від 3-х років, так і для дорослих при індивідуальному діагностуванні (в окремих випадках можливе групове обстеження).

Вибір названих предметів для малювання обґрунтовується тим, що вони знайомі кожному, найбільш зручні як об'єкти для малювання, і нарешті, стимулюють більш вільні вербальні висловлювання, ніж інші об'єкти. До того ж, самі стимульні слова – дім, дерево, людина – не лише є назвами класів об'єктів, але і несуть певні емоційні навантаження, тому діють як активатори пізнавально-регуляторних психічних процесів. Тому емоційні реакції дитини під час малювання або в бесіді після малювання частіше всього виявляють особистісно значущу реакцію на ставлення, бажання, почуття, або об'єкт, що прямо або символічно присутні в малюнку.

Вважається, що малюнок будинку, дерева і людини – це своєрідний автопортрет людини, яка малює, тому що у своєму малюнку вона представляє ті риси об'єктів, що в тій чи іншій мірі значущі для неї. Його результати можуть бути презентовані у якісно-описовій формі й водночас у кількісних показниках розвитку сукупності симптомокомплексів за окремою таблицею.

В оригінальному варіанті методики пропонується малювання всіх елементів окремо, проте в даний час більш популярною є модифікація, де поєднуються три об'єкти в одному малюнку, в одній сцені. Вважається, що взає-

модія між будинком, деревом і людиною є зоровою метафорою подій, що дійсно відбуваються в житті дитини.

Методика складається з двох етапів: на першому – дитина створює малюнки, на другому – проводиться бесіда, коли дитина описує і пояснює намальоване нею.

Інструкція: «Намалюй будинок, дерево і людину в повний зріст. Намагайся зобразити на цьому ж малюнку якусь дію».

Необхідно налаштувати дитину на серйозний лад і попросити її не малювати карикатур і пласкі контури. Усі питання і коментарі дитини, час виконання малюнка та інші важливі моменти заносяться до протоколу. Після того, як малюнок завершений, переходять до бесіди.

Поки дитина малює будинок, дерево і людину, психолог фіксує:

- інтервал часу з моменту надання інструкції до моменту, коли вона приступила до малювання;
- тривалість будь-якої паузи, що виникає в процесі малювання (співвідносячи її з виконанням тієї чи іншої деталі);
- загальний час, витрачений дитиною з того моменту, коли їй була дана інструкція, і до того, коли вона повідомила, що повністю закінчила малюнок (наприклад, будинок);
- послідовність зображення деталей кожного малюнка (будинку, дерева і людини).

Відхиленням від передбачуваної послідовності зображення деталей зазвичай приписують певне значення. У цьому зв'язку необхідний точний запис, оскільки упущення таких відхилень може позначитися на оцінці малюнка в цілому. Записувати всі коментарі дитини, якщо вони мають місце в процесі малювання, необхідно по можливості дослівно, а потім співвіднести кожен такий коментар з послідовністю деталей на малюнку. Процес малювання може викликати коментарі, на перший погляд, абсолютно не відповідні зображуваним об'єктам, які тим не менше можуть надати багато важливої інформації про дитину, про будь-яку її емоцію (навіть незначну) в процесі виконання тесту. Процес малювання часто викликає в дитини сильні емоції, і вони повинні бути записані. Потім цей емоційний вираз пов'язується із зображуваною в цей момент деталлю.

Застосування методики «Дім-Дерево-Людина» є особливо ефективною в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра, які виявляють здібності в малюванні. Результати виконання дитиною цього тесту дозволяють скласти судження не тільки про ставлення дитини до себе загалом, але й про окремі прояви її особистості.

Будинок

- Скільки поверхів має цей будинок?
- Цей будинок цегляний, дерев'яний або ще який-небудь?
- Це твій будинок? (Якщо ні, то чий він?)
- Коли ти малював цей будинок, ти думав, хто його господар?
- Ти б хотів, щоб цей будинок був твоїм? Чому?
- Якщо б цей будинок був твоїм, яку кімнату ти б собі вибрав? З ким би ти хотів жити в цьому будинку?
- Цей будинок знаходиться десь далеко чи близько?
- Про що ти думаєш, коли дивишся на цей будинок?
- Про що він тобі нагадує?
- Цей будинок привітний, доброзичливий?
- Він схожий на інші будинки або відрізняється чимось?
- Чого не вистачає в цьому будинку?
- Куди веде доріжка від будинку?
- Якби поруч виявилася людина, хто б це був?

Дерево

- Що це за дерево?
- Де насправді знаходиться це дерево?
- Який приблизний вік цього дерева?
- Це дерево самотнє або поруч є інші?
- Як ти думаєш, яка погода на цьому малюнку?
- Чи є на малюнку вітер?
- Покажи, в який бік дме вітер?
- Про що змушує тебе думати це дерево?
- Про що воно тобі нагадує?
- Це дерево здорове?
- Це дерево сильне?
- Якби ти вирішив намалювати сонце, куди б ти його помістив?
- Кого тобі нагадує це дерево? Чому?
- Чого найбільше потребує це дерево?

Людина

- Це доросла людина?
- Це хлопчик чи дівчинка?
- Скільки йому (їй) років?
- Хто він (вона)?
- Це твій (твоя) родич(ка), друг чи хто-небудь ще?
- Про кого ти думав, коли малював?
- Що він (вона) робить? Де знаходиться?
- Про що він (вона) думає?

- Що він (вона) відчуває?
- Які думки приходять тобі в голову, дивлячись на нього (неї)?
- Кого тобі нагадує ця людина?
- Чому ти так думаєш?
- Ця людина щаслива?
- Чому тобі так здається?
- Що ти відчуваєш до цієї людини?
- Чого найбільше хоче ця людина? Чому?

Інтерпретація

Кожен малюнок слід розглядати як автопортрет дитини. Аналіз малюнка проводиться в такій послідовності:

- деталі,
- перспектива,
- час,
- якість ліній,
- коментарі.

Деталі

Інтерпретація починається з такого показника, як кількість деталей. Передусім потрібно упевнитися в наявності обов'язкових деталей. Будинок повинен мати, принаймні, одні двері (виняток – намальована тільки бокова стіна), одне вікно, одну стіну, дах і димохід чи інший засіб для виходу диму або чогось, що може використовуватися для обігріву будинку. Дерево повинно мати стовбур, принаймні одну гілку. Людина повинна мати голову, тіло, дві ноги, дві руки, а також два ока, ніс, рот, два вуха. Відсутність обов'язкових деталей у малюнках, крім усього іншого, може вказувати на зниження рівня інтелекту, якщо тільки в процесі бесіди дитина не пояснила причину відсутності деталей.

Якщо з точки зору пропорцій і перспективи малюнок виконаний добре, але містить мінімум деталей, це може означати, що дитина в цілому схильна до замкнутості або висловлює свою незгоду з традиційними цінностями.

Якщо використання малої кількості деталей супроводжується низькою якістю малюнка з точки зору пропорцій і простору, можна припустити, що у неї слабкий контакт з реальністю, знижені інтелектуальні здібності.

Надмірна кількість деталей – ознака того, що дитина відчуває сильне почуття тривоги, щось у її оточенні змушує її сильно турбуватися, і вона намагається заглушити це почуття.

Будинок

Відсутність будь-якої обов'язкової деталі з перерахованих вказує на серйозне порушення. Наявність додаткових деталей (кущі, квіти,

стежка) – прагнення заповнити навколишній простір, відсутність почуття безпеки, тривога, незахищеність. Серед інших тривожних ознак: розбиті вікна, двері за розміром менше вікна, вікно непрямокутної форми (якщо це не горіщне вікно), прозорий дах або стіна, крізь які можна бачити об'єкти всередині будинку.

Старий будинок, нестійка споруда – критичне ставлення до самого себе. Будинок складається з кількох різних будівель – почуття ворожості до когось з близьких людей. Дах, позначений горизонтальною лінією, що з'єднує стіни, – загальмованість мислення, відсутність емоцій, гострих переживань. Високий, великий дах – схильність до фантазій, навіть зацікленість на них.

Димар – символізує теплоту відносин, його відсутність – брак тепла, турботи, опіки чи наявність конфлікту у взаєминах з близькою людиною. Непропорційно великий димар у малюнку – сексуальний конфлікт. З димаря виходить багато диму – дитину щось турбує, внутрішнє напруження.

Двері – можливість доступу чи відступу. Фронтальні двері – є і вхід, і вихід, символізують доступність. Задня або бічні двері – втеча від дійсності. Двері відсутні – дитина недоступна, замкнута, не бажає контактувати з іншими. Відкриті двері – потреба дитини в теплих, близьких взаєминах, її відкритість, прямодушність, товарищескість. Дуже великі двері – дитина важко переносить самотність, вимагає уваги, любить бути в центрі уваги. Занадто маленькі двері – крайня замкнутість, заперечення будь-яких контактів, небажання підпускати до себе оточуючих. На дверях замок – скритність, ворожість, потреба в захисті. Паркан біля будинку – необхідність в захисті.

Вікно – образ візуального контакту. Вікна без рам, відсутність вікон, немає вікон на першому поверсі, віконниці, штрихування, фіранки, шторки – замкнутість, занурена у себе дитина. Вікна намальовані високо від землі – деякий відрив дитини від життєвих реалій і перевага уявних світів. Вікна малює в останню чергу – прагнення до усамітнення, небажання контактувати з оточуючими. Розкриті вікна – прямолінійність, почуття впевненості, деяке самолюбство.

Дерево

Дуже велике дерево – агресія. Дуже маленьке дерево – низька самооцінка. Дитина відмовляється більш ретельно зображувати крону – ворожість. Рубці на тілі дерева, зламані, пониклі або мертві гілки – душевна травма. Мертве дерево – почуття неповноцінності, непристосованості, неспроможності, непо-

трібності, вини. Пошкоджені гілки – травмуючий вплив навколишнього середовища.

Вітер символізує почуття схильності впливу сил, які практично не піддаються контролю. Напрямок вітру помірної сили зліва направо по горизонталі вважається загальноприйнятим і не інтерпретується. Якщо вітер сильний, а напрям відрізняється від звичайного, то це має особливе значення. Вітер, що дме знизу вгору (вертикально чи по діагоналі) – сильне бажання перенестися з реального світу в світ фантазій. Вітер, що дме по діагоналі, від верхнього кута до нижнього, має протилежне значення (при цьому напрямом трактується з точки зору часу: лівий кут це минуле, правий – майбутнє).

Сонце, намальоване за хмарою, – між дитиною і тією людиною, що, як вона вважає, «дає тепло», мають місце тривожні, напружені, що не приносять задоволення відносини. Захід сонця – депресивний стан, пригніченість.

Людина

Голова – символ інтелектуальної сфери, особливо лоб, відсутність якого може свідчити про свідоме ігнорування розумової сфери. Зображення на голові чого-небудь (наприклад, капелюха) являє собою символ захисної позиції по відношенню до зовнішнього світу. Співвідношення розмірів голови і тіла є співвідношенням між фізичним і духовним в людині.

Обличчя – символ сфери спілкування. Проблеми у сфері спілкування пов'язують з нечітким малюванням рис обличчя або їх відсутністю чи перекреслюванням. Обличчя у цьому випадку малюється останнім. Ретельне промальовування обличчя може свідчити про високу зацікавленість людини у самій собі.

Руки людини – знаряддя, за допомогою яких здійснюється оборонна або наступальна дія щодо навколишнього світу або самої себе, а ступні символізують рух. Автопортрет без рук і ступень – безпорадність. Розімкнені руки – вираз прагнення до дії. Руки, схрещені на грудях – свідчення замкнутості, зосередженості на собі. Довгі руки – наявність якихось прагнень, амбіцій. Короткі руки – відсутність прагнень, спрямованих на зовнішній світ. Руки довгі і слабкі – ознака залежності і потреби в захисті й опіці.

Торс – символ фізичної сили людини. Бажано співставити з реальною статуєю досліджуваного. Якщо тендітна людина малює сильну, м'язисту людину, це може бути ознакою компенсації ідеального для неї фізичного взірця. Якщо фізично сильна людина малює тендітну, це може свідчити про асоціацію з певним досвідом з минулого. Пуп, особливо великий і чітко промальований, може свідчити про егоцентризм. Прикрашання фігури додатко-

вими аксесуарами (бантами і т.п.) означатиме підвищену увагу до власної персони, іноді демонстративність.

Ноги – потреба опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Зображення стоп у профіль може бути ознакою стійкості, впевненості у собі. Непропорційно довгі ноги – прагнення до незалежності. Короткі ноги – відчуття безпорадності.

Очі, ніс, рот, вуха представляють собою рецептори, що сприймають зовнішні стимули. Вони можуть бути неприємними (вислуховування звинувачень, критики), можуть призвести до конфлікту чи проблеми. Малюнок людини має тільки очі, – підозрілість, зайва обережність. Відсутність носа, вух і рота – вказує на відсутність бажання спілкуватися.

Послідовність деталей

При малюванні будинку дитина повинна дотримуватися такого порядку: дах, стіна, двері, вікно (або спершу вікно, потім двері). Інший можливий варіант – почати з лінії землі, потім намалювати стіни, дах і т. д. Невпевнені в собі діти можуть малювати деталі об'єкта без урахування будь-якого зв'язку між ними.

Малюнок дерева зазвичай виконується в такій послідовності: спочатку стовбур, потім гілки і крона та/або листя або спочатку верхівка дерева, потім гілки, стовбур і підстава стовбура. Гілки дерева символізують сферу контактів і взаємин дитини з навколишнім світом і відображають рівень її активності в пошуку задоволення; стовбур символізує почуття, що стосуються її основних здібностей, особистого потенціалу. Ступінь гнучкості гілок, їх кількість, розміри і ступінь їх взаємного зв'язку вказують на адаптивність і наявні на даний момент ресурси особистості.

Людина зображується у такій послідовності: спочатку голова, потім обличчя, далі шия, тулуб, руки (з пальцями або кистями рук), ноги і ступні (або ноги і руки у зворотному порядку) і т. д. Якщо малюнок людини починається із ступень і закінчується головою і ристами обличчя, то таку послідовність можна назвати патологічною. Відстрочене зображення рис обличчя може свідчити:

- про тенденції відкидати зовнішні стимули, які вона сприймає;
 - про бажання відтягнути, на скільки можливо, ідентифікацію намальованої людини.
- Будь-яке відхилення від нормальної послідовності, включаючи:
- незвичайний порядок зображення;
 - довільне повернення до чогось раніше намальованого;
 - підкріплення малюнка (коли обриси цієї деталі неодноразово обводяться), слід розцінювати такими, які вимагають особливої уваги.

Слід звернути увагу на узгодженість малюнків. Всі три малюнки повинні бути виконані в приблизно однаковій манері, з однаковою силою натиску, однаково промальованими деталями та їх кількістю.

Пропорції малюнка

За допомогою пропорцій дитина вказує на те, які оцінки вона привласнює намальованим об'єктам або що вони символізують.

Малюнок займає дуже маленьку площу простору – прояв почуття неповноцінності, схильність уникати реальності чи бажання відкинути конкретний малюнок або його символічне значення. Малюнок займає майже все відведене місце, або навіть не вміщується на сторінці – прояв почуття сильної фрустрації, викликаной ставленням оточуючих у поєднанні з почуттям ворожості: прояв напруженості і дратівливості або відображення почуття безпорадності (якщо ступні або частини ніг людини «зрізані» нижнім краєм аркуша).

Якщо дерево має великі розміри – дитина гостро відчуває свою залежність від навколишньої реальності, виявляє агресивність або схильність до неї. Дерево крихітних розмірів – почуття неповноцінності, неадекватності і потреба замкнутися в собі.

Перспектива

Малюнок строго в центрі аркуша – прояв почуття незахищеності та ригідності. Прагнення розмістити малюнок у верхньому лівому кутку – досить помітна тривожність або регресія. Це положення відображає прагнення уникати нового досвіду і, ймовірно, бажання повернутися в минуле. Якщо будинок не помістився на аркуші і край листа «зрізає» одну або декілька кімнат будинку, то це часто висловлює небажання дитини малювати дану кімнату через якісь неприємні асоціації, пов'язані з нею або людьми, які живуть в ній. Якщо дитина малює будинок, що примикає до краю аркуша, це виражає почуття незахищеності, яке часто має часову прихильність (лівий край – минуле, правий – майбутнє). На те ж вказує малюнок людини, що примикає до краю.

«Зрізання» верхівки дерева – прагнення знайти задоволення у фантазії. «Зріз» лівого краю малюнка – фіксація на минулому в поєднанні зі страхом перед майбутнім, а «зріз» правого краю – бажання опинитися в майбутньому, щоб піти від минулого. Якщо малюнок примикає до верхнього краю аркуша – фіксація на роздумах і фантазіях. Дерево, що примикає до краю аркуша, – відчуття «зажатості», посилення агресивних прагнень. Нижній край аркуша грає роль основи малюнка – пригніче-

ний, депресивний настрій. Дерево, намальоване наче на підвищенні, – почуття напруженості, потреба в захисті і безпеці. Самотнє дерево на вершині пагорба – почуття самотності в сукупності з прагненням до автономії. Використання в малюнку простору зліва від центру дерева та будинку – домінування емоційної сфери, а праворуч – інтелектуальної.

Час

Час, витрачений на малюнок, може вказати на те, наскільки він значимий для дитини. Велика кількість часу, витрачена на виконання того чи іншого малюнка, свідчить про наявність сильного позитивного або негативного почуття дитини до зображеного об'єкту. Якщо дитина витратила дуже мало часу – це вказує на непряму відмову від зображення об'єкта або ситуації, символічно представленої в малюнку. Слід врахувати, що висока якість малюнка виправдовує витрачену на нього велику кількість часу.

Якість ліній

Малюнок виконаний жирними лініями – напруженість невизначеного характеру. Якщо жирні лінії використані у зображенні певних деталей – фіксація на цій деталі, або ворожість до намальованого об'єкту, або до того, що він символізує.

Оцінювання результатів

Як видно з таблиці, для кількісної оцінки тесту «Дім-Дерево-Людина» загальноприйняті якісні показники групуються в наступні симптомокомплекси:

- 1) незахищеність;
- 2) тривожність;
- 3) недовіра до себе;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожість;
- 6) конфліктність (фрустрація);
- 7) труднощі в спілкуванні;
- 8) депресивність.

Кожен симптомокомплекс складається з ряду показників, які оцінюються балами. Якщо показник відсутній, ставиться нуль, у всіх випадках присутність деяких ознак оцінюється в залежності від ступеня їхньої вираженості. Так, наявність хмар на одному малюнку – 1 бал, на двох – 2 бали, а на всіх трьох – 3 бали (симптомокомплекс «тривожність»). При наявності більшості ознак ставиться 1 або 2 бали в залежності від значимості даної ознаки в інтерпретації окремого малюнка або всіх малюнків тесту. Наприклад, відсутність на малюнку основних деталей людини (очей,

носа або рота) – 2 бали (симптомокомплекс труднощі в спілкуванні); факт зображення людини в профіль в тому ж симптомокомплексі – 1 бал. Виразність симптомокомплексу показує сума балів усіх показників.

Інтерпретувати малюнки будинку, дерева і людини можна тільки тоді, коли дитина їх намалює в стандартно тестовій ситуації. Звичайно, можна психологічно інформативно аналізувати й зображувальну діяльність дитини, але в цих випадках використовуються дещо інші методи інтерпретації. Наприклад, якщо дитина під час тесту малює тільки будинок або будинок в якомусь пейзажі, то зрозуміло, що оцінка розташування будинку на аркуші, його величини, перспективи та додаткових деталей буде істотно відрізнятися.

При інтерпретації тесту «ДДЛ» необхідно виходити з виконання сукупності всіх малюнків. Наявність тільки однієї ознаки не свідчить про наявність певної психологічної особливості. Іноді виниклі гіпотези інтерпретації можна перевірити в бесіді з дитиною.

Про можливе відставання в розумовому розвитку дитини можна думати тоді, якщо дитина малює помітно гірше, ніж більшість її однолітків, якщо на малюнках погана перспектива, неадекватні пропорції, не наявні основні деталі в намальованих об'єктах, якщо якість всіх трьох малюнків незадовільна. У такому разі в подальшому необхідно спрямувати роботу на детальне обстеження дитини в цьому напрямі.

Якщо серед малюнків тільки один виділяється поганою якістю, можна припускати, що саме він викликає найбільш яскраву емоційну реакцію дитини. Коли за малюнками виявляються декілька виражених симптомокомплексів, можна припустити, що для дитини важливіше емоційне вирішення проблем. Звичайно, часто буває, що в дитини особистісні та емоційні проблеми можуть виникнути внаслідок неможливості відповідати потрібному інтелектуальному рівню. Це теж зазвичай проектується в малюнках.

Схема аналізу малюнка «Дім, дерево, людина»

Симптомокомплекс	Симптом	Бал
<i>Незахищеність</i>	Малюнок у центрі аркуша	0, 1
	Малюнок у верхньому куті	0, 1
	Малюнок знизу	0, 1
	Будинок та дерево розташовані з краю	0, 1
	Наявність великої кількості другорядних деталей	0, 1
	Розташування дерева у верхній частині аркуша	0, 1, 2
	Дуже підкреслене коріння	0, 1
	Непропорційність рук (занадто довгі)	0, 1
	Широко розставлені ноги	0, 1, 2
<i>Тривожність</i>	Хмари	0, 1
	Акцент на окремих деталях	0, 1
	Обмеження простору	0, 1
	Штриховка	0, 1
	Малювання ліній із сильним натиском	0, 1
	Наявність багаторазового стирання	0, 1, 2
	Мертве дерево	0, 1, 2
	Товста лінія фундаменту будинку	0, 1
	Інтенсивно затушоване волосся	0, 1, 2
<i>Недовіра до себе</i>	Надто слабка лінія малюнка	0, 1
	Будинок на краю аркуша	0, 1
	Слабка лінія стовбуру	0, 1
	Одновимірне дерево	0, 1
	Дуже маленькі двері	0, 1
	Самозастереження в процесі малювання	0, 1, 2
	Прикривання рукою при малюванні	0, 1, 2
<i>Почуття неповноцінності</i>	Дуже маленький розмір малюнка	0, 1
	Відсутність окремих частин тіла у людини	0, 1, 2
	Руки за спиною	0, 1
	Непропорційність рук	0, 1
	Відсутність пліч	0, 1, 2
	Розгалужена система гілок	0, 1
	Велике двомірне листя	0, 1
<i>Ворожість</i>	Відсутність вікон	0, 1
	Наявність замкової щілини в дверях	0, 1, 2
	Дуже велике за розміром дерево	0, 1
	Розташування дерева з краю аркуша	0, 1
	Обернений профіль дерева чи людини	0, 1
	Гілки, як полиці	0, 1
	Очі, як пусті очниці	0, 1, 2
	Довгі гострі пальці	0, 1
	Оскалена людина (вимальовування зубів)	0, 1, 2
	Агресивна позиція людини	0, 1
<i>Конфліктність (фрустрація)</i>	Обмеження простору	0, 1
	Перемальовування об'єкту	0, 1
	Відмова від малювання певних об'єктів	0, 1, 2
	Два дерева	0, 1, 2
	Невідповідність малюнків	0, 1
	Суперечність малюнку і вислову	0, 1
	Підкреслена талія	0, 1
	Будинок без димаря	0, 1
<i>Труднощі у спілкуванні</i>	Відсутність дверей	0, 1
	Дуже малі двері	0, 1
	Будинок без вікон	0, 1
	Відсутність рам для віконних отворів	0, 1
	Надто зачинені вікна	0, 1
	Виділене обличчя	0, 1
	Малювання обличчя людини в останню чергу	0, 1
	Відсутність головних деталей обличчя	0, 1, 2
	Людина намальована з паличок	0, 1, 2
	Зображення людини та дому в профіль	0, 1
	Відсутність дверної ручки	0, 1
	Руки в оборонній позиції	0, 1
	Вислови «людина без друзів»	0, 1

Депресивність	Розташування малюнка внизу аркуша	0, 1
	Вигляд дерева та будинку знизу	0, 1
	Лінія основи, що йде донизу	0, 1
	Лінія, яка послаблюється в процесі малювання	0, 1, 2
	Велика втома після малювання	0, 1, 2
	Дуже маленькі малюнки	0, 1

«ДЕРЕВО»

Малюнкова методика «Дерево» у практиці психологічних досліджень використовується з початку XX століття. Над її удосконаленням працювали такі відомі психологи як Е. Жюкерт, Ж. Шлібе, П.Бур, К. Кох, Дж. Бак, Р. Стор. Вони вбачали в особливостях зображення дерева вираження життєвих проблем людини, наголошували на здатності методики виявити такі психологічні характеристики, як загальний рівень розвитку, стиль діяльності, позицію стосовно оточуючих, інтереси, актуальні переживання, особливості стосунків з близькими людьми, психічні травми та ін.

З точки зору аналітичної психології, людина подібна до дерева. Карл Юнг висловив це таким чином: «У дерев є індивідуальність. Ось чому дерево часто виступає синонімом особистості... Старий могутній дуб – щось на кшталт лісового короля. Серед змістів несвідомого – він центральна фігура, яка відрізняється найбільш яскраво вираженими особистісними рисами. Це прототип самості, символ витоку і цілі індивідуального процесу. Дуб знаменує собою ще несвідоме ядро особистості; рослинна символіка передає глибоко несвідомий стан останньої».

Одним із перших дослідників, що застосовував малюнок дерева для вивчення особливостей людської індивідуальності, був швейцарський профконсультант Е. Жюкерт, який побачив в особливостях зображення дерева відображення життєвих проблем людини.

У 1934 р. Ж. Шлібе зібрав кількатисячну колекцію малюнків дерева, виконаних досліджуваними у віці від 4 до 18 років. За його інструкцією необхідно було зобразити по черзі «звичайне дерево», «мертве», «замерзле», «щасливе», «перелякане», «сумне» і «помираюче» дерево. Вже тоді були відзначені деякі характерні риси таких малюнків: «замерзле» дерево звичайно малювалося найменшим, «мертве» – в горизонтальному положенні, «щасливе» –

найбільшим, з кроною, що підіймається вгору. На думку Ж. Шлібе, у таких малюнках найбільше виявляються особистісні риси людини, хоча індивідуальні розходження легко простежуються у всіх малюнках.

Малюнок дерева трактувався Ж. Шлібе як «застиглий жест», в якому відображається не тільки характерний стан моторики, а й багато з того, що залежить від віку авторів малюнка: натиск, штрихування, емоційні реакції. Чим ближче до підліткового віку, тим частіше виявлялася, за даними Ж. Шлібе, так звана «чиста експресія», що виражалася в турбуванні про форму зображення.

Огляд літератури показує, що інструкція і порядок застосування даного тесту могли мінятися. Так, у дослідженнях П. Бура застосовувалися інші інструкції. Пропонувалося чотири завдання: намалювати дерево, повторити перше завдання, намалювати ліс та ідентифікувати себе з яким-небудь деревом (тобто досліджуваному пропонувалося уявити себе деревом і намалювати, як воно виглядає).

Перший малюнок, на думку П. Бура, виявляє позицію досліджуваного стосовно експериментатора; другий – позицію по відношенню до себе; у зображенні лісу простежується зв'язок з іншими людьми; четвертий – особистісна ідентифікація.

У 1948 р. Дж. Баком був розроблений комплексний тест «Дім-Дерево-Людина». Важливим елементом в ньому є і субтест «Дерево». Для виконання субтесту «Дерево» пропонувалася наступна інструкція: «Візьміть олівець і намалюйте дерево, як зможете. Можна намалювати яке завгодно дерево».

Після малювання експериментатор пропонував досліджуваному відповісти на запитання: «Що це за вид дерева? Скільки йому років? Коли ви дивитеся на дерево, вам здається, що воно вище, нижче за вас або на вашому рівні?». Вважалося, що ці запитання «повертають людину до реальності». Далі ставилися запитання, які поживають асоціації: «На кого дерево схоже? На чоловіка чи жінку? Що у вашому малюнку змушує думати так?». Крім того, ставилися запитання на виявлення пережитих потрясінь: «Це дерево живе?», «Чи є у дерева мертва частина? Чому?» тощо.

Після виконання завдання і відповідей на питання досліджуваному пропонувалося на-

малювати дерево, використовуючи вісім кольорових олівців, а далі знову пропонувалося відповісти на запитання.

У 1949 р. була опублікована робота Карла Коха, присвячена малюнку дерева. В ній можна знайти ретельний психологічний аналіз, заснований на зіставленні і комбінуванні ознак малюнка. Інтерпретація результатів здійснювалася К. Кохом з позицій психоаналізу, при цьому велике значення надавалося символізуванню ознак зображення дерева (Кох К., 2010).

Одним з цікавих досліджень, виконаних за тестом «Дерево», є дослідження французького ученого Рене Стора, автора ще однієї інтерпретації цього тесту. Вважається, що намалювати дерево – це перш за все пригадати його схему. Природно, що і класифікація малюнків здійснювалася ним відповідно до схем: «моторні схеми», «імажинарні», «естетичні або інтелектуальні». Малюнки досліджуваних, схильних до абстракції, залишаються під впливом схеми; особи, що мають багатшу уяву, надають схемі особистісного, яскравого змісту.

Результати, одержані за тестом «Дерево», показали також наявність етнічних особливостей. Так, наприклад, в зображеннях дерева мусульманських жінок звичайно зустрічається коріння, що можливо є показником великої прихильності до свого середовища, на відміну від жінок західної культури.

У варіанті тесту Р. Стора зображення дерева виконується на двох сторонах одного аркуша. Малюючому дається наступна інструкція: «Намалюйте дерево, будь-яке, яке хочете, але не ялинку». Потім лист перевертається і інструкція повторюється. (Важливо відзначити, що слід уникати слова «ще», яке може слугувати стимулом до повторення зображень попереднього дерева.)

Перший малюнок, на думку Р. Стора, є реакцією досліджуваного на незнайому обстановку і відображає його зусилля до самоконтролю. Другий більш відповідає психологічному стану в звичній обстановці.

У одному з варіантів тесту Р. Стор пропонує людям, на іншому аркуші намалювати «Дерево мрії» (тобто уявне дерево, яке не існує в реальності). На звороті цього ж аркуша пропонується намалювати дерево із закритими очима. При цьому вважається, що «Дерево мрії» дозволяє виявити незадоволені бажання і відображає особливості компромісу між бажаним та дійсним, при цьому можна знайти тенденції задоволення і специфіку вирішення проблем. Дерево ж, намальоване із закритими очима, на думку дослідника, дозволяє виявити давні конфлікти, дитячі травми, які можуть впливати на теперішній стан.

Таким чином, ми бачимо, що малюнковий

тест «Дерево» набув досить широкого поширення. У літературі відомі різні спроби дати більш-менш стійку діагностику на підставі безпосереднього аналізу малюнка довільного дерева. Проблема, головним чином, полягає в створенні деякої «типології малюнка» дерева, у визначенні бази основних характеристик форми малюнка і елементарних ознак зображення.

Російські психологи Е. Романова, О.Потьомкіна (Романова Е., Потемкина О., 1992) пропонують свій варіант методики «Дерево» з метою виявлення індивідуально-типологічних особливостей людини, який застосовується при індивідуальному та груповому дослідженні. Авторки стверджують, що велика кількість ознак в аналізі зображень, зокрема дерева, значно ускладнює роботу психолога, їх неможливо запам'ятати. Тому зарубіжні автори часто звертаються до психоаналітичної інтерпретації, що потребує також відповідної підготовки та значного досвіду роботи з діагностичними процедурами.

Для проведення тестування чистий аркуш паперу (формату А4) кладуть перед дитиною вертикально. Щоб не вплинути на розміщення малюнка на аркуші, підписувати його слід після виконання роботи. Вибір, чим малювати (ручкою, простим олівцем, кольоровими олівцями, фломастерами), дитина має робити сама. Бажано, щоб усі ці предмети були доступні дитині під час роботи.

Інструкція для дитини: «Намалюй дерево, яке тобі подобається, настільки добре, наскільки зможеш». Ніяких додаткових пояснень або рекомендацій давати непотрібно.

Інтерпретація результатів

Для інтерпретації малюнка дерева, виконаного дитиною старшого дошкільного і молодшого шкільного віку, як підтверджує досвід багатьох фахівців, доцільно використовувати рекомендації Л. Ясюкової. Вона вважає, що для розуміння особистісних особливостей дитини цілком надійними є такі параметри малюнка (Ясюкова Л., 2007):

Загальний розмір дерева. Відображує емоційно забарвлене відчуття власної цінності та значущості. Велике (більш як 2/3 аркуша) – впевненість у собі, повнота життя, енергетичне багатство. Розмір дерева 1/2-2/3 аркуша є найбільш типовим. Зменшення розміру дерева (до 1/3 аркуша й менше) свідчить про відсутність впевненості у собі, про відчуття дитиною власної незначущості, непотрібності, про знижену загальну енергетику.

Розміщення дерева на аркуші. Розміщення малюнка у верхній частині аркуша свідчить про мрійливість дитини, відсутність схильно-

сті до активних дій, у нижній – про практичність, приземленість, про те, що дитина живе сьогоднішнім днем. Якщо дерево зсунуте ліворуч, то дитина тяжіє до матері, перебуває під її впливом; зсунуте праворуч – тяжіє до батька, зазнає його впливу.

Товщина стовбура. Відображує силу «Я», віру дитини у власні можливості. Найбільш важлива характеристика для прогнозу адаптації та потенціалу особистісного розвитку дитини. Наприклад, якщо дерево дуже мале (буквально 3-4 см), але при цьому стовбур товстий (2 см й більше), то за таку дитину не слід турбуватися. Дитина розуміє, що сьогодні її ніхто не цінує, нікому вона не потрібна, але вона ще покаже, на що вона здатна. Такі діти, як показують спостереження, добре адаптуються й у подальшому завойовують повагу у своєму оточенні.

Форма стовбура. Стовбур у вигляді «моркви» догори гострим кінцем інтерпретується як інфантильність, збереження установок та манери поведінки, властивих молодшим дітям. «Стовбур-морква» гострим кінцем донизу означає певну зайву дорослість, яка буває властива самостійним, незалежним дітям. Більш раннє дорослішання відбувається тоді, коли дитині доводиться самостійно піклуватися про молодших родичів чи про хворих дітей у сім'ї, або коли мати виявляється надто легковажною. Такі діти керують батьками, ставляться до них поблажливо, дають їм розумні поради, роблять зауваження. Так само вони поведуться й у школі з учителями, через що мають багато неприємностей.

Тип дерева. Листяне дерево – звичайні, нормальні стосунки з людьми; хвойне дерево – «колючі» взаємини з людьми (глузування і т.ін.); пальма – демонстративність у спілкуванні.

Крона. Характеризує комунікативну сферу. Наявність замкненого силуету крони свідчить про обмежене, чітко визначене коло спілкування. Коли крона незамкнена – дитина відкрита, готова до встановлення нових контактів.

Співвідношення крони і величини дерева у цілому. Відображає потребу у спілкуванні. Якщо крона складає 1/2-2/3 величини дерева, то потреба у спілкуванні відповідає «нормі». Збільшення або зменшення крони відносно вказаних розмірів відображує підвищення або зниження потреби у спілкуванні щодо звичайного рівня її прояву.

Листя. Наявність листя (або замкненого силуету крони) свідчить про те, що потреба у спілкуванні задовольняється; відсутність листя, кілька листочків на голих гілках, листя, що опало – потреба у спілкуванні не задовольняється. Відсутність листя може також свід-

чити про невміння спілкуватися. Промальовування листя свідчить про вибірковість спілкування, про те, що дитина враховує особливості людини, з якою вона спілкується. Хаотична замальовка крони характеризує непостійність, хаотичність спілкування, за якого вибірковість контактів або врахування індивідуальних особливостей партнера відсутні.

Дупло надійно можна інтерпретувати у тих випадках, коли з дупла хтось висовується або ж хтось у ньому сидить. Це свідчить про наявність некерованих імпульсів, які періодично підштовхують дитину до здійснення вчинків («дрібних капостей»), ніяк не властивих її поведінці. Дорослі, як правило, не вірять, що така гарна дитина могла це зробити.

Сонце. Сонце ліворуч свідчить про авторитет або тиск з боку матері (рідше бабусі); сонце праворуч свідчить про авторитет, тиск з боку батька (рідше дідуся).

Хмаринки. Хмаринки ліворуч – втрата контакту з матір'ю, відсутність її виховного впливу; хмаринки праворуч – втрата контакту з батьком (буквально – «за хмаринками»). Суцільні хмаринки по усій горі аркуша, хмари брудно-сіро-синього кольору – повне порушення емоційного контакту з батьками, дитина полишена на саму себе, якихось виховних впливів, турбот з боку батьків не спостерігається.

Пеньок свідчить про те, що дитина, не бачить жодних перспектив у майбутньому, життя може здаватися для неї закінченим. Вона не бачить себе у тому майбутньому, яке на неї чекає. Аналогічно інтерпретується зламане дерево. Пеньок поруч із деревом (або відсунутий, через дорогу, через річку) характеризує різкі зміни у житті (буквально: «закінчилося одне життя, почалося інше»). Важливі порівняльна товщина пня і дерева. Якщо стовбур дерева не тонший за пеньок, то дитина не постраждала від змін, які відбулися у її житті; якщо тонший – то ці зміни травмували її, призвели до втрати впевненості у собі.

Товсті гілки (одна або кілька) явно нижчі за крону й окремо від неї свідчать про наявність компенсуючої діяльності, спрямованої на «відшкодування» неуспішності дитини у основній діяльності (наприклад, погано вчиться, але хороший спортсмен). Провідна діяльність стає незначущою, оскільки потреба у досягненнях задовольняється діяльністю, яка заміщає основну.

Пониклі, тонкі гілки, тонкий стовбур, слабке натискання. Характерні для малюнків чутливих, вразливих, тривожних дітей.

Малюнок дерева займає весь аркуш, так, що стовбур та крона навіть не помістилися на аркуші повністю (вийшли за верхній край ар-

куша), свідчить про надмірну активність дитини.

Яблука на дереві (або будь-які фрукти, квіти, метелики). Свідчать про симбіотичний зв'язок з матір'ю, залежність від матері, прихильність до неї й природне підпорядкування її впливові.

Використання кольору. Використання чистих яскравих кольорів для розфарбування характеризує нормальний емоційний стан. Використання чорного, брудно-сірих, брудно-коричневих кольорів свідчить про переважання негативних емоцій, наявність тривожності, невротичних страхів. Відсутність кольору ніяк не інтерпретується.

Стовбур, розщеплений у верхній частині (явно розходиться від середини). Свідчить про наявність установок, що конфліктують; про інтереси, які важко узгоджуються; про неможливість здійснити вибір; про прагнення зберегти й те й те. Така ситуація може провокувати істерики, поведінкові зриви, довести до неврозу.

Дерево, розщеплене донизу, або стовбури, що перехрещуються. Можливі психічні порушення, які пов'язані з подвійністю внутрішнього життя, з розщепленням внутрішнього світу.

З крони дерева «вирастають» самостійні дерева з кронами. Можливі шизофренічні порушення психіки, відхід у вигаданий світ, фантастичні страхи (необхідна консультація психіатра).

Про елементи аутизму у поведінці, емоційну деривацію, порушення світосприйняття можуть свідчити відсутність листя; грубі, товсті, схожі на колоди або дошки паркана гілки, що розходяться перпендикулярно від стовбура; замкнений стовбур, який фактично являє собою дві паралельні палки, або схожий на дошку від паркана, яку рівно зрізали зверху.

При оцінці малюнків дітей підліткового і юнацького віку надзвичайно важливе перше враження. Психологу варто з'ясувати, які емоції у них викликає виконаний малюнок: сум, радість, спокій, захват, похмурий настрій, відчуття чогось енергійного чи навпаки? Який малюнок: реалістичний чи нестандартний? До якої типології він тяжіє?

Типологія малюнків дерев

Тип «ялина». Зображення досить різноманітне – від схематично представленої до деталізованої ялинки, з безліччю гілок і вимальованих голок. Для таких осіб характерна схильність до домінування, активність, організаторські здібності.

Тип «синтетичний». Характерна відсутність деталей. Дерево зображується у вигляді спрощеної схеми – звичайно стовбур і крона.

Найбільш часто таке зображення зустрічається в осіб, схильних до синтетичного когнітивного стилю, для яких деталі великого значення не мають, їх більше цікавлять питання загального порядку. Вони скоріше за все володіють схильністю до «філософствування», тобто найбільш вираженого узагальнення.

Тип «педантичний». Цей тип малюнка протилежний попередньому. Дерево ретельно вимальоване, реалістичне, з безліччю деталей. Велика кількість деталей звичайно властива дітям, що відрізняються педантичністю, акуратністю, аналітичним стилем мислення.

Тип «зимовий». Характерне зображення голих гілок, що відходять від стовбура. Найбільш часто таке дерево малюють особи, у яких досить сильно виражені риси дитячої безпосередності, їхнє вміння дивуватися й бачити все начебто вперше часто створює передумови для нетривіальних рішень, прояву творчості.

Тип «пікнічний». Характерне підкреслення пишності крони. Таке зображення часто властиве особам, що мають пікнічну статуру (ширше у стегнах, ніж у плечах), а також зустрічається у осіб інтуїтивного типу.

Тип «естетичний». Характерно для осіб, що добре володіють засобами зображення, розвиненістю естетичної форми, умінням передавати настрої, естетичні переживання. Іноді має вигляд стилізації, дуже лаконічний і в той же час своєрідний. Такого роду зображення характерне для художників, а також аматорів живопису, графіки. Естетичне зображення може сполучатися з іншими типами.

Тип «екзотичний». Звичайно зустрічається у дітей, схильних до екстравагантності й екзотичності в одязі, поведінкових проявів, а також осіб, що живуть думками про подорожі в далекі країни. Вони екстравагантні, висловлюють оригінальні ідеї, схильні до романтизму.

Тип «характерне дерево». Зображення дерева даного типу звичайно великих розмірів, відрізняється химерністю, оригінальністю. На дереві можуть бути зображені екзотичні плоди, квіти, незвичайна крона зі зламами й могутній стовбур, а також безліч несподіваних предметів на гілках (технічні пристрої, деталі, іграшки і т. д.). Зустрічається у дітей, що володіють оригінальністю суджень, незвичайністю характеру, самобутньою індивідуальністю.

Тип «сюжетний». Характерне малювання пейзажу, на якому зображене одне або кілька дерев, а також небо, птахи, сонце, місяць; з дерева під впливом вітру опадає листя, воно може бути зображене на схилі яру з нахиленими вниз гілками тощо. Такі діти схильні до придумування сюжетів, історій, написанню сценаріїв.

Змішаний тип. Поряд з яскравими типами малюнків зустрічаються й дерева, що містять елементи різних типів. У цьому випадку малю-

нок може являти собою з'єднання контурів гілок усередині схематично зображеної крони, або деталізоване дерево, з гілками, листочками, окантоване лінією крони.

*Психоаналітична інтерпретація
деталей малюнка*

Верхня частина дерева, зокрема ліва та права частини є показниками експресії-імпресії людини, тобто реальної поведінки.

Нижня частина символізує собою вроджені схильності, примітивні шари психіки людини, інстинкти, емоції, резерв життєвої енергії (зокрема товщина стовбура), стримані життєві сили.

Коріння символічно підкреслює те, що знаходиться нижче.

Земля (ґрунт) може символізувати собою важкість, загальмованість, інколи інтенсифіковану примітивність.

Стовбур – імпульси, інстинкти.

Стовбур нахилений вправо – пошук підтримки.

Стовбур нахилений вліво – відступання перед нападками.

Прямі й чіткі лінії на стовбурі – рішучість, активність.

Легкі лінії стовбура – страх самоствердитися й діяти вільно.

Контур стовбура з натиском – активність і самоствердження, продуктивність.

Прямі й чіткі контури – рішучість, діяльність.

Криві поспішні контурні лінії – спритність, винахідливість; не затримується на негативних враженнях.

Криві, повільні контури стовбура – вповільнена активність через занепокоєння й почуття нездоланності перешкод.

Порвана контурна лінія стовбура – реактивний страх реальної ситуації, що травмує; стрес.

Різні лінії, що окреслюють стовбур – варіативність станів через внутрішні протиріччя; протистояння агресивності та пасивності.

Погано виконані виправлення стовбура – прояв помилок через потребу бути покараним; різні амбівалентності, несприятливі судження про себе.

Добре виконані виправлення – пошук поліпшення; бажання приховати несприятливе з метою представити те, що має цінність в очах інших.

Шрам на стовбурі – усвідомлення пережитих провалів, які залишили слід.

Стовбур відділений від листя ризикою – відчуття примусу, прийняття або заперечення його.

Відкритий і зв'язаний із листям – гарний інтелект, нормальний розвиток, прагнення зберегти свій внутрішній світ.

Конусоподібний стовбур – опозиція з метою довести свою силу.

Стовбур розширений донизу – пошук міцної позиції у своєму середовищі.

Стовбур звужений у основі – почуття безпеки в оточенні, яке не приносить бажаної підтримки. Ізоляція, прагнення зміцнити своє «Я».

Стовбур, «приварений» до основи – ізолювання і намагання зміцнити своє «Я» перед світом, який сприймається неспокійним.

Коло в основі стовбура – відчуття захищеності і безпеці тільки у вузькому обмеженому колі.

Стовбур виступає внизу сторінки – пошук безпеки для усунення почуття покинутості; пошук стабільності; потреба в ніжності.

Виступаючий верх стовбура – потреба компенсувати почуття меншовартості бажанням могутності.

Лінії, що розширюються на стовбурі й у ґрунті – можливо говорить про агресивність, пережиту або назріваючу.

Стовбур відділений від ґрунту ризикою – відчуття ізолюваності, самотності, пошук підтримки.

Стовбур відірваний від землі – нестача контакту з зовнішнім світом. Життя повсякденне і духовне мало пов'язані.

Одномірний стовбур – відмова реально ділитися на речі.

Висота стовбура: 1/4 висоти аркуша – залежність, уразливість, недовіра до себе, можливі компенсаторні мрії про могутність, владу; 1/2 – залежність і боязкість, менш помітні, ніж попередні; 3/4 – гарна адаптація в середовищі; займає майже весь аркуш – бажання бути поміченим, значущим для інших, самоствердитися.

Стовбур набагато більше листя (у 2-3 рази) – сильна залежність від оточення, агресивне протистояння до нього, яке стримується занепокоєнням; важко стримувана збудливість, імпульсивність.

Стовбур дорівнює висоті листя – пошук рівноваги; бажання задовольняти вимоги середовища.

Деталі на стовбурі – фіксація на дріб'язках в повсякденному житті.

Гілки – пасивність або протистояння труднощам життя.

Структура гілок – ступінь задоволення дійсністю; сфера контактів.

Вузька та довга структура – побоювання в пошуках задоволення в оточенні.

Ізольована гілка ліворуч – бажання бути схожим на матір, вчиняти так само. Ізольована

гілка праворуч – бажання бути схожим на батька, зрівнятися з ним у силі.

Гілки виходять з однієї ділянки стовбура – дитячі пошуки захисту.

Гілки намальовані однією лінією – втеча від неприємностей реальності, її трансформація та прикрашання.

Товсті гілки – гарне розрізнення дійсності.

Гілки двомірні, схожі на пальці або палки, слабо організовані – сильно виражена ворожість.

Гілки двовимірні з порівняно гарною системою листя – здатність владнати справи, що стосуються міжособистісних взаємин.

Гілки спрямовані нагору – ентузіазм, порив, прагнення влади.

Гілки опущені вниз – втрата мужності, відмова від зусиль.

Гілки спрямовані у різні боки – пошук самоствердження, контактів; саморозпилення, чутливість до оточення та непротистояння йому.

Спрямовані (або більш чіткі) вліво – відсутність особистісної рівноваги через тенденцію відразу отримати чуттєві насолоди.

Спрямовані (або більш чіткі) вправо – відсутність особистісної рівноваги через тенденцію відстрочити або уникати чуттєвих насолод; прагнення знайти їх замість цього в розумових зусиллях.

Абсолютно несиметричні – нездатність до вільного домінування будь-якої дії; амбівалентні почуття.

Зламані або неживі гілки – значима фізична або духовна травма; відсутність задоволення від розваг.

Гілки не пов'язані зі стовбуром – уникнення реальності, що не відповідає бажанням; спроба «втечі» у мрії та ігри.

Гілка замість дерева – можливо, вказує на інфантильність.

Відсутність гілок – труднощі встановлення контактів.

Коріння – колективне несвідоме.

Менше, ніж стовбур – бажання бачити приховане, закрите.

Дорівнюють стовбуру – велика й дуже сильна цікавість, що вже є проблемою.

Більше, ніж стовбур – інтенсивна цікавість, яка викликає тривогу.

Позначене ризиком – дитяча поведінка у відношенні до того, що тримається у секреті.

Яскраво виражене, йде у землю – сильне прагнення зберігати наявне сприйняття дійсності; незахищеність.

Коріння нагадує кігті птиці, не проникає у землю, тонке слабке коріння – слабкий контакт із реальністю.

У вигляді двох ліній – здатність до розрізнення та розсудливості в оцінці реальності. Різна форма цього коріння може бути пов'язана

з бажанням жити або виражати деякі тенденції в незнайомому колі або близькому оточенні.

Листя – елемент прикрашання.

Листя більше стовбура – пошуки автономії й самоконтролю; стримування власних реакцій.

Листя набагато більше стовбура – високий інтелектуальний рівень, артистичні інтереси; іноді (залежно від інших ознак) – можливість уникнення реальності в уявному світі.

Листя спрямоване праворуч – бажання міцної підтримки й пошук позитивних контактів.

Листя спрямоване ліворуч – повернення до минулого й досвіду дитинства.

Листя без чіткого напрямку – ускладнений вибір.

Листя, що виступає ліворуч – одночасно прихильність і агресивна опозиція до матері, що викликає незадоволеність із певних причин.

Листя, що виступає праворуч – бажання впливати на інших, атака або захист; вибірковість у контактах.

Листя, що перериває стовбур увігнутою кривою – пасивність, м'якість, прийняття.

Листя із прогресуючим розширенням – пошук прогресу через поліпшення.

Листя із квітами на дереві або поза деревом – м'якість, сентиментальність, ніжність.

Падаюче листя – розчарування, відчуття себе покинутим. Листя, що опускається – розпач, безсилля.

Особливості зображення дерева

Зображення на дереві гнізда, птахів та інших істот – часто зустрічаються в осіб, які мають особливе ставлення до природи. Для них дерево – чийсь будинок. Вони прагнуть доглядати за тваринами, рослинами.

Наявність на дереві плодів – характерне для осіб, що прагнуть результативності в діяльності.

Пальма – прагнення до зміни місця перебування, бажання мандрів.

Яблуна – малюють дуже залежні від батьків діти. Яблука, що впали з дерева, символізують переживання відторгнення у дитини.

Дупло – може свідчити про перенесене хронічне захворювання або хірургічну операцію.

Пеньок замість дерева – намагання відповісти на вплив протилежною дією, контрпитанням, схильність до негативізму.

Вершина дерева часто незавершена, звичайно малюються великі гілки, може бути дупло – наявність великих незавершених планів.

Зламане дерево – сильне потрясіння, переживання. Ушкодження дерева – фізичний, травматичний досвід.

Тінь від дерева – тривога на свідомому рівні.

Інтерпретація за модифікацією Р. Стора

Інтерпретація малюнка дерева Р. Стора ґрунтується на особливій рубрикації, виявленій статистично. Серед розділів цієї рубрикації можна наголосити на наступних:

Сім'я: особливості складу, стилю виховання, відносини з батьками, сестрами, братами і т.д.

Афектні реакції: веселість, смуток, песимізм, оптимізм, ворожість, агресія, ніжність, відчуття перемоги і т.п.

Інтереси: інтелектуальні, художні.

Роль в оточенні: самоствердження, опозиція, потреба в згоді, залежність і т.д.

Соціальні відносини: товариськість, замкнутість, брехливість і т.д.

Форма діяльності: регулярність, системність, винахідливість, повільність і т.п.

Загальний рівень розвитку: інтелект, увага, пам'ять, уява, старанність.

Виходячи з даної рубрикації, на підставі аналізу графічного матеріалу Р. Стора виділив так звані фігури, що мають значення під час психологічної діагностики.

Всі фігури згруповані за 15 категоріями:

- I. 1-6 – свобода від інструкції;
- II. 6-10 – ґрунт;
- III. 10-15 – коріння;
- IV. 15-22 – симетрія;
- V. 23-26 – хрести;
- VI. 26-35 – розташування на сторінці;
- VII. 35-69 – форма листя;
- VIII. 69-78 – штрихування;
- IX. 78-97 – стовбур;
- X. 97-101 – загальна висота дерева;
- XI. 101-113 – висота крони;
- XII. 113-120 – ширина крони;
- XIII. 120-125 – виступаючі частини;
- XIV. 125-146 – особливості ліній;
- XV. 147-149 – різні ознаки.

I. Свобода від інструкції

1. Безліч дерев (не пов'язаних ґрунтом – дитяча поведінка; не підкоряється інструкціям).
2. Два дерева – може символізувати «він та інші» (в залежності від розташування на сторінці і використанні фігури).
3. Різний зміст. Додаткові об'єкти на малюнку дерева – уява, емоційність.
4. Пейзаж навкруг дерева – чутливість.
5. Повернення аркуша по горизонталі – незалежний розум, розсудливість.

II. Ґрунт

6. Однією межею – фіксується на одній меті, приймає який-небудь наказ, вказівку.

7. Різні підґрунтя (різні лінії особливої форми) – нав'язує собі свої правила, потребу в ідеалі.

7а. Декілька ліній до краю аркуша – спонтанний контакт, несподіваний відступ. Імпульсність. Примхливість.

8. Підйом ґрунту в правий верхній кут – завзяття, ентузіазм, захопленість.

9. Направленість ґрунту вниз відсутність завзяття, пригніченість, розбитість.

III. Коріння

10. Коріння менше, ніж стовбур – хоче дізнатися, що від нього приховане.

11. Коріння на висоті стовбура – цікавість; що викликає проблеми.

12. Коріння більше, ніж стовбур – велика цікавість, що викликає тугу.

13. Коріння, намальоване однією межею – інфантильна поведінка з бажанням дізнатися секрет.

14. Коріння, намальоване двома рисами – здатний розрізняти і розпізнавати реальність.

IV. Симетрія

15. Прямолінійна симетрія стовбура. Гілки утворюють прямий кут і розташовані напроти одна одної – намагається здаватися у згоді з оточенням.

16. Кутова симетрія. Гілки утворюють із стовбуром гострий кут, але розташовані симетрично – напружене зусилля над агресивністю.

17. Прямолінійне чергування. Гілки утворюють із стовбуром кут в розташуванні по черзі з обох боків – коливання у виборі відношення до афекту. Амбівалентність – джерело внутрішнього конфлікту.

18. Кутове чергування – рухливість, що супроводжується блокуванням. Моральні проблеми.

19. Прямокутна симетрія листя.

20. Кутова симетрія листя.

21. Прямокутне чергування листя.

22. Кутове чергування листя.

Примітка: наявність листя в цих чотирьох фігурах, свідчить про внутрішню, приховану фантазію, наявність уяви, що ніяк не проявляється зовні.

V. Хрест.

23. Хрест в корінні.

24. Хрест в стовбурі.

25. Хрест в листі.

Хрест означає конфлікт, страждання. Має значення і його форма.

VI. Розташування на аркуші

Аркуш умовно розділений на 4 частини лініями по вертикалі і по горизонталі.

26. Чисто ліва позиція – прихильність до минулого, до матері, до того, що пов'язане з її статусом.

27. Ліва позиція з тенденцією до центру – подвійне бажання заступництва і незалежності в цих рамках.

28. Центральна позиція з тенденцією вліво.

29. Центральна позиція з тенденцією вправо – бажання знайти згоду, рівновага між собою і іншими.

Важливий нахил вправо або вліво. При домінуванні нахилу зліва направо – спрямованість до зовнішнього світу, майбутнього.

29а. Строго центральна позиція свідчить про потребу строгої систематизації на основі звичок.

30. Права позиція – потреба спертися на авторитет. Іноді – мати, що не забезпечує безпеку.

30а. Права позиція з тенденцією до центру – пошук згоди з оточенням.

31. Верхня позиція (цілком у верхній чверті) – компенсація депресії збудженням. Нестабільність і пошук самовладання. Амбіції, бажання нав'язати себе іншим.

32. Нижня позиція (цілком в нижній половині) – враження покинутості, депресії, самозвинувачення, непотрібність.

33. Ліва і права позиції, декілька дерев.

34. Ліва позиція, центральна і права позиції, декілька дерев – може бути сумнів в поведінці або багатство уяви, відповідно до якості ліній і оригінальності форм.

34а. Центр дерева – особистий спосіб пошуку рівноваги.

VII. Форма листя

35. Маленькі букетики з колами в 1/3 висоти стовбура ніжна емоційність, чутливість.

36. Маленькі букетики без кіл – фрустрована ніжність.

37. Кола в листі – словесна активність, пошук підбадьорюючих і вибачаючих переживань.

38. Падаюче (або опале) листя – відчуває себе покинутим, розчарованим.

39. Листя, що опускається, – відчай, безсилля.

40. Листя вгору (гілки направлені до верху сторінки) – ентузіазм, прагнення до домінування.

41. Листя у всі сторони – шукає упевненості в різноманітних контактах. Розпилюється. Збуджений.

42. Відкрите листя (не замкнуте) – чутливість до оточення, мала опірність йому.

42а. Ниткоподібне листя (дуже схоже на заплутану нитку) – спритність, що більш-менш виділяється в рішенні проблем.

43. Листя у відкритих (розімкнених) кривих лініях – ухвалення, відвертість до іншого.

43а. Листя, що наслідує форму аркуша – трохи обмежений нормами свого оточення, але підкоряється їм.

44. Закрите і відкрите листя – уміння одержувати і давати. Пошук об'єктивності.

45. Повне, закрите листя (замкнута крива) – збереження самовладання інфантильним способом.

46. Порожнє закрите листя (порожнє коло) – агресивність, що не проявляється.

47. Деталі листя, не пов'язані з цілим (замкнуті) – інфантильні думки, які проводять незначущу особисту точку зору вище загальноприйнятої.

48. Одноманітні деталі – тенденція до повторення.

49. Різноманітні деталі в листі – урізноманітнює свої знання. Пам'ять.

49а. Деталі на стовбурі – пам'ятає про дрібниці в повсякденному житті.

50. Безліч серій деталей – тенденція до систематичної діяльності.

51. Явне дерево, підстрижене шапкою, – круглий протуберанець, намальований на вершині стовбура, звідки виходять гілки в різні боки – інфантильний пошук заступництва.

52. Приховане дерево, підстрижене шапкою (закруглення є, але не прокреслене) – потреба в підтримці.

52а. Інфантильне дерево, підстрижене шапкою (коло на вершині стовбура, проміння навколо) – типово для дітей 7 років. Ознаки відставання – після 7 років.

53. Гілки на одній лінії – втеча від неприємної реальності, прикрашання її або трансформація.

54. Гілки з однієї і двох ліній в одному малюнку – пошук точності, нюанси оцінювання.

55. Гілки з двох ліній – хороше розрізнення реальності.

55а. Обрізана гілка – афектна травма.

56. Ромби і 1/2 ромба з однієї лінії + кола в листі – незадоволені бажання заперечуються.

57. Ромби і 1/2 ромба з однієї лінії – менш уразливий, ніж попередній, досліджуваний, усвідомлює свою незадоволеність.

58. Ромби з однієї і двох ліній + кола – впевнений у тому, що розділяє мрії і реальність, але вимагає компенсації ніжності.

59. Ромби з однієї і двох ліній без кіл – більше зрілості, яка допомагає перенести фрустрацію.

60. Ромби і 1/2 ромба з двох ліній + кола – досліджуваний усвідомлює боротьбу, що розгрівається між двома протилежними бажан-

нями, і шукає емоційної компенсації, щоб заглушити свою тривогу.

61. Ромби і 1/2 ромба з двох ліній без кіл – уміє краще, ніж попередній, ховати свої сумніви у виборі занять і хоче здатися упевненим в собі.

62. Листя у вигляді гірлянд – знаходиться в обороні; залишається ввічливим і не атакує в лоб.

63. Петльовидне листя – бажання користуватися своєю чарівністю для перемоги.

64. Листя у формі кривої без розривів середини або по краях – обережний і стриманий.

65. Ниткоподібне листя – спритність в уникненні того, що не подобається.

65а. Листя з прогресуючим розширенням – пошук прогресу через поліпшення.

65б. Безладне листя, що повторюється: малі форми листя, окреслені контуром, повторювалися на всьому дереві – загальна, всеохоплююча думка про турботи, тривоги.

65в. Листя, подібне вишивці – жіноче начало, чарівність, люб'язність.

65г. Перероблене листя – хоче приховати і виправити свої помилки, щоб уникнути можливих докорів.

65д. Листя з квітами на дереві або зовні нього – м'якість, сентиментальність, ніжність.

65е. Потовщені замкнуті гілки – раптові гнівні реакції, що більш – менш передбачаються.

65ж. Пальма – бажання подорожей.

65з. Плакуча верба – відсутність сміливості, мотивований або невмотивований подіями відчай.

66. Листя, направлене вправо, – бажання міцної підтримки і пошук позитивних контактів.

67. Листя, направлене вліво, – повернення до минулого і досвіду дитинства.

68. Листя без чіткого напрямку – утруднений вибір.

VIII. Штрихування

69. Затиснене штрихування, що повторюється в листях, на стовбурі або в корінні – інтерпретується залежно від місця штрихування: загальна напружена турбота.

70. Судомне штрихування, що повторюється і обмежене – акцентуація значення ознаки 69 + можливі гнівні реакції.

71. Штрихування на стовбурі (судомне, повторюється, обмежене чи ні) – значні проблеми з батьками, що викликають турботу, яка проявляється чи ні. Акумулюється злісність, туга від покинутості.

72. Рівномірне штрихування – значимість відчуттів, вражень. Живе в мріях і мріє для самовтішання.

73. Чорне і біле – ригідна поведінка. Обурюється у разі нападок і в той же час прагне обмежити себе в ім'я принципів.

74. Штрихування у вигляді петлі – дитяча залежність, покірність, відчай.

75. Прямолінійне штрихування – бажання передбачати, любов до планування.

76. Ниткоподібне штрихування (схоже на замкнуту нитку) – страх неможливості стримати власні агресивні сили, тривога. Може вибухнути гнівом.

77. Штрихування в дрібних деталях – мрії, які дозволяють компенсувати, але не усувати смуток.

77а. Заштриховані кола – незадоволеність афектних потреб. Проблеми з приводу їжі.

IX. Стовбур

78. Ізольована гілка на стовбурі зліва – бажання бути схожим на матір або чинити так само, як вона.

79. Ізольована гілка на стовбурі справа – бажання бути схожим на батька, порівнятися з ним в силі.

80. Шрам на стовбурі – свідомість пережитих невдач, які залишили слід.

81. Стовбур, відокремлений від листя межею – відчуває виховне примушення, заперечує або приймає його.

82. Стовбур у формі конуса – опозиція з метою довести свою силу.

82а. Стовбур у формі розчавленого куполу – сильно відчуває зовнішнє примушення і «провалюється» в бажання йому опиратися, протистояти.

83. Листя, що перериває стовбур увігнутою кривою – пасивність, м'якість, схвалення.

84. Стовбур з однієї лінії – відмова бачити існуючу реальність і враховувати її.

85. Стовбур з двох ліній, гілки з однієї лінії – бачить реальність, але не вважає її відповідною своїм бажанням, прагне уникнути її в мріях або в грі.

86. Відкритий стовбур, сполучений з листям, – хороший інтелект, нормальний розвиток.

87. Стовбур, що входить в листя – бажання зберегти те, що має, але можливе і занепокоєння з приводу сексуальності.

88. Стовбур, що висить над ґрунтом, – відсутність контакту зі світом.

88а. Листя, що висить над стовбуром, – повсякденне і інтелектуальне життя погано зв'язані.

89. Стовбур, відокремлений від ґрунту межею, – відчуває себе ізольованим, нещасливим.

90. Стовбур з нахилом вліво – відступає в страху від нападів.

91. Стовбур з нахилом управо – шукає підтримки.

92. Стовбур з різними нахилами – напружений сумнів. Може раптово перейти від одного стану до протилежного.

93. Стовбур, що підіймається вгору, – дух заповзятливості.

94. Стовбур, що опускається вниз, – розчарування, смуток. Стовбур, розширений внизу, – пошук міцної позиції в своєму середовищі.

95. Стовбур, звужений у основі, – відчуття небезпеки в оточенні, яке не приносить бажаної підтримки.

96а. Стовбур, «приварений» до основи, – ізолюється і хоче зміцнити своє «Я» перед світом, який видається неспокійним.

Х. Загальна висота

Аркуш умовно розділений на 4 частини у напрямку висоти.

97. Висота 1 – залежність, уразливість, недовіра до себе, але можливі мрії про компенсуючу могутність.

98. Висота 2 – залежність і боязкість, менш помітні, ніж попередні.

99. Висота 3 – хороша адаптація в середовищі.

100. Висота 4 – хоче бути поміченим, значущим для інших, ствердитися.

100а. Контраст висоти (варіанти різних по висоті дерев у одного досліджуваного) – амбівалентність в своїх відчуттях: ствердитися або пройти непоміченим.

ХІ. Висота крони

Аркуш умовно розділений на 8 частин у напрямку висоти.

101. Крона 1-ї висоти – відсутність рефлексії і контролю. Нормальна для 4 років.

102. Крона 2-ї висоти – здатність розмірковувати над своїм досвідом і стримувати свої реакції.

103. Крона 3-ї висоти – хороший контроль і рефлексія.

104. Крона 4-ї висоти – інтеріоризація, компенсаторні мрії.

105. Крона 5-ї висоти – інтенсивне інтелектуальне життя. Підкреслює значення 104.

106. Крона 6-ї висоти – інтелектуальна напруга.

107. Крона 7-ї висоти – висота листя знаходиться в прямому зв'язку з інтелектуальним розвитком і інтересом до духовних об'єктів. Якщо листя займає всю сторінку або майже всю, можливий відхід в мрії. Тоді потрібно прослідкувати її зв'язок із стовбуром і особливості малюнка інтерпретувати в цьому напрямі.

108. Стовбур більший ніж крона – живе теперішнім моментом, цікавиться конкретними речами. Потреба в русі.

109. Стовбур явно більший за крону, наприклад, в 2 або 3 рази – залежить від оточення, протистоїть йому агресією, стримуваною тривожністю. Збудливість, імпульсивність, яку важко стримувати.

110. Стовбур дорівнює висоті крони – пошук рівноваги. Хоча задовольняти вимоги середовища.

112. Крона більша за стовбур – рефлексія допомагає у пошуках автономії і самоконтролю. Здатність стримувати свої реакції.

113. Крона явно більше стовбура – високий інтелектуальний рівень, артистичні інтереси. Іноді також, залежно від інших ознак, можливість відходу в уявний казковий світ, який може привести до марення і психозу.

ХІІ. Ширина крони

Аркуш умовно розділений на 4 частини у напрямку ширини.

113. Крона 1-ї ширини – сумнів в своєму інтелекті, позиція напруженого, судорожного захисту.

114. Крона 2-ї ширини – ще мало переконаний у власній цінності. Ставить під сумнів свій інтелект.

115. Крона 3-ї ширини – хороший інтелект, але може мати важкість у формулюванні суджень. Дилеми в контактах.

116. Крона 4-ї ширини – любить говорити, привертати увагу, бути поміченим.

117. Крона першого дерева широка, другого – вузька – проблема вибору. Недовірливість з одночасною потребою залежати від інших. Усвідомлення конфліктів.

118. Крона першого дерева вузька, другого – широка – впертість і протидія. Ховає свою слабкість за показною силою, залишаючись внутрішньо напруженим і затисненим.

119. Гостра крона (вузька вершина), що закінчується перевертеним «V» – захист від наявної або підозрюваної небезпеки, яка сприймається як атака на особу.

ХІІІ. Виступаючі частини

120. Крона, виступаюча зліва, – одночасно прихильність і агресивна опозиція до матері, що викликає незадоволеність з деяких причин.

121. Крона, виступаюча справа, – бажання впливати на іншого, атака або захист. Вибірковість в контактах.

123. Виступаюча вгору – хоче компенсувати відчуття меншовартості бажанням могутності.

124. Стовбур, виступаючий внизу аркуша, –

пошук безпеки для усунення відчуття покинутості. Хоче знайти стабільні рамки. Потреба в ніжності.

125. Маленьке дерево (1/2 клітинки) і виступаючий вгорі аркуша стовбур – існує одночасно відчуття «пригніченості» і пошук зовнішньої компенсації.

XIV. Особливості ліній

125. Лінії в листях, що розширюються, – агресивність, яка виявляється різким способом, але не в діях, а в словах. (Інші ознаки можуть допомогти зрозуміти, чи є пригнічення або звільнення розрядки.)

126. Лінії, що розширюються, на стовбурі або на ґрунті – можливо говорить про агресивність, пережиту або назріваючу.

127. Загострені лінії в кроні – агресивна критика і можливе відчуття провини (за напрямом загострень).

128. Загострені лінії на стовбурі або на ґрунті – розчарування в житті. Звинувачення інших і себе.

129. Загострена крона вправо і вгору.

129а. Загостренна крони вліво.

130. Крона, загострена вниз.

Всі загострення потрібно розглядати як агресивність, що проявляється або приховується, залежно від напрямку і форми ліній. Маючи місце в кроні, вона більше відчувається, ніж виявляється повсякденно.

131. Товсті лінії в стовбурі – «просякнення» середовищем, слабкий опір до нього.

132. Товсті лінії у стовбурі і в листі – значущі враження перешкоджають діяльності.

133. Легкі лінії стовбура – страх самостверджуватися і діяти вільно.

134. Легкі лінії в листях – чутливість. Піддається впливу.

135. Прямі і чіткі лінії, що окреслюють стовбур – рішучість, діяльність.

136. Криві (коряві) поспішні лінії, що окреслюють стовбур – спритність, винахідливість. Не затримується на тому, що засмучує.

137. Криві, повільні лінії, що окреслюють стовбур, – сповільнена активність через занепокоєння і відчуття непереборних перешкод.

138. «Макаронні лінії» – тенденція до прихованості з метою застати зненацька і несподівано атакувати. Прихований гнів.

139. Погано виконані виправлення стовбура – різні амбівалентності, несприятливі думки про себе.

139а. Погано виконані виправлення на листях або корінні – те ж значення, що і в 139. (Враховується місце, де є виправлення, для уточнення, пережите це або приховане.)

140. Добре виконані виправлення на стовбурі – пошук поліпшення, бажання приховати несприятливе.

141. Рвана лінія, що окреслює стовбур, – реактивний страх реальної травмуючої ситуації.

142. Різні лінії, що окреслюють стовбур, – варіативність станів через внутрішні суперечності; протистояння агресивності і пасивності.

143. Лінія з натиском, що окреслює стовбур, – активність і самоствердження.

144. Арки, дуги і зведення в листях – скритність, недовірливість.

145. Прямі і чіткі лінії на стовбурі – рішучість, активність.

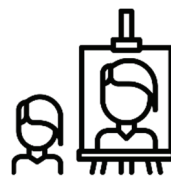
146. Геометричні фігури на стовбурі або листях – тенденція до систематизації думок, діяльності.

XV. Різні ознаки

147. Тінь від дерева на землі – доказ деяких тенденцій, які можна побачити в самому зображенні тіні.

148. Відсутність гілок – труднощі у встановленні контактів.

149. Коло в основі стовбура – відчуває себе захищеним і в безпеці тільки у вузькому обмеженому колі.

«АВТОПОРТРЕТ»

Психомалюнковий тест «Автопортрет» в редакції різних дослідників (Бернс Р., Романова Е., Потьомкіна С. та ін.) застосовується з метою діагностики несвідомих емоційних компонентів особистості (самооцінка, актуальний стан, невротичні реакції, тривожність, страхи, агресивність). Зображуючи себе, людина відтворює основні риси власних тілесних потреб і внутрішніх конфліктів.

Інструкція

Чистий аркуш паперу поділіть на три частини. У кожній частині намалюйте самого себе. У першій частині створіть портрет – «Я, яким я є»; у другій – «Я, очима інших» («Як мене бачать інші»); в третій: «Я, яким я хочу стати» («Яким я хочу бути»). Автопортрет може претендувати на точність або ж бути символічним. Зобразити можна своє обличчя чи себе у повний зріст. Малюйте як зможете, довго не замислюйтеся.

Інтерпретація

Намальовані автопортрети, виявляють на-самперед характер ставлення до себе.

1. «Яким я є/Я-Реальний» (установка Реальне «Я» – уявлення індивіда про себе на даний момент. Ці уявлення можуть бути як істинними, так і хибними).

2. «Яким мене бачать інші». Дзеркальне «Я» – уявлення індивіда про думки відносно нього з боку інших людей.

3. «Яким я хочу бути». Ідеальне «Я» – уявлення про те, яким індивід прагне стати.

Малюнки вміщують у собі три основні модальності в структурі «Я-концепції». Реальне «Я» – уявлення людини про себе. Поняття «реальне Я» аж ніяк не припускає, що ця концепція реалістична. Вирішальний момент тут – власна точка зору й власна оцінка. Ідеальна Я-концепція (ідеальне «Я») – це самооцінка особистості відповідно до бажань («Яким би я хотів бути»).

Реальна й ідеальна Я-концепції можуть відрізнятися. Їхня дивергенція може перетворитися у важливе джерело конфліктів, коли високі запити перетинаються з досить далекою від них психічною ситуацією. Оскільки в період дорослішання Я-концепція проходить фазу розвитку, що протікає не плавно, а зі змінною швидкістю, дисонанс між реальною, дзеркальною та ідеальною Я-концепціями часто стає особливо помітним у рамках підлітково-юнацьких криз.

Загалом підлітки мають велику потребу розібратися у власних переживаннях та думках. Їхній внутрішній світ досить складний і тендітний. Старші школярі дивляться на теперішнє уже з позиції майбутнього. Однак, підлітки не схильні демонструвати «широкому загалу» власні переживання, тривоги та вагання. Тому саме аналіз малюнків дозволяє робити певні припущення щодо емоційної зрілості підлітка, його тривожності, відчуття провини, агресії, а також безлічі інших рис.

Тенденції у зображеннях

1. Перший малюнок виконаний ретельно, є деталі, дотримані звичайно відносно, пропорції, відчувається старання і ретельність, на перспективу планується ще більша гармонія. Третій малюнок із зображенням ще більшої і ідеальнішої фігури. Такий малюнок означає позитивне ставлення, наявність внутрішньої гармонії і здібності до самопізнання і саморегуляції.

2. Перший малюнок виконаний нарочито конфліктно – одна рука недомальована, фігура деформована, волосся скуйовджене і інші ознаки емоційного неприйняття себе. Ця тенденція наголошується і в інших малюнках. Це

означає наявність актуальних особистісних конфліктів, неприйняття себе.

3. Особливо деформованою фігура виглядає на другому малюнку, є проблеми в сфері стосунків з іншими, конфлікти, сварки і ін.

4. Намальована лише частина фігури – голова. Уявлення про себе не сформовані, неповні, є відчуття невпевненості.

5. Якщо важко зробити два малюнки (за винятком першого) – погано розвинене усвідомлення своїх стосунків з іншими, наявність труднощів у баченні себе в майбутньому.

6. Істотні відмінності у величині малюнків «Я, яким я є» і «Я, яким я хочу стати» у бік збільшення і більшою ідеальною представленистю останнього. На третьому малюнку краще виражені пропорції, ретельно вимальовані деталі і т. ін. Це означає природну для певного віку орієнтацію на ідеал, прагнення до розвитку, дорослішання, зростання.

7. На всіх малюнках зображення деформовані, непропорційні, збиткові – означає наявність особистісних проблем, невисокий індекс схвалення себе.

8. Видимі порушення пропорцій між правою й лівою сторонами свідчить про відсутність особистої рівноваги. Перекручування наявні на правій стороні зображеної людини відбивають проблеми у дотриманні соціальних норм. Перекручування на лівій стороні зображеної людини відбивають проблеми стосунків з найбільш близькими людьми, у сфері емоційних прихильностей.

При аналізі автопортретів враховується і стилістика малювання, яка дозволяє виокремити наступні *типи зображень*:

Естетичне зображення – виконується особами, які мають художні здібності. Легкість, гнучкість ліній, їх виразність, лаконічність образу виокремлюють малюнки таких дітей.

Схематичне зображення – у вигляді обличчя, схеми тіла, бюста, намальованих в профіль і анфас; частіше до такого типу зображення тяжіють особи інтелектуального складу, для котрих важливо отримати найбільш загальні уявлення про явище; деталі їх цікавлять за мірою потреби.

Реалістичне зображення – виконане з більш детальними подробицями, тобто промальовуванням обличчя, волосся, вух, шиї, одягу. Зазвичай так малюють діти, які відрізняються педантичністю, схильністю до деталізації.

Метафоричне зображення – дитина зображує себе у вигляді певного предмету, наприклад, чайника або хімічної пробірки, спортивного знаряддя, тварини, рослини, літературного персонажу і т. п. Таке зображення виконують особи художнього складу, які мають розвинену фантазію, творчі здібності і, звідси, почуття гумору.

Автопортрет в інтер'єрі – зображення людини в оточенні певних предметів, на фоні пейзажу, кімнати і т. п. До такого роду зображень схильні особи, які спрямовані на зовнішнє предметне оточення і мають здібність до сюжетного опису.

Емоційний автопортрет – дитина зображує себе в певному емоційному стані з елементами жаржування. Особи з високою емоційністю, які рефлексують власні стани, схильні до такого типу малюнків. Проте актуальні емоції можуть часто бути протилежні тим, що зображуються. Наприклад, сумна людина часто малює усмінене обличчя і т. п.

Зображення пози або руху – дитина зображує себе в період здійснення певної дії. Такий тип зображення притаманний особам з виразними рухами, спортсменам, танцюристам і т. п.

Зображення автопортрету зі спини – замість обличчя малюється потилиця; зазвичай таке зображення притаманне особам, що з якихось причин не бажають малювати власне обличчя.

Багатопланові критерії

Розриви ліній, стерті деталі, пропуски, акцентування, штрихування – сфера конфлікту.

Гудзики, підкреслена вертикальна вісь фігури, кишені – залежність.

Контур

Мало вигнутих ліній, багато гострих кутів – агресивність, погана адаптація.

Округлені лінії – жіночність.

Комбінація впевнених, яскравих і легких контурів – грубість, черствість. Контур неяс-кравий, неясний – боязливність.

Енергійні, упевнені штрихи – наполегливість, безпека. Лінії неоднакової яскравості – напруга.

Тонкі лінії – напруга.

Підкреслений контур фігури – ізоляція. Ескізний контур – тривога, боязкість.

Розрив контуру – сфера конфліктів. Підкреслена лінія – тривога, незахищеність. Зубчасті, нерівні лінії – зухвалість, ворожість. Упевнені тверді лінії – амбіції, завзяття.

Яскрава лінія – грубість.

Сильний натиск – енергійність, наполегливість. Легкі лінії – нестача енергії.

Легкий натиск – низькі енергетичні ресурси, скутість. Лінії з натиском – агресивність, наполегливість.

Нерівний, неоднаковий натиск – імпульсивність, нестабільність, тривога, незахищеність.

Мінливий натиск – емоційна нестабільність, лабільні настрої.

Штрихування

Прямі штрихи – впертість, наполегливість, завзятість. Короткі штрихи – імпульсивна поведінка.

Ритмічна штриховка – чутливість, співчуття, розкутість. Короткі, ескізні штрихи – тривога, невпевненість.

Штрихи незграбні, скуті – напруженість, замкнутість. Горизонтальні штрихи – підкреслення уяви, жіночність, слабкість.

Різноманітні, мінливі штрихи – незахищеність, бракує завзятості, наполегливості.

Вертикальні штрихи – впертість, наполегливість, рішучість, гіперактивність.

Штрихування справа наліво – інтроверсія, ізоляція. Штрихування зліва направо – наявність мотивації. Штрихування від себе – агресія, екстраверсія.

Стирання

Стирання – тривожність, боязкість. Часті стирання – нерішучість, незадоволеність собою.

Стирання при перемальовуванні (якщо перемальовування досконаліше) – це хороша ознака. Стирання з подальшим псуванням (погіршенням) малюнка – наявність сильної емоційної реакції на намальований об'єкт або на те, що він символізує для суб'єкта.

Стирання без спроби перемалювати – внутрішній конфлікт або конфлікт власне з цією деталлю (або з тим, що вона символізує).

Розмір

Великий малюнок – експансивність, схильність до марнославства, зарозумілості.

Маленькі фігури – тривога, емоційна залежність, почуття дискомфорту й скутості.

Дуже маленька фігура з тонким контуром – скутість, відчуття власної малоцінності й незначущості.

Недолік симетрії – незахищеність.

Деталі

Істотні деталі – відсутність суттєвих деталей в малюнку випробуваного, який має середній або високий інтелект, вказує на інтелектуальну деградацію або емоційне порушення.

Надлишок деталей – невміння обмежити себе, вказує на вимушену потребу налагодити ситуацію, на надмірну турботу про оточення. Характер деталей (істотні, неістотні або дивні) може служити для точнішого визначення специфіки проблеми.

Зайве дублювання деталей – суб'єкт, швидше за все, не вміє тактовно контактувати з людьми.

Недостатня деталізація – тенденції до замкнутості. Педантична деталізація – скутість, педантичність.

Елементи зображення зовнішності

Елементи, які можуть бути виявлені в автопортреті, трактуються наступним чином.

Голова на малюнку розцінюється як сфера інтелекту, уяви, а також вольового керування. Малюнок великої голови зазвичай припускає великі інтелектуальні претензії, або незадоволеність власним інтелектом. Малюнок маленької голови зазвичай відображує почуття інтелектуальної або соціальної неадекватності. Нечітке зображення голови – показник сором'язливості, боязкості. Якщо голова зображена в останню чергу, виникає підозра в існуванні якихось міжособистісних конфліктів.

Обличчя – символ спілкування, найбільш соціальна частина малюнка. Добре промальовані риси обличчя – увага до себе, здорова самоповага. Обличчя ретельно акцентоване свідчить про значну заклопотаність своїм зовнішнім виглядом, стосунками з друзями.

Риси обличчя зображені нечітко, слабо промальовані, схематичні, малюються напирік – складності в спілкуванні, боязкість, настороженість до оточення. Витріщені очі, стиснуті губи, розтулений рот із вишкіреними зубами – агресія і ворожість.

Підборіддя – відображення сили волі, владності, мужності. Підкреслене підборіддя – потреба в домінуванні. Занадто велике підборіддя свідчить про прагнення компенсувати відчутну слабкість, нерішучість.

Захоплення зображенням підборіддя (часто перемальовує, обводить, сильно вирізняє) – компенсація слабкості, нерішучості, боязнь відповідальності, прагнення до переваги і набуття значущості в очах оточення. Особливо якщо в зображенні інших частин лінії слабкі, легкі. Автор малюнка не володіє такими якостями насправді, а лише малює себе таким в уяві.

Волосся – ознака мужності (хоробрості, сили, зрілості), прагнення до неї. Сильно заштриховане волосся – підвищена тривожність. Рідке волосся сторчма – недолік мужності, скуйовджене – сексуальна аморальність.

Акцентування дівчаток на волосі, ретельне зображення пишних зачісок, довгих каскадних локонів у поєднанні з іншими явними елементами прикрашання – раннє сексуальне дозрівання.

Очі – відображення внутрішнього світу дитини. Красиві, симетричні, добре промальовані очі – бажання бути привабливим, симпатичним іншим людям.

Великі очі на малюнку припускають підозрілість, а також прояв заклопотаності і гіперчутливості по відношенню до громадської думки. Маленькі або заплющені очі зазвичай припускають самопоглинання і тенденцію до

інтроверсії. Відсутність зіниць, порожні очниці – крайній егоцентризм, дитина не бачить навколо нічого, гідного своєї уваги.

Пильний, пронизливий погляд – агресивність. Очі великі, з промальованими зіницями або без зіниць із заштрихуванням склери – символ страху або тривоги. Очі широко розплющені, але не перебільшені – допитливість. Погляд не прямий, а скошений – підозрілість.

Брови. Акуратні брови – свідчення турботи про власну зовнішність, доглянутість, стриманість, поміркованість. Густі, волохаті брови – грубість характеру, норовистість, нестриманість. Підняті брови – гордовитість, зарозумілість.

Борода, вуса – ознаки потреби демонструвати мужність.

Рот – багатозначний символ. Виділення рота (стирання, зсув, непропорційні розміри, підкреслення і т. д.) – типово для дошкільників, що ще не так давно перебували в оральній залежності від матері. У дітей старшого віку – ознака несамостійності, залежності. Занадто великий рот – оральний еротизм.

Рот, позначений однією прямою рисою, – внутрішнє напруження. Персонаж взагалі без рота або з ротом «крапчкою» («рискою») – не має можливості словесно впливати на інших людей. Рот на зразок клоунського – змушена привітність, неадекватність почуттів.

Розтулений рот – агресивність, вербальна агресія; якщо промальовані зуби – очевидна агресія, можливо захисна. Особливий знак агресивності – чітко намальовані зуби.

Губи – традиційний символ сексуальної сфери. Пухкі губи в жіночій фігурі – ознака правильної статевої ідентифікації. Промальовані губи (у підлітка) – наявність нарцисичних тенденцій.

Ніс у психоаналітичній традиції трактується як сексуальний символ. Таке трактування є найбільш спірним. Довгий ніс – бажання мужності; великий – почуття неадекватності до чоловічої ролі й прагнення до неї. Відсутність носа – деякий ступінь інтелектуальної недостатності.

Вуха – орган сприйняття критики і взагалі будь-якої думки іншої людини про себе. Вуха занадто підкреслені зустрічаються у особливо чутливих до зауважень, осуду; побічно – упертість і непокоря авторитетам. Вуха маленькі – прагнення не сприймати критику, уникати її.

Шия – символізує зв'язок між сферами контролю й потягів. Крупна шия вказує на усвідомлення тілесних імпульсів та намагання їх контролювати. Відсутність шиї – означає незрілість, слабкий контроль над імпульсами. Довга шия може означати цікавість; довга і тонка – проблеми контролювання злості або примітивних потягів, шизоїдні тенденції; товста і коротка – поступки своїм слабкостям і бажанням.

Плечі та їхні розміри – ознака фізичної сили й потреби у владі. Надмірно великі плечі відбивають відчуття великої сили, маленькі – малоцінності, незначності, причому не тільки у фізичному плані. Кутасті плечі – свідчення надмірної обережності, агресивності. Округлені, витончені плечі – ознака врівноваженості. Похилі плечі – зневіра, смуток, відчай, розпач, почуття провини, нестача життєвих сил. Нерівні – немає внутрішньої рівноваги.

Руки символізують активність у спілкуванні. Гнучкі, рухливі руки – хороша соціальна пристосовуваність, легкість установалення контактів з оточенням.

Відсутність рук – крайній ступінь пасивності, бездіяльності, некоммунікабельності, боязкості, інтелектуальної незрілості; для старшого віку – почуття провини у зв'язку зі своїм агресивним ставленням.

Негнучкі, механічно розпростерті, зігнуті під прямим кутом – поверхові, неемоційні контакти із зовнішнім світом. Скуті руки припускають жорстку, обов'язкову, замкнуту особистість; мляво опущені – неефективність; тендітні, слабкі руки – фізичну або психологічну слабкість.

Довгі, сильні руки свідчать про амбіційні прагнення, дуже короткі – про обмеженість прагнень, зображені близько до тіла – про напруту, руки за спиною або в кишенях – про почуття провини, невпевненості в собі; широкий розмах рук – про інтенсивне прагнення до дії; розставлені – товариськість, екстраверсія; стиснуті в кулаки – агресія, бунтарство, протест. Руки ширші в долонях, ніж у плечах – недостатній контроль дійсності, імпульсивність; схрещені на грудях – ворожа та недовірлива установка; за спиною – небажання поступатися, йти на компроміс, схильність контролювати прояв агресивних, злостивих потягів. Великі, м'язисті руки – пріоритет сили, прагнення стати фізично сильним, компенсація власної слабкості.

Великі долоні – ознака діяльного, вибухового характеру. Відсутність долонь – непристосованість, відсутність віри у свої сили, почуття непрадатності.

Ретельно промальовані пальці – здатність контролювати ситуацію, керувати нею. Пальці досить великі, довгі – грубість, ворожість, прихована агресія.

Тулуб – символ уявлення дитини про фізичний стан людини, зосередження життєвих сил. Кутастий або квадратний – мужність, енергійність та експресивність; занадто великий – наявність незадоволених потреб; ненормально маленький – симптом приниженості. Округла форма тулуба – урівноваженість, більш спокійний характер, деяка жіночність.

Ноги – символ опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Непропорційно довгі ноги – сильне прагнення до незалежності; широко розставлені – відверта зневага, непоко́ра, ігнорування або незахищеність; занадто зведені – напруженість, можлива погана сексуальна адаптація; схрещені – захист від сексуального зближення; недостатньо відділені одна від одної – можливий сексуальний конфлікт в супроводі з почуттям тривоги; занадто короткі – почуття фізіологічної або психологічної незручності, неадекватності; неоднакові – амбівалентність у прагненні до незалежності; відсутні – переживання скутості, замкненість, боязкість, нерішучість, полохливість.

Геніталії. Приховування ділянки геніталій часто трапляється в дівчаток-підлітків. Над нижньою частиною живота можуть бути зображені зведені руки, різні предмети (букет та ін.) Відверте зображення геніталій – дуже рідкісне. Здебільшого причина зображення статевих органів – порушення сексуальної поведінки, агресія, фобія.

Прояви особистісної тривожності

Аналіз малюнків високотривожних підлітків дозволяє зафіксувати елементи внутрішньої напруженості, протиріч у взаємодії з оточуючим світом. Насамперед, дослідниками виділяються загальні та специфічні *прояви тривожності* у проєктивному тесті «Автопортрет» (Ясточкіна І, 2013).

1. *Загальні особливості:* сильний натиск, жирний контур малюнку; слабке натискання, майже непомітні лінії, ескізні лінії; неоднакове натискання; різко продавлені лінії; лінії, що складаються із нерівних дрібних штрихів, невпевнене малювання; незавершені лінії; обмежувальні лінії (лінія основи); постійні виправлення, стирання; інтенсивна штриховка, що не пов'язана з характером зображення; маленький малюнок; незбалансований малюнок; різкий зсув в одну із сторін; вихід малюнка за межі аркуша; малюнок внизу або нижньому кутку аркуша тощо.

2. *Сфера «Реальне Я»;* «Яким я себе бачу»: амбівалентність у ставленні до себе; ускладнення у сфері соціальних контактів; вербальна агресія; штриховка; нестабільна позиція; надписи на малюнках.

3. *Сфера «Дзеркальне Я», «Я очима інших»:* переважання символів; виправлення; слабкі лінії; надписи; штриховка; ускладнення у сфері соціальних контактів.

4. *Сфера «Ідеальне Я», «Яким я хочу бути»:* демонстрація фізичної сили; страхи; ускладнення у сфері соціальних контактів; нестабільна позиція; невизначеність; штриховка.

У малюнку людської фігури про тривожність свідчать також: великі окреслені, затемнені очі; руки за спиною, у кишнях; відсутні або зменшені ступні ніг; акцент на певних статевих ознаках; непропорційно великі, насторожені або сильно підкреслені вуха.

Боязкі, несміливі, схильні до ухилення від проблем підлітки часто надмірно затують риси обличчя, підкреслюючи контур голови (значущість «Я» і сильне прагнення до соціального схвалення, заблоковане егоцентризмом). Досліджувані, які знаходяться в стані напруженості, малюють рот однією лінією так, як ніби він щільно стиснутий, закритий від чогось.

Викривлення в зображенні рук залишаються ознакою недостатньої впевненості у досягненнях та в соціальних контактах. У функціональному відношенні руки і кисті співвідносяться з психологічними сенсами, що відносяться до розвитку «єго» і соціальної адаптації. Якщо кисті рук різко зменшені або майже відсутні, то це може свідчити про порушення у сфері спілкування. Можлива схильність до широких, але формальних контактів. Загалом, тривожність призводить до труднощів у спілкуванні. Досить часто руки зображуються схованими за спину. Це може свідчити про закритість, недовіру, небажання розкриватися під час комунікації. Якщо кисті намальовані, вони часто можуть мати розпливчасті контури або бути затемнені (недостатня компетентність в соціальних контактах, недостатня продуктивність, або ж і те, і інше). Кисті можуть бути сильно заштриховані – свідчення про відчуття провини по відношенню до агресивних імпульсів.

Сильно збільшений розмір стопи – ознака потреби в опорі, відчуття ненадійності свого положення. Викривлення в зображенні ніг, а іноді і їхня відсутність свідчать про відчуття ненадійності опори. Більший контроль і велика раціоналізація внутрішньої напруги можуть виявитися в поясі, що ретельно промальований. Це вказує на тенденцію перетворення напруги в естетичні і демонстративні форми. Талія, сильно стягнута поясом, дає ефект корсета і скутості, свідчить про ненадійність контролю, що може знайти вихід в афектних спалахах.

Кишені можуть використовуватися юнаками як вираз прагнення до мужності, яке вступає в суперечність з емоційною залежністю від матері.

Чітко промальована лінія контуру тіла є межею між тілом та навколишнім середовищем, і досить часто відображає ступінь захищеності, уразливості, сензитивності або ізоляції підлітка. Часто ця лінія контрастує з рисами агресії, що містяться в малюнку, що може бути, зок-

рема, інтерпретовано як наявність сильних агресивних імпульсів, які стримуються в соціальних контактах. Агресивність, вшанування сили особливо простежується у малюнках високотривожних хлопців. Зображення зброї може бути також ознакою агресивності, потреби захистити себе.

Деякі з малюнків можуть містити надписи, наприклад, «біла і пухнаста», «це – Я», «мої риси». Написані на малюнку слова вимагають особливої уваги. Слова покликані внести ясність і зменшити можливість неправильної інтерпретації малюнка. Крім того, надписи підкреслюють бажану статусність підлітків.

Більшість малюнків високотривожних підлітків містять ознаки стирання. Стирання піддаються свідомому контролю більш, ніж вираження конфлікту за допомогою посилення лінії або штрихування. Стирання вважаються виразом збудження, але відрізняються від посилення лінії і штрихування, оскільки вони свідчать про виражену незадоволеність.

«НАМАЛЮЙ СЕБЕ»

Варіація зображення автопортрету для старших дошкільників і молодших школярів – методика «Намалюй себе» (Прихожан А., 1995) дозволяє проаналізувати автопортрет дитини за загальними правилами інтерпретації проєктивних методик, визначити особливості самооцінки та ціннісних орієнтацій дитини при порівнянні з «поганою» та «хорошою» людиною.

Дитині дається завдання намалювати спочатку поганого хлопчика/дівчинку (використовуються лише коричневі та чорні кольори), потім хорошого хлопчика/дівчинку (використовуються лише червоний та синій кольори), а після цього себе (використовуються всі чотири кольори). Також діти отримують інструкцію щодо розмірів малюнків, так поганого хлопчика/дівчинку треба намалювати якомога меншими, а хороших – навпаки.

Інструкція: «Зараз ми будемо малювати. Спочатку ми з тобою намалюємо коричневим і чорним олівцями поганого хлопчика (чи погану дівчинку в залежності від статі дитини). Чим гіршим буде хлопчик (дівчинка), тим меншим буде малюнок, тобто зовсім поганий хлопчик (дівчинка) займе дуже мало місця».

Після того як дитина скінчила малювати, дається наступна інструкція: «А тепер ми намалюємо червоним і синім олівцями гарного хлопчика (гарну дівчинку). І чим краще буде

дівчинка чи хлопчик, тим більшим повинен бути малюнок – дуже гарний хлопчик (дівчинка) займе весь листок».

Перед третім малюнком дається така настанова: «На цьому аркуші намалюй себе. Себе ти можеш намалювати всіма чотирма олівцями».

Повнота автопортрету, наявність змістовних деталей, включення малюнка себе в певний сюжет є свідченням зацікавленості дитини власним «Я», а також наявності знань та уявлень про себе, які дитина не може висловити словами, зокрема, про фізично-соціальне «Я», тобто тіло, котре бачать люди та свою індивідуально-дитячу роль.

Дану методику можна проводити як в групі, так і індивідуально, однак індивідуальне проведення тим краще, що дозволяє фіксувати процес малювання, послідовність використання кольорів, спонтанні вислови дитини, міміку, жести, також можна одразу по закінченні малювання провести бесіду з дитиною.

Аналіз отриманих результатів проводиться за досить стандартною схемою, а саме:

- наявність всіх основних деталей (відповідно до віку дитини);
- наявність та кількість додаткових деталей малюнка;
- наявність руху, розташування на аркуші, розміри тощо.

Відповідно проводиться співставлення малюнків, аналізується процес малювання, наявність виправлень і т. п.

Схема обробки результатів

1. Аналіз «автопортрета»: наявність всіх основних деталей, повнота зображення, кількість додаткових деталей, старанність їхнього промальовування, «розмальованість», статичність малюнку чи представленість фігурки в русі, включення «себе в який-небудь сюжет-гру» і т. п. Вихідна кількість балів – 10.

За відсутність якої-небудь деталі з основних знімається 1 бал. За кожен додаткову деталь, «розмальованість», представленість в сюжеті чи русі нараховується 1 бал. Чим більше балів, тим позитивніше ставлення до малюнка, тобто до себе (норма 11-15 балів). І навпаки, відсутність необхідних деталей вказує на негативне або конфліктне ставлення.

2. Зіставлення «автопортрету» дитини з малюнком «гарного» і «поганого» однолітків за параметрами:

- розмір «автопортрету» (приблизно збігається з «гарним» – нараховується 1 бал, набагато більше – 2 бали, збігається з «поганим» – мінус 1 бал, набагато менше – мінус 2 бали, менше «гарного», але більше «поганого» – 0,5 бала);

- кольори, використані в «автопортреті»

(більше синій і червоний кольори – 1 бал, більше чорний і коричневий кольори – мінус 1 бал, кольорів приблизно порівну – 0 балів);

- повторення на «автопортреті» деталей малюнків «гарного» чи «поганого» (одяг, головний убір, іграшки, квіти, рогатка і т. д.). Загальна кількість в цілому більше збігається з «гарною» дитиною – нараховується 1 бал, збіг повний – 2 бали. Загальна кількість більше збігається з «поганою» дитиною – мінус 1 бал, збіг повний – мінус 2 бали. Тих і інших приблизно порівну – 0 балів;

- загальне враження про подібність «автопортрету» до малюнка «гарного» – 1 бал, на малюнок «поганого» – мінус 1 бал. Кількість набраних балів: 3-5 балів – адекватне позитивне відношення до себе, більше – завищена самооцінка, менше – занижена самооцінка, негативний результат (0 балів і менше) – негативне ставлення до себе, можливо, повне неприйняття себе.

3. Розташування «автопортрету» на аркуші. Зображення малюнка внизу сторінки – мінус 1 бал, якщо до цього і фігурка зображується маленькою – мінус 2 бали. Таке положення свідчить про депресивний стан дитини, наявності в неї почуття неповноцінності. Найбільш несприятливим є розташування фігурки в нижніх кутах листа і зображеною в профіль (також, що ніби прагне «втекти» з листа) – мінус 3 бали. Малюнок розташований в центрі аркуша чи трохи вище – 1 бал, малюнок дуже великий, займає практично весь лист – 2 бали, додатково до останнього ще й розташований анфас (обличчям до малюючого) – 3 бали.

Для визначення специфіки образу «Я» варто доповнити методику бесідою за всіма трьома малюнками. Рівень усвідомленості власних особливостей є також важливим показником рівня сформованості образу «Я». Дуже часто дитина використовує певні поняття, які засвоїла від дорослих, не розуміючи їх змісту. Уточнюючі запитання дозволяють визначити рівень розуміння дитиною наданих самохарактеристик.

«СПРИЙМАННЯ ОБРАЗУ ТІЛА»

Образ тіла – це своєрідна система уявлень людини про фізичну сторону власного «Я», про своє тіло, так би мовити, тілесно-психологічна «карта». При цьому образ тіла не є пасивним і «застиглим», раз і назавжди заданим, навпаки, він є динамічним і, разом з тим,

суб'єктивним, оскільки формується самою людиною в процесі активної діяльності.

Образ тіла конструюється людиною з окремих фрагментів – різних проявів тілесного та усвідомлення його в різноманітних життєвих ситуаціях. Цей образ має усвідомлені і неусвідомлені компоненти, які можуть відрізнитися один від одного залежно від значимості для кожного індивіда. Цікаво, що презентуючи себе – дитина чи дорослий – орієнтується часто на зовнішню складову образу тіла. Свідомість кожної людини містить образ фізично досконалої людини, й особа неминуче порівнює власну зовнішність з цим ідеалом.

Оцінка образу тіла передбачає ступінь задоволеності своїм тілом, включаючи оціночні судження про своє тіло. Основною підставою оцінки образу тіла є ступінь розбіжності або відповідності між сприйняттям індивідом своїх фізичних параметрів і значущих для нього ідеалів зовнішності. Людина, яка задоволена своєю зовнішністю, має позитивний «образ тіла». Водночас особа змінює уявлення про власне тіло відповідно до її емоційного стану, а також реакцій інших людей.

Традиційно для дослідження психосоматичних феноменів та тілесної ідентичності використовуються бесіда, інтерв'ю, діагностичні ігри, коректувальна тілесно-орієнтована техніка, що включає діагностичні прийоми та методики арттерапії. Окремо слід зазначити невербальний метод, запропонований О. Вулей та С. Роллом (Wooley O., Roll S.) у 1991 році – «Кольоровий вказівник незадоволеності власним тілом» (The Color-a-Person body dissatisfaction test, CAPT), який дозволяє визначити рівень задоволеності (незадоволеності) власним тілом та диференційованість образу власного тіла. Тест спрямований на визначення міри незадоволеності за трьома параметрами:

1) живіт, стегна, сідниці, нижня частина стегон;

2) волосся, обличчя, ноги, руки, верхня частина живота, груди та плечі;

3) загальний показник незадоволеності.

Стимульний матеріал тесту складається з двох зображень (фронтального і латерального) людського тіла, чоловічого і жіночого, на аркуші паперу. Досліджуваному пропонують п'ять олівців (блакитний, зелений, чорний, жовтий і червоний) і просять розфарбувати зображену фігуру відповідної статі.

Значення кольорів:

- червоний колір використовується в тому випадку, коли досліджуваного вкрай не задовольняє будь-яка частина (частини) тіла. Пофарбовані цим кольором частини тіла оцінюються в 5 балів;

- жовтий колір – частина тіла не задовольняє – 4 бали;

- чорний колір – нейтральне ставлення – 3 бали;

- зелений колір – задовольняє – 2 бали;

- блакитний колір – дуже задовольняє – 1 бал.

За допомогою тесту визначаються три показники незадоволеності тілом.

Перший з них являє собою середнє арифметичне оцінок наступних частин тіла: ділянка живота, верхня третина стегна, сідниці, нижня частина стегна. Другий включає інші частини тіла, за винятком генітальної області, тобто волосся, обличчя, ступні, гомілки, кисті рук, передпліччя, плече, плечовий пояс, груди (грудна клітка) та верхня частина живота. Загальний: розраховується середнє значення для всіх частин тіла.

Враховуються по-різному забарвлені ділянки на фронтальному і латеральному зображеннях тіла. Середнє арифметичне цих двох оцінок – показник дискримінативності (ділянка тіла вважається дискримінованою або виділеною в тому випадку, коли вона пофарбована відмінно від всіх прилеглих до неї ділянок).

Після розфарбовування «тілесних карт» запропонуйте досліджуваному пригадати: «Як часто у вас з'являлися чи могли б з'явитися негативні емоції щодо своєї зовнішності у запропонованих ситуаціях?»

1. В оточенні малознайомих людей.
2. Там, де я в центрі уваги людей.
3. Коли люди мене бачать перш ніж «я себе привів (привела) до ладу».
4. Коли я з привабливими людьми своєї статі.
5. Коли я з привабливими людьми протилежної статі.
6. Коли хтось дивиться на ту частину тіла (або прояв тіла), яка мені не подобається.
7. Коли люди дивляться на мене з певних кутів.
8. Коли хтось хвалить мою зовнішність.
9. Коли я думаю, що хтось мене ігнорує або відштовхує.
10. Коли тема розмови стосується зовнішнього вигляду.
11. Коли хтось критикує мою зовнішність.
12. Коли нахваляють чийсь зовнішність, але нічого не кажуть про мою.
13. Коли я чую, що критикують чийсь зовнішність.
14. Коли я згадую недобрі жарти або слова, що зачіпають мою зовнішність.
15. Коли я з людьми, які говорять про вагу тіла або дієти.
16. Коли я бачу привабливих людей по телебаченню і в журналах.
17. Коли я приміряю новий одяг у магазині.

18. Коли я ношу «відкритий» одяг.
19. Якщо я відрізняюся одягом від оточуючих людей (на якомусь громадському заході).
20. Коли мій одяг «не сидить» як слід.
21. Після того як я роблю нову стрижку або зачіску.
22. Коли я без косметики (для дівчат).
23. Якщо моє волосся не лежить як слід.
24. Коли мій друг або партнер не звертає на зміни (поліпшення) в моїй зовнішності.
25. Коли я дивлюся на себе в дзеркало.
26. Коли я дивлюся на своє голе тіло в дзеркалі.
27. Коли я бачу себе на фотографії або на відеозапису.
28. Коли мене фотографують.
29. Коли я не у звичній фізичній формі.
30. Коли я роблю фізичні вправи.
31. Після рясного обіду.
32. Коли я зважуюсь.
33. Коли я думаю, що набираю вагу.
34. Коли я думаю, що скидаю вагу.
35. Коли я в поганому настрої від чого-небудь.
36. Коли я думаю про те, який вигляд був деякий час тому.
37. Коли я думаю про те, як мені хотілося б виглядати.
38. Коли я думаю про те, як маю виглядати в майбутньому.
39. Коли хтось бачить мене голяка.
40. Якщо мої друзі торкаються тих частин тіла, які мені не до вподоби.
41. Коли я з певною людиною (якою?).
42. У певний сезон року (який саме?).
43. Під час певних видів відпочинку (яких саме?).
44. Коли я їм певні харчові продукти (які саме?).

Звичайно, у деякі із перерахованих ситуацій, підлітки не потрапляли або їх просто уникають. Якщо так, їм необхідно просто уявити, як часто вони були б невдоволені собою через негативний образ тіла, якби потрапили у подібні ситуації?

Зафіксуйте відповідний бал за кожним пунктом, який оцінюється:

- 0 – ніколи;
- 1 – іноді;
- 2 – достатньо часто;
- 3 – часто;
- 4 – завжди, або практично завжди.

Якщо результати підрахунку балів високі (66-88) або дуже високі (132-176) – це означає, що підлітки дуже часто стикаються із ситуаціями, коли вони стурбовані і засмучені з приводу своєї зовнішності.

Середні (40-65) і низькі (менше 40) результати тесту вказують на те що у житті підлітків

є моменти і ситуації, коли незадоволення своїм тілом збільшується та виникають неприємні почуття, однак вони вже здатні їх усувати.

На підставі проведених досліджень, психологами визначені основні фактори, які впливають на визначення особливостей розвитку особистості дитини в контексті формування її образу тіла, зокрема:

- розвиток і зміна самосвідомості;
- розвиток і зміна організму і тіла;
- розвиток і зміна гендерної ідентичності;
- міжособистісні відносини з однолітками;
- відносини всередині родини;
- вплив мас-медіа.

Образ тілесного «Я» зазнає остаточної зміни з 11 до 14 років і має суттєвий вплив на цілісний «образ Я». Спостерігається велика кореляція самооцінки і заклопотаності своєю зовнішністю з уявленнями про себе, оцінкою різних сторін «Я» у дівчат; виявляється зв'язок негативної самооцінки від неприйняття свого образу тіла порівняно з хлопцями, які чітко розділяють оцінку своєї зовнішності з інтелектуальними якостями та іншими аспектами «Я». Про це свідчить аналіз описів підлітками самих себе, в яких у хлопчиків на перших місцях стоять характеристики дій або діяльності в цілому, а у дівчаток – зовнішній вигляд (Тіунова А., 2016).

Оцінка власного фізичного «Я» займає одне з вагомих місць у «Я-концепції» підлітків. Усвідомлюючи свої розумові здібності, вік, гендерну ідентичність, сексуальність, підліток формує у своїй уяві образ власного тіла і особистісне ставлення до його фізичних параметрів. І саме від вміння сприймати себе об'єктивно та доброзичливо, усвідомлювати свої достоїнства і працювати над недоліками, залежить його успішність на шляху до зрілості.

Переважає більшість досліджень стосовно образу тіла, які проводилися у підлітковому середовищі, свідчать про те, що саме у зв'язку зі значними фізичними змінами, які відбуваються у цей віковий період, підлітки починають контролювати власне тіло і досить часто у надто болючий спосіб. В результаті статевого дозрівання підлітки часто відчують себе незграбними і соромляться власного тіла. Дівчатка-підлітки особливо схильні до розвитку негативного образу тіла. Вони часто ігнорують інші здібності і зосереджуються лише на зовнішньому вигляді як доказі власної гідності. Наслідком цього може стати зниження самооцінки і підвищення ризику розвитку психічних розладів, у тому числі розладів харчової поведінки. На початку підліткового періоду дівчатка, швидкість розвитку тіла яких відрізняється від середньостатистичної, особливо схильні до незадоволення і низької самооцінки.

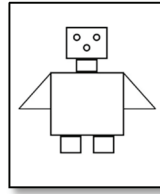
Дівчата, які випереджають або, навпаки, відстають від однолітків у розвитку, перебувають у найбільш складній ситуації. Оскільки образ тіла трактується як невід'ємна частина самосвідомості особистості, негативний образ тіла неминуче справляє негативний вплив на всі сфери життєдіяльності.

Підліток болісно переживає уявну «потворність» образу свого фізичного «Я»; його пригнічують форма його носа, надмірне збільшення надбрівних дуг, порушення «симетрії» в обличчі, зокрема асиметрія очних щілин, або, «випинання» очей тощо. Він постійно розглядає себе в дзеркалі, знаходячи у власному образі підтвердження «обґрунтованості» невідступних страхів.

Як правило, невдоволення своїми рисами обличчя або фігурою виникає епізодично, після якихось реплік однолітків або дорослих. Але в окремих випадках таке невдоволення присутнє постійно, коли підлітка постійно дразнять у школі чи у дворі. В результаті виникає своєрідна патологія, коли утворюються стійкі уявлення про власну фізичну недосконалість, а найболючіше в цій ситуації проявляється у випадках, коли люди, чия думка важлива для підлітка, акцентують увагу на його явних або уявних недоліках. Страждаючи цією патологією постійно відчують страх, що оточуючі постійно зосереджені на їхньому обговоренні та насміхаються над ними.

Однією з найбільш розповсюджених патологій підліткового віку, пов'язаних з хворобливим переживанням власної зовнішності, є *дисморфобія*. Дисморфобія (з грецької – «нав'язливий страх тілесної деформації») – це форма психологічного розладу, що характеризується нав'язливими переконаннями людини про наявність у неї якогось дефекту зовнішності, уявного або перебільшеного. Це нав'язливий страх невротичного характеру, пов'язаного з реальними або вигаданими фізичними вадами.

Даний розлад властивий підлітковому і юнацькому віку від 13 до 20 років, при чому понад 80% випадків припадає на період статевого дозрівання. Вікова категорія хворих дисморфобією не випадково включає в себе підлітків. На думку більшості авторів, широке поширення дисморфобії, в підлітковому і юнацькому віці визначається самою специфікою цього вікового етапу, коли загострюється увага до своїх зовнішніх даних (так само, як і до думки про них оточуючих).

«КОНСТРУКТИВНИЙ МАЛЮНОК ЛЮДИНИ»

Психографічний тест «Конструктивний малюнок людини з геометричних форм» Олександра Лібіна дозволяє визначити психотип та базові ментальні процеси особистості (Либін А., 2008). Методика в єдиному тестовому завданні об'єднує проєктивний малюнок фігури людини з неусвідомленим уподобанням основних геометричних форм. Вона використовується в консультативній та дослідницькій діяльності як засіб комплексної психодіагностики, починаючи з 6-7 річного віку.

Особливість завдання тесту полягає в зображенні фігури людини з простих геометричних форм – трикутника, кола, квадрата. В процесі тестування необхідно намалювати або сконструювати фігуру людини з десяти елементів, використовуючи в різних комбінаціях тільки ці геометричні форми.

Своєрідність виконаних за допомогою психографічного тесту малюнків відрізняється чіткістю, виразністю та індивідуальністю. Надання переваги певним геометричним формам є одним з основних механізмів, де співвідносяться семантика геометричних форм, особливості конструювання і манера зображення малюнка людини з індивідуальними особливостями автора зображення.

В особливостях вибору геометричних форм і характерному способі конструювання зображення, зробленого під впливом неусвідомлюваних вражень і асоціацій, відображаються важливі характеристики індивідуальності. Зокрема, функціональні, або одномоментні, стани автора малюнка, а також його стійкі особистісні риси, обумовлені психофізіологічними, психологічними і соціальними факторами.

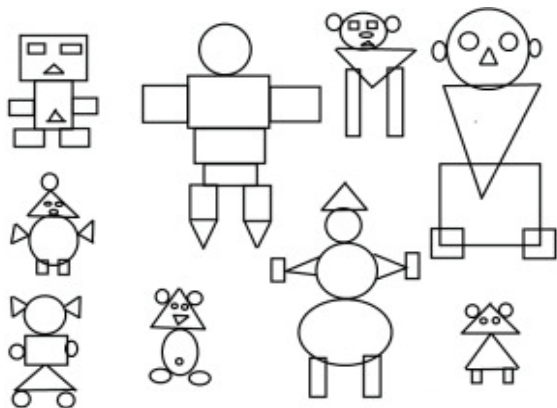
Інтерпретація тесту заснована на тому, що геометричні фігури, які використовуються в малюнках, різняться за семантикою. Трикутник зазвичай відносять до «гострої», «наступальної» фігури, пов'язаної з чоловічим началом. Круг – фігура обтічна, більш співзвучна зі співчуттям, м'якістю, округлістю, жіночністю. З елементів квадратної форми будувати щонебудь легше, ніж з інших, тому квадрат, прямокутник інтерпретується як специфічно технічна конструктивна фігура, «технічний модуль».

Інструкція. Візьміть олівець і стандартний аркуш паперу, складений вчетверо. Кожне з отриманих для малювання чотирьох полів

пронумеруйте в правому верхньому куті. А тепер спробуйте намалювати фігуру людини із десяти елементів, серед яких можуть бути тільки трикутники, кола і квадрати.

У випадку необхідності ви можете збільшувати або зменшувати ці елементи (геометричні фігури), накладати один на одного. Важливим є те, щоб всі ці елементи були присутні в зображенні людини, а загальна кількість використаних фігур дорівнювала десяти. Якщо ви намалювали більшу кількість фігур, то зайві треба закреслити. При недостатній кількості фігур (менше десяти) домалювати їх. Намагайтеся малювати швидко і без виправлень, ні про що не замислюючись.

Виконайте спочатку один малюнок, потім другий, і нарешті третій. Для отримання надійних результатів кожен новий малюнок необхідно виконувати начеб наново, не дивлячись, на попередній і не намагаючись згадати його зміст.

Обробка результатів

Результати обробляються таким чином: підраховується кількість використаних у зображенні трикутників, кіл та квадратів (за кожним малюнком окремо) і результат записується у вигляді тризначного числа, де:

- сотні означають кількість трикутників;
- десятки – кількість кіл;
- одиниці – кількість квадратів.

Ці тризначні числа складають так звану «формулу малюнка». У відповідності до неї малюнок досліджуваного відноситься до певного типу і підтипу.

Інтерпретація. Слід пам'ятати, що прояв тих чи інших властивостей залежить від рівня психічного розвитку. При високому рівні розвитку зазначені риси розвинені і реалізуються у повсякденному житті. А у випадку дисгармонійної особистості, низького рівня розвитку ці якості перетворюються в імпульсивність, занижений самоконтроль, агресивні висловлювання і вчинки.

I тип (домінування трикутника) «організатор»: ведучий, владний, рішучий, діяльний, імпульсивний, організуючий, легко адаптується в соціальній сфері, відповідальний, вимагає визнання і уваги. Формули малюнків: 811, 712, 721, 613, 622, 631.

Люди цього типу легко адаптуються у соціальній сфері. Вони схильні до організаторської діяльності, часто володіють даром хороших оповідачів, який базується на високому рівні мовного розвитку. Прагнуть до домінування над іншими. Ті, хто усвідомлює цю властивість і має розвинений рівень самоконтролю, намагається тримати себе у певних рамках.

Цей тип відрізняє виражена потреба в активних діях. При оцінці як успіхів, так і невдач вони схильні до перебільшення. Зустрічаючи перешкоди, стають вкрай збудливими. У відносинах з іншими схильні займати позицію лідера. У напружених міжособистісних ситуаціях переважає стратегія суперництва.

Вимагають визнання, прагнуть звернути на себе увагу оточуючих. Усіляко намагаються виправдати виявлену до них довіру. Вважають себе відповідальними за багато справ і демонструють це перед іншими. У крайніх випадках схильні до гіпертрофованої відповідальності, яка переходить у демонстративне самокатування або підвищену вимогливість до оточуючих. Підвладні хвилинному настроєві, імпульсивні у прийнятті рішень.

II тип (перевага трикутника) – «стараний»: стриманий, виконавський, пунктуальний, педантичний, вимогливий до себе та інших, схильний до сумнівів і різких змін в емоційному стані під впливом зовнішніх факторів. Формули малюнків: 514, 523, 532, 541.

Для даного типу притаманне прагнення досягти досконалості у справах. Мають високе почуття відповідальності. Вимогливі до себе та інших. У взаєминах досить педантичні, високо цінують справедливість, чуливі до щирості. Характеризуються багатьма рисами «організаторів», однак вагаються, приймаючи відповідальні рішення. У взаєминах відрізняються зайвою делікатністю, їм незручно відмовити у проханні.

Беруться за всі справи, часто переоцінюючи свої можливості. Впевнені, що можуть впоратися з будь-якою справою наодинці. Не перекладають частину своєї роботи на іншого, довіряючи лише собі. Впертість часто сприймається ними як відстоювання своїх принципів. Занадто інтенсивно переживають навіть незначні невдачі. Оточуючі вважають їх працовитими й вимогливими до себе. Цих же якостей вони очікують від інших. Можуть витримувати значні розумові навантаження, хоча висока інтенсивність роботи викликає роздрату-

вання. Не можуть швидко включатися в процес, бо їм необхідний тривалий підготовчий період.

III тип (без суттєвого домінування якоїсь з фігур) – «ініціатор»: натхнений, поривчастий, схильний до фантазування, нерідко відчуває відчуженість, в критичних міжособистісних ситуаціях замикається в собі, зовні демонструючи незворушність. Формули малюнків: 433, 343, 334.

Легко абстрагуються від реальності, прагнуть до оволодіння обраною предметною діяльністю незалежно від того, як складаються відносини з оточуючими. Почасти відчувають відчуженість, усвідомлюючи себе не такими, як усі. Знаходяться у полоні власних уявлень про світ, які часто бувають далекими від реальності. У скрутних ситуаціях схильні до фантазування. Досить легко встановлюють контакти з оточуючими та вміють зберігати з ними певну дистанцію. У критичних міжособистісних ситуаціях замикаються в собі, зовні демонструючи незворушність.

Відрізняються різноманітністю здібностей, починаючи від уміння описувати пережиті події і закінчуючи малюванням, рукоділлям. Схильні до діяльності, що вимагає добре розвинених навичок тонкої моторики. Не полюбують рутинних занять, від нудної і монотонної роботи впадають у пригнічений стан. Зміна діяльності, нові можливості їх надихають.

IV тип (домінування кола) – «емотивний»: вразливий, обережний, душевний, співпереживаючий, чутливий в емоційному плані, характеризується підвищеною сприйнятливостю до оцінки себе та своєї діяльності зі сторони інших. Формули малюнків: 181, 271, 172, 361, 262, 163.

Співчутливі до інших, емоційно переживають драматичні сцени навіть в кінофільмах. Важкі життєві обставини можуть їх надовго вибити з колії. Піклуючись про інших, схильні витрачати занадто багато сил і енергії, що почасти ускладнює реалізацію їх власних інтересів і здібностей.

Відрізняються підвищеною готовністю до спонтанного вираження емоцій та імпульсивних вчинків. Чутливі до найтонших нюансів взаємин, болісно переживають конфлікти. Відрізняються стійкістю переживань, тривалий час знаходяться під враженням подій, в яких їм довелося брати участь. Товариські і невимушені в контактах з оточуючими, прагнуть до дотримання прийнятих у групі норм поведінки. Характеризуються підвищеною чутливістю до оцінки себе та своєї діяльності з боку інших.

V тип (перевага кола) – «інтуїтивний»: природний, прямодушний, емоційно лабільний, недовірливий, невпевнений у собі, схильний до критичної оцінки себе, прагне постійно

контролювати обставини, щоб уникнути стресових ситуацій, не любить будь-яких обмежень. Формули малюнків: 451, 352, 253, 154.

Відзначаються високою чутливістю нервової системи та її швидкою виснажливостю, емоційною неврівноваженістю. Ефективніше працюють, маючи можливість змінювати один різновид діяльності на інший, чутливі до усього нового.

Схильні до переживань з приводу можливого несприятливого розвитку подій. Діють по першому спонуканню або довго не можуть на що-небудь зважитися взагалі. Їх нерішучість є наслідком труднощів у швидкій переробці великого обсягу інформації, що надходить. Вони намагаються охопити неосяжне і досягнути неможливе. Це призводить до складнощів у вираженні своїх думок і почуттів.

Прямодушні, їх слова часто випереджають думки, а звичка «говорити правду в очі» призводить до ускладнень у взаєминах. У колективі виробляють власні норми поведінки і дотримуються їх, спроможні грати роль неформального лідера. Реалізувати цю потребу може завадити невпевненість у собі, яка породжується побоюванням виглядати смішним в очах оточуючих. Дискомфортний стан виникає через внутрішнє протиріччя «все розумію, але нічого не можу з собою вдіяти».

Схильні до самоаналізу, до критичної оцінки власних вчинків і переживань. Разом з тим їхня точка зору досить важко коригується іншими. Воліють постійно контролювати обставини, щоб уникнути стресових ситуацій. Волелюбні, бурхливо реагують на будь-які обмеження. Фізично не переносять безладу, саме через це конфліктують з оточуючими. Невпевнені в собі і потребують підбадьорювання.

VI тип (без суттєвого домінування якоїсь з фігур) – «незалежний»: збудливий, наполегливий, незалежний, різкий, активність і ефективність його роботи зростає при збільшенні напруженості, важко сприймає критику, обережний у встановленні довірливих відносин. Формули малюнків: 442, 424, 244.

Характеризуються багатою уявою і просторовим баченням. Залучені в різні види технічної, художньої чи інтелектуальної творчості. Найчастіше інтровертовані, живуть власними нормами. Стійкі до тиску з боку соціального оточення. Емоційно збудливі, одержимі оригінальними ідеями. Активність і ефективність їх роботи зростає при збільшенні напруженості. Несприятливі обставини їх мобілізують.

Здатні розмірковувати і діяти незалежно. Уміють відстоювати власну точку зору, не бажають визнавати свої помилки. Бурхливо реагують на зауваження оточуючих, агресивно сприймають критику. Не квапляться проявляти ініціативу при встановленні контактів. Переживання намагаються приховувати від

оточуючих, проявляючи невластиву їм жвавість. Прагнуть до створення довірливих стосунків, але дуже обережні. Сталі зв'язки з іншими людьми відзначаються глибиною і тривалістю.

VII тип (перевага квадрата) – «комунікативний»: войовничий, виверткий, мінливий, має високу самооцінку, впевнений у собі. Формули малюнків: 415, 325, 235, 145.

Розгальмовані в поведінці й спілкуванні. Безпосередні у соціальних стосунках. Легко втягуються в ситуацію і так само легко з неї виходять. Бурхливо реагують на події, що відбуваються. За хвилинним поривом погоджуються брати участь у справах, які заважають здійснити раніше намічені цілі. Не переймаються у незручних і конфліктних ситуаціях.

Вміють швидко реагувати в незнайомому оточенні, проте схильні робити поспішні висновки. Часто-густо кидають розпочату справу, не доводячи її до кінця. Успішніші за такої організації діяльності, коли є можливість перемикатися з однієї справи на іншу. Мають високу самооцінку, впевнені в собі.

VIII тип (домінування квадрата) «самодостатній»: витривалий, розмірковуючий, стабільний, врівноважений, відповідальний, проявляє вимогливість до себе та інших, розраховує тільки на свої сили. Формули малюнків: 118, 127, 217, 316, 226, 136.

Емоційно стабільні. Поведінка характеризується тенденціями, протилежними емотивному типу. У більшості випадків володіють собою і послідовно дотримуються певних правил. Уникають спілкування з тими, хто не вміє приховувати своїх почуттів. Надають перевагу цілеспрямованим бесідам. Перш ніж зав'язати знайомство, намагаються краще придивитися до партнера. Чутливість до переживань інших людей трохи занижена через захоплення предметною (діловою) стороною спілкування. Демонструють вимогливість до себе та інших. Схильні замикатися в колі власних проблем.

Володіють розвиненим самоконтролем. Вважають себе, а не обставини, відповідальними за власні успіхи і невдачі. Більше тяжіють до індивідуальної роботи. У колективі займаються організацією процесу предметної діяльності.

«ДЕРЕВО ЗДОРОВ'Я»

У психології першочергове значення для оцінки здоров'я має усвідомлення свого стану,

тобто суб'єктивна картина здоров'я. Внутрішня картина здоров'я – це усвідомлення своїх біологічних ресурсів, своїх можливостей, бажань, потреб на різних рівнях, ступенів їхнього задоволення, механізмів захисту, а також своїх здібностей, свого призначення.

На основі критеріїв міри адекватності/неадекватності ставлення до здоров'я виокремлюють наступні характеристики позитивної «внутрішньої картини здоров'я»:

- на *сенситивному рівні* – відчуття бадьорості, здатності до активності, енергійність, відсутність відчуття дискомфорту чи болю;

- на *емоційному рівні* – насолода здоров'ям і відчуттям наявності енергетичного резерву, оптимальний рівень тривожності за своє здоров'я, адекватна самооцінка здоров'я;

- на *когнітивному рівні* – висока міра поінформованості й компетентності у сфері здоров'я, знання критеріїв здоров'я і «здорової поведінки», основних саногенних чинників і чинників ризику, розуміння ролі здоров'я для життя людини;

- на *ціннісно-мотиваційному рівні* – пріоритетність здоров'я в індивідуальній системі цінностей, високий рівень внутрішньої мотивації до здорового стилю життя, домінування бажання «бути здоровим» (на відміну від «не хворіти»), установка на активне ставлення до здоров'я.

На думку багатьох авторів, для вивчення «внутрішньої картини здоров'я» найбільш відповідає тест «Дерево» (Коцан І., Ложкін Г., Мушкевич М., 2011). У даній модифікації обстежуваним пропонують намалювати «Дерево здоров'я», а потім повторити наосліп малюнок на звороті аркуша. Останній малюнок дає змогу виявити конфліктні й мотиваційні аспекти, що перешкоджають веденню здорового способу життя.

Мета – виявлення індивідуально-типологічних особливостей внутрішньої картини здоров'я обстежуваного.

Обладнання: аркуш паперу А4; олівець або ручка.

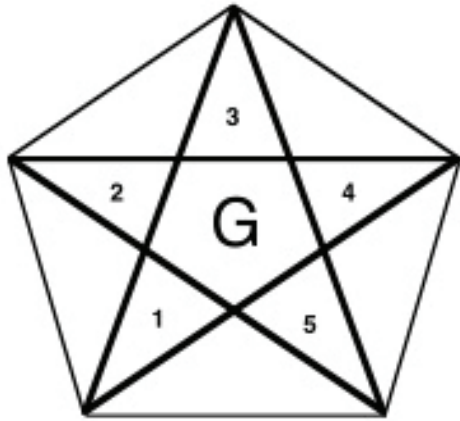
Інструкція: «Намалюйте, будь ласка, на аркуші паперу ваше власне «Дерево здоров'я». Ви можете намалювати будь-яке дерево, яке вважаєте за потрібне. Виконайте це ручкою чи олівцем».

Далі на звороті аркуша пропонується зобразити «Дерево здоров'я» із заплученими очима.

Інтерпретація результатів проводиться за допомогою пентаграми Гінгера.

Французький психотерапевт Серж Гінгер (Serge Ginger) знайшов символічний образ, який міг би наочно представити той багатомірний підхід до людини, який є властивий «ге-

штальту» (нім. *gestalt* – фігура, образ, цілісність). Таким образом стала пентаграма у вигляді зірки, яка зображує людину в традиції, що сягає Піфагора і спрощено представлена в малюнку Леонардо да Вінчі.

С. Гінгер позначив на пентаграмі п'ять вимірів людської діяльності, які розглядаються ґештальт-підходом:

- 1) *фізичний вимір* (тіло, сенсорика, моторика, сексуальність);
- 2) *афективний вимір* («серце», почуття, любовні стосунки, інша людина);
- 3) *раціональний вимір* (обидві півкулі головного мозку: думки, творча уява)
- 4) *соціальний вимір* (стосунки з іншою людиною, культурне оточення);
- 5) *духовний вимір* (місце і значення людини в оточуючому космосі та глобальній екосистемі).

У центр зірки він поставив букву G – перша буква слова «ґештальт», яка символізує взаємозв'язок цих п'яти основних вимірів. Порядок розташування вимірів також є недовільним. Вибір послідовності їх розташування С.Гінгер пояснює так: «В моїй схемі людина стоїть на двох ногах, фізичній та метафізичній, які забезпечують «якоріння» на Землі та в світі. Я помістив метафізичний та духовний виміри до землі, а не на чолі пентаграми з тим, щоби підкреслити, що для мене тут мова не йде про якусь трансцендентну силу, а про фундаментальну, кореневу, іманентно притаманну людині складову. Дві руки дозволяють їй вступити в стосунки з іншою людиною чи іншими людьми. Причому ліва рука (з боку серця) пов'язується з афективними стосунками, а права (більш активна) – з соціальними. Відмітимо, що ліва частина пентаграми має відношення до внутрішнього життя людини (її тіло, серце, голова), тоді як права частина має відношення до її найближчого (соціального) чи глобального (космічного) оточуючого середовища. Немає сумнівів, – пише С. Гінгер, – що моя поведінка обумовлена всіма цими п'ятьма вимірами: моїм організмом та моїми

відчуттями, моїми бажаннями та стосунками, моїми думками та рішеннями, а також, частково, оточуючим соціальним середовищем; вона також залежить від життя всього Всесвіту, від клімату, пори року, обертання Землі та сонячного світла, не кажучи вже про колективне несвідоме та Бога» (Гінгер С., Гінгер А., 2016).

Таким чином, пентаграма може стати робочим функціональним інструментом практичного психолога, який можна використовувати як для діагностики, так і для вибору форми роботи з будь-якими ситуаціями.

Обробка результатів. Згадану пентаграму будують у малюнку обстежуваного таким чином:

- розміщують найбільш віддалені п'ять точок намальованого дерева;
- знайдені точки сполучають прямими, щоб утворилася зірка;
- утворені вершини променів зірки з'єднують прямими лініями.

Одержана таким чином зірка показує, як організуються згадані виміри людської діяльності у внутрішній картині здоров'я обстежуваного, яку площину вони займають у зробленому малюнку, як співвідносяться один з одним, який із вимірів переважає, а який займає скромне місце. За бажанням дослідника, ці співвідношення можна виразити в числах, обчисливши площу трикутників, які утворюють промені зірки.

С. Гінгер та А. Гінгер зазначають, якщо переміщуватися від одного кінця пентаграми до другого за годинниковою стрілкою, то можна послідовно пройти через:

- 1) ставлення до свого тіла, куди включено лише один індивід (самотність);
- 2) афективні стосунки з коханою людиною (пара);
- 3) інтелектуальні зв'язки (з кількома людьми);
- 4) ширші соціальні зв'язки з групами людей (товариства);
- 5) приналежність до Всесвіту через поступове розширення зв'язків.

Тому людина протягом життя повинна намагатися підтримувати рівновагу між часовими періодами, які охоплюють:

- стосунки індивіда із самим собою (розмірковування, читання, медитація);
- стосунки двох (дружба, любов, сексуальність);
- групові стосунки (під час навчання, на роботі, у культурі);
- стосунки із суспільством (економіка, політика);
- стосунки зі світом (екологія, філософія, духовність, релігія).

Аналогічні явища констатують і стосовно психологічного консультування як стратегій

допомоги. Одержаний після з'єднання променів зірки п'ятикутник ілюструє це положення. Консультант, котрий володіє певним репертуаром впливів, повинен визначитися, які впливи слід застосувати до конкретного клієнта яка ймовірність успіху.

Описана методика полегшує цей процес, роблячи його наочним, і дає змогу зробити вибір на користь того чи іншого методу консультування. Більше того, із допомогою наведеного тесту можна розробляти індивідуальні оздоровчі програми й коригувати їх залежно від змін клієнта.

Структура пентаграми дозволяє також будувати бесіду, збирати анамнез, виходячи з п'яти сфер (Булатеви́ч Н., 2017).

Під час з'ясування причини звернення клієнта та збору скарг, пентаграму можна використовувати для аналізу отриманих під час бесіди даних та подальшим визначенням тієї сфери, до якої належить проблема. Так, батьки можуть скаржитись, розповідаючи про невпевнену поведінку дитини в школі (соціальна сфера), складнощі у виборі майбутньої професії дитиною (духовна сфера), неохайний почерк (фізична сфера), проблеми зі засинанням та нічні кошмари (емоційна сфера), неухильність у школі та при виконанні домашніх завдань (інтелектуальна сфера). Головна задача – «зустрітись» з дитиною, почути її та батьків, зрозуміти як вони бачать свою дитину та ситуацію з якою звернулися.

Слід враховувати, що на даному етапі психолог отримує не об'єктивну картину ситуації, а її суб'єктивне сприймання клієнтом. Звідси має бути розуміння, що наявність певної скарги не завжди означає, що в дитини є відповідна проблема. Так, батьки можуть скаржитись на низький рівень шкільної успішності, проте ця скарга викликана завищеними очікуваннями.

Бувають інші випадки, коли за скаргою, яка знаходиться в одній сфері стоїть проблема з іншої сфери. Так, батьки можуть розцінювати неуспішність дитини в школі як наслідок ліні (духовна сфера), а причиною може бути або порушення в розумовому розвитку (інтелектуальна сфера), або погані стосунки з учителем (соціальна сфера), або справді зниження рівня навчальної мотивації (духовна сфера). Частими в консультативній практиці дитячого психолога є скарги на неухильність дитини (інтелектуальна сфера), або на неслухняність (соціальна сфера) проте за ними може стояти просто незнання батьками вікових норм.

Вислуховуючи скарги клієнта та рухаючись у напрямку формулювання запиту та розуміння причин труднощі клієнта, слід звернути увагу на ті фактори розвитку, які можуть лежати в основі труднощів. Аналізуючи фактори розвитку

та оцінюючи їх вклад у проблему можна класифікувати їх за допомогою пентаграми:

- Особливості сепарації дитини від дорослого протягом всього періоду дитинства і особливо під час вікових криз (*афективний вимір пентаграми*). На даний фактор звертають увагу більшість дослідників, які займаються темою вивчення дитячо-батьківських стосунків. Слід звернути увагу на те, що цей фактор розвитку має два полюси: *злиття – сепарація*.

Включеність, злиття з дитиною є важливим в перший рік життя, і є умовою успішної сепарації.

- Егоцентризм дитини (*когнітивний вимір пентаграми*), який поряд з невмінням оцінити життєві ситуації зі сторони змушують дитину почуватися винною за все, що відбувається з нею (наприклад, я винний в тому, що мої батьки розлучаються).

- Інтроєкти (*когнітивний та афективний виміри пентаграми*), які по суті є тими посланнями про самого себе почутими від значущих близьких, вбудованими в самооцінку дитини. Бувають випадки, що скарга, з якою звертаються батьки є результатом інтроєкту (наприклад, невпевненість у собі може бути результатом інтроєктованого послання від батьків «в тебе не вийде»).

- Особливості задоволення потреб та саморегуляції організму (*тілесний, афективний виміри пентаграми*). Будь-яка поведінка дитини є результатом руху для задоволення життєво важливих потреб (фізичних, емоційних, духовних).

- Можливості для прояву широкого спектру емоцій (*афективний вимір пентаграми*).

Правила та обмеження (*соціальний вимір пентаграми*) є важливим фактором розвитку. Правила мають бути в житті кожної дитини. Труднощі виникають у тих випадках, коли їх замало або забагато.

Культурне середовище та соціальні системи, з якими взаємодіє та в яких перебуває дитина (*соціальний та духовний виміри пентаграми*).

Використання пентаграми Гінгера допомагає вивчати складнощі розвитку дитини в різних сферах:

- 1) *інтелектуальний*: проблеми пов'язані з розумовим розвитком: шкільна неуспішність, погана пам'ять, порушення уваги, складності в розумінні учбового матеріалу тощо;

- 2) *соціальний*: поведінкові проблеми (грубість, брехливість, демонстративність, агресивність), антисоціальна поведінка (вандалізм, крадіжки); проблеми спілкування (замкненість, домагання на лідерство, підвищена схильність до образ, невміння постояти за себе, пасивність, сором'язливість);

3) *фізичний*: неврологічні проблеми (тики, нав'язливі рухи, енурез, підвищена втомлюваність, порушення сну, головні болі), вибір руки для письма (право/ліворукість);

4) *духовна сфера*: відсутність цілеспрямованості, проблеми вибору (наприклад, професії);

5) *афективний* включає емоційні та особистісні проблеми: знижений настрій, підвищена збудливість, часта зміна настроїв, страхи, дратівливість, депресія, переживання втрати (горя, травми), тривожність.

«Я В ІНТЕРНЕТІ»

Проективна методика «Я в інтернеті» (Камінська О., 2016) дозволяє віднести отримані характеристики до однієї з трьох категорій: відсутність інтернет-залежності, схильність до появи інтернет-залежності, сформована та прогресуюча інтернет-залежність. Віковий діапазон досліджуваних – старші підлітки та дорослі.

Відсутність інтернет-залежності свідчить про наявність конструктивних установок щодо інтернету, сприйняття його як інформаційної технології, що не займає місця в системі цінностей особистості.

Схильність до появи інтернет-залежності характеризується наявністю передумов виникнення залежності, надаванням інтернету особливої ваги та розгляду його як однієї з важливих частин життя особистості.

Сформована та прогресуюча інтернет-залежність свідчить про сприйняття мережі інтернет як найвищої цінності, що призводить до зміни спрямованості особистості з реального життя на віртуальне середовище.

Діагностика може бути здійснена як в індивідуальній, так і в груповій формі. При індивідуальному обстеженні дослідник має можливість спостерігати за процесом виконання завдання, відслідковувати, з яких елементів респондент починає малюнок, які елементи стирає та перемальовує, на малювання яких деталей витрачає найбільше часу. Також при такій формі роботи зручніше задавати обстежуваному додаткові питання, що стосуються малюнка, оскільки перебуваючи на одинці з дослідником респондент комфортніше себе почуває та не думає про те, як його висловлювання та малюнок оцінять інші члени групи. При використанні групової форми роботи слід розсадити опитуваних так,

щоб вони не заважали один одному та не коментували малюнки сусіда.

Інструкція: Намалюйте малюнок на тему «Я в інтернеті», підключивши вашу фантазію. Використовуйте будь-які образи, які спадають вам на думку.

Інтерпретація

Орієнтація в завданні. Здатність до критичної оцінки малюнка при проханні розкритикувати його – критерій збереженого контакту з реальністю.

Вибачення за малюнок – недостатня впевненість.

Під час малювання зменшуються темп і продуктивність – швидке виснаження.

Підкреслена ліва частина малюнка – ідентифікація з жіночою статтю.

Завзято малює, незважаючи на труднощі – хороший прогноз, енергійність.

Опір, відмова від малювання – приховування проблем, небажання розкритися.

Загальний вигляд. Малюнок, розташований на краю аркуша, – генералізоване відчуття невпевненості, небезпеки, часто пов'язане з певним значенням: права сторона – майбутнє, ліва – минуле; вказує на специфіку переживань: ліва сторона – емоційні, права – інтелектуальні.

Перспектива. Перспектива «над суб'єктом» (погляд знизу вгору) – почуття, що суб'єкт знехтуваний, відсторонений або відчуває потребу в домашньому вогнищі, яке вважає недоступним, недосяжним.

Малюнок, зображений вдалині, символізує бажання віддалитись від конвенційного суспільства, почуття ізоляції, знехтування, тенденція відмежуватися від оточення, бажання не визнати цей малюнок або те, що він символізує.

Ознаки «втрати перспективи» – сигналізує про складнощі інтегрування, страх перед майбутнім (якщо вертикальна бічна лінія знаходиться праворуч) або бажання забути минуле (лінія зліва). Перспектива тривимірна, суб'єкт малює чотири окремі стіни – надмірна заклопотаність думкою оточуючих про себе.

Розміщення малюнка. Розміщення малюнка над центром аркуша – чим вище малюнок над центром, тим більша ймовірність, що:

- випробуваний відчуває тягар боротьби й недосяжність мети;
- випробуваний прагне знайти задоволення у фантазіях (внутрішня напруженість);
- випробуваний схильний триматися осторонь.

Розміщення малюнка точно в центрі аркуша – незахищеність і ригідність (прямолинійність). Потреба контролю заради збереження психічної рівноваги.

Розміщення малюнка нижче центру аркуша – чим нижче малюнок щодо центру аркуша, тим більш ймовірно, що:

- суб'єкт відчуває себе незручно, і це створює в нього депресивний настрій;
- суб'єкт відчуває себе обмеженим, скутим реальністю.

Розміщення малюнка в лівій стороні аркуша – акцентування на минулому, імпульсивність.

Розміщення малюнка в лівому верхньому куті аркуша – схильність уникати нових переживань, прагнення втечі в минуле або заглиблення у фантазії.

Розміщення малюнка на правій половині аркуша – суб'єкт схильний шукати насолоду в інтелектуальних сферах; контрольована поведінка; акцентування майбутнього.

Малюнок виходить за лівий край аркуша – фіксація на минулому й страх перед майбутнім; надмірна заклопотаність переживаннями.

Вихід за правий край аркуша – бажання «втекти» в майбутнє, щоб позбутися минулого; страх перед відкриттям переживань; прагнення зберегти жорсткий контроль над ситуацією.

Вихід за верхній край аркуша – фіксування на мисленні й фантазії як на джерелі насолоди, яких випробуваний не відчуває в реальному житті.

Образ людини. Голова – сфера інтелекту (контролю), уяви.

Велика голова – неусвідомлене підкреслення значення мислення в діяльності людини.

Маленька голова – переживання інтелектуальної неадекватності.

Нечітко намальована голова – сором'язливість, боязкість. Голова зображується в останню чергу – внутрішній конфлікт.

Шия – орган, який символізує зв'язок між сферою контролю (головою) і сферою потягів (тілом). Таким чином, це ознака їх координації.

Підкреслена шия – потреба в захисному інтелектуальному контролі.

Дуже велика шия – усвідомлення тілесних імпульсів, намагання їх контролювати.

Довга тонка шия – гальмування, регресія.

Товста коротка шия – поступки своїм слабостям і бажанням, імпульсивність.

Плечі, їх розміри – ознака фізичної сили або потреби у владі.

Плечі надмірно великі – відчуття великої сили або стурбованості силою і владою.

Плечі невеликі – відчуття малоцінності, нікчемності.

Плечі дуже незграбні – ознака надмірної обережності, захисту.

Плечі похилі – зневіра, відчай, відчуття провини, недостатня активність. Плечі широкі – сильні тілесні імпульси.

Тулуб – символізує мужність. Тулуб квадратний – мужність.

Тулуб занадто великий – наявність незадоволених, усвідомлюваних суб'єктом потреб.

Тулуб занадто маленький – почуття приниження, малоцінності.

Обличчя – це сенсорний контакт із дійсністю.

Обличчя підкреслене – сильна заклопотаність стосунками з іншими, своїм зовнішнім виглядом.

Підборіддя занадто підкреслене – потреба домінувати.

Підборіддя занадто велике – компенсація відчуття слабкості й нерішучості.

Вуха занадто підкреслені – особлива чутливість до критики.

Вуха маленькі – прагнення не сприймати ніякої критики, заглушити її.

Очі закриті або заховані під капелюхом – прагнення уникати неприємних візуальних впливів.

Очі зображені як порожні зіниці – прагнення уникати візуальних стимулів, ворожість.

Очі виражені – грубість, черствість. Очі маленькі – заглибленість у себе. Підведені очі – грубість, черствість.

Довгі вії – кокетливість, схильність зваблювати, спокушати, демонструвати себе.

Повні губи на обличчі чоловіка – жіночність.

Рот клоуна – вимушена привітність, неадекватні почуття. Рот запалий – пасивність.

Ніс широкий, з горбинкою – зневажливі установки, тенденція до іронії у межах соціальних стереотипів.

Ніздрі роздуті – примітивна агресія. Зуби чітко намальовані – агресивність.

Обличчя неясне, тьмяне – боязливість, сором'язливість.

Обличчя схоже на маску – обережність, можливі почуття деперсоналізації і відчуженості.

Брови припідняті – презирство, витонченість сприйняття.

Волосся. Ознака мужності (хоробрості, сили, зрілості й прагнення до неї).

Волосся сильно заштриховане – тривога, пов'язана з мисленням або уявою.

Волосся не заштриховане, не зафарбоване, обрамляє голову – суб'єктом управляють ворожі почуття.

Кінцівки. Руки – знаряддя досконалішого й чуйнішого пристосування до оточення, головним чином у міжособистісних стосунках.

Широкі руки (розмах рук) – інтенсивне прагнення до дії.

Руки ширші в долоні або біля плеча – недостатній контроль дій та імпульсивність.

Руки не прикріплені до тулуба, витягнуті в сторони – дії чи вчинки суб'єкта вийшли з-під контролю.

Руки схрещені на грудях – ворожо-недовірлива установка.

Руки за спиною – небажання поступатися, йти на компроміси (навіть з друзями). Схильність контролювати прояви агресивних, ворожих потягів.

Руки довгі й м'язисті – суб'єкт потребує фізичної сили, спритності, хоробрості як компенсації.

Руки занадто довгі – надмірно амбітні прагнення.

Руки розслаблені й гнучкі – хороша пристосованість у міжособистісних стосунках.

Руки напружені й притиснуті до тіла – неповороткість, ригідність. Руки дуже короткі – відсутність прагнень, почуття неадекватності.

Руки занадто великі – сильна потреба в кращій пристосованості в соціальних стосунках.

Відсутність рук – почуття неадекватності при високому інтелекті. Деформація або акцентування руки або ноги на лівій стороні – соціально-рольовий конфлікт.

Руки зображені близько до тіла – напруга. Великі руки і ноги в чоловіка – грубість, черствість. Руки і ноги що звужуються – жіночність.

Руки довгі – бажання чогось досягти.

Руки довгі й слабкі – залежність, нерішучість, потреба в опіці.

Руки повернені в сторони, дістають щось – залежність, бажання любові, прихильності.

Руки сильні – агресивність, енергійність.

Руки тонкі, слабкі – відчуття неосязності цілі. Рука як боксерська рукавичка – витіснена агресія.

Руки за спиною або в кишенях – почуття провини, невпевненість у собі. Руки нечітко намальовані – брак самовпевненості в діяльності і соціальних стосунках.

Руки великі – компенсація слабкості й провини.

Руки відсутні в жіночій фігурі – материнська фігура сприймається як нелюбляча, що відкидає, не підтримує.

Пальці відокремлені (обрубані) – витіснена агресія, замкнутість. Великі пальці – грубість, черствість, агресія.

Пальців більше п'яти – агресивність, амбіції. Пальці без долонь – грубість, черствість, агресія. Пальців менше п'яти – залежність, безсилля.

Пальці довгі – прихована агресія.

Пальці стиснуті в кулаки – бунтарство, протест. Кулаки притиснуті до тіла – витіснений протест.

Кулаки далеко від тіла – відкритий протест.

Пальці як цвяхи (шипи) – ворожість.

Пальці одновимірні, обведені петлею – свідоме пригнічення агресивного почуття.

Ноги непропорційно довгі – сильна потреба в незалежності й прагнення до неї.

Ноги дуже короткі – відчуття фізичної або психологічної незручності. Малюнок початий із ступнів і ніг – боязливість.

Ступні не зображені – замкнутість, боязкість.

Ноги широко розставлені – відверта зневага (непоко́ра, ігнорування або незахищеність).

Ноги неоднакових розмірів – амбівалентність у прагненні до незалежності.

Ноги відсутні – боязкість, замкненість. Ноги акцентовані – грубість, черствість.

Ступні – ознака рухливості (фізіологічної або психологічної) в міжособистісних стосунках.

Ступні непропорційно довгі – потреба в безпеці, прагнення демонструвати мужність.

Ступні непропорційно малі – скутість, залежність.

Поза. Обличчя зображене так, що видно потилицю, – тенденція до замкнутості.

Голова в профіль, тіло анфас – тривога, викликана соціальним оточенням і потребою в спілкуванні.

Людина, що сидить на краєчку стільця, – сильне бажання знайти вихід із ситуації, страх, самотність, підозра.

Людина, що біжить, – бажання втекти, сховатися від когось чи чогось. Людина, зображена з порушеннями симетрії (правої і лівої сторін), – відсутність особистої рівноваги.

Людина без певних частин тіла – вказує на відкидання, невизнання людини загалом або її частин (актуально або символічно зображених).

Абсолютний профіль – відчуженість, замкнутість і опозиційні тенденції.

Профіль подвійний – частини тіла дивляться в різні боки – сильна фрустрація, прагнення позбутися неприємної ситуації.

Робот замість людської фігури – деперсоналізація, відчуття зовнішнього контролю.

Фігура з паличок – ухилення і негативізм.

Клоун, карикатура – властиве підліткам відчуття неповноцінності.

Фон. Хмари – тривога, побоювання, депресія.

Паркан для опори, контур землі – незахищеність.

Фігура людини на вітрі – потреба в любові, прихильності, турботі й теплоті.

Лінія основи (землі) – незахищеність.

Зброя – агресивність.

Образ інтернету. Інтернет зображується в образі комп'ютера чи ноутбука – раціональне його сприйняття.

Інтернет в образі екрана монітору – найрозповсюдженіший образ. При аналізі установок особистості, що проявляються при використанні інтернету, важливо враховувати відстань, на якій знаходиться людина від нього. При цьому, чим більша відстань, тим незалежнішою відчуває себе особистість від інтернет-технологій. Коли ж образ людини зображується всередині інтернету – це свідчить про залежність.

Інтернет в образі екрана монітору, де зображені текстові символи, – сприйняття інтернету як способу отримання інформації.

Про схильність до виникнення інтернет-залежності у вигляді компульсивної навігації свідчить детально промальована область очей людини; фігура схилена до монітору, ніби стає його частиною; не промальована шия, що вказує на неузгодженість інтелектуальної сфери та самоконтролю.

Зображення на екрані монітору листа – сприйняття інтернету як способу підтримання контактів з іншими людьми, спілкування.

Про схильність до залежності від соціальних мереж свідчить те, що людина зображена в безпосередній близькості до монітору, ніби заглиблюючись у нього; руки людини звисають, що свідчить про втрату контролю, промальована область роту, що вказує на фрустровану потребу в спілкуванні.

Зображення на екрані монітору особи протилежної статі – сприйняття інтернету як способу встановлювати контакти з метою флірту, пошуку партнера. Цей образ також може свідчити про наявність кіберсексуальної залежності, якщо спостерігається промальовування в образі людини губ, грудей, області геніталій, та якщо людина зливається з монітором.

Зображення на екрані монітору ігрових персонажів – сприйняття інтернету як засобу, що дозволяє грати в комп'ютерні ігри.

Про залежність від комп'ютерних ігор свідчить чітке промальовування рук та пальців, їх збільшення в порівнянні з пропорціями тіла; привідкритий рот чи промальовані зуби вказують на переважання ігор агресивного, руйнівного спрямування, що є ознакою прихованої агресії суб'єкта.

Зображення на екрані монітору грошового знаку – сприйняття інтернету як засобу заробляння чи витрачання грошей.

Про схильність до залежності від азартних онлайн-ігор може свідчити товста, коротка шия, що вказує на те, що людина не контролює свої імпульси та бажання; похилі плечі – відсутність сил боротися із собою; руки відділені від тулуба – втрата контролю над ситуацією; монітор є рівним або більшим за величиною в порівнянні з образом людини.

Зображення людини всередині монітору.

Зображення людини всередині монітору, що ніби дивиться звідти – ознака інтернет-залежності, бажання змінити ситуацію, подолати залежність. Якщо при цьому вона впирається в екран монітору, це можна розцінювати як «крик про допомогу» – особистість готова до корекційної роботи та шукає моральної підтримки.

Зображення людини всередині монітору, що повернулася задом (видно її потилицю), – вказує на наявність інтернет-залежності та відсутність мотивації до змін. Людина використовує інтернет як засіб втечі від реальності, а весь оточуючий світ сприймає як ворожий та загрозливий.

Зображення людини всередині монітору, що повернута вбік – ознака інтернет-залежності, наявність залежності не усвідомлюється. Людина комфортніше почуває себе у віртуальній реальності та не хоче нічого змінювати. Однак інтернет-залежність лише починає формуватись та може бути скоригованою. При цьому, якщо людина повернута вліво – це свідчить про втечу у віртуальну реальність від подій, які сталися в минулому та пригнічують особистість. Якщо ж людина повернута вправо – заглиблення в інтернет-середовище через страх майбутнього.

Метафоричне зображення інтернету. Зображення інтернету у вигляді дротів, що обмотують людину – ознака залежності.

Дроти, що лежать поруч із людиною – особистість відчуває загрозу появи залежності.

Розірвані дроти чи мотузки – людина подолала свій потяг до інтернету, не дозволила розвинути залежності.

Людина всередині дроту (дріт у розрізі) – яскраве свідчення залежності, вказує на цілковиту поглиненість людини віртуальною реальністю.

Інтернет у вигляді віртуального світу, при цьому зображується місто, будинки, жителі в різних формах. При цьому, якщо людина малює себе в цьому віртуальному світі – це є свідченням залежності, якщо ж вона дивиться на нього збоку – залежність не сформована.

Інтернет зображується у вигляді павутини на комп'ютері – при поєднанні з понурою фігурою людини, що знаходиться від монітору на значній відстані – передбачає ставлення до інтернету з певною обережністю, недовірою до інформації, отриманої з нього, очікування негативних наслідків його використання. Якщо ж фігура людини пряма, промальовані очі та вуха – інтернет сприймається як засіб отримання необхідної інформації та встановлення зв'язків з іншими людьми.

Інтернет зображується у вигляді павутини, в якій заплуталась людина – ознака інтернет-

залежності. При цьому, якщо фігура згорблена, плечі опущені, а ноги не торкаються лінії опори – залежність виникла давно, прогресує та негативно впливає на всі сфери життя людини. Особистість відчуває безсилля, не має сил для боротьби.

Тип інтернет-залежності. За певними ознаками малюнку можна також визначити тип інтернет-залежності. Так, якщо промальовані губи, груди та область геніталій – людина страждає від кіберсексуальної залежності. Якщо промальований рот, вії, елементи одягу – сформована залежність від соціальних мереж. Якщо промальовані кармани чи гаманець – наявна залежність від азартних ігор чи шопоголізм. У разі, якщо промальовані очі та зменшена величина голови – спостерігається компульсивна навігація інтернетом. Про залежність від комп'ютерних ігор свідчать промальовані пальці та збільшені руки, тоді як ноги є непропорційно маленькими та не торкаються лінії опори.

Інтернет зображується як тварина – ознака залежності, якщо тварина є хижою, агресивною, має зуби, шипи, роги, кігті тощо. Особистість усвідомлює, що інтернет-залежність псує її життя, однак не має ресурсів для того, щоб відмовитись від певного роду діяльності в мережі.

Тварина зображена як страшна і загрозлива та в неї промальований або ж привідкритий рот – це може інтерпретуватись як ознака залежності від соціальних мереж.

Тварина страшна, має непропорційно малу голову, великі очі та тонкий, закритий рот – свідчення залежності від веб-серфінгу.

Тварина велика та агресивна, має промальовані статеві ознаки – це вказує на кіберсексуальну залежність.

Тварина зла, є персонажем фільму, мультфільму чи казки – ознака залежності від комп'ютерних ігор.

При інтерпретації важливий також розмір загрозливої тварини. Чим більшою вона є – тим більше людина відчуває себе залежною від інтернету. Про залежність можна говорити тоді, коли тварина є більшою, ніж зображена людина. Якщо тварина є більшою в декілька раз – залежність прогресує та захоплює людину. Якщо тварина однакового з людиною росту – це вказує на те, що формування залежності почалось недавно.

Приборкана тварина, що зображується як зла, однак така, що лежить біля ніг людини, – розцінюється як залежність, яку людині вдалося подолати.

Тварина менша за розміром порівняно з людиною, яка повернута до неї, та демонструє ознаки агресії (показує зуби, протягує кігтисту лапу тощо) розцінюється як страх щодо появи залежності, який зазвичай є неусвідомленим,

тобто особистість відчуває перші ознаки появи залежності та боїться її розвитку. Образ інтернету у вигляді безпечної, неагресивної тварини – вказує на його сприйняття як об'єкта, що не несе загрози. Зазвичай такий образ не супроводжується наявністю залежності.

Агресивна тварина нависає над людиною – особистість відчуває негативні наслідки взаємодії з інтернетом, страждає через захопленість ним.

Інтернет в образі тварини, що нападає на людину, – ознака залежності. Особистість бореться з імпульсивними потягами, прагне не допустити розвитку залежності, відчуває її негативний вплив на своє життя.

Людина гладить агресивну тварину – особистість відчуває певну загрозу виникнення залежності, однак впевнена в тому, що зможе з цим впоратися без сторонньої допомоги.

Людина обіймає агресивну тварину – особистість усвідомлює загрозу появи залежності, однак готова ризикнути, оскільки сприймає інтернет як засіб задоволення важливих потреб та не готова відмовитися від улюблених видів діяльності. Перебування в інтернеті викликає позитивні емоції, є сферою самореалізації.

Людина стоїть на певній відстані від тварини, не дивиться на неї – особистість прагне дистанціюватися від сфери інтернету. При цьому, якщо тварина дивиться на людину, повернута в її сторону – особистість, незважаючи на небажання занурюватися в інтернет, відчуває, що він її притягує, та боїться заглиблення у віртуальну реальність.

Зображення інтернету у знаковій формі (формула, математичний знак тощо) вказує на сприйняття його як засобу отримання інформації.

Зображення інтернету у вигляді людини є тривожною ознакою, що вказує на наділення його людськими рисами. Це свідчить про значущість інтернету для особистості та може вказувати на її самотність, фрустрованість потреби в спілкуванні та міжособистісних зв'язках. Також це може вказувати на наявність залежності від соціальних мереж.

Зображення інтернету у вигляді вигаданого героя може вказувати на наявність залежності від комп'ютерних ігор.

Зображення інтернету у вигляді особи протилежної статі при промальовуванні статевих ознак свідчить про наявність кіберсексуальної залежності.

Інтерпретуються також особливості взаємодії людини з особою, що символізує інтернет. Так, якщо людина повернута до неї обличчям та між ними мала дистанція, це вказує на схильність до занурення у віртуальну реальність, коли оточуючий світ відходить на задній план та витісняється залежністю.

У разі, коли людина розвернута в протилежну сторону від особи, що символізує інтернет, мова йде про намагання людини зменшити кількість часу, що проводиться в інтернеті, однак для цього їй не вистачає сили волі.

Коли людина повернута анфас, а особа, що символізує інтернет, зображена в профіль та дивиться на людину, це вказує на те, що особистість потребує сторонньої допомоги, оскільки не здатна сама впоратися з імпульсивним потягом до інтернету.

У разі, коли людина та особа що символізує інтернет розвернуті один від одного (стоять спина до спини), особистість відчуває негативні емоції щодо інтернету, який перестав бути для неї джерелом задоволення, та став основою появи проблем.

Якщо людина та особа, що символізує інтернет повернуті спиною, це вказує на ворожу позицію індивіда щодо оточуючої дійсності, сильне бажання зануритися у віртуальну реальність, негативізм.

Якщо особа, що символізує інтернет, відвернута від людини, це свідчить про те, що її потреба в зануренні у віртуальну реальність останнім часом не задовольняється, вона прагне більше часу проводити в інтернеті.

Інтернет у вигляді образів. Образ сонця – значущість інтернет-діяльності для людини. Хмара – інтернет викликає в людини тривогу, побоювання.

Вітер – інтернет сприймається як сфера, що створює можливість змін, однак це супроводжується напругою. Дощ чи сніг – образ інтернету має негативне емоційне забарвлення, очікуються несприятливі для особистості наслідки його використання.

Блискавка – інтернет сприймається як сфера, що заряджає особистість енергією, однак при певних обставинах може призвести до руйнування різних сфер її життя.

Райдуга – позитивне ставлення до інтернету, сприйняття його як джерела задоволення та насолоди, способу підняття настрою.

Річка – спокійна річка символізує сприйняття інтернету як джерела інформації. Бурхлива річка є свідченням того, що людина відчуває на собі вплив інформаційного потоку, що викликає негативні почуття. Людина в річці – особистість не може впоратись з інформаційним навантаженням, відчуває виснаження, що також може свідчити про наявність залежності.

Ліс – інтернет оцінюється як можливість безмежного доступу до інформації, в якій можна «заблукати», тобто особистість відчуває себе розгубленою користуючись інтернетом, можливо вона не володіє навичками його використання, не здатна знайти ту інформацію, яка їй потрібна.

Гора – інтернет сприймається як засіб самореалізації, що дозволяє особистості досягнути нові вершини за допомогою інформаційних технологій.

Льодовик – людина усвідомлює, що задоволення її потреб в інтернеті не замінить справжньої взаємодії з оточуючими людьми, відчуває «холодність» віртуального світу, однак не бачить інших можливостей задовольнити власні бажання.

Острів – інтернет сприймається як можливість утекти від реальності, забути про свої проблеми та переживання. Безлюдний острів – особистість усвідомлює, що наслідком занурення у віртуальну реальність є самотність та ізоляваність від оточуючих.

«Райський куточок» – людина сприймає віртуальну реальність як спосіб отримати задоволення, пережити приємні моменти, задовольнити свої потреби.

Попелище – людина сприймає інтернет як те, що зруйнувало її життя. Такий малюнок спостерігається в людей, в яких стан залежності набув яскравої виразності та призвів до руйнування важливих сфер життя.

Вулкан – сприйняття інтернету як загрозового об'єкту. Діючий вулкан – особистість зіткнулась з першими наслідками залежності, відчуває її згубний вплив на своє життя.

Болото – людина перебуває на початковій стадії виникнення залежності, відчуває, що віртуальна реальність її «засмоктує». При цьому таке відчуття може бути як усвідомленим, так і несвідомим.

Арттерапевтичні вправи

«Інопланетянин»

Мета: вивчення системи ціннісних орієнтацій та сфери інтересів дитини.

Матеріали: два аркуші паперу А4, простий олівець, набір кольорових олівців.

Віковий діапазон: від 10 років і старші.

Хід виконання. Дітям пропонують на одному аркуші намалювати позаземну істоту (інопланетянина), а на іншому – планету, на якій інопланетянин живе.

Після завершення малювання психолог просить придумати назви чужинцю та його планеті.

Після того, як у планети та його мешканця з'явилися назви, досліджуванням задаються різні питання про спосіб життя інопланетянина, про жителів планети, про саму планету та її особливості:

- Хто населяю цю планету, за якими законами там живуть?

- Чим займаються мешканці планети?
- Наскільки далеко ця планета знаходиться від Землі?
- Як іншопланетяни ставляться до інших цивілізацій?
- У яких відносинах із землянами інопланетяни, чи знають вони про існування Землі?
- Чи бажають жителі планети зустрітися з землянами, з іншими інопланетянами, чи їм добре наодинці?
- У чому переваги інопланетян порівняно із землянами? Які недоліки?

Говорячи про самого чужопланетянина, слід поцікавитися про його фізичні характеристики: стать, зріст, розміри, чим він відрізняється від інших жителів планети. Також слід поцікавитися з ким він живе, чи є у нього друзі і вороги, чи тривожать його якісь страхи тощо.

Зазначені питання та теми для розмови є орієнтовними. Залежно від обставин і перебігу бесіди дітям можуть ставитися й інші питання, які допоможуть докладніше і повніше дізнатися про малюнок та його зміст, і, отже, про самих досліджуваних.

«Шлях до Я-ідеального»

Мета: допомогти дитині дослідити різні думки про себе, які інколи складно висловити словами.

Вправа складається з трьох завдань, що досліджують спосіб, яким людина не хоче бути, на відміну від себе-ідеального та оціночної шкали руху між ними.

Матеріали: три аркуші А4, чорна ручка.

Віковий діапазон: від 10 років і старші.

Хід роботи. У послідовних завданнях дитина малює, психолог здійснює необхідні записи.

Завдання 1. Намалюй людину, якою ти б не хотів(ла) бути.

Людина. Уяви людину, якою ти б не хотів(ла) бути. Це не якась конкретна людина, її можна скласти з рис різних людей, яких ти знаєш. Зроби малюнок цієї людини посередині аркуша.

Як би ти описав(ла) цю людину? Яка вона? Назви три характерні риси, які її характеризують? Підпиши поруч з малюнком.

Сумка. Ця людина щодня ходить до школи (коледж тощо) і бере із собою сумку. Яка це сумка та що в ній? Намалюй та підпиши деталі.

Подарунок на день народження. Що б ця людина хотіла отримати до дня народження?

Намалюй та підпиши подарунок.

Сім'я. Як ця людина ладнає зі своєю родиною? Намалюй та підпиши.

Друзі. Як ця людина ладнає з друзями? Намалюй та підпиши.

В школі. Які в цієї людини стосунки у школі? Намалюй та підпиши.

Чого ця людина найбільше боїться у житті? Намалюй та підпиши.

Історія. Яким чином ця людина стала такою? Яка в нього історія життя? Що з нею сталося? (Запишіть відповіді дитини).

Майбутнє. Що чекає на цю людину в майбутньому? Що буде з нею? (Запишіть відповіді дитини).

Завдання 2. Малюнок людини, якою ти б хотів(ла) бути.

Інструкції такі ж, що і для завдання 1.

Завдання 3. Нанесення на карту кроків розвитку та просування до образу людини, якою б хотіла бути дитина.

Розмістіть аркуш паперу перед дитиною між його малюнками та горизонтальною лінією розділіть аркуш навпіл. Лінія має з'єднувати два малюнки.

Запропонуйте дитині відзначити своє положення на цій лінії у різні періоди часу та позначте кожен період. Важливі пункти: де вона зараз і де б хотіла бути (Я-ідеальне).

Розвиток карти з часом. Позначте точки оцінки себе дитиною у різний час (наприклад, де ти був у віці п'яти років? Як щодо періоду початкової школи? і т. д.). Відзначається кожний важливий період. Запитайте, чим відрізняються пункти з часом. Чим відрізняються точки (наприклад, між зараз і більш раннім пунктом).

Запитайте про причини змін: «Як сталося, що ти змістився звідси – сюди? Що сталося, що змусило тебе спуститися сюди/що допомогло тобі піднятися? Як ти можеш просуватися ближче до себе-ідеального?». Це допомагає у дослідженні змін.

Запитайте, які три речі, можуть зробити інші для тебе, аби допомогти наблизитися до «себе-ідеального»? Які три речі ти можеш зробити для себе, щоб наблизитися до ідеального?

Маркування різних оцінок. Що кажуть інші, де ти перебуваєш? Чому вони так вважають? (Як вважає твоя мама, де ти зараз? Твоя сестра? Твій друг? і т. д.). Як ці оцінки впливають на тебе? Запитайте, чим ці оцінки відрізняються.

Обговорення. Перевірити чи розуміє дитина інші точки зору. З'ясувати чи захоче показати малюнки комусь інше, як їх опише і що розповість.

«Автопортрет у повний зріст»

Мета: виявлення неусвідомлюваних емоційних компонентів особистості, пов'язаних з образом «Я», ставленням до себе, своєї зовнішності, статі.

Матеріали: два рулони цупкого паперу довжиною біля 2 метрів кожний без з'єднувальних швів (можна використовувати зворотній бік шпалер), кольорові олівці, фломастери, акварельні фарби, гуаш, пензлі, баночки з водою, гумка, скотч.

Віковий діапазон: від 10 років та старше.

Учасникам пропонується намалювати автопортрет реальних розмірів, в реальному часі, і бажано, в реальному зовнішньому вигляді. Далі відбувається фотографування, уявний «діалог» зі своїм автопортретом та обговорення в групі.

Інструкція до дії. З'єднайте два рулони паперу скотчем. Обведіть свій силует у повний зріст (учасники у групі обводять один одного по контуру тіла).

За допомогою скотчу повісьте папір на стіну так, щоб портрет опинився на одному рівні з вами, і приступайте до малювання, створюйте «образ самого себе». Домальовуйте, розфарбовуйте так, щоб пояснити своїм малюнком: що ж відбувається всередині вас, як відчувають себе різні частини вашого тіла, якого вони кольору.

В процесі малювання звертайте увагу на почуття, які ви відчуваєте; яку частину тіла малювати легко, а яку складніше. Час малювання – від години до півтори.

Діалог з автопортретом. Учасникам пропонується, дивлячись на своє зображення, звернутися з посланням, побажанням для самого себе. Важливо звертатися до портрету на «ти» і говорити вголос. У цьому діалозі слід бути максимально чесним. Діалог відбувається у тріаді «автор малюнку – портрет – свідок (інший учасник групи)». Завдання свідка: емоційна підтримка та мовчазна присутність в процесі. Час роботи – 5-15 хвилин. Обов'язкове фотографування з автопортретом.

Обговорення та аналіз:

- Чи отримали ви задоволення від процесу?
- Які почуття виникали під час малювання автопортрету?
- Які відношення та почуття до автопортрету пов'язані з відношенням та почуттями до себе?
- Що було легко малювати? Що складніше?
- Які кольори використовували і чому?
- Як ви зараз себе відчуваєте?
- Як це пов'язане з вашими переконаннями та поглядами відносно себе у реальному житті?

Арттерапевтична вправа дозволяє отримати відповіді на важливі питання: як дитина бачить себе та чи приймає такою, якою є? Чи є у неї внутрішні конфлікти? Чи налагоджений діалог з власним «Я»? Чи є проблеми з певною тілесною зоною? Якщо так, то з якою саме?

«Маска»

Мета: пізнання власного «Я-образу», прийняття себе через самооцінку та оцінку інших, розвиток рефлексії, підвищення самооцінки.

Матеріали: папір (білий і кольоровий), картон, ножиці, фарби, олівці, пензлики, клей, бісер, презентація або зображення масок.

Віковий діапазон: від 12 років і старші.

Хід виконання. Ведучий пропонує кожному члену групи зробити маску. Головне, щоб маска відображала його внутрішній світ, характеризувала учасника тренінгу або відображала його емоційний стан.

Завдання 1. «Створення маски».

На аркуші паперу малюється овал за розміром обличчя або роздається готовий шаблон. Потім за допомогою фарб, олівців та інших матеріалів маска розфарбовується, оформлюється. При виготовленні маски немає яких-небудь правил: учасник сам повинен її придумати і втілити на папері. Потім маска «оживає» і говорить про себе. Кожен учасник тренінгу розповідає історію від імені маски.

Інструкція: Багато хто з вас, напевно, помічав, що в різних ситуаціях ви поведетесь по-різному. Тільки ви знаєте (або припускаєте, що знаєте), яким ви є насправді. А інші люди бачать вас таким, яким ви себе підносите. Або таким, яким вас змушують бути навколишні. Може бути, не завжди вам подобаються нав'язані ролі, але ви до них звикли і часто їх граєте.

Отже, подумайте про своє життя. Яким ви є насправді? А яким ви намагаєтесь виглядати в певній компанії або середовищі? А яку роль вас змушують грати інші люди (батьки, вчителі, друзі)? Потім намалюйте маску: таку, яку ви найчастіше носите серед інших, таку, яку вас змушують носити, або таку, про яку ніхто не знає, – вибирайте самі. Придумайте форму, колір, значення, художнє оформлення. Це має бути справжня маска, яку можна надіти на обличчя.

Завдання 2. «Оживлення масок».

Інструкція: Шановні «маски»! Розкажіть, будь ласка, хто ви. Що означає ваша маска?

Кожен по черзі представляється і в кінці обговорення першого кола знімає маску. Тут використовуються питання першого кола обговорення.

Питання першого кола:

- Що це за маска? Як би ви її назвали, або охарактеризували?
- Що бачать друзі, коли вони дивляться на маску?
- Чого маска не хоче показувати?
- Чого маска боїться?

- Яке найзаповітніше у маски бажання?
- Що зображено на масці? Чому обрано такий колір, така форма?
- Ти сам (а) придумав (а) маску чи хтось підказав?
- Тобі подобається перебувати в такій ролі, грати під цією маскою?
- Тебе хтось змушує її надягати чи цю поведінку обираєш ти сам (а)?
- Які ще маски існують в твоєму арсеналі?
- Що нового ти дізнався (а) про себе під час виконання цієї вправи?

У другому колі обговорюються маски всіх учасників. Кожен по черзі може задати питання будь-якому учаснику.

Питання для активізації обговорення у другому колі:

- Чи є маски, які здаються вам близькими до вашої?
- Чи є такі, які викликають відторгнення, неприязнь, незрозуміння?
- Чиї маски, на ваш погляд, правильно відображають особистість учасника?
- Чиї маски неправильно відображають особистість учасника?
- Яку маску ви хотіли б приміряти на себе?
- Кому б ви хотіли запропонувати свою маску?
- Наскільки маски потрібні в житті? Яку роль вони відіграють? Чи заважають вони повноцінному спілкуванню?
- Що нового ви дізналися про інших учасників під час виконання цієї вправи?

❖ Літературні джерела

Абсаямова Л. М. Образ тіла як психологічний чинник порушень харчової поведінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Психологія. 2017. Вип. 56.

Булатевич Н. М. Пентаграма Гінгера та її застосування в практичній діяльності дитячого психолога. *Психологія і особистість*. 2017. № 1.

Гінгер С., Гінгер А. Практическое руководство для психотерапевтов. М.: Академический проект, 2016. 240 с.

Гриньова Н. В. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід): навчальний посібник. Умань: Візаві, 2014. 174 с.

Іваненко А. С. Особливості прояву статево-рольової поведінки розумово-відсталих підлітків. *Теоретичне та методичне забезпечення навчання та виховання осіб із особливими освітніми потребами*. Вип. V. Слов'янськ: Маторін Б. І., 2015.

Ільєсова К. Тілесність як психологічний феномен. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Психологія. 2019. № 1.

Камінська О. В. Психологічні основи інтернет-залежності молоді: дис. ... докт. психол. наук. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2017. 822 с.

Карсканова С. В. Психодіагностика. Частина 2: навчальний посібник. Миколаїв: Ліон, 2021. 177 с.

Колодич Д. М. Формування «Я-концепції» дитини в умовах інформальної освіти. *Psychological journal*. 2019. № 2.

Копытин А. И., Свистовская Е. Е. Арт-терапия детей и подростков. М.: Когито-Центр, 2007. 198 с.

Кох К. Тест «Дерево». М.: Эксмо, 2010. 352 с.

Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

Кочуров М. Г. Валидность проективной рисуночной методики «Дом-Дерево-Человек» при диагностике психосоматических нарушений. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2021. №1.

Либин А.В., Либина А. В., Либин В. В. ПсихогRAFический тест: конструктивный рисунок человека из геометрических форм. М.: Эксмо, 2008. 368 с.

Ніжнік А. А. ПсихогЕометрична проекція індивідуальних рис характеру в підлітковому віці. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Психологія. 2011. Вип 17.

Литвиненко І. С., Прасол Д. В. Проективні малюнкові методики: методичний посібник. Миколаїв: Арнекс, 2015. 160 с.

Ляховець Л. О. Особливості соціальних уявлень про образ тіла у дівчат різних вікових груп. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 128.

Махній М. М. Его і Тінь: психологія самопізнання. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2013. 416 с.

Махній М. М. Проективний психологічний інструментарій для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами: інформаційно-методичний посібник. Чернівці: Десна Поліграф, 2021. 320 с.

Маховер К. Проективный рисунок человека: методика клинической диагностики личности. М.: Смысл, 1996. 158 с.

Мельник А. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Патопсихологія та спецпрактикум з клінічної психодіагностики: навчально-методичний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 152 с.

Мілютіна К. Дослідження процесу інформальної соціалізації у різновидових групах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Психологія. 2018. № 1.

Мухіна А. Ю. Уявлення про фізіологічну диференціацію і функціональні особливості чоловіків і жінок у дівчат підліткового віку з порушеннями інтелекту. *Наука і освіта: науково-практичний журнал Південноукраїнського національного університету імені К. Д. Ушинського*. 2017. № 3.

Носс І. Н. Диагностические возможности графического теста «Дерево» К. Коха. *Вопросы психологии*. 2003. №1.

Омарова П. О., Гасанова З. З. Использование проективной методики «Дерево» в диагностике дефицитарной социальной ситуации развития. *Сибирский педагогический журнал*. 2009. № 7.

Прихожан А. М. Диагностика эмоционально-ценностного отношения к себе у детей 5-9 лет. *Детский практический психолог*. 1995. № 7.

Романова Е. С., Потемкина О. Ф. Графические методы в психологической диагностике. М: Дидакт, 1992. 256 с.

Савіна М. І. Дослідження статевої ролі ідентифікації молодших школярів. *Практичний психолог: Школа*. 2014. № 3.

Суциньська Т. С. Рівні образу «Я» дитини старшого дошкільного віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 1.

Тіунова А. О. Психодіагностика та психокорекція порушень образу тіла у підлітків: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2016. 249 с.

Туркова Д. М. Методика діагностики «Сприймання образу тіла дитиною». *Харківський осінній марафон психотехнологій*. Харків: Діса плюс, 2019.

Хомуленко Т. Б., Крамченкова В. О. Методика проективної діагностики тілесного Я. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2016. Вип. 5.

Шипицына Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта. СПб.: Речь, 2005. 477 с.

Ясточкіна І. Я. Прояви особистісної тривожності у малюнках юнаків. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Корекційна педагогіка і психологія. 2013. Вип. 4.

Розділ четвертий

**РОДИННИЙ ПОРТРЕТ:
ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ СІМЕЙНОЇ ДІАГНОСТИКИ**

В умовах зміни системи освіти, становлення й розвитку нової парадигми освіти й виховання, усвідомлення педагогічним колективом необхідності внесення істотних змін у практику виховання учнів і прагненням досягти максимальної ефективності впливу навчально-виховного процесу на розвиток особистості дитини виникає необхідність у спільній діяльності педагогів з батьками. У цей час адміністрацією, педагогами, шкільними соціальними педагогами та психологами мають бути визнані актуальними й доцільними пошук нових способів взаємодії з батьками, метою яких є розвиток активної педагогічної позиції батьків у процесі формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин, а також нейтралізація негативних моментів, що існують у цих взаєминах.

При цьому доцільно враховувати наступні фактори, що розкривають особливості міжособистісних взаємин у сім'ї:

- спосіб життя й поведінку в сім'ї;
- моральний і культурний рівень батька й матері;
- взаємини їх один з одним;
- відношення батька й матері до своєї дитини;
- усвідомлення й розуміння ними цілей, завдань сімейного виховання й засобів, способів їх досягнення.

Названі фактори є основою для класифікації сімей за мірою їх виховного впливу на дітей (Повалій Л., 2012):

Сприятливими для формування особистості є ті сім'ї, де є обоє батьків й не менше двох дітей, де вміють доцільно й змістовно організувати життя й діяльність її членів, а у внутрі-

шньосімейних взаєминах панують повне взаєморозуміння, демократичний стиль спілкування й поведінки. Такій сім'ї властива позитивна трудова й моральна атмосфера, культурне й раціональне дозвілля; у батьків досить високий рівень освіти, загальної культури й педагогічної підготовленості. Матеріальне становище такої сім'ї задовільне або гарне.

Сприятливо-нестійкими вважаються сім'ї, які виявляють в основному позитивний вплив на виховання дітей. Як правило, у сім'ї 1-2 дитини, батьки люблять дітей, прагнуть створити всі умови для їхнього сприятливого розвитку. Моральна й трудова атмосфера тут позитивна. Однак немає повного взаєморозуміння між дорослими, тому між ними часто виникають конфлікти. У батьків, як правило, невисокий рівень загальної культури, недостатня освіта і педагогічні уміння. Ці сім'ї можуть бути як повними, так і з дезорганізованою структурою. Матеріальне становище посереднє.

Несприятливими для формування особистості дитини є сім'ї, для яких духовні потреби другорядні; натомість переважають матеріальні, що й робить малоефективним розвиток дітей. Нерідко один з батьків веде аморальний спосіб життя. Для сім'ї характерні споживачтво як життєвий ідеал, низький рівень освіти, культури. Ці батьки, хоча й відвідують школу, вислуховують учителів, однак не завжди спроможні впливати на дітей педагогічними виховними засобами, що призводить до авторитарного стилю спілкування, взаємного нерозуміння. Звідси – невміння розумно організовувати життєдіяльність сім'ї, небажання проводити спільне дозвілля через відсутність культурних запитів з боку дорослих і занадто різ-

них інтересів дітей і батьків. Матеріальне становище родини – іноді це сім'я з значним достатком, іноді характеризується бідністю.

До *вкрай несприятливого типу* відносяться сім'ї з аморальним мікрокліматом і негативним впливом на розвиток дитини. Для них характерні ослаблена морально-трудова атмосфера, постійна конфліктність, антипедагогічне ставлення до дітей, нервозність у взаєминах між іншими членами сім'ї, відсутність загальної культури й духовних запитів. Матеріальне становище, як правило, важке.

Виокремлення типів сімей за їхнім виховним впливом на дитину передбачає проведення цілеспрямованої роботи з батьками з урахуванням діагностики сім'ї. Виявити стан батьківсько-дитячих стосунків та самопочуття дитини в родині допомагає комплекс «сімейних» графічно-малюнкових методик: «Малюнок сім'ї», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Три дерева», «Баранчик у пляшці» та ін.

Історично використання методики «Малюнок сім'ї» пов'язане із загальним розвитком «проективної психології», зростанням інтересу до графічних методів серед психологів-практиків в середині ХХ ст.

Про розгорнуту систему аналізу та інтерпретації «Малюнка сім'ї» можна говорити починаючи з праці американського психолога Вернера Вольфа «Особистість дошкільника» (Wolff W. The personality of the preschool child, 1947). В малюнку вчений аналізує: послідовність малювання членів сім'ї (значимість ролі людей), їх просторове розміщення, пропуск членів сім'ї (прагнення зменшити емоційно неприйнятний член сім'ї, позбутися його); різницю між графічними презентаціями в формах і пропорціях (величина, яка детермінована психічними факторами). Звертає увагу на розміщення фігур, що повторюється в інших малюнках, яке відображає значимі реалії для дитини. Важливим є той факт, що вчений вказує на осмислення самим піддослідним намальованого при інтерпретації малюнку, якщо це не можливо інтерпретація стає суто суб'єктивною.

Удосконалення методики здійснювалося в напрямку зміни інструкції до завдання та розширення діапазону параметрів інтерпретації малюнка. Психологами розроблено ряд модифікацій тесту з варіантами застосування та обробки результатів. В інструкції дитину просять або «намалювати сім'ю», або «намалювати свою сім'ю», або «намалювати всіх членів своєї сім'ї, які чимось зайняті» тощо. Запропоновано варіанти, які передбачають тривалу бесіду після малювання за певними запитаннями та за змістом малюнка, або можуть проводитися як окремо з дитиною, так і з усіма

членами сім'ї, що дає можливість порівняти бачення сімейних стосунків батьком, матір'ю та дітьми.

У нинішній психології існує безліч методик виявлення особливостей умов життя в нуклеарній сім'ї і впливу дитячо-батьківських взаємин на розвиток особистості дитини. Найвідомішим і найрозповсюдженішим із них є тест «Кінетичний малюнок сім'ї» («Kinetic family drawing - KFD»), запроваджений американськими дослідниками Р. Бернсом і С. Кауфманом (Burns R., Kaufman S.) у 1970 році. Ця методика надає багату інформацію про суб'єктивну родинну ситуацію респондента, допомагає виявити взаємини в сім'ї, що викликають тривогу у дитини, показує, як вона сприймає батьків, інших членів сім'ї, яке місце у сімейних відносинах дитина відводить собі.

Дана методика сприяє встановленню гарного емоційного контакту психолога з дитиною, знімає напругу в ситуації обстеження. Особливо ефективно використовувати її для дослідження дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Внаслідок інтерпретації малюнку можна визначити: ступінь розвитку зображувальної культури (стадію), особливості психологічного стану дитини під час малювання, особливості внутрішньосімейних відносин та емоційного самопочуття дитини в сім'ї, ступінь емоційної близькості членів сім'ї тощо.

Основними критеріями детальної оцінки особливостей внутрішньосімейних стосунків за неструктурованим проективним тестом малюнку сім'ї є:

- відсутність на малюнку одного з членів сім'ї;
- відсутність на малюнку самого автора;
- простір аркуша, заповнений малюнком;
- розміщення фігур на аркуші;
- зображення неживих предметів;
- розмір зображеного персонажу бо предмету;
- розмір та особливості зображення окремих частин тіла персонажів;
- зображення на малюнку персонажів, які офіційно не належать до сім'ї;
- розміщення автора та інших персонажів на аркуші стосовно інших фігур;
- відстань між фігурами тощо.

У практиці психологічної діагностики та корекції використовуються модифікації тесту «Малюнок сім'ї»:

1. Завдання намалювати сім'ю, яка зайнята якоюсь справою, наприклад, «Сім'я, яка збирає урожай яблук».

2. Завдання намалювати сім'ю, яка потрапила в якусь скрутну ситуацію, наприклад, «Сім'я під дощем».

3. Сім'я у вигляді символів (сім'я тварин, казкових персонажів тощо).

4. Використання тесту для дорослих і всієї сім'ї загалом, коли кожен член сім'ї малює своє «бачення» на окремому аркуші паперу.

5. Спільний малюнок сім'ї, який виконують одночасно на одному аркуші паперу всі члени сім'ї. Діагностичне значення в цьому випадку мають також способи взаємодії, які використовуються сім'єю в ситуації спільного завдання.

«МАЛЮНОК СІМ'Ї»

Найчастіше цю методику проводять з дітьми 5-12 років. Малюнки сім'ї є яскравим вираженням почуттів дітей і того, як вони бачать поведінкові моделі в родині. Деякі психологи пропонують розглядати малюнок сім'ї як неструктуровану проективну техніку, яка розкриває почуття дитини по відношенню до тих, кого вона вважає найважливішими і чий вплив, що формує характер, є найбільш значимим.

Метою тесту є діагностика внутрішньосімейних стосунків. Тест допомагає виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, те, як вона сприймає кожного з них і свою роль у сім'ї, а також ті взаємини, які викликають у дитини тривожні й конфліктні почуття.

Ситуація в сім'ї, яку батьки оцінюють позитивно, може бути сприйнята дитиною абсолютно протилежно. Дізнавшись, яким вона бачить навколишній світ, сім'ю, батьків, себе, можна зрозуміти причини виникнення багатьох проблем дитини та ефективно допомогти їй при їхньому вирішенні.

Г. Хоментаскас (Хоментаскас Г., 1986) провів дослідження, що дозволяє обґрунтувати методику малювання сім'ї як процедуру, яка відображатиме в першу чергу переживання і сприйняття дитиною свого місця в сім'ї, а також ставлення дитини до сім'ї загалом і до окремих її членів.

Негативні переживання дитини (7-8 років), пов'язані з сім'єю, незадоволеність сімейною ситуацією відображаються вже у самому ставленні до завдання: спостерігаються захисні реакції, що набувають форму трансформації завдання (малювання тільки не пов'язаних з родиною людей або взагалі відмова від зображення людей), відкладання виконання релевантного завдання у часі (початок малювання з різних об'єктів). Таким дітям властиве спотворення складу сім'ї, зменшення складу сім'ї, включення до складу сім'ї людей, які з нею безпосередньо не пов'язані.

Ставлення дітей до сім'ї та окремих її членів виражається в характері розташування членів сім'ї на малюнку, в їхній згуртованості, в тому, чи малює дитина себе разом з іншими членами сім'ї чи окремо. Виявлено, що з почуттям незадоволеності, знехтування пов'язана поява в малюнку зображення хмар (дощу) і сонця, розташування членів сім'ї на лінії основи. Ці характеристики, напевно, мають символічне значення і відображають відповідно почуття пригніченості, потребу в любові, потребу в безпеці.

За допомогою факторного аналізу виділено два виміри, що в психологічному сенсі відображають:

1. Почуття дитини щодо сім'ї, сімейної ситуації, свого місця в ній («відчуття знедоленості – почуття приналежності»). Цей вимір описується таким протиставленням характеристик малюнка: зменшення складу сім'ї, хмари, сонце, лінія основи, початок малювання з об'єкта – згуртованість сім'ї, «Я» поруч з іншими.

2. Спосіб «переробки» почуття знехтування («символічне вигнання сім'ї – символічне вигнання себе»). Цей вимір диференціює полюс фактора «почуття знехтування» і описується протиставленням наступних характеристик: присутність не пов'язаних з родиною людей, «Я» єдина фігура – відсутність «Я».

Г. Хоментаскас виділив і способи, за допомогою яких діти (7-8 років) виражають своє ставлення до конкретних намальованих людей.

Емоційне ставлення дитини, представлене факторами «сила – слабкість», «любимість-нелюбимість», має чітку графічну презентацію за допомогою семантично насичених засобів виразної мови малюнка.

Факторний аналіз малюнків «сильної-слабкої» людини виділив тип малювання, в якому атрибуція «сили» передається головним чином за допомогою зміни співвідношення висоти, ширини і площі фігури. Кількісний аналіз також виявив, що «сила» передається за допомогою малювання піднятих рук, зображення об'єктів у руках.

Факторний аналіз «улюбленої-нелюбимої» людини виділив два типи графічної презентації. Для обох характерна передача переваги «улюбленого» над «нелюбимим» через кількість деталей тіла, квітів, декорування.

Таким чином, факторний аналіз дозволяє виокремити основні параметри емоційного ставлення дитини до членів сім'ї, що відповідають осям «симпатія» і «повага».

Г. Хоментаскас (Хоментаскас, 2004) пропонує найбільш детальну діагностичну процедуру проведення методики «Малюнок сім'ї». Матеріали, необхідні для проведення дослід-

ження: стандартний чистий аркуш паперу формату А4, простий олівець 2М, ластик. Додатково можна запропонувати шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий).

У протоколі фіксується час виконання завдання, всі запитання і висловлювання досліджуваного, стирання, виправлення та інше.

При виконанні завдання слід відзначати у протоколі:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) паузи більше 15 секунд;
- в) витирання деталей;
- г) спонтанні коментарі дитини;
- д) емоційні реакції та їхній зв'язок із зображуваним змістом.

При проведенні методики в жодному разі не можна пояснювати, що позначає слово «сім'я», тому що цим спотворюється сама суть дослідження. Якщо дитина запитує, що йому малювати, психолог повинен повторити інструкцію. Час виконання завдання не обмежується (у більшості випадків воно триває не більше 35 хвилин).

Із бесіди з дитиною, яка проводиться після самого процесу малювання, слід дізнатися:

- а) чия сім'я зображена на малюнку – сім'я дитини, його друга чи вигаданого героя;
- б) де знаходяться зображені персонажі та чим зайняті в даний момент;
- в) якщо брати кожен персонаж окремо, то якої він статі та яка його роль у сім'ї? що вони роблять? хто це придумав?;
- г) хто з них найприємніший і чому, хто найщасливіший і чому;
- д) хто найсумніший і чому;
- є) кому надає перевагу сама дитина з усіх персонажів і чому;
- ж) якби всі зібралися на прогулянку на автоблизі, але місця на всіх не вистачило, то хто б з них залишився вдома;
- з) якщо хтось із дітей поводить погано, як він буде покараний.

Питання «г» і «д» провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що схильна робити не кожна дитина. Тому, якщо дитина не відповідає на них або відповідає формально, не слід наполягати на експліцитній відповіді.

При опитуванні психолог повинен намагатися з'ясувати сенс намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї; чому дитина не намальовала кого-небудь з членів сім'ї (якщо так сталося); що означають для дитини певні деталі малюнка (птахи, звірята і т. д.). При цьому по можливості слід уникати прямих запитань і наполягати на відповіді, оскільки це може індукувати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проєктивні запитання (наприклад: «Якщо замість пташки була би намальована людина, то хто б

це був?», «Хто б виграв у змаганнях між братом і тобою?», «Кого мама покличе йти з собою?» тощо).

Після опитування дитині пропонують обговорити 6 ситуацій: три з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, три – позитивні:

- 1. Уяви собі, що в тебе є два квитки в цирк. Кого б ти покликав з собою?
- 2. Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?
- 3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперове плаття для ляльки) і в тебе погано виходить. Кого ти покличеш на допомогу?

4. Ти маєш квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікавий фільм. Хто залишиться вдома?

5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?

6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся родина сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не буде грати?

Для інтерпретації також треба знати:

- а) вік досліджуваної дитини;
- б) склад її сім'ї, вік братів і сестер. Бажано мати відомості про поведінку дитини в сім'ї, дитячому садку або школі.

Для бесіди після малювання можна використати серію запитань, які умовно поділяються на три групи:

1. Провокативні запитання, які схилиють дитину до відкритого обговорення почуттів. Наприклад: «Хто в сім'ї найбільш неприємний? Хто найсумніший? Хто в сім'ї найбільш нещасний?»

2. Соціометричні запитання, відповідаючи на які, дитина повинна зробити негативний і позитивний вибір. Наприклад: «Коли вони завершать цю справу та підуть на прогулянку, хто залишиться вдома? Якщо мама не встигтиме приготувати обід, хто буде або не буде допомагати їй? Батько задумав поїздку автомобілем, але в ньому не вистачає місця для всіх. Хто залишиться вдома?».

3. Запитання, спрямовані на виявлення того, який смисл для дитини мають намальована ситуація або певні деталі. Наприклад: «Котик на малюнку кого більше любить? А кого боїться?».

Інтерпретація зображень

Під час аналізу оцінюються розмір постапей, особливості їх розміщення на малюнку, послідовність зображення, поза, вираз обличчя, деталізованість малюнків. Зіставляється склад намальованої та реальної сім'ї дитини.

Показниками сприятливої сімейної ситуації є: зображення всіх членів сім'ї, спільна діяльність членів сім'ї або контакт між ними (руки стикаються), адекватне співвідношення між ними за розміром (дитина менша за батьків, але різниця не дуже велика).

Розмір постатей. Якщо всі постаті зображені надто маленькими або надто великими, то це інтерпретується так само, як і в малюнку людини. Різко збільшений розмір характерний для імпульсивних дітей, особливо у стані гострої тривоги. Різко зменшений розмір є типовим для дітей зі зниженим настроєм, із депресивними тенденціями. Весь малюнок при цьому розміщений у куті аркуша. Якщо в інших малюнках відповідних змін розміру немає, то можна вважати, що особливості емоційного стану, які мали прояв у малюнку сім'ї, пов'язані саме із сімейною сферою (тобто асоціації, що належать до сімейної ситуації дитини, викликають у неї тривогу або пригніченість, депресивний стан).

Відносний розмір зображеної постаті (щодо інших постатей членів сім'ї) відображає ступінь значущості даного члена сім'ї в сприйнятті дитини. Так, зображення батьків дуже великими, а себе – дуже маленьким свідчить про те, що дитина відчуває себе пригніченою або покинутою. Нерідко це трапляється в тих випадках, коли батьки насправді здійснюють сильний тиск на дитину, коли вони висувають завищені вимоги або надмірно опікають (для ситуації гіперопіки найбільш типове дуже велике зображення матері). Зображення когось із батьків особливо маленьким інтерпретується як сприйняття дитиною його малої значущості в сім'ї. Наприклад, тато, який проводить увесь день на роботі й майже не з'являється вдома, нерідко зображується маленьким, оскільки у сім'ї він сприймається дитиною як другорядна особа. За конкурентних відносин із братом або сестрою вони також часто зображуються особливо маленькими (значно меншими, ніж мали б бути відповідно до їхнього реального віку). Іноді, якщо дитина вважає, що батьки краще, ніж до неї, ставляться до брата або сестри, то брат або сестра, навпаки, зображуються значно більшими за розміром, ніж сама дитина.

Зображення себе найвищим говорить про претензії дитини на лідерство в сім'ї. Це часто буває у розпечених дітей, які звикли командувати дорослими. Однак подібні малюнки не обов'язково говорять про те, що дитина реально відіграє в сім'ї головну роль; вони можуть свідчити про те, що дитина лише прагне такої ролі. Домінування власної постаті на малюнку може бути досягнуте різними способами: висуненням себе на перший план із відсуненням інших на задній, із розміщенням себе на підвищенні (стілець, горбок), зображення на собі

високого капелюха (верхній край якого виявляється найвищою точкою малюнка) тощо.

Розміщення постатей на аркуші. Насамперед визначається, чи існує між зображеннями членів сім'ї який-небудь контакт. Це може бути фізичний контакт (руки або тіла стикаються) або якась сумісна діяльність. Ізольованість постатей одна від одної – показник недостатньо насичених емоційних взаємин у сім'ї. Якщо ізольована тільки одна постать, то це, швидше за все, відображає слабкий зв'язок даного члена сім'ї з іншими. Зображення себе окремо від інших – свідчення власної ізольованості у сім'ї (це відчуття не обов'язково відповідає дійсності). За серйозних порушень у внутрішньосімейному спілкуванні постаті окремих членів сім'ї нерідко відокремлені одна від одної перегородками, розміщені в різних кімнатах або ж малюються на різних аркушах.

Іноді трапляється надцільне розміщення постатей, коли вони частково перекривають одна одну. Це говорить або про те, що в сім'ї справді надтісні зв'язки, або про потребу дитини у таких зв'язках (найчастіше – одне поєднане з іншим: звикнувши до надтісного контакту, дитина вже не може обійтися без нього через брак самостійності). Підвищена щільність розміщення постатей часто трапляється у неповних сім'ях, оскільки в таких сім'ях у дорослого часто виникає надмірна «замкнутість» на дітях. Інтервали між постатями більш-менш відповідають близькості взаємин. Наприклад, якщо дитина зобразила дві пари: себе поруч із сестрою й окремо – батьків, які стоять поруч, то це може свідчити про те, що діти в сім'ї живуть власним, окремим від батьків життям. На відміну від розміру зображення, що відбиває відносини домінування («хто в сім'ї головний»), послідовність зображення пов'язана із значущістю людини саме для дитини, а не сім'ї взагалі. Від розміщення поруч із собою, що відображає емоційну близькість, послідовність зображення відрізняється тим, що значущість може визначатися суто побутовими обставинами (наприклад: хто проводить із дитиною більше часу) і не відповідати емоційному ставленню дитини до цієї людини.

Демонстративні діти часто починають малюнок сім'ї з власного зображення. Сором'язливі, тривожні діти часто малюють себе в останню чергу.

Поза, вираз обличчя, деталізованість. Аналізуючи пози персонажів, послуговуються тими самими критеріями, що й у методиці «Малюнок людини». Але цього разу вони мають бути віднесені не до власне дитини, а до сприйняття нею того персонажа, поза якого аналізується. Так, якщо дитина зобразила одного з членів родини у екстравертній позі, а іншого – в інтровертній, то це означає, що саме так вона їх і сприймає (дуже часто, хоча й не

завжди, це сприйняття виявляється цілком адекватним). Якщо всі члени сім'ї зображені в однаковій позі, такий самий, що й у методиці «Малюнок людини», то це, швидше за все, є проявом ідентифікації дитини з іншими членами сім'ї, приписування їм власних особливостей.

Агресивна поза якогось із членів родини (піднята рука; збільшена кисть руки) може свідчити про його реальну агресивність стосовно дитини або імпульсивність (вибуховість).

Зображення когось зі спини – показник конфлікту. Якщо дитина зображає зі спини себе, то це свідчить або про конфліктне ставлення до сім'ї в цілому або про відчуття власного невизнання. Так само трактується зображення у профіль, якщо воно розвернуте не до інших членів сім'ї, а в протилежний бік.

Вираз обличчя зображених членів сім'ї може відбивати або почуття дитини щодо них (усмішка – позитивне ставлення, похмура гримаса – негативне або подвійне ставлення), або уявлення дитини про ставлення до неї. Великий рот, особливо із зубами, – ознака того, що цей член сім'ї виявляє щодо дитини вербальну агресію (часто на неї кричить).

Ступінь деталізованості малюнка – показник емоційного ставлення до цього члена сім'ї. Найулюбленіші члени сім'ї малюються із подробицями, з більшою кількістю деталей, ніж ті, кого дитина любить менше.

Співвідношення складу реальної та намальованої сім'ї. Відсутність когось із членів сім'ї говорить про те, що він малозначущий для дитини, або (частіше) про конфліктні взаємини дитини з ним, про негативні емоції щодо нього (це не означає, що емоції лише негативні: вони можуть бути амбівалентними). Часто на малюнку немає братів і сестер, що зазвичай пов'язано з конкурентністю.

Відсутність на малюнку самої дитини – часта ознака того, що дитина відчуває себе у сім'ї знедоленою. Ступінь виразності цього відчуття перевіряється за допомогою запитання: «А ти нічого не забув?» Якщо дитина все ж таки не згадує, що вона не малювала себе, то слід натякнути: «Я точно знаю, що ти когось ще не намалював». Якщо це не приведе до доповнення малюнка, то перевіряючий каже: «Ти забув намалювати себе». Трапляється, що навіть після прямої вказівки дитина не хоче малювати себе, пояснюючи, що «не залишилося місця», що себе вона може намалювати на іншому аркуші і т. ін. Це свідчить про досить сильне почуття знедоленості.

Поява «додаткових» членів сім'ї (яких немає насправді) говорить про те, що дитина сприймає свою сім'ю як недостатню, у чимось неповноцінну. Найчастіше додатковою постаттю виявляється батько, який у реальній сім'ї

відсутній. У цих випадках можна вважати, що дитина має дуже сильне бажання мати батька, повну сім'ю. Прикладами можуть також слугувати малюнки єдиних в родині дітей – вони відносно частіше включають в малюнок родини сторонніх людей. Вираженням потреби в рівноправних, кооперативних зв'язках є малюнок дитини, в якому додатково до членів родини намальована дитина того ж віку (двоюродний брат, дочка сусіда і т.п.). Презентація більш маленьких дітей вказує на незадоволені афіліативні потреби, бажання зайняти охороняючу, батьківську, керівну позицію стосовно інших дітей (таку ж інформацію можуть дати і намальовані додатково до членів родини собаки, кішки тощо). Намальовані додатково до батьків (чи замість них), не пов'язані з родиною дорослі вказують на сприйняття неінтегративності родини, на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в близьких емоційних контактах, в деяких випадках – на символічне руйнування цілісності родини, помста батькам внаслідок почуття непотрібності.

Зображення великої кількості предметів (меблі, стіни кімнати, дерева, якщо сім'я зображена у лісі) зазвичай трапляється у тих випадках, коли у сім'ї послаблені або ж формалізовані контакти, недостатній рівень емоційного спілкування. Тут особливо показовими є малюнки, які починаються не із зображення людей, а із зображення різноманітних предметів. Аналогічні малюнки спостерігаємо і в аутизованих дітей: у такому разі нестача емоційного спілкування зумовлена не сімейною атмосферою, а неспроможністю дитини до такого спілкування.

А. Баркан (Баркан А., 2014) пропонує спосіб інтерпретації результатів тесту «Малюнок сім'ї», який дозволяє виявити особливості сімейної взаємодії та сімейних стосунків, роль дитини в сім'ї та стилі батьківського виховання.

Для виявлення особливостей сімейної взаємодії та сімейних стосунків автор виокремлює такі параметри інтерпретації малюнка: послідовність виконання завдання; сюжет малюнка; послідовність розміщення членів сім'ї; розміри фігур членів сім'ї; величина простору між зображенням окремих членів сім'ї; місце розміщення дитини на малюнку; зображення дитиною сім'ї без себе; зображення дитиною сім'ї без якогось її члена; «доповнення» своєї сім'ї неіснуючими родичами або сторонніми людьми; зображення дитиною замість сім'ї тільки самого себе; особливості вимальовування обличчя та інших частин тіла; гамма кольорів малюнка.

Для визначення ролі дитини в сім'ї та стосунків між іншими її членами аналізуються такі параметри інтерпретації малюнка: емо-

ційна прив'язаність дитини до одного з батьків; нехтування дитиною в сім'ї (емоційне неприйняття); конфліктна ситуація в сім'ї; неприйняття одного з батьків; ревності до братів і сестер; неповна сім'я; єдина дитина.

Методика дозволяє розпізнати різні типи виховання дітей за малюнками: «кумир» сім'ї; гіперопіка; гіпоопіка; занедбаність (бездоглядність); виховання за типом «Попелюшки»; «цупкі шори»; виховання за типом підвищеної моральної відповідальності; виховання «в култі хвороби»; виховання за типом «кронпринца»; суперечливе виховання.

Символічні деталі. При аналізі малюнків варто звертати увагу ті елементи, що мають подвійний сенс – видимий та прихований, потребуючої розшифровки – це звичайні предмети, які на малюнку здобувають зовсім інший зміст, що відрізняється від дійсного в реальному житті. Мова йде про предмети, які виконують функції безвідносно до кого-небудь з персонажів і присутні, можна сказати, випадково, для заповнення порожнечі на аркуші (що, втім, не зовсім випадково).

Якщо на малюнку з'являються джерела світла і тепла (вогонь, лампочки, свічі і т.д.), це слід інтерпретувати як підкреслене вираження бажання дитини мати наставника, людину, яка буде вести її по життю, а також потребу в теплі і любові, оскільки дитина відчуває її слабкий прояв з боку персонажа, зображеного з джерелом світла. Досить часто зображується картина сімейного життя, де батько палить чи запалює камін, а мама гладить. Типовий також мотив величезного червоно-жовтого сонця на небі чи сяючої лампочки над головами в кімнаті.

Зображення бруду в усіх можливих варіантах (звалені в купу брудні тарілки, купа брудного листя в садку, брудні плями на підлозі і т.д.) вказує на внутрішнє занепокоєння дитини через неприємні для неї моменти: внутрішня дисгармонія, дії і поведінка, які викликають в неї почуття сорому, провини, бажання повинитися тощо.

Вода, лід, дощ, зірки, холодильник і все, що стосується холоду, є ознаками депресивного настрою в даний момент чи потенційно. Те ж саме має місце, якщо дитина малює ліжка і лежачих на них сплячих чи хворих людей, недвозначно ідентифікуючи себе з ними.

Символи суперництва – зображення спортивних ігор та будь-якого устаткування, що має відношення до спорту. Те ж саме відноситься і до зображення кішки і собаки, особливо якщо вони в грають.

Квіти й метелики свідчать звичайно про реальний чи бажаний спокій і безтурботність.

Кульки та повітряні змії, навпаки, позначають відчуття тиску, від якого дитина намагається позбутися.

Дитяче ліжко чи клітка вказує на агресивність, полон, можливо, навіть по відношенню до молодшого брата (сестри): ліжечко і клітка є в дійсності символами позбавлення волі, покарання.

Агресивність передається також за допомогою зображення таких предметів, як барабан, зброя, молот, граблі, а також диких тварин (наприклад, відвідування зоопарку), яких дитина поміщує в клітку, тобто за бар'єр, за яким знаходяться також маленькі діти.

Дорожні знаки відбивають стримування емоційності, підпорядкування правилам, нав'язаним дитині в більшому ступені школою, ніж сімейним чи релігійним впливом.

Символи влади і загрози – мітла, вибивалка для одягу, пілососи, вантажівки, промислова техніка (екскаватори, крани), потяги і величезні, навислі над головою будинки.

«КІНЕТИЧНИЙ МАЛЮНОК СІМ'Ї»

Тест «Кінетичний малюнок сім'ї» надає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини, починаючи з 3-4-річного віку. Він допомагає виявити ставлення дитини до членів своєї родини та сімейні стосунки, які викликають тривогу або конфлікти у досліджуваного, демонструють, як дитина сприймає взаємостосунки з іншими членами сім'ї та своє місце в ній.

Тест «КМС» складається з двох частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після малювання. Для виконання тесту дитині пропонується папір формату А4, простий олівець 2М і гумка.

У діяльності шкільних психологів буде корисним досвід модифікації цієї графічної проективної методики для психологічного діагностування дитини, здійсненої Р. Беляускайте (Беляускайте, 1987). Вона запропонувала стандартну процедуру її індивідуального застосування та системний підхід до аналізу результатів. Для цього загальноприйняті показники малюнків було згруповано в ряд симптомомкомплексів, кожен з яких характеризував окрему особистісну рису або особливості взаємостосунків з оточуючими. Для кожного показника малюнка передбачена оцінка в балах, що залежить від його вираженості та значущості для тієї характеристики, до якої цей показник відноситься.

Інструкція досліджуваному: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб її члени були чим-небудь зайняті», або: «Намалюй свою сім'ю, де кожний зайнятий якоюсь справою,

постарайся передати всі деталі, не квапся і по можливості нічого не випускай».

На всі уточнюючі запитання слід відповідати без яких-небудь вказівок. Ця інструкція дещо відрізняється від тієї, що використовується зазвичай: «Намалюй свою сім'ю так, щоб кожен її член і ти були чимось зайняті». Інструкція дещо змінена, тому що вимога малювати всіх членів сім'ї та себе не дає можливості отримати цінну інформацію про взаємостосунки дитини в сім'ї в тих випадках, коли вона малює не всіх її членів.

Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відмічати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання. Після завершення малюнка з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

- 1) хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї;
- 2) де працюють чи навчаються члени сім'ї;
- 3) як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки;
- 4) які взаємостосунки дитини з іншими членами сім'ї.

Запропонований варіант тесту «КМС» зручний для практичного використання, інформативний, при повторному використанні може демонструвати динаміку психічного стану.

Використовуючи тест «КМС», слід мати на увазі, що кожен малюнок є творчою діяльністю, яка не лише відображає сприйняття дитиною своєї сім'ї, але й дозволяє дитині аналізувати, переосмислювати сімейні стосунки. У цьому розумінні малюнок сім'ї не лише відображає сучасне й минуле, але також спрямований і на майбутнє, оскільки при малюванні дитина інтерпретує ситуацію, вирішує проблему актуальних сімейних стосунків. У цей момент психолог може допомогти дитині зрозуміти свою ситуацію в родині, разом з ним відшукати можливості кращої адаптації дитини у своїй сім'ї. Проте слід уникати сугестивної, внесеної ззовні інтерпретації ситуації, надаючи можливість дитині самій зрозуміти й сприйняти стільки, скільки вона може, виходячи з її психологічної зрілості.

У системі кількісної оцінки «КМС» враховуються формальні та змістові аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважаються якість ліній малюнка досліджуваного, розміщення об'єктів малюнка на папері, витирання малюнка чи його окремих частин, заштриховування окремих частин малюнка. Змістовими характеристиками малюнка є зображення діяльності членів сім'ї, представлених на малюнку, їхня взаємодія та розміщення, а також співвідношення речей і людей на малюнку.

При інтерпретації «КМС» головна увага звертається на наступні аспекти:

- 1) аналіз структури малюнка сім'ї (порівняння складу реальної та намальованої сім'ї, розміщення та взаємодія членів сім'ї на малюнку);
- 2) аналіз особливостей намальованих окремих членів сім'ї (відмінності у стилі малювання, кількість деталей, схема тіл окремих членів сім'ї);
- 3) аналіз процесу малювання (послідовність малюнка, коментарі, паузи, емоційні реакції під час виконання завдання).

Розглянемо докладніше кожен аспект схеми інтерпретації.

1. Дитина не завжди малює всіх членів сім'ї. Зазвичай вона не малює тих, з ким перебуває в конфліктних стосунках. Іноді діти малюють людей, які реально не входять до складу сім'ї.

Розміщення членів сім'ї на малюнку часто показує їхні взаємостосунки. Наприклад, важливим показником психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами сім'ї. Іноді між окремими членами сім'ї малюють різні об'єкти, які створюють перешкоду між ними. Так, доволі часто можна побачити малюнок, на якому батько сидить, заховавшись за газетою, чи біля телевізора, який відділяє його від сім'ї. Мати часто зображується біля плити, яка забирає всю її увагу. Спільна діяльність членів сім'ї свідчить про сприятливі сімейні стосунки. Малюючи свою сім'ю, деякі діти зображують усі фігури дуже маленькими та розміщують їх на нижній частині аркуша. Це може свідчити про депресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній ситуації. На деяких малюнках домінують не люди, а речі, найчастіше меблі. Припускають, що це також відбиває емоційне занепокоєння дитини з приводу сімейної ситуації, і вона відкладає малювання членів сім'ї, а малює речі, які не мають емоційної значущості.

2. Уважається, що дитина найбільш деталізує, довше малює та прикрашає фігуру її найулюбленішого члена сім'ї. І навпаки, якщо дитина негативно ставиться до кого-небудь, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. Коли стосунки дитини конфліктні та тривожні, емоційно неоднорідно забарвлені, вона часто використовує штрихування в зображенні того члена сім'ї, з яким у неї склалися афективні зв'язки. В аналогічних випадках спостерігається витирання та перемальовування. Важливе діагностичне значення має неадекватний розмір фігури. Наприклад, дитина намалювала молодшу сестру не тільки більшою від себе, але й більшою від батьків. Це свідчить про ту виключну увагу, яку батьки надають молодшій сестрі, про її особливе місце в ієрархії сімейних сосунків.

Необхідно відмітити, що в малюнках, особливо дітей молодшого шкільного віку, спостерігається декілька стилів малювання. Часто одним стилем малюють батька та брата, іншим – матір та сестру. Особливо відрізняється тип промальовування волосся, одягу. За тим, як дитина малює себе, можна зрозуміти, з ким вона сильніше ідентифікується (з матір'ю чи батьком), чи адекватно це статі дитини.

3. Аналіз процесу малювання дає багату інформацію не лише про сімейні стосунки дитини, але й взагалі про стиль її роботи. Коли діти, особливо середнього та старшого шкільного віку, відмовляються виконувати завдання, аргументуючи тим, що вони не вміють малювати, це цілком нормально і зрозуміло. Психолог може заспокоїти дитину, сказати, що тут важливо не стільки красиво намалювати, скільки придумати діяльність для членів сім'ї. Але бувають діти, численні відмови яких, а також манера прикривання намальованого рукою можуть свідчити про невпевненість дитини у власних силах, про її потребу в підтримці з боку дорослого. Найчастіше свій малюнок дитина починає із зображення того члена сім'ї, до якого вона дійсно добре ставиться. Іноді спостерігаються паузи перед тим, як дитина починає малювати одну з фігур. Це в деяких випадках може свідчити про емоційно неоднозначне або навіть негативне ставлення дитини. У коментарях також може проступати її ставлення до членів сім'ї, але під час виконання тесту психологу не слід вступати в розмову з дитиною.

Типовою манерою малювання є розподіл листа паперу на квадратні чи прямокутні простори і заповнення їх за принципом коміксів чи використання інших прийомів, як, наприклад, ізолювання персонажа за допомогою предмета, що має відношення до його діяльності, – стіни, яку фарбує батько, гладильної дошки, якою користується мама тощо.

Дитина, що відчуває себе в родині непевно, користується для передачі своєї непевності найпростішою технікою: під всіма фігурами вона проводить лінію, ніби додаючи їм опору. Чим сильніша нестабільність в емоційних відносинах в родині, тим більше дитина відчуває необхідність додання малюнку родини міцної і надійної опори у вигляді жирної лінії.

Якщо, навпаки, дитина проводить лінію тільки під одним персонажем, то, мабуть, почуття нестабільного, невпевненого стану виявляється саме в цього персонажу, з яким дитина може ідентифікувати саму себе.

Лінії, хмари чи дощ в верхній половині аркуша свідчать про тривожність і страх через

небезпеку, яка погрожує. Якщо дитина складає лист, щоб розділити його на кілька частин за кількістю персонажів, яких збирається намалювати, це також свідчення тривожного стану та занепокоєння, які згодом можуть підтвердитися елементами малюнка.

В цілому подібні почуття відбивають захисну реакцію дітей, які не дотримуються правил завдання і роблять фігури недомальованими та стилізованими чи обмежуються лише зображенням фігур, не позначивши їхньої діяльності, а тільки вказавши їхню позу. В цьому випадку психологу не слід турбуватися, тому що він, можливо, обрав невдалий момент для проведення методики з дитиною.

Типовою формою динамічних стосунків в сім'ї є зображення гри членів родини з м'ячем. Якщо на малюнку з'являються зайняті подібною діяльністю персонажі, можна відзначити, що дитина визнає існування між членами сім'ї зв'язку, особливого взаємного інтересу й одночасно наявність суперництва за вплив в родині. Потрібно звернути увагу на те, в кого знаходиться м'яч і як він розташований:

- м'яч, який знаходиться між двома чи декількома персонажами, вказує на баланс любові та суперництва;

- м'яч, намальований біля голови одного з персонажів, означає, що дитина визнає за ним активну вирішальну роль в динаміці сімейного життя;

- м'яч, який лежить чи підстрибує біля ноги, тобто не піддається контролю персонажа, означає, що енергія розподілена в змісті суперництва нерівномірно і дитина розуміє як неадекватну роль цього персонажу.

Інший варіант зображення енергії можна спостерігати на малюнках з різними перешкодами: дитина, використовуючи символи в якості стіни, дороги чи ж геометричних фігур, відокремлює персонажів один від одного, але в дійсності ці символи означають більш глибокий поділ, який розуміється як ізоляція або обмеження у міжособистісних взаєминах.

Отже, зображення об'єктів між персонажами, небезпечних для життя предметів (зброя, навіть іграшкова, особливо ножиці, столові ножі тощо), вказує на агресивність, існування проблеми суперництва.

Для тесту «КМС» також була розроблена система кількісної оцінки. Виділено п'ять симптомокомплексів:

- 1) сприятлива сімейна ситуація;
- 2) тривожність;
- 3) конфліктність у сім'ї;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожість у сімейній ситуації.

У ДІАГНОСТИЧНО-КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ

Симптомокомплекси «Кінетичного малюнка сім'ї»

Симптомокомплекс	№	Симптом	Бали
Сприятлива сімейна ситуація	1	Спільна діяльність усіх членів сім'ї	0, 2
	2	Переважають люди на малюнку	0, 1
	3	Зображення всіх членів сім'ї	0, 2
	4	Відсутність ізольованих членів сім'ї	0, 2
	5	Відсутність заштриховування	0, 1
	6	Гарна якість ліній	0, 1
	7	Відсутність показників ворожості	0, 2
	8	Адекватний розподіл людей на аркуші	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	0, 1
Тривожність	1	Штрихування	0, 1, 2, 3
	2	Лінія основи – підлога	0, 1
	3	Лінія над малюнком	0, 1
	4	Лінія із сильним натиском	0, 1
	5	Витирання	0, 1, 2
	6	Перебільшена увага до деталей	0, 1
	7	Переважають речей	0, 1
	8	Подвійні або перервані лінії	0, 1
	9	Підкреслення окремих деталей	0, 1
	10	Інші можливі ознаки	0, 1
Конфліктність у сім'ї	1	Бар'єри між фігурами	0, 2
	2	Витирання окремих фігур	0, 1, 2
	3	Відсутність основних частин тіла у деяких фігур	0, 2
	4	Виділення окремих фігур	0, 2
	5	Ізоляція окремих фігур	
	6	Неадекватний розмір окремих фігур	0, 2
	7	Невідповідність вербального опису та малюнка	0, 1
	8	Переважають речей на малюнку	0, 1
	9	Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї	0, 2
	10	Член сім'ї, який стоїть спиною	0, 1
	11	Інші можливі ознаки	0, 1
Почуття неповноцінності	1	Автор малюнка непропорційно маленький	0, 2
	2	Розміщення фігур у нижній частині аркуша	0, 2
	3	Лінія слабка, переривчаста	0, 1
	4	Ізоляція автора від інших	0, 2
	5	Маленькі фігури	0, 1
	6	Нерухома в порівнянні з іншими фігура автора	0, 1
	7	Відсутність автора	0, 2
	8	Автор стоїть спиною	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	0, 1
Ворожість у сімейній ситуації	1	Одна з фігур на іншому аркуші	0, 2
	2	Агресивна позиція фігури	0, 1
	3	Закреслена фігура	0, 2
	4	Деформована фігура	0, 2
	5	Зворотний профіль	0, 1
	6	Руки розкинуті в боки	0, 1
	7	Пальці довгі, підкреслені	0, 1
	8	Інші можливі ознаки	0, 1

«СІМ'Я ТВАРИН»

Даний тест є варіантом методики «Малюнок сім'ї» і використовується як для більш молодших, так і для більш старших дітей у разі потреби замаскувати мету обстеження.

Інструкція: «Намалюй сім'ю, що складається з тварин, так, щоб всі її члени були різними тваринами».

Можна пояснити, що йдеться про казкову сім'ю, оскільки в реальності такі сім'ї складаються з однакових тварин. Не потрібно казати дитині, що йдеться про зображення її сім'ї. Навпаки, йдеться про якусь абстрактну сім'ю. Якщо вона каже, що не вміє малювати тварин, то потрібно її заспокоїти, кажучи, що це не страшно і можна буде просто позначити, що це за тварина.

Відповіді фіксуються в протоколі. При фіксації не можна називати членів сім'ї (тато, мама, бабуся тощо), а казати просто «член сім'ї».

Питання для обговорення:

1. Що це за тварини?

2. Хто з членів сім'ї зображений на малюнку?

3. Хто з членів сім'ї головний? Чому?

4. Хто з членів сім'ї найслабкіший? Чому?

5. Де це все відбувається? (Де вони всі зараз знаходяться?)

6. Чим всі вони зайняті? Вони щось роблять разом? А чим зайнятий кожний з тих, хто є на малюнку?

7. Які в них взаємовідносини?

8. Чи бувають у них конфлікти? Через що вони відбуваються? Хто з членів родини і як поводить себе в конфліктній ситуації?

9. Як всі члени родини поведуться в конфліктних ситуаціях?

Обробка і аналіз результатів

Склад сім'ї

- Відповідає складу сім'ї дитини.

- Відповідає її ідеальному уявленню про сім'ю.

- Сім'я зображена разом.

- Хтось з членів сім'ї зображений окремо.

- Хтось з членів сім'ї не зображений.

Домінуюча фігура

- Є найбільшою.

- Особистісні риси персонажу (тварина, що є домінуючою або демонстративною в порівнянні з іншими).

Найбільш важлива фігура в сім'ї

- Зображена першою.

Симптомокомплекси за малюнком «Сім'я тварин»

Симптоматичні комплекси	Симптом
<i>Сприятлива сімейна ситуація</i>	Розташування членів сім'ї близько один до одного. Всі члени сім'ї дивляться на глядача або один на одного. Спільна діяльність усіх членів сім'ї. Зображення всіх членів сім'ї. Відсутність ізольованих членів сім'ї. Відсутність штриховки. Хороша якість ліній. Відсутність показників ворожості. Адекватне розташування фігур на аркуші. Інші можливі ознаки.
<i>Надтісні контакти в сім'ї</i>	Розташування всіх членів сім'ї тісно один з одним. Перекривання однієї фігури іншою.
<i>Замкненість родинного життя</i>	Розташованість кінцівок у напрямку один до одного (інтровертність поз). Відсутність кінцівок. Наявність рами, в якій замкнена сім'я.
<i>Ієрархізація сімейного життя, відсутність єдності всіх членів сім'ї</i>	Наявність окремих тісних груп. Значна різниця в розмірі одних членів родини в порівнянні з іншими. Значна різниця в просторовому розміщенні членів сім'ї.
<i>Сексуалізація членів родини</i>	Наявність явних ознак статі в окремих членів сім'ї. Відмінний від решти частин сильний натиск на олівець в районі статевих органів.

У ДІАГНОСТИЧНО-КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ

Порушення емоційних контактів

Підкреслено недбале зображення всіх членів сім'ї або окремих її членів.
Відсутність членів сім'ї, з якими дитина живе в теперішній час.
Наявність членів сім'ї, які живуть окремо.
Наявність сторонніх осіб.
Розділення персонажів вертикальними лініями.
Значна відстань між членами сім'ї, особливо коли їх мало.
Члени сім'ї відвернулися один від одного.
Зображення членів сім'ї холоднокровними істотами.
Схематичне, неіндивідуалізоване зображення.
Відхилення від інструкції.
Вибір емоційно неприязних тварин.
Відсутність загальносімейних справ: кожний член сім'ї займається своєю особистою справою.

Конфліктність у сім'ї

Бар'єри між фігурами.
Витирання окремих фігур.
Відсутність головних частин тіла у деяких фігур.
Ізоляція окремих фігур.
Неадекватна величина окремих фігур.
Невідповідність вербального опису і малюнка.
Переважає речей.
Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї.
Член (члени) сім'ї, що стоїть спиною.
Вибір емоційно негативних тварин (черв'як, змії, летючі миші тощо).
Опис взаємовідносин як агресивних.
Наявність антисоціальної тематики.
Карикатурне зображення окремих членів сім'ї.

Агресія і ворожість в сімейній ситуації

Одна фігура на іншому аркуші або на протилежному боці аркуша.
Агресивна позиція фігури.
Закреслена фігура. Деформована фігура.
Обернений профіль.
Кінцівки, розведені в сторони.
Наявність агресивних ознак (роги, кігті тощо).
Наявність ознак вербальної агресії (зуби, клики).
Хижаки.

Почуття неповноцінності

Персонаж, що співвідноситься з фігурою дитини, непропорційно маленький.
Розташування фігур у нижній частині аркуша.
Лінія слабка, переривчаста.
Ізоляція дитинчати, що може ідентифікуватися з автором малюнка, від інших.
Маленькі фігури.
Нерухома порівняно з іншими фігура, що може відповідати авторові.
Відсутність фігури, що може бути співвіднесена з автором.
Фігура, що може бути співвіднесена з автором, стоїть спиною.
Інші можливі ознаки.

Тривожність

Штриховка.
Лінія основи – підлога чи земля. Лінія над малюнком.
Лінія з сильним натиском. Стирання.
Надмірна увага до деталей. Переважає речей.
Подвійні чи переривчасті лінії.
Підкреслювання окремих деталей.
Інші можливі ознаки.

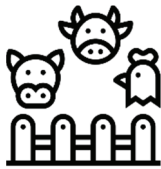
Особливості зображених тварин та їх поведінка на малюнку можуть слугувати індикаторами стратегії поведінки членів родини як в

звичайному житті, так і при конфліктній поведінці (на що і вказує такий малюнок). Важливий момент, у вигляді якої тварини дитина зображує себе. Тварина, в образі якої зображує

себе автор, може бути використана психологом як засіб виявлення «ресурсу», тому потрібно більш глибоке знайомство з символічним значенням тварини, яке виявляється на трьох основних рівнях:

- особистий, суб'єктивний рівень, який містить характеристику тварини автором;
- природний, об'єктивний рівень, який містить біологічну характеристику тварини, знання про її звички, характер і особливості;
- глибинний рівень, який містить інформацію про архетипічний символізм тварини, відображаючи міжкультурну однаковість приписуваних їй якостей і властивостей.

Символічне значення тварини стає особливо важливим в психологічній практиці тоді, коли дитина сильно ідентифікована з певною твариною: часто зображує її, копіює звички, особливості (зазвичай цей феномен розповсюджений у віці 4-7 років). В даному випадку психолог може розповісти дитині про глибинне значення обраної тварини.

**«МАЛЮНОК СІМ'Ї
КАЗКОВИХ ТВАРИН»**

Діагностична процедура за модифікацією «Малюнок сім'ї у вигляді напівказкових тварин» (Кондратенко Л., Богуславська Л., 2000) передбачає переказ дитині молодшого шкільного віку наступної уявної історії:

«На планеті Плюм-блюм живуть чарівники, які чомусь вважають, що час від часу всім хоч на п'ять хвилин слід перетворюватися на тваринок. А ще на планеті Плюм-блюм є телевізор, з допомогою якого плюм-блюмці отримують відомості про життя на інших планетах. На жаль, телевізори у них тільки чорно-білі, а тому плюм-блюмці вічно потрапляють у халепу, бо не знають, якого кольору або кольорів бувають їхні улюблені тваринки. А знаєш, нещодавно один такий чарівник пролітав нашим містом і всіх, хто потрапляв йому на очі, перетворював на тваринок. От було весело, правда? Давай і ми пограємося у цього чарівника. Уяви, що він завітав до тебе додому й зачарував твою сім'ю. Намалюй свою у сім'ю у вигляді тваринок та розфарбуй їх. Не забудь, що які на вигляд наші тваринки, чарівник знає, а от якого вони кольору – ні».

Якщо дитина після інструкції запитує: «То кого намалювати?», слід повторити: «Намалюй свою сім'ю у вигляді тваринок».

Значення слова сім'я пояснювати не треба. Час на проведення обстеження не обмежується.

В протоколі фіксується:

1. Порядок малювання членів сім'ї.
2. Послідовність малювання деталей.
3. Довгі паузи.
4. Дитячі спонтанні коментарі.
5. Порядок вибору кольорів.

Для проведення тестування потрібен аркуш білого паперу, вісім кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, фіолетовий, сірий, коричневий, жовтий), один простий олівець, гумка.

Після закінчення роботи слід спробувати отримати додаткову інформацію за допомогою запитань. При цьому в жодному разі не слід ставити запитання, що вимагають пояснень вибору тваринки чи кольорів, оскільки запитання «чому?» сприймається дітьми як осуд виконаної роботи, чи наявність у ній помилки. В такому випадку дитина, виправдовуючись, починає шукати прийняттого для дорослого пояснення.

Для правильного розшифрування малюнка слід знати реальний склад сім'ї дитини, хто з родичів живе спільно, а хто окремо, вік братів та сестер.

Інтерпретація малюнків будується на основі стандартного тлумачення із залученням додаткових відомостей, отриманих завдяки підвищеної інформативності пропонованого варіанту.

Як правило, діти молодшого шкільного віку точно відображають весь склад своєї сім'ї. Зустрічаються включення значимих родичів (частіше бабусь, дідусів, рідше інших членів родини), які живуть окремо. Зворотна ситуація, коли дитина виключає із складу сім'ї когось, хто насправді до неї належить, свідчить про наявність певного конфлікту у стосунках дитини із виключеною особою, напруженість міжособистісних взаємин. Ступінь та рівень усвідомлюваності дитиною свого конфлікту із «виключеним» членом родини можна перевірити за допомогою запитання: «Подивись на свій малюнок і скажи, чи всіх членів сім'ї ти намалював?». Якщо дитина зразу згадує і домалює відсутнього, то це швидше свідчить про низький внутрішньосімейний статус виключеного члена родини, ніж про конфлікт між ним і дитиною. В цьому випадку домальовування часто супроводжується коментарями типу: «Ой, як же це я забув бабусю, дідуся, сестру...». Додаткового вивчення потребують випадки коли «забуваються» головні члени родини – батько та мати.

В залежності від інших компонентів малюнка, «забування самого себе» може свідчити як про надцінність сім'ї для дитини, так і про відчуття власної меншовартості себе для сім'ї.

Наявність глибоких порушень внутрішньосімейних стосунків можна припустити тоді, коли дитина усвідомлено виключає певного члена сім'ї зі свого малюнку. Тоді на запитання: «Чи всі члени намальовані?» дитина відповідає: «Так, всі». На додаткове запитання, а де ж подівся відсутній на малюнку член сім'ї, найчастіше дається відповідь, що виключена особа кудись пішла.

Не менш важливими для розуміння стосунків, що панують у родині, поряд з виключеннями, є додаткові включення, розширення складу сім'ї. В цьому разі для правильної інтерпретації слід розрізнати (за допомогою бесіди з дорослими членами родини) випадки, коли включені члени родини тільки формально живуть окремо, а насправді входять в єдиний сімейний колектив з тими, коли включення не фіксують реального стану речей, а відображають суб'єктивні бажання дитини.

Так, якщо дитина більшу частину свого позашкільного життя проводить з дідусем та бабусею і тільки пізно увечері переходить під опіку батьків, то в цьому випадку дідусь чи бабуся є для малюка повноцінними членами його сім'ї, не менш, а то й більш важливими, ніж батьки, попри те, що формально вони й не живуть разом в одній квартирі. Тому таке включення не несе жодного додаткового навантаження.

Інша справа, коли на малюнку з'являються люди, які не тільки формально, але й реально не є членами сім'ї. Тоді таке включення може свідчити про те, що дитина не може задовольнити свої базові потреби в межах своєї сім'ї. Досить часто поява зайвого дорослого говорить про відсутність достатнього емоційного контакту дитини з батьками, потребу в більшій захищеності, опіці. Включення до складу сім'ї іншої дитини свідчить про наявність афіліативних проблем, потреби (в залежності від характеру малюнку) в міцних дружніх стосунках або в опіці над кимось, захисті когось.

Розміщення фігур на аркуші в запропонованому варіанті методики є не настільки інформативним, як у стандартному варіанті, хоча й тут варто звернути увагу на групування членів сім'ї, наявність явного віддалення певної особи від усіх інших. Оскільки учні початкової школи в значній мірі ще залишаються егоцентами, то випадок, коли дитина починає малювання з себе слід визнати звичайним. Будь-яке зміщення в порядку в окремих випадках може свідчити про певне невдоволення дитини своїм домашнім статусом, і чим далі відсувається початок малювання себе, тим вище це невдоволення. Другим, як правило, малюється найбільш значимий для дитини член родини. Якщо два члени сім'ї є однаково важливі для дитини, то вони малюються один

за одним, але зміщуються у просторі, розміщуючись вертикально один над одним, причому частіше зверху зображається той, хто в цій парі домінує (хоча бувають випадки, коли домінуючий член пари зображається знизу). Взагалі порушення лінійності найчастіше свідчать про складну систему ієрархічних стосунків у родині. Якщо на малюнку фігури групуються на одній стороні листка і на папері залишається багато вільного місця, то таке розташування може бути показником того, що дитина відчуває дискомфорт від родинної замкнутості й має потребу в розширенні родинних зв'язків.

Головне смислове навантаження при інтерпретації малюнка сім'ї у вигляді напівказкових істот припадає на вибір дитиною істоти, що уособлює того чи іншого члена родини. Як свідчить аналіз дитячих малюнків, найкращі, найгармонійніші родини складаються з однакових або не ворожих один одному тварин. При цьому вибір тварини може представляти уявлення дитини не про внутрішньосімейний, а зовнішній соціальний статус родини в цілому. Так, мишача сім'я може бути такою ж дружною і згуртованою, як сім'я білок чи оленів. З іншого боку змалювання членів сім'ї у вигляді хай навіть і позитивно оцінюваних, але ворожих один одному істот є показником можливості конфліктних стосунків між членами родини. Так і собака і кішка самі по собі є прекрасними тваринами з достатньо високим позитивним рейтингом, та й для дитини мама – дуже хороша й тато дуже хороший, от тільки стосунки між ними гармонійними ніяк не назвеш.

Особливе місце в дитячих малюнках займають зображення птахів. Переважно це ті члени родини, які дуже дорогі дитині або важливі для сім'ї в цілому, але з якими дитина не може налагодити достатні емоційні зв'язки внаслідок віддаленості, відстороненості змальовуваного пташкою члена родини від тих проблем, що турбують дитину.

Порушення пропорції в малюнку є показником домінування, важливості переваги над іншими «збільшеного» члена родини.

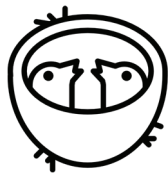
Колір у малюнку сім'ї, відіграє тільки допоміжну роль, оскільки на практиці неможливо так підібрати олівці чи фломастери, щоб вони точно відповідали кольорам тесту Люшера. З огляду на це слід підходити дуже обережно до інтерпретації кольорової гами малюнка, звіряючи отримані з її допомогою відомості з іншими показниками. При аналізі важливо звернути увагу на вибір перших двох кольорів або кольору, бо саме на цю групу припадає основне смислове навантаження, представлення відчуття дитиною внутрішньої сутності намальованої тварини. Відступ від цього принципу

доцільний лише тоді, коли третій колір покриває більше половини тіла зображеної істоти. Тоді саме він, а не перший вибраний дитиною колір відіграє домінуючу роль і може бути поставлений на перше місце.

Для правильної інтерпретації малюнка слід постійно пам'ятати, що він є лише відображенням внутрішніх, часто погано усвідомлюваних відчуттів дитини, які можуть під впливом недовготривалих зовнішніх обставин спонтанно змінюватись. Тому для отримання достовірнішого результату при можливості краще проводити тестування двічі з інтервалом в один день.

В практиці шкільного психолога обстеження часто доводиться проводити в присутності когось із членів сім'ї дитини. В такому випадку інтерпретація малюнка має свої особливості: майже завжди дитина дещо завищує статус присутнього члена сім'ї.

Виключення із малюнка присутнього родича є показником або вкрай напруженого відкритого конфлікту між ним і дитиною, або говорить про зневаження присутньої особи в родині. В останньому випадку дитина просто жаліє присутнього члена сім'ї й не хоче виявляти йому реальний стан речей.

«ПТАШИНЕ ГНІЗДО»

Методика «Малюнок пташиного гнізда» базується на теорії прихильності британського психоаналітика Джона Боулбі, згідно з якою прив'язаність виникає в дитинстві і забезпечує дитині почуття безпеки через стійкі відносини з близьким дорослим – об'єктом прихильності (Боулбі Дж., 2003).

Стосунки прив'язаності (або прихильності), сформовані в перші 3-4 роки життя, відіграють ключову роль у психологічному розвитку та подальшому функціонуванні людини. Немовля має сформувати надійну прив'язаність принаймні з однією людиною, що турбується про неї, для нормального соціального і психічного здоров'я. У разі несприятливих відносин із значущим дорослим у дитини не формується базова довіра до світу, а прихильність стає ненадійною.

Непорушена прихильність – головна умова нормального розвитку індивіда. Нормальна прихильність припускає турботу, ніжність, любов та підтримку у розвитку. Порушена прихильність супроводжується підвищеною тривогою і може проявлятися в таких найтиповіших формах як «задушлива любов» або емоційне

відчуження. Для дітей з порушеним типом прихильності властива висока ступінь фрустрації батьками їхньої потреби в піклуванні та захисту. Діти вкрай чутливі до того, хто і як за ними доглядає, але ще більше вони потребують збереження сформованої прихильності. Тривала розлука з матір'ю в ранньому дитинстві супроводжується нестерпною сепараційною тривогою. Реальна втрата матері сприймається дитиною як гостре горе, з типовими для нього фазами – протесту, відчаю і відчуження. Близькі до цього реакції спостерігаються в разі збереження об'єкта прихильності, але втрати його любові. Знехтування, втрата любові (можливо через народження нової дитини або депресії матері), відчуження одного з батьків від іншого й подібні ситуації, всі вони мають як загальний фактор – втрата дитиною батьків, для любові і прихильності.

Ідея малювання пташиного гнізда для діагностики арттерапевтичними методами рівня прихильності між матір'ю і дитиною була запропонована американською дослідницею Донною Кайзер. Малюнок гнізда птахів свідомо не ідентифікується у дитини з її власною сім'єю, але на несвідомому рівні дитина проєктує саме власні відносини в родині. Малювання гнізда птахів не викликає того рівня тривоги, який може навіяти малюнок сім'ї, проте отримана інформація є достатньо достовірною (Куфтяк Е., 2021).

Інструкція: «Намалюй, будь ласка, гніздо, пташок, які там мешкають, і де це гніздо знаходиться».

Після того, як дитина закінчила малюнок, психолог обов'язково проводить з нею бесіду. Ставляться питання, які дозволять скласти більш чіткі уявлення про місце відносин із матір'ю у житті дитини дошкільного та молодшого шкільного віку:

1. Що в тебе вийшло?
2. Хто ці пташки один одному?
3. Як вони ставляться одне до одного?
4. Що вони роблять?
5. Добре їм чи погано?
6. Про що вони мріють?
7. Чого пташки не хочуть, бояться?
8. Що роблять у разі небезпеки?
9. Що з пташками буде потім?
10. За ким вони нудьгують?
11. На кого пташки чекають?
12. Якщо стане холодно, хто їх зігріє?
13. Чому гніздо намальоване саме так, небезпечно там чи безпечно?
14. На кого схожі ці пташки, чи вони нагадують когось?
15. Чи подобається малюнок?

Діагностичні показники малюнка гнізда та розповіді про нього вказують на особливості прив'язаності дитини до матері. Зокрема, необхідно враховувати:

- 1) час виконання;
- 2) ставлення до завдання;
- 3) загальне враження про малюнок;
- 4) зображення гнізда:
 - надійність конструкції гнізда;
 - оточення гнізда;
 - розташування гнізда;
- 5) особливості розташування мешканців гнізда, їх співвідношення з реальною сім'єю дитини;
- 6) графічні особливості, промальованість мешканців гнізда;
- 7) аналіз процесу малювання:
 - послідовність малювання мешканців гнізда, деталей;
 - стирання;
 - повернення до намальованих мешканців;
 - паузи;
 - коментарі;
- 8) аналіз розмови.

В ході досліджень виявлено три види порушення прихильності у дітей:

1. *Прихильність яка уникає, небезпечна.* До цієї групи відносять дітей, які не засмучуються і не плачуть при розлуці з матір'ю та ігнорують або навіть уникають її при зустрічі. Їх поведінка свідчить про відчуження до матері і про відсутність почуття безпеки у дитини.

2. *Безпечна прихильність.* Діти цієї групи засмучуються і плачуть при розлуці з матір'ю і сильно радіють, прагнучи до близькості та до взаємодії при її появі.

3. *Тривожно-амбівалентна прихильність.* Діти цієї групи на розлуку з матір'ю реагують дуже бурхливо, гнівливо, при цьому чинять опір контакту з нею: гніваються, плачуть, не йдуть на руки, хоча яскраво демонструють бажання емоційного тепла.

У тих випадках, коли потреба дитини у безпеці та прив'язаності постійно лишається незадоволеною, це позначається на її особистісному, психічному й навіть фізичному розвитку. При вкрай несприятливих умовах виховання у дитини спостерігаються розлади прив'язаності, або взагалі несформованість даного концепту.

Розлад прив'язаності – це широке поняття, яким позначаються порушення поведінки, настрою й соціальної взаємодії, що виникають внаслідок недоступності прийнятної соціалізуючої турботи та уваги від основних піклувальників у ранньому дитинстві. До розладу прив'язаності може призвести неналежний догляд або недбале ставлення до дитини у ранньому віці, жорстоке поводженням, досвід неочікуваної розлуки з піклувальниками у віці від трьох місяців до трьох років, часта зміна піклувальників, або їх надмірна кількість, відсутність реакції вихователів на комунікативні

зусилля дитини. Як наслідок – у дитини порушене або відсутнє почуття базової довіри до світу.

Цей термін використовується для опису емоційних та поведінкових проблем не лише дітей раннього віку, а також дітей шкільного віку, підлітків та дорослих. У старшому віці особливості поведінки прихильності можуть по-різному проявлятися у взаємодії з різними дорослими, що є свідченням того, що порушення прив'язаності стосується взаємодії між двома людьми, стосунку, а не є рисою особистості.

Оскільки розлад прив'язаності може проявлятися по-різному, основною його ознакою прийнято вважати відсутність або відхилення проявів нормотипової вікової соціальної поведінки дитини у стосунках із дорослими. До прикладу, для дитини раннього віку прояви порушення прив'язаності можуть полягати у небажанні лишатися поруч зі знайомими дорослими у незнайомій обстановці або неможливості отримати розраду через контакт зі знайомим дорослим. У віці шести років про порушення прив'язаності свідчитиме надмірна товариськість із незнайомцями і «довірливість» дитини.

Ознаками порушення прив'язаності у дітей, що можуть зустрічатися й поодиночі, й у поєднанні в залежності від умов виховання дитини та її індивідуальних особливостей є:

- постійний знижений фон настрою, млявість, апатичність, настороженість та (або) плаксивість;
- стійке небажання контактувати з оточуючими людьми;
- або навпаки – відсутність дистанції у спілкуванні з дорослими, надмірна нав'язливість, демонстрація поведінки прив'язаності по відношенню до ледь знайомих людей;
- підвищений рівень агресії чи аутоагресії;
- прагнення звернути на себе увагу поганою поведінкою і демонстративним порушенням правил («якщо я не можу бути для тебе найкращим – я стану найгіршим»);
- постійне провокування дорослих на сильні емоційні реакції (навіть «негативний» контакт є кращим за відсутність контакту).

Крім того, порушення прив'язаності проявляються у затримці моторного, психічного й мовленнєвого розвитку, мають соматичні прояви, такі як: затримка росту, порушення харчової поведінки, частий крик або плач, розлади сну й подібні порушення.

Дитина може уникати погляду в очі, не включається у запропоновану дорослими гру або діяльність; уникає дотиків. При цьому може спостерігати за діями дорослого у той час, коли дорослий не намагається вступити з ним у контакт. Такі прояви поведінки можуть помилково інтерпретуватися як аутичні прояви, чи порушення сенсорних функцій (Глушенко К., 2021).

«БАРАНЧИК У ПЛЯШЦІ»

Проективна методика «Баранчик у пляшці» дозволяє оцінити картину світу дитини, її взаємодію з найближчим оточенням, ранні відносини з матір'ю, спосіб сепарації, наявність ресурсів для процесу відділення. Тест використовують для діагностично-корекційної роботи з молодшими школярами та підлітками, яким пропонується уявити і намалювати «баранчика в пляшці».

Як зазначає автор методики Тетяна Репнова, замість баранчика, може бути хто завгодно: зайчик, котик, пташка... На формулювання саме такого проективного завдання її надихнув найвідоміший твір Екзюпері: вперше зустрічаючись з пілотом маленький принц просить того намалювати баранця.

По завершенню малювання дитину просять придумати історію про баранчика, в якій треба розповісти про шлях його виходу з пляшки (Кремлякова А., 2017).

Матеріал: лист паперу формату А4, звичайний олівець (бажано М чи 2М), кольорові олівці.

Інструкція для дитини: «Намалюй, будь ласка, баранчика в пляшці».

Після того, як дитина намалює проводиться опитування:

- Як баранчик опинився у пляшці?
 - Що там робить баранчик?
 - Як йому там почувається у пляшці?
 - Які в нього є бажання, фантазії, мрії?
 - Яким він бачить оточуючий світ з пляшки?
 - Чого він боїться?
 - Який у нього настрій?
 - Скільки йому років?
 - Чи чекає баранчик допомоги? Якщо так, то від кого та якої саме?
 - Чи хоче він вибратися?
 - Чи може він вибратися та яким способом?
- Якщо вибереться, то куди піде?
- З якого матеріалу зроблена пляшка? Чи є пробка, яка?
 - Як почувається пляшка? Про що вона мріє?
 - Що може турбувати пляшку?
 - Що ще є у пляшці? Що довкола?

Інтерпретація

Баранчик символізує автора роботи. Наскільки яскраво, чітко, пухнасто промальований баранчик, настільки легко і позитивно дитина відчуває себе в батьківській родині і навпаки.

Наявність добре промальованих рижків і ніг – ознака впевненості, відстоювання своєї думки, демонстрація опору дитини по відношенню до батьків. Роги і копита часто зустрічаються в роботах підлітків, коли відбувається процес психологічного та емоційного звільнення від батьківської влади. Якщо автор зображує баранчика в негативному образі, це трактується як неприйняття себе.

Пляшка – символ батьківської сім'ї. Обриси пляшки мають своє значення. М'які, плавні, округлі форми пляшки можуть трактуватися як близькість автора роботи до мами та символізувати потребу в її увазі й турботі. Більш різкі, кутасті форми пляшки – в характері автора роботи переважає орієнтація на батька, чоловічі риси характеру.

Розташування баранчика в пляшці. Баранчик твердо стоїть на ногах на дні пляшки – дитина перебуває в сім'ї, де відчуває стабільність, стійкість. Пляшка може бути зображена як в горизонтальному так і у вертикальному положенні. Спрямованість баранчика до пляшкового горла може трактуватися як бажання вийти з пляшки, звільнитися від батьківської залежності. Варіант розташування баранчика спиною до пляшкового горла можна тлумачити як ознаку певних побоювань пов'язаних з самостійністю, небажанням позбуватися батьківського впливу. Слід звернути особливу увагу на шийку пляшки, зіставити її з розмірами баранчика. Чи зможе баранчик при бажанні вийти з пляшки? І чи хоче взагалі баранчик вийти з пляшки?

Часто-густо зустрічаються малюнки, де пляшка закрита пробкою, що може тлумачитися як наявність потужного контролю з боку батьків, прояв гіперопіки, коли всі рішення приймаються без врахування думки дитини.

Коли внутрішній простір пляшки прикрашається елементами інтер'єру, створюється замкнений затишний мікроклімат, це свідчить як про надмірність батьківського піклування так і про те, що дитина сприймає таку опіку позитивно. Забезпечуючи дитину усім необхідним, батьки тим самим позбавляють її права приймати самостійні рішення, уявляти життя поза межами сім'ї, що може призвести до соціальної несміливості, невпевненості у власних силах.

Надбита чи розбита пляшка може трактуватися як наявність психологічних травм, пережитих дитиною в сім'ї.

Підлітки можуть малювати пляшку, підписуючи її назвою алкоголю, що свідчить про певну зацікавленість спиртними напоями. У подібних випадках педагогам і психологам варто вдаватися до превентивних виховних заходів.

Якщо баранцю не хочеться виходити з пляшки, можна говорити про те, що дитина не відчуває фрустрації, у неї немає бажання розвиватися далі, або всі потреби задоволені та відсутня мотивація.

Важливо куди саме повернута пляшка:

вгору – орієнтація на чоловічий принцип мислення, раціоналізм, активність;

донизу – орієнтація на матір, фіксування на перешкодах до задоволення ситуативних потреб;

ліворуч – пасивність, бездіяльність, акцент на минулому, острах активності, тенденція до роздумів, відсутність претензії на самоствердження, фіксація на ситуаціях з минулого.

праворуч – спрямованість на майбутнє, непокора, безкомпромісність.

Під час інтерпретації потрібно також враховувати загальні закономірності відтворення зображень на малюнках, зокрема натиск на олівець як показник психомоторного тону.

Слабкий натиск, лінія місцями ледь помітна – підвищена стомлюваність; пасивність, іноді депресивний стан.

Сильний натиск, олівець глибоко продавлює папір – емоційна напруженість; ригідність; імпульсивність.

Надсильний натиск, олівець рве папір – конфліктність; гіперактивність, іноді агресивність; гостре збудження, психотичні стани.

Натиск дуже варіює – емоційна лабільність.

«ТРИ ДЕРЕВА»

Психомалюнковий тест «Три дерева», запропонований швейцарським психотерапевтом Р. Корбозом (Corboz R., 1980) добре зарекомендував себе серед численних проєктивних методик, які дозволяють виявити особливості внутрішньосімейних відносин. Німецька дослідниця Едда Клессманн (Klessmann E., 1990) опрацювала дану методику в контексті кататимно-імагінативної психотерапії (символдрами). В Росії й Україні «Три дерева» у якості символдраматичного тесту адаптовані психологами Яковом Обуховим (Обухов Я., 1997) та Геленою Лазос (Лазос Г., 2014).

Методика застосовується як у практиці шкільного психолога, так і в приватній психотерапевтичній практиці з метою діагностики дитячо-батьківських стосунків.

Інструкція з проведення тесту «Три дерева» припускає, що у ході попередньої бесіди

дитину розпитують про склад її родини, як кого звать, скільки кому років, ким працюють чи де навчаються члени родини, яка квартира і хто в якій кімнаті живе. Після цього психолог просить дитину намалювати на стандартному листку паперу формату А4, що розташовується горизонтально, «будь-які три дерева». Поки дитина малює, психолог, якщо це необхідно, може поговорити у сусідньому приміщенні з батьками наодинці.

Коли малюнок готовий, психолог хвалить дитину та просить обрати дерево, яке їй «найбільше подобається» й відповісти на серію запитань:

- Яке дерево найбільше?
- Яке дерево найменше?
- Яке дерево наймолодше?
- Яке дерево найстаріше?
- Яке дерево найкрасивіше?

Послідовність питань підібрана таким чином, щоб спочатку пропонувалися найлегші і приємні питання. Приміром, звернення уваги спочатку на «високе дерево» відбиває більш високу оцінку щодо рівня домагань. За такої послідовності звертання згодом до «меншого дерева» сприймається вже не як нижча оцінка щодо рівня домагань, а як продовження ряду порівнянь. З цієї ж причини краще спочатку запитати про «молоде дерево», а лише потім про «старе».

Питання «Яке дерево тобі найбільше подобається?» та «Яке дерево найкрасивіше?» спеціально розділені інтерферуючими питаннями, щоб у дитини не виникло здивування, ніби вона щойно відповідала на аналогічне питання. Тим часом, «найбільше подобається» не обов'язково «найкрасивіше» дерево.

Усі характеристики дерев з дозволу дитини підписуються під відповідним деревом на малюнку. Тим самим підкреслюється, що малюнок – це інтимний простір самої дитини, і психолог ставиться до нього з повагою.

Як наступне завдання, психолог пропонує дитині уявити себе садівником чи садівницею. Діти повинні відповісти на запитання: «Що можна було б зробити для кожного дерева?». У разі потреби пропонуються альтернативні відповіді: піділляти, внести добрива, дати більше тепла, більше світла, пересадити, обгородити. Обов'язково проговорюється і такий варіант відповіді: «А деяким деревам взагалі нічого не потрібно. Їм і так добре».

Перш, ніж попросити дитину порівняти намальовані й описані дерева з членами її родини, психолог пропонує будь-яке інтерферуюче завдання, аби уникнути прямих порівнянь та асоціацій вже обговорених характеристик дерев із особливостями членів родини. Лише після цього дитину просять порівняти кожне дерево із членами її родини. Як полегшений

варіант можна поставити дитині запитання «Кому зі своєї сім'ї ти б віддав би це дерево?».

Важливо, що в тесті «Три дерева» із самого початку не ставиться завдання порівнювати дерева з членами сім'ї, як це практикують в інших аналогічних тестах. Е. Клессманн рекомендує спочатку запропонувати дитині намалювати на одному горизонтально розташованому аркуші паперу три будь-яких дерева, і лише потім порівняти їх із членами сім'ї дитини. Тим самим частково вдається обійти «цензуру», яка є бар'єром для проникнення несвідомого матеріалу в свідомість. При безпосередньому проханні представити батьків у вигляді будь-якої тварини або дерева діти часто «прикрашають» образ, який обрали через певну «лояльність». Інколи вони навіть блокують появу певних асоціацій.

Порівнюючи дерева з членами сім'ї, діти, як правило, вибирають себе та батьків. Але інколи це може бути брат, сестра, бабуся, дідусь або будь-яка інша людина, наприклад, сусід. У такому випадку в бесіді важливо встановити, чому дитина обрала саме цих членів сім'ї, а інших витіснила.

Інтерпретація

Основною інтерпретаційною технікою для тесту «Три дерева» є аналіз малюнків на основі опорних елементів. У першу чергу, психолог разом із дитиною мають визначити найважливіші зони малюнка. Найкраще це робити за допомогою таких навідних питань: «Що особливо приваблює у малюнку (або: відштовхує, викликає сильні почуття)?».

До важливих опорних елементів, на основі яких будуватиметься подальший аналіз та здійснюється діагностика емоційних станів дитини, відносяться наступні: почуття, яке передає малюнок; всі суперечності та «невідповідності», зображені на малюнку; бар'єри; відсутність важливих деталей; особливості центральної фігури-символу; викривлення форми; надмірне порушення перспективи; символи, зображені з краю аркуша або символи, які не помістились на ньому; розтушовані об'єкти; наповненість – пустота малюнка; об'єкти, що повторюються; інкапсуляція; підкреслення та написи на малюнку; виправлення; колір тощо.

Виділені опорні елементи можуть слугувати вихідними точками для подальшої психокорекційної роботи як з батьками, так із дити-

ною, і за допомогою подальшого їх опрацювання призводити до усвідомлення дітьми причин та наслідків своїх емоційних станів.

Дослідження українських психологів підтвердили валідність проєктивної методики «Три дерева» для виявлення особливостей сімейної ситуації та психологічних проблем спілкування з найближчим оточенням у дітей із психоневрологічними захворюваннями. Так в 95% дітей основної групи методика дозволила виявити недостатність або відсутність спілкування зі значимою особою (батьком); у 73% – на малюнках зафіксовані ознаки хвороби, травми, тоді як у зображеннях практично здорових дітей ознак хвороби чи травми не було виявлено (Сибір Л., 2018).

На відміну від вітчизняної практики, в інших країнах методика «Три дерева» застосовується ширше. Так, наприклад, французькі фахівці ефективно її застосовують як психотерапевтичний інструмент, що допомагає усвідомленню життєвого досвіду клієнта і формуванню в нього автентичного зв'язку із самим собою, а метафори дерев допомагають проводити паралелі з різними етапами життя особистості. Японські науковці застосовують модифікацію тесту «Три дерева», поєднуючи його з тестом «Незакінчених речень», у клініках з метою вивчення особистісних психологічних характеристик розладів харчової поведінки у дівчат-підлітків і жінок віком від 15 до 30 років, зокрема невротичної булімії та анорексії. Тест «Три дерева» виявляє в таких пацієнтів порушення стосунків у їхньому ранньому дитинстві, ознаками чого є дуже маленькі та слабкі дерева на малюнку, досить бідне і нечітке їх зображення та локалізація на папері переважно у верхньому лівому куті.

Методика «Три дерева» дуже широко застосовується у системі соціальних служб та загальноосвітніх шкіл Німеччини та Великої Британії з метою виявлення насильства та жорстокості в сім'ях. Американські психологи цю методику застосовують часто в комбінації з проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» для уточнення діагностичних даних щодо стосунків у сім'ї та виявлення актуальних переживань дитини.

Опорні елементи малюнка за методикою «Три дерева», які вказують на ознаки емоційного благополуччя/неблагополуччя дитини представлені у таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Ознаки емоційного неблагополуччя дітей у малюнках
за методикою «Три дерева» на основі опорних елементів

Опорний елемент малюнка	Емоційно неблагополучні діти
Яке почуття передає малюнок?	Незрозуміле, сумне, тривожне.
Що виглядає дивним на малюнку?	Назви дерев («дракуча верба», «безсоромниця», «дерево-плаття», «напівялина» тощо); розташування дерев на малюнку та їхні розміри; кольори дерев (червона ялина, або різні дерева одним кольором тощо); кількість дерев (більше або менше трьох); невідповідність: плодів деревам (шишки на пальмі), місцю, де повинно зростати («дуб у пустелі»); стовбур дерева з ниток; кущі замість дерев; дерева-люди (з очами, руками, ногами тощо).
Розміри	Несиметричність розмірів дерев на малюнку; одне дерево набагато більше/менше порівняно з іншими; занадто великі дерева, які не вміщуються на одному аркуші; дуже маленькі дерева на майже порожньому аркуші.
Викривлення форми	Неприродно велика крона дерева; дуже тонкі стовбури; великі лійки для поливу маленьких за розміром дерев; великі сонце, хмари, пташки на малюнках порівняно з деревами; чіткі геометричні форми крон, стовбура.
Елементи на межі аркуша	Крони дерев або коріння не вміщуються на аркуші; частина сонця, яке визирає; річки, озера без берегів (виходять за межі аркуша).
Інкапсуляція	Навколо дерев чіткі круги; тин; річки.
Написи на малюнках	Крупний почерк, різні кольори в кожній букві, багатослівність (насиченість підписами, написами) або, навпаки, дуже дрібний, нерозбірливий почерк, закреслення.
Наповненість/ порожнеча малюнка	Багато порожнього місця; «прозорі», не замальовані стовбури, крони дерев; інтенсивно розмальований малюнок, багато різних елементів (озера, плоди, кошики, пташки, білки, гриби, хмари, лійки, лопати, банки з фарбою тощо); занадто яскраві кольори.

Таблиця 2

Діагностичні ознаки емоційно благополучних/неблагополучних дітей
за методикою «Три дерева»

Елементи малюнка	Емоційно благополучні діти	Емоційно неблагополучні діти
Дерева (назви, форми, стовбур, крона, коріння)	Звичні дерева, їхні назви, прямі стовбури (інколи невеличкі ду- пла та сучки), кожне дерево має власну крону, має коріння або натяк на нього.	Дивні назви дерев; дивні дерева (ін- коли несумісні, неприродне місце для зростання, неприродний колір та форма); перекреслені дерева; сто- вбур дерева з великими дуплами, су- чками; незамальований, заповнений незвичними деталями (квітами); має людські ознаки (очі, ніс, нафарбо- вані губи, руки тощо); немає крони чи коріння, або крона/коріння об'єд- нує всі три дерева.
Розташування дерев на малюнку	Кожному дереву вистачає місця на аркуші, незначні з'єднання крони дерев.	Крони дерев злиті, сплутані; дереву бракує простору; одне «завалю- ється» на інше; використання окре- мих аркушів для кожного дерева; для дерев побудовано огорожі.
Навколишнє середовище (природа, погода, тощо)	Літо, день, гарна погода, зелені дерева; світить сонце. Дерева зростають в природному середо- вищі (галявина, сад, ліс тощо).	Погода/сезон або незрозумілі, або негода (осінь, дощ, хмари; ніч); со- нце неприродне. Дерева зростають у неприродних мі- сцях (яблуні в пустелі, в темному лісі; дерева на краю провалля тощо).
Що необхідно зробити для кожного дерева?	Деревам (або дереву, яке симво- лізує дитину) нічого не треба; трошки полити; трошки більше простору та сонця; підфарбу- вати стовбур на весні; звертати увагу.	Деревам (або дереву, яке символізує дитину) необхідні кардинальні втру- чання: пересадка на інше місце; його слід обкопати або поставити ого- рожу; сильно підживити ґрунт; зрі- зати крону, щоб не заважала іншим; зібрати всі плоди; обробити хімією від жуків тощо.

Арттерапевтичні справи

«Сім'я у вигляді квітів»

Мета: виявлення сприйняття дитиною себе в сім'ї.

Матеріали: аркуш паперу А3, фарби, пензлі, набір кольорових олівців.

Віковий діапазон: від 5 років і старші.

Хід виконання. Дитині пропонують намалювати свою сім'ю у вигляді квітів. Після створення малюнка проводиться опитування:

- Які почуття у тебе виникали, коли ти зображував свою «квіткову сім'ю» на малюнку?

- Хто із твоєї сім'ї тут зображений у вигляді квітів? Чи є на ньому ти? Як себе відчуває твоя квітка?

- Яку ситуацію з вашого сімейного життя ілюструє цей малюнок?

Інтерпретація. Образи квітів на малюнку, їх розташування, оточення відображають реальну сімейну ситуацію і допомагають автору малюнка її усвідомити (Лебедева Л., 2011).

Квіти можуть займати різний простір на аркуші, це може бути пов'язано з тим, як дитина сприймає той життєвий простір, який дозволяє собі займати в реальності. У нормі малюнок зазвичай розташовується в центрі аркуша і займає практично весь вільний простір. Якщо в малюнку присутні додаткові елементи, важливо уточнити їх значення.

Віддалено розташовані квіти, відсутність когось із членів сім'ї вказують на слабкі емоційні зв'язки, складності і напруженість у взаєминах. Якщо квіти поміщені в квітковий горщик, вазу або ростуть на клумбі, важливо прояснити, хто доглядає за цими квітами. Якщо деякі квіти розміщені на близькій відстані або ростуть з одного стебла, важливо уточнити, що для автора означає таке близьке їх розташування.

Присутність в малюнку схожих квітів, а також квітів однакового кольору може говорити про емоційну близькість цих людей, їх схожість. Відсутність зображення на малюнку членів сім'ї, які проживають разом, може свідчити про те, що автор їх психологічно відштовхує, не приймає. Якщо автор не зображує себе: в даний момент у сім'ї є певні питання, які викликають у дитини напругу.

Розмір квітів: чим більш значимим і авторитетним автор вважає члена сім'ї, тим більший розмір надає квітці, яка його символізує.

Ідентифікація по кольору: коли кілька квітів намальовані одним або схожим кольором, автор малюнка сприймає цих людей як емоційно близьких.

«Родинне коло»

Мета: виявлення положення дитини у системі родинних взаємовідносин та психологічної відстані з батьками.

Матеріали: бланк із зображенням колом діаметром 11 см., простий олівець, набір кольорових олівців, гумка.

Віковий діапазон: від 10 років і старші.

Хід виконання. Дітям надається аркуш із зображенням колом діаметром 11 см. та наступна інструкція: «Перед вами на аркуші зображене коло. Намалюйте в ньому самого себе та членів своєї сім'ї у формі кілець і підпишіть їх іменами. В кінці оформлення скористайтесь кольоровими олівцями, щоб зробити малюнок яскравіше».

Інтерпретація. Оцінка результатів проводиться за критеріями, визначеними авторами методики «Сімейна соціограма» (Ейдемиллер Э., Юстицкіс В., 2008):

1) кількість членів сім'ї, котрі потрапили в площину кола конкретної дитини. У цьому разі зіставляється кількість намальованих членів сім'ї з реально наявною. Можливі випадки, що той член сім'ї, з яким дитина перебуває в конфліктних стосунках, не потрапляє у велике коло – він або за його межами, або взагалі відсутній; водночас хтось зі сторонніх людей, тварин, улюблених предметів може бути зображеним як член сім'ї;

2) величина кілець. Більше, порівняно з іншими, коло «Я» вказує на достатню/завищену самооцінку, менше – на занижену. Величина кіл інших членів сім'ї засвідчує їх значимість в очах дитини;

3) співвідносне розташування кілець (щодо площини тестового поля та одне щодо одного). Розташування дитиною свого кільця в центрі загального кола може вказувати на егоцентричну спрямованість особистості, а розташування себе внизу, збоку від інших членів сім'ї – на переживання емоційного відторгнення. Так, найбільш значимих для себе членів сім'ї досліджувані малюють у вигляді великих за розміром кілець у центрі або у верхній частині тестового поля;

4) дистанція між фігурами. Віддаленість одного кола від інших може вказувати на конфліктні стосунки в сім'ї, емоційне відторгнення досліджуваного. Своєрідне «злипання», коли кільця нашаровані одне на одне, дотикаються або знаходяться одне в одному, свідчить про недиференційованість «Я» у членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків у сім'ї.

При аналізі колірної гами важливо звернути увагу на вибір схожих кольорів в оформлення «родинного кола».

❖ **Літературні джерела**

Баркан А. И. О чем говорят рисунки детей: руководство для родителей и педагогов. М.: Этерна, 2014. 207 с.

Беляускайте Р. Ф. Рисуночные пробы как средство диагностики развития личности ребенка. *Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога*. М., 1987.

Бернс Р. С. Кинетический рисунок семьи: введение в понимание детей через кинетические рисунки семьи. М.: Смысл, 2006. 146 с.

Боулби Дж. Привязанность. М.: Гардарики, 2003. 480 с.

Бурлакова Н. С., Федорова Ю. Н. Сравнительный анализ группового и индивидуального проведения методики «Рисунок семьи»: результаты и перспективы. *Психологические исследования*. 2013. №31.

Василькевич Я. Проблема ефективності та інтерпретації графічних проективних методів сімейної діагностики. *Humanitarium*. Серія: Психологія. 2019. Вип.1.

Воробйов А. М. Психодіагностика міжособистісних відносин учнів молодшого шкільного віку засобами проективних методик. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2001. Вип. 14.

Глушенко К. О. Теоретичні засади формування прив'язаності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2021. Вип. 40.

Золотова О. О., Глушак Е. В. Образ подростка и образ матери в проективном рисунке. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2020. № 7.

Кондратенко Л. О., Богуславська Л. О. Малюнок сім'ї у вигляді напівказкових тварин. *Психологія: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. К., 2000. Вип. 2.

Кремлякова А. Методика «Барашек в бутылке»: выявляем эмоциональные проблемы в семье. *Справочник педагога-психолога. Детский сад*. 2017. № 8.

Куфтяк Е. В. Диагностика привязанности: методика «Рисунок гнезда». М.: Перо, 2021. 60 с.

Лазос Г. П. Соціокультурні особливості застосування кататимно-імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі з підлітками. *Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. К.: Логос, 2014. Вип. 10.

Лебедева Л. Д. Проективная методика «Рисунок семьи в образах цветов» в психологическом консультировании. *Национальный психологический журнал*. 2011. №1.

Лупекина Е. А. Возможности изучения детско-родительских отношений при помощи проективной методики «Три дерева». *Журнал Белорусского государственного университета*. Серия: Философия. Психология, 2019. № 3.

Обухов Я. Л. Символдрама: Кататимно-идагнативная психотерапия детей и подростков. М.: Эйдос, 1997.

Сапожникова Е. Е. Представление о семье у молодежи разных этнических групп с помощью проективной методики «Рисунок семьи». *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2015. № 10.

Сибір Л. Особливості психологічних станів дітей, які навчаються в умовах інклюзії. *Психологічне здоров'я*. 2018. Вип. 1.

Шур А. И., Варга А.Я., Чеботарева Е. Ю. Образ семьи глазами старшего ребенка до и после рождения младшего сиблинга в рисуночном тесте «Моя семья». *Психология и психотерапия семьи*. 2018. № 2.

Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2008. 672 с.

Розділ п'ятий

ГАЛЕРЕЯ ПОЧУТТІВ:**СИМВОЛІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕКСПРЕСИВНОЇ ОБРАЗОТВОРЧОСТІ**

У діяльності, пізнанні навколишньої дійсності і себе, спілкуванні з дорослими й однолітками дитина переживає різноманітні емоції, почуття, простежується її ставлення до того, що її оточує, що з нею відбувається. Ці переживання утворюють сферу емоцій і почуттів, які є формою відображення дійсності, наслідком задоволення або незадоволення потреб. Взаємодіючи з навколишнім середовищем, з іншими людьми, виконуючи соціальну роль чи проводячи аналіз власних дій, людина певним чином переживає певне ставлення до того, що з нею відбувається, відчуваючи цілий спектр емоційних станів. Емоції виражають стан людини, її відношення до навколишнього світу і залежать від різних складових психологічної структури особистості – темпераменту, емоційної стійкості, ієрархії потреб та мотивів та ін.

Емоційні переживання носять суто особистісний характер і виступають лакмусовим папірцем у визначенні особистісно значущих відносин. Психічні стани можуть позитивно впливати на виконувану діяльність, на процес спілкування, а можуть і дезорганізовувати їх, тобто здійснювати регулюючий вплив. Отже, визначення емоційних станів людини, особливо у дитячому та юнацькому віці, є важливим моментом у психодіагностичній практиці.

У цьому розділі висвітлюються найпоширеніші графічно-малюнкові методики і арттерапевтичні техніки, призначені для визначення та корекції тих чи інших параметрів емоційно-почуттєвої сфери особистості.

Малювання дозволяє відреагувати будь-які

психотравмуючі ситуації: нерозуміння близьких, їх холодність або гіперопіку, горе, важку хворобу, втрату довіри тощо. Воно допомагає зрозуміти свій внутрішній світ, усвідомити власний потенціал і оцінити можливість змін.

Малюючи, дитина дає вихід своїм почуттям і переживанням, бажанням і мріям, перебудовує свої відносини в різних ситуаціях і безболісно стикається з деякими травмуючими, неприємними образами, які лякають. Художнє самовираження дитини виконує психотерапевтичну функцію, допомагаючи їй пережити події і ситуації, які травмують, відновити емоційну рівновагу, сформувати психологічні захисти і подорослішати.

Найбільш прийнятною у роботі з дітьми починаючи зі старшого дошкільного віку є група методів діагностики емоцій, які ґрунтуються на основі функціональної психології кольоросприйняття розробленої М. Люшером, де вибір кольорів відповідає певним емоційним станам. Наприклад, методика «Чарівна країна почуттів» Т. Зінкевич-Євстигнєвої поєднує в собі елементи казкотерапії, колірного тесту М.Люшера і колірного тесту ставлення Є. Бажина та О. Еткінда.

На елементах проєктивного малювання побудовані методики діагностики емоційного інтелекту дітей-дошкільників «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», «Три бажання» М. Нгуена, спрямовані на виявлення емоційної орієнтації дітей на світ речей або на світ людей, на себе чи на іншу людину, а також способів адекватного вирішення проблем при опорі на зазначену орієнтацію.

Яскравим прикладом графічних методик, де власне встановлення тематики рисунку викликає у досліджуваного потребу відобразити власні почуття, індивідуальну оцінку внутрішніх взаємодій є тест У. Аве-Лаллемант «Зірки та хвили». У даному контексті дитина не ідентифікує себе із певним об'єктом, а зображує власний світ, елементи особистісного досвіду, особливості сприйняття первинних елементів простору, які суб'єктивно ототожнюються зі структурою власного «Я». За допомогою цього тесту можна виявити певну доміную раціонального мислення або емоційного реагування. Про це свідчить насамперед характер реакції досліджуваного на інструкцію тесту, він виявляється у засобі опрацювання стимулів: емоційному або раціональному. За подібним механізмом виявляє себе потенціал даного тесту у стимулюванні до створення образів зі змістом, який формується у глибинних пластах особистості. Загалом сутність рисунка дозволяє дістатися рівня світоглядних почуттів.

Традиційно для діагностики емоційного навантаження дитини, наявності агресії, її інтенсивності та спрямованості використовують графічно-малюнкові методики «Неіснуюча тварина» М. Дукаревич, «Кактус» М. Панфілової, «Вулкан» І. Вшивкової. На виявлення здатності дітей протистояти стресовим факторам й готовності самостійно долати труднощі орієнтована методика Е. Романової і Т. Ситько «Людина під дощем».

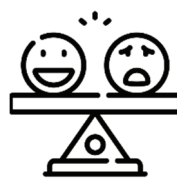
Інтерпретаційний підхід у даних методиках ґрунтується на теорії психомоторного зв'язку та тлумаченні символіки зображених фігур. Відомо, що тенденція рухів може проявлятися на малюнку у просторі або у напрямку (віддалення, наближення, падіння і т. д.), аркуш паперу являє собою модель простору, на якій стан м'язів у момент малювання передається через відношення до простору. Простір, в свою чергу, пов'язаний з емоційним забарвленням переживання й часовим періодом: теперішнім, майбутнім, минулим, а також з дійсністю та ідеально-мисленнєвим планом роботи психіки. Простір, розташований позаду й зліва від малюючого, пов'язаний з минулим періодом і бездіяльністю (відсутністю активного зв'язку між думкою-уявленням, плануванням і його здійсненням). Права сторона, простір попереду й зверху пов'язаний з майбутнім і діяльністю. На аркуші – ліва сторона й низ пов'язані з негативними й депресивними емоціями, з невпевненістю, пасивністю. Права сторона (відповідаюча домінуючій правій руці) – із позитивними емоціями, енергією, активністю, конкретністю дій. Відповідно до цих закономірностей можна аналізувати будь-який вільний малюнок.

Дитячий малюнок чутливий до великої кі-

лькості особистісних та емоційних особливостей, таких як: рівень психомоторного тону, підвищена або знижена активність, астенія; недостатність самоконтролю, труднощі планування, зосередженості, імпульсивність; підвищена емоційна лабільність або, навпаки, ригідність; тривожність; страхи, депресія, агресія; екстравертованість, інтровертованість; демонстративність; аутизація; негативізм.

Саме така чутливість дитячого малюнку, його величезна психотерапевтична цінність та кореляція розвитку дитячого малюнку з загальним розвитком дитини роблять арттерапію найціннішим засобом допомоги у травматичній ситуації. Зазвичай, здорова, гарно розвинена дитина використовує зцілюючий ресурс малюнка самостійно, без додаткової стимуляції з боку дорослого. Але дія травми може бути такою, що спонтанне самостійне малювання блокується, і тоді ми маємо використовувати засоби арттерапії.

При виборі образотворчих засобів потрібно враховувати стан особистості дитини, її потребу в приховуванні травматичних переживань, бажання контролювати емоції. На перших заняттях учасники прагнуть працювати знайомими і звичними засобами, і тільки в міру подолання психологічного захисту починають експериментувати, стають більш експресивними. Як правило, діти з обмеженими можливостями спочатку малюють простим олівцем, багаторазово виправляючи зображення, а тільки потім розфарбовують його. Коли переборені захисні тенденції, фарби здатні викликати сильний емоційний відгук, стимулювати уяву і прагнення творчості. Поліфонія кольорів і відтінків дозволяє більш точно відобразити настрій і психічний стан.

«РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДОШКІЛЬНИКА»

Емоційний інтелект – група ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій і емоцій оточуючих. Люди з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції і почуття інших людей, можуть ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їхня поведінка більш адаптивна і вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з оточуючими.

Психологічними дослідженнями встановлено, що дитина шестирічного віку здатна

«зчитати» такі емоційні прояви іншого як радість, здивування, сум, гнів, злість, роздратованість, страх, втому тощо. Крім того, старший дошкільник здатен до вербалізації власного емоційного стану, в якому він перебуває тут і зараз (ситуативність емоцій), натомість, словесно характеризує свої почуття доволі лаконічно (наприклад: «Я ображений на тебе», «Мені нудно, пограй зі мною», «Я дуже радий», «Я злякався!»). До того ж, сильні за мусом емоції дитина передає за допомогою сміху, крику або плачу. Проте сама здатність до вербального вираження й оцінки власних емоцій й переживань у дітей є свідченням високого рівня розвитку як емоційного, так і когнітивного інтелекту.

Більшість вербальних характеристик емоційного стану є ситуативними – дитина намагається описати те, що вона відчуває у конкретний момент, рідше – може пригадати, як почувався протягом дня у дитячому садку. У разі, коли емоції мали високий рівень впливу на стан дитини – старший дошкільник може описати свої емоції у минулому. Отже, ситуативність емоцій – важлива особливість розвитку емоційного інтелекту дитини на даному віковому етапі.

Особливістю розвитку емоційного інтелекту старшого дошкільника є формування так званої емоційної децентрації особистості, що виявляється у здатності відволікатись від власних емоцій та зосередитись на емоційному стані іншого (дорослого чи однолітка). Натомість, такі прояви ще не є стійкими, а виявляються фрагментарно та потребують спеціальної психолого-педагогічної роботи з дітьми. Поступове формування емоційної децентрації старшого дошкільника сприяє формуванню рефлексії та рефлексивних умінь у майбутньому.

Для діагностування емоційного інтелекту дітей 5-7 річного віку в'єтнамський учений Нгуен Мінх Ань розробив комплексну методику, що складається з анкети для вихователів та батьків і набору діагностичних завдань для дітей: «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», «Три бажання» і «Що – чому – як» (Нгуен М., 2008).

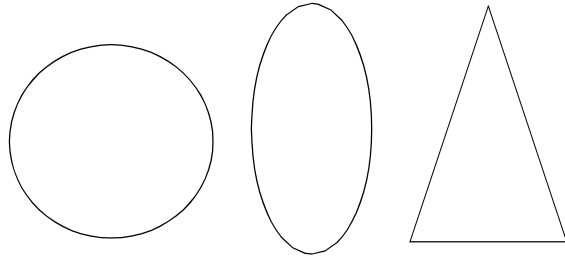
«Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій»

За допомогою проєктивної графічної методики «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» визначається емоційна спрямованість дитини, а саме: на що або на кого вона найбільше орієнтується – на предмети навколишньої дійсності, на людей загалом чи на їхні емоційні переживання зокрема. Діти повинні за 15 хвилин домалювати до

трьох геометричних фігур (коло, овал, трикутник), зображених на аркуші паперу, будь-які деталі так, щоб вийшли малюнки зі змістовим наповненням і логічним завершенням.

Матеріали: аркуші паперу із зображеннями геометричних фігур, олівець.

Інструкція: «Діти, подивіться на ці фігури – коло, овал і трикутник. Спробуйте за короткий час домалювати до них будь-які деталі, щоб вийшли малюнки зі змістом».

Обробка результатів

- 0 балів – домальовування відсутнє; зображений предмет або тварина;

- 1 бал – зображено людське обличчя;

- 2 бали – зображена людина (виражено її емоційний стан або вона зображена в русі).

Рівень розвитку емоційного інтелекту:

- низький: 0 балів;

- середній 1–2 бали;

- високий: 3–6 балів.

Практика застосування цієї графічної методики засвідчує, що більшість дітей здійснюють домальовування, на яких зображені різні предмети або тварини, знайомі їм з життєвого досвіду та побуту (квітка, сонечко, м'ячик, дерево, зайчик тощо). Водночас біля третини дошкільнят малюють хоча б один із трьох малюнків, на якому зображено людину, що свідчить про соціальну спрямованість дітей цього віку. Як відомо, у дошкільному віці розширюється сфера спілкування і соціальних контактів дитини, відтак зростає спрямованість дітей на інших людей. Найменше дослідники фіксують малюнки, на яких зображено людське обличчя з яскраво вираженим емоційним станом, що може свідчити про недостатність уявлень дошкільнят про емоції та їхні експресивні ознаки.

«Три бажання»

За допомогою проєктивної методики «Три бажання» визначається емоційна спрямованість дитини на себе або на інших людей, тобто її здатність до емоційної децентрації.

Матеріали: аркуші паперу і кольорові олівці.

Інструкція: «Уявіть, що золота рибка може виконати три ваших бажання. Що б ви побажали? Намалуйте!».

Обробка результатів

- 0 балів – малюнок відсутній;
- 1 бал – малюнок пов'язаний з бажанням «для себе»;
- 2 бали – малюнок пов'язаний з бажанням «для інших людей».

Рівень розвитку емоційного інтелекту:

- низький: 0–3 бали
- середній: 4 бали
- високий: 5–6 балів

Після закінчення малювання з дітьми проводиться бесіда для з'ясування характерних бажань.

Якщо дитина адресує всі три бажання для себе, бесіда далі не проводиться. Якщо рішення інше, то варто запитати «Чиє бажання ти попросив би золоту рибку виконати першим? Чому? Друге бажання для кого? Третє? Чому?»

«ЗІРКИ ТА ХВИЛІ»

Графічний тест «Зірки та хвилі», запропонований німецькою дослідницею Урсулою Аве-Лаллемант, вперше був опублікований у 1979 році. У його методологічну основу покладені дослідження експресії людини, елементів характерології та досягнення глибинної психології. Наведені положення дають змогу вважати цей графічно-малюнковий тест інструментом дослідження особистості, спрямованим на виявлення особливостей перебігу процесів взаємодії сфери мислення (ідеї, задуми, цілі тощо) та емоційної сфери (переживання, емоції, почуття). На межі взаємопроникнення обох сфер функціонують пізнавальні почуття особистості.

Дану методику доцільно використовувати для діагностики психічних станів і внутрішньоособистісних проблем дитини. Автор тесту виходить з положення, що будь-які відхилення від норм в малюнку, які ми можемо розглядати як дефект, спотворення, порушення адекватності та цілісності зображуваного образу, а також акцентування на деяких деталях, можуть свідчити про наявність певних особливостей у структурі особистості чи поведінці обстежуваної дитини.

Експресивна малюнкова продукція за методикою «Зірки та хвилі» дає можливість дослідити такі психологічні аспекти:

- загальну гармонійність-дисгармоній-

ність сприйняття власних афективно-когнітивних структур;

- встановлення домінуючих підходів до опрацювання предметного простору малюнка;
- виявлення у формальній структурі простору пропорційності почуттєвого та раціонального;
- інтерпретація у просторовій символіці розташування смислових акцентів;
- структурування образу «Я» через предметну символіку малюнка;
- використання особливості графічних слідів для більш глибинного аналізу малюнка.

Методика може застосовуватися для діагностики як дорослих, так і дітей, починаючи з трирічного віку. При цьому результати тестування для кожної вікової групи можуть аналізуватися з різних позицій. Для маленьких дітей автор рекомендує використовувати дану методику для оцінки їх розумового розвитку, після 6-річного віку вона вже може використовуватися для діагностики характеру і особистісних якостей дитини, що відображаються в особливостях графіки малюнка й загальному настрої картини.

Загалом У. Аве-Лаллемант пропонує виділити три рівня аналізу графічно-малюнкових технік:

1. На першому рівні відбувається оцінювання якості рисунку та рівень розвитку сенсорної координації. Вказані категорії аналізу важливі насамперед при роботі з дітьми віком від 3 до 6 років.

2. На другому рівні оцінюються стильові, штрихові та просторові особливості рисунку з урахуванням просторової символіки. Саме цей пласт психологічного аналізу виявляє особистісні паттерни і характер взаємодії з оточуючим світом. Прояву цих дефініцій сприяє детальне опрацювання особливостей штриха, оцінка штрихових дефектів тощо.

3. Аналіз змістової символіки малюнку, що характеризує третій рівень, виконується тільки у протоколах підлітків та дорослих. Дозволяє інтерпретувати проблемний зміст та виявляти психологічні чинники явної дисгармонії.

Авторка техніки «Зірки та хвилі», спирається на досвід вивчення особистості в руслі західної експресивної психології, психології спонтанної діяльності та посилається на методичний напрямок, який сформувався у німецькій школі проективної психології. На думку німецьких дослідників, проєкція інтерпретується як суб'єктивна реконструкція дійсності, що сприймається, під впливом почуттів та переживань людини. Тут чітко прослідковуються паралелі з тлумаченням поняття проєкції за З.Фрейдом, у межах якої це процес ототожнення особистості, «Его» з об'єктами зовніш-

ньої реальності. Таке розуміння проєкції передбачає детермінацію проєктивної поведінки через принцип задоволення. Таким чином, людина спрямована на символічне задоволення у продуктах фантазії. Спираючись на вищезазначене, у процесі аналізу рисунків застосовується символічний аналіз зображень.

Процедура проведення

Досліджуваным пропонується простим олівцем на стандартному аркуші намалювати «Зоряне небо над хвилями». Дітям надаються додаткові пояснення, що відповідають їхньому віку. Наприклад: «Ти знаєш про зірки, які вечорами світять в небі. Коли вода рухається, то утворюються хвилі, чи не так? Отже, ти знаєш, що таке хвилі на воді! А тепер намалюй зоряне небо над хвилями моря».

Виконання методики не обмежується у часі, і вона надає свободу у вираженні індивідуального «бачення», що є однією з необхідних умов прояву креативних здібностей. Малюнок має виконуватися спонтанно, не зважаючи на художню стилістику.

Важливим елементом у малюнку є те, чи зображує дитина тільки зірки і хвилі, чи намагається надати малюнку вид цілісного зображення. Буває, що завдання виконується лише наполовину: малюються тільки хвилі або, частіше, тільки зірки. У цьому випадку не слід втручатися і спонукати до подальшого малювання, адже такий результат вельми показовий. Після виконання завдання бажано попросити дитину дати пояснення до своїх малюнків. З метою контролю через деякий час тестування можна повторити. Якщо діти запитують, чи можуть вони намалювати щось додатково, слід відповідати: «Не малюйте нічого такого, що ви зможете потім намалювати окремо».

Інтерпретація

Базовими складовими графічного аналізу у наведеному тесті виступають особливості оформлення зображених образів, сліди руху олівця, ступінь натиснення та штрихування, розподіл у просторі елементів картини, додаткові деталі.

Гармонійно виконані малюнки відображають здатність досліджуваних до адекватного структурування власного досвіду засобами пізнавальної та почуттєвої сфер, свідчать про стабільність особистості, достатній потенціал її самопізнання. Загальна гармонійність сприймається як органічність малюнка, масштабна пропорційність та рівновага. Рішення такого малюнка містить у собі можливість розвитку, перспективу, динамічний аспект та певну плинність загального образу зображеної теми.

Показниками для віднесення малюнка до категорії *дисгармонійних* є: надмірна непропорційність зіркового та водного просторів, перевантаження малюнка спонтанно продукуваними елементами, наявність яких не прописана в інструкції щодо проведення тестування, хаотичне розташування обов'язкових елементів малюнкового поля, надмірне тонування загального простору малюнка, що призводить до труднощів в інтерпретації положення та змісту базових символів зірок та хвиль, недотримання індивідуально обраної загальної стилістики малюнка.

Факторами дисгармонійності тестового малюнка найчастіше є: незавершені гештальти, фіксовані у пубертатному періоді, що викликає певну істероїдність в експресивній продукції досліджуваних; прояви нонконформізму як протесту проти правил, норм, стандартів та як соціальна риса певної категорії досліджуваних; внутрішньоособистісний конфлікт, який створює напругу всередині «Я» досліджуваних і відображається у малюнку.

Істероїдність малюнка може співвідноситися з аналогічними патернами поведінки респондентів. Нездатність встановити гармонійне співвідношення між пізнавальною та почуттєвою сферами провокує виникнення хаотичного недиференційованого простору всередині «Я» особистості, втрачається динамічний аспект у просторовій символіці, а отже, динаміка образу «Я» блокується. Можна визначити цей стан як стагнацію, актуальну екзистенціальну кризу особистості.

Деталізована інтерпретація відбувається за наступними показниками:

- формальні способи втілення заданої теми;
- формальна структура простору;
- просторова символіка;
- предметна символіка.

За практикою виконання заданої теми виявляють способи рішення тестового завдання, за допомогою яких можна визначити *рівень візуальної креативності* дітей.

Формалізоване рішення – відрізняється декоративністю, стилізацією, орнаментальністю, стриманістю символів, підпорядкованістю елементів єдиному принципу, малюнок є швидше декоративним, аніж змістовним, в ньому відсутні будь-які додаткові деталі.

Досліджуваним, що обирають таке рішення, властиві активно діючі захисні механізми, спрямовані на зменшення потрапляння у малюнок індивідуально значущої інформації. Такі особи схильні ідеалізувати символіку, а отже, і значення, які у неї вкладаються. Їм властива демонстративність, бажання ефектної самопрезентації, трансляція власних можливостей через малюнок. Пізнавальні почуття у

такому разі є активно задіяними у процесі відтворення реальності та у динаміці власного «Я», незважаючи на встановлення суб'єктом певних фільтрів як асиміляції елементів досвіду, так і експресії, вираження власних емоційних оцінок.

Предметне рішення – передбачає максимально абстраговане відтворення первинних символів без потреби у наданні малюнку індивідуальних рис, власного стилю; характеризується реалістичністю зображення, у малюнку відсутнє естетичне осмислення поставленого завдання і прагнення зобразити щось прекрасне.

Такий тип відтворення символів характерний для досліджуваних з актуалізованими захисними механізмами. При цьому знижується потреба у вираженні власної індивідуальності, пригнічується почуттєве самовираження, наявне певне маскування власних інтенцій щодо запропонованої тематики. Досліджувані цієї категорії схильні констатувати факти дійсності, уникають глибоких переживань та експресії, налаштовані на спрощення інформації, яка надходить до них. Пізнавальні почуття у такому випадку активно діють, але мало усвідомлені, недостатньо керовані «Я» особистості.

Емоційне рішення – вирізняється особливою емоційною атмосферою, яка найчастіше притаманна малюнкам зоряного неба і моря; елементи та деталі є другорядними, важливим стає загальне сприйняття картини. Емоційне рішення найчастіше проявляється в малюнках, які мають образне вирішення.

Особи що обирають емоційний підхід, найчастіше демонструють власну чутливість, сенситивність до постійних впливів об'єктивної реальності. Вони досить афективно переживають динаміку власного «Я», сконцентровані на власних почуттях та саме через емоційне ставлення до об'єктів оперують ними.

При цьому пізнавальні почуття можуть бути недостатньо диференційованими у загальній масі афективних проявів. Чуттєва вразливість таких досліджуваних певним чином протиставляє пізнавальну сферу почуттєвій, що може заважати продуктивній взаємодії з реальністю.

Образне рішення передбачає цілісне наочне зображення зірок над хвилями. Малюнки цього типу вирізняються тенденцією до обміркованої організації елементів простору, додаванням барвистих деталей, спостерігається бажання надати закінченого вигляду малюнку, у сюжеті якого кожна деталь має своє логічне призначення.

Такий підхід свідчить про наявні актуальні переживання щодо первинних символів, а також про потребу у цілісному відображенні індивідуальних значень, пов'язаних з ними. Представники цієї категорії досліджуваних

можуть не тільки адекватно асимілювати елементи об'єктивної реальності, а й оперувати ними задля встановлення продуктивних інтрасуб'єктних та інтерсуб'єктних зв'язків.

Пізнавальні почуття досліджуваних, які обирають образне рішення тестового малюнка, вказують на осмислене самовідношення, здатність організувати внутрішній простір та виділяти у ньому ресурсні складові.

Смислове рішення – містить у собі сюжет, що його досліджувані намагається розвинути та розкрити за допомогою малюнка, символи мають чіткий смисловий контекст; є найвищим показником візуальної креативності, оскільки зображення характеризується прагненням передати певну ідею.

Смислове рішення малюнка свідчить про наявність у досліджуваних усвідомленої проблемної зони, яка активно ними опрацьовується. При цьому через символізацію на малюнок потрапляють елементи глибинних пластів психіки людини. Такі зображення мають смисловий зміст, а отже, виражають потребу у розкритті цього змісту. Таким чином, пізнавальні почуття перебувають у максимально актуалізованому стані, центровані на образі «Я», спрямовані на ефективну асиміляцію досвіду та стимуляцію динаміки ядра особистості.

Потрібно відзначити, що способи рішення часто поєднуються між собою. Так смислове рішення може бути образно-смисловим або емоційно-образним; предметне рішення може сполучатися із формальним підходом у вирішенні завдання.

Найбільшу практичну цінність для діагностики особистості становить аналіз просторової і предметної символіки. Пропорційність почуттєвого та раціонального у просторі малюнка відображає індивідуальні домінування звичних засобів опрацювання нової значимої інформації.

Верхня частина малюнка символізує сферу духовності, знань, які можуть як підносити, так і пригнічувати.

Нижня частина – «ґрунт під ногами», авторитетність, вагомість, надійність, яка може, як врятувати, так і узалежнити.

Права частина символізує майбутні вчинки, оточення, успіхи чи негаразди.

Ліва частина відображає минуле, пережите, близькі взаємини або навіть розбіжності із самим собою, проблеми ідентичності.

Середина малюнку є місцем прояву «Я»-репрезентацій особистості.

Відповідно до цих характеристик простору при обробці тесту потрібно враховувати особливості вертикальної і горизонтальної будови малюнка, а при необхідності і центру. При цьому, з одного боку, має значення співвідношення просторових зон, а з іншого – їх змістовний акцент.

Співвідношення верхньої частини (зіркового поля) та нижньої (зони хвиль) з урахуванням наявності або відсутності проміжного простору між ними демонструє вміння збалансовано використовувати потенції пізнавальної та почуттєвої сфер. Зсув балансу у вертикальній площині дає можливість аналізувати роль раціонального або почуттєвого змісту у процесі структурування образу «Я» особистості.

Змістова оцінка тестових малюнків потребує проведення певної сегментації простору поля. Верхня третина горизонтальної площини має виражати сферу пізнання, розумовий потенціал, ідеї, думки, задуми, цілі досліджуваного. Нижня третина – базис, основа, енергетична складова, в цьому випадку – сфера почуттів, емоційності. Ліва третина у вертикальному розрізі суб'єктивно переживається як зона минулого; права, відповідно, є зоною майбутнього, також доречно розглядати ліву зону площиною для відтворення інтровертних імпульсів, праву, відповідно, як простір вияву екстравертних символів. Центральна в обох площинах зона виражає інтегративне «Я» суб'єкта, яке може бути репрезентоване через символізацію або через загальну гармонійність.

Зазвичай збалансоване співвідношення просторів, які зайняті небом та морем, у вигляді візуальної рівноваги зустрічається майже у половини тестових малюнків. Домінування зіркового поля вказує на превалювання інтелектуальної сфери. Тиск небесного простору відображає наявне інтелектуальне навантаження, схильність особи до самозаглиблення, самоаналізу, надмірного самоконтролю, емоційної пригніченості та енергетичної виснаженості, особливо якщо малюнок виконаний формально, майже невидимими штрихами. Домінування водного простору, концентрація символічної продукції у лівій площині демонструє заглибленість особи у внутрішні переживання, несвідомі імпульси, нереалізовані можливості, потреби, задуми.

Більша структурованість правої сторони пов'язана з експресивною тематикою, яка стосується проблеми вибору, самовизначення, особистісного конфлікту, який гостро переживається.

Символічне акцентування центральної зони малюнка репрезентує уявлення про образ «Я» досліджуваних. Важливо відзначити, що контекстуальне виконання центральної частини малюнка може бути непередметно символічним з використанням лише легкого тону, м'яких штрихів, перспективи та фону при відсутності деталізованих об'єктів. Така стилістика характерна для осіб, що здатні до децентрації, виходу за межі власного «Я». Найчас-

тіше такі малюнки свідчать про емоційну стабільність за умов відсутності ознак тривоги – надмірного штрихування, продавлення аркуша олівцем, густого тонування тощо.

Рішення теми малюнка без акцентування центру характерні для предметного, образного та формалістичного підходів.

Досить часто центральну частину малюнка займає символічний об'єкт або їх скупчення. Найчастіше це зірка, розміри та характер зображення якої суттєво відрізняються від інших зірок малюнка. Вона може бути оточена промінцями, сяянням, орнаментами, виділена штрихуванням, тонуванням, наведеним контуром, стилізована тощо. Майже з однаковою частотою зустрічається зображення місяця. Ще одним характерним символом є корабель або човен.

У. Аве-Лаллемант підкреслює, що створення індивідуального рисунка, орієнтованого заданою тематикою, спонукає до проєкції змісту почуттів досліджуваного. При емоційному та смисловому рішенні теми малюнка така символізація найбільш висвітлена. При цьому розширення діагностичних можливостей тесту здійснюється завдяки подібності засобів інтерпретації основним засобам, що зазнали розвитку у межах глибинної психології. Це такі методи, як тлумачення сновидінь через архетипічну символіку, інтерпретація спонтанних, неусвідомлюваних проєкцій, захисних реакцій та власне проєктивні техніки, які пропонують досліджуваному малоструктуровані або неструктуровані стимули і викликають таким чином неусвідомлювані асоціації та експресивні вияви.

Психодинамічний напрямок, що визначає основну схему тесту «Зірки та хвилі» орієнтує дослідників на такий зміст домінуючих стимулів: вода і море символічно виражають несвідомі потяги, бажання та імпульси, емоційні сплески; небо і зірки – наміри, цілі, цінності, задуми та ідеї, які усвідомлюються. При цьому кожний малюнок реєструє особливості взаємодії «Я» і реальності, «Я» і почуттів. Отже, методика потенційно спроможна виявляти психічні стани, внутрішньоособистісні конфлікти, основні засоби саморегуляції особистості тощо. Порушення адекватності та цілісності зображеного образу і надмірно акцентовані деталі сигналізують про наявність проблем у сфері «Я» та процесах самоорганізації особистості, про порушення психічної рівноваги.

Основні стимули тесту «Зірки та хвилі» побудовані на особливостях сприйняття первинних життєдайних структур та їх природними властивостями. У міфологічній свідомості стародавніх культур уявлення про зіркове небо та

морські хвилі наповнювалося через спостереження за ними. Так, небо у просторовому сенсі визначало усе, що зверху, вода ж стрімка рухлива, вона нижче землі, має глибину, джерело, вона дає життя, тобто є енергетичною структурою. Розглядаючи царину первинних символів, чітко прослідковується певна ієрархічність, властива структурі особистості, що використовується у психодинамічному напрямку. Так, небесне світило є носієм миропорядку, якій можна співвіднести з інстанцією «Супер-Его», а мінлива вода, яка є джерелом життя, народження, має могутню силу, прирівнюється до несвідомого, таємного «Ід». На межі між ними, яка визначається землею або символом у центрі картини, реалізує себе «Его», становлення якого відбувається у постійній взаємодії за вертикальною ієрархією.

У площині тлумачення сновидінь зірки та світло є символами духу, вода, водна стихія – символом душі, високі хвилі – символом сильного збудження, емоційної схвильованості, збентеженості. Сучасність та її культуральні особливості визначають певні зрушення у розумінні первинних символів. Тепер значущості набуває сприйняття зірок та хвиль, як символічного вираження глибинних переживань, емоцій та почуттів, пов'язаних з ними. Аутентичність таких поглядів визначається частотою зображення первинних символів у витворах мистецтва, малюнках, музичних композиціях, сновидіннях тощо.

Аналізуючи проєктивну продукцію спеціалісти орієнтуються найчастіше на власний досвід, що може привести до надмірного суб'єктивізму в оцінюванні значущості символів. Для зменшення помилкових інтерпретацій необхідно дотримуватись базових положень проєктивної психодіагностики та доповнювати їх уточненнями, отриманими у процесі дослідження.

«КАКТУС»

Метою графічного тесту «Кактус» (Панфілова М., 2000) є дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості й інтенсивності.

Методика призначена для роботи з дітьми від 3-х років. В ході малювання забороняється спілкування з дитиною, не можна задавати питання чи коментувати будь-що. Проте, перед діагностикою дітей з порушенням інтелекту необхідно провести попередню роботу (показати кактус, його різновиди, з'ясувати основні характеристики).

Процедура. При проведенні діагностики видається аркуш паперу (формат А4), простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію. Час не обмежується.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш».

При обробці результатів звертається увага на характеристики ліній, силу натиску на олівець, додаткові деталі, кольорову гаму тощо. Крім того, враховуються специфічні показники: характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночний і т. д.), характеристика манери малювання (промальований, схематичний тощо), характеристика голок (розмір, розташування, кількість). Можна ставити запитання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній або дикий? Де він росте?
2. Він сильно колеться? До нього можна торкатися?
3. Чи подобається тобі кактус? Чи треба за ним доглядати?
4. Кактус росте один або з якимись рослинами по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (голки, обсяг, паростки)?

Обробка результатів проводиться за класичною схемою інтерпретації графічних методик. Але, слід звернути додаткову увагу на специфічні показники малюнку: характеристики фігури кактуса, манеру малювання, особливості голок тощо.

Для дітей дошкільного віку з порушенням інтелекту, які не можуть самостійно намалювати кактус, надають шаблон та пропонують домалювати на ньому те, чого не вистачає цьому кактусу (Федоренко М., 2015).

Інтерпретація

Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.

Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані одна до одної голки відображають високий ступінь агресивності.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований у центрі аркуша.

Невпевненість у собі, залежність – маленький малюнок, розташований унизу аркуша.

Демонстративність, відкритість – наявність паростків, які виступають, у кактусі, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса. На-

явність западин і вгинань свідчить про скритність, такий малюк говорить куди менше, ніж знає.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Тривога – переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів. Якщо кактус має опуклості – значить, дитина відкрита і простодушна.

Екстравертованість – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса. Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикорослого, пустельного кактуса.

Переважаючі діти малюють домашній кактус в горщику, що є цілком розуміло – процес сепарації ще не відбувся з огляду на вік. У малюнках, зроблених підлітками, частіше зображується дикий кактус, що свідчить про прагнення відокремитися від батьків й отримати самостійність.

Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикорослого, пустельного кактуса.

Втім, якщо по сусідству з «диким» кактусом ростуть інші кактуси чи рослини, є ще живі об'єкти (тварини, люди), це може означати, що дитина прагне стати більш сильною і самостійною.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісним є досліджуваний. Якщо ж він похмурий і в малюнку переважають темні тони, необхідно з'ясувати причину.

Кактус незвичайної форми, «креативний» – означає, що дитині властива певна демонстративність, бажання проявити і показати себе. Якщо відростки кактуса виступають за межі основного «тіла» – дитина є досить відкритою до інших людей, товариською. Якщо додаткові відростки зосереджені всередині й не виступають за контур кактуса – маємо справу з досить замкнутою та обережною дитиною.

Розміщення на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зрушується вгору, тим вища самооцінка, і відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Зрушення вліво означає – присутність у характері рис інтровер-

та, вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса також має значення, чим більший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній правильній.

Характеристика ліній і сили натиску на олівець. Потужність натиску на олівець, уривчастість ліній, використання внутрішнього штрихування інтерпретується як схильність до імпульсивності, тривожності, пригніченості настрою. Більш тонкі лінії, певна «легкість» натиску, вільність ліній у малюнку, присутність елементів, що додають кактусу привабливості, говорять про більш поступливий, м'який характер особистості, відкритість. Наявність зигзагів, різких виступів розглядається як замкнутість, обережність. Необхідно звернути увагу безпосередньо на форму кактуса. Хитромудра, химерна і вітиювата форма говорить про демонстративність.

Наявність голок (один з найважливіших елементів). У реальності кактуси залежно від видів можуть мати довгі, гострі і рідкісні голки; більш короткі і часті; дуже короткі, які практично не колються. На цьому і будується трактування малюнка. Чим довше, більше за кількістю і гостріші голки, тим вороже, агресивніше в спілкуванні характер автора «кактусу».

Відносно невеликі голки свідчать про помірний рівень роздратування і низький рівень імовірності виписку агресії на іншу людину або предмет. Спільне зображення голок, як в межах так і поза контуром кактуса, може свідчити про ситуативний прояв агресії або на зовнішній світ або на самого себе. Але водночас голки можуть розглядатися як певного роду захист від навколишнього середовища, необхідний для збереження цілісності особистості. Усе залежить від того, наскільки голкам приділена увага, чи зроблений акцент на них за допомогою штрихування, сильного натиску або інших елементів.

Великі за розміром (відносно загальних пропорцій кактуса), товсті, довгі, отруйні, особливо підкреслені – такі голки з більшою вірогідністю намалює дитина, яка відчуває злість, агресію, роздратування. Це може виражатися у її звичайній поведінці, а може й бути прихованою як неприйнятна форма взаємодії. На спрямованість агресії може вказувати напрям росту голок. Якщо голки ростуть: вгору – агресія спрямована до людей, що стоять вище дитини за статусом, соціальним чи матеріальним становищем (батьки, педагоги); в сторони – на ровесників, «рівних»; униз – на слабших, залежних, які стоять нижче у соціальній ієрархії (дітей молодшого віку, тварин).

Присутність додаткових елементів. Це можуть бути написи, підписи під малюнками,

пояснення, прикраси а також інші тварини, рослини і т. д. Ці додаткові елементи мають важливе значення для характеристики малюнка в цілому, вони дають можливість тлумачити його більш повно і точно.

Кольори і «настрій» кактуса виявляють наявний емоційний стан дитини. Темні кольори, дрібне штрихування, загальний нахил кактуса вниз (начебто він в'яне, або йому не

вистачає води) можуть свідчити про переважання негативних станів, симптомів депресії. Радісний, світлий, міцний кактус, що тягнеться до сонця, швидше за все, намалює дитина позитивна, відкрита, легка на підйом.

Важливо інтерпретувати малюнок, урахувавши відповіді дитини, загальний вигляд картини та окремих елементів, а також колірної гами.

Наявність симптомів за методикою «Кактус»

№	Симптоми	Ознаки
1	Агресивність	наявність голок, особливо велика кількість; сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності
2	Імпульсивність	уривчасті лінії, сильний натиск
3	Егоцентризм, прагнення до лідерства	великий малюнок у центрі листа
4	Залежність, невпевненість	маленький малюнок внизу листа
5	Демонстративність, відкритість	виступають відростки у незвичайній формі
6	Скритність, обережність	зигзаги по контуру або усередині кактуса
7	Оптимізм	використання яскравих кольорів, зображення «радісних» кактусів
8	Тривожність	використання темних кольорів, переважання штрихування, переривчасті лінії
9	Жіночність	наявність прикрас, квітів, м'яких ліній, форм
10	Екстравертованість	наявність інших кактусів, рослин
11	Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності	прикрашення орнаментом горщика, зображення кактуса в домашніх умовах
12	Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності	зображення дикого, пустельного кактуса

«НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»

Популярну проєктивну методику, що отримала назву «Неіснуюча тварина», розробила у 1970-х роках практичний психолог Майя Дукаревич. Тест передбачає малювання фантасти-

чної тварини та складання історії про неї. Методика допомагає з'ясувати особистісні особливості дорослих і дітей: сферу спілкування, агресивність, реакції на емоційне навантаження, ознаки можливої нейропсихічної патології.

Інструкція для дитини: «Я хочу подивитися, наскільки у тебе розвинута уява, фантазія (як ти вмієш фантазувати). Придумай і намайлюй тварину, якої насправді немає, ніколи не було і яку до тебе ніхто не придумав – ні в казках, ні в комп'ютерних іграх, ні в мультфільмах».

Після малювання з дитиною проводиться бесіда, під час якої ставляться запитання: де живе тваринка та хто її оточує, чи впевнена ця тваринка у собі, як вона спілкується з іншими тваринками, які у неї якості, яких якостей їй не вистачає. Ці питання дозволяють дитині у метафоричній формі виявляти власні почуття, знання, що є важливим у контексті дослідження впевненості у собі. Метафоричність тесту сприяє зниженню тривожності та напруженості дитини щодо його виконання.

Якщо дитина каже, що не знає, як малювати, не вміє, не може нічого придумати, то потрібно її підбадьорити, пояснити, що для цього завдання нічого не треба вміти. Оскільки потрібно намалювати тварину, якої не існує, то не має значення, якою вона вийде. Якщо досліджуваний довго думає, не починаючи малювати, то слід порадити почати малювати, як вийде, а далі придумувати в ході малювання.

Коли малюнок зроблено, потрібно попросити дитину придумати тварині назву. Якщо не виходить, то цю частину завдання пропускають. Якщо не все ясно, потрібно прояснити, які частини тварини відповідають яким частинам тіла.

Якщо намальована існуюча тварина, якій дається відповідна назва (вовк, заєць), то просять зробити ще один малюнок. Інструкція повторюється. Якщо і вдруге малюється існуюча тварина, то робота з тестом припиняється. Якщо ж про існуючу тварину кажуть, що вона не зовсім звичайна (чарівний заєць), то завдання вважається виконаним.

Після того, як тварину названо, психолог просить розказати про неї: «Зараз розкажи про цю тварину, про її спосіб життя. Як вона живе?» Розповідь записують, по можливості, дослівно. Якщо в розповіді недостатньо деталей, то після закінчення роботи задають додаткові питання:

- Що вона їсть?
- Де живе?
- Чим займається?
- Що любить більш за все?
- А чого більш за все не любить?
- Вона живе сама або з кимось?
- Чи є в неї друзі? Хто вони?
- А вороги в неї є? Хто вони? Чому вони вороги?
- Чого вона боїться? Чи вона нічого не боїться?
- Якого вона розміру?

Доцільно також запропонувати дитині уявити, що ця тварина зустріла чарівника, який готовий виконати три її бажання (будь-які), і запитати, які могли б бути ці бажання. Всі дані фіксуються в протоколі.

Стандартна інструкція – намалювати неіснуючу тварину – емоційно нейтральна. Тому в

рамках даної методики можна запропонувати дітям додаткові завдання намалювати:

- «Найбільш злу і найстрашнішу тварину» (дозволяє виявити найбільш приховані агресивні і депресивні тенденції, реакцію на загрозу);

- «Щасливу тварину» (цінності і прагнення досліджуваного);

- «Нещасну тварину» (характер побоювань, усвідомлені і неусвідомлені уявлення досліджуваного про його найбільш гострі проблеми, ступінь стійкості досліджуваного до різного ступеню стресів).

Інтерпретація

Творчі можливості виражені звичайно кількістю поєднаних у фігурі елементів: банальність, відсутність творчого початку приймають форму «готової», існуючої тварини (люди, коні, собаки, свині, риби), до яких лише прилаштовується «готова» існуюча деталь, щоб намальована тварина стала неіснуючою – кішка з крилами, риба з пір'ям, собака з лапами і т. п. Оригінальність виражається у формі побудови фігури з елементів, а не цілих заготовок.

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих) – низький рівень розвитку уяви, можливі розумова відсталість, затримка психічного розвитку, високий рівень тривожності, педагогічна запущеність.

Співвідношення розмірів неіснуючої тварини та аркуша паперу:

Маленький малюнок – невпевненість у собі. Великий малюнок – нездатність до планування діяльності, імпульсивність поведінки.

Положення малюнка на аркуші: У нормі малюнок розташований по середній лінії вертикально поставленого аркуша.

Положення малюнка ближче до верхнього краю аркуша (чим ближче, тим більш виражено) трактується як висока самооцінка, незадоволеність своїм положенням у соціумі, недостатністю визнання з боку оточення, як претензія на просування і визнання, тенденція до самоствердження.

Положення малюнка в нижній частині – зворотна тенденція: непевність у собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість, незацікавленість у своєму становищі в соціумі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження.

Відхилення малюнка вліво – імпульсивність, схильність до практичної діяльності; вправо – раціоналізм, схильність до аналізу, непрактичність.

Просторова орієнтація:

Голова повернена вліво – тенденція до рефлексії, ухилення від відкритих дій, очіку-

вання, коли з'являться благополучні обставини.

Голова повернена вправо – схильний діяти без роздумів, проявляти ініціативу.

Голова «безсило» схиляється до землі – виснаженість, невпевненість у собі.

Високо (гордо) піднята голова – впевненість у своїх силах.

Фігура повернена в анфас – егоцентризм.

Неіснуюча тварина намальована зі спини – голова повернена «в середину» малюнка – труднощі у спілкуванні, відчуження.

Співвідношення розмірів голови та тулуба (порушення пропорцій):

Маленька голова – переоцінка фізичної сили, недооцінювання значення інтелекту.

Дуже велика голова – ерудиція, схильність до рефлексії.

Деталі голови:

Органи чуття – їх розміри і кількість вказують на зацікавленість в інформації, на схильність пильно слідкувати за тим, що відбувається, підглядати, підслуховувати і т. д.

Обмеженість числа і розмірів органів чуття (їх повна відсутність) – інтровертованість, концентрація на собі.

Екзотичні органи чуття (локації, рентгенівський зір, надвідчуття і т. д.) – реакція на інформаційний голод, інтерес до чуток, чужих таємниць, тривожність.

Очі:

Широко відкриті, з сильно промальованою райдужкою – переживання страху, тривожність.

Закриті очі – труднощі у спілкуванні, безпорадність. Вії зазвичай малюють ті діти, які приділяють велику увагу оформленню зовнішності, для яких значимі проблеми статі.

Вуха: зацікавленість в інформації; значимість думки оточуючих про себе.

Довгий ніс: прагнення розширити свої можливості; які саме визначає призначення носу (хобот, дзьоб, жало і т. п.).

Рот: як орган споживання вказує на «апетит» неіснуючої тварини, на вираженість тенденції «присвоєння» їжі, а в символічному плані – речей, предметів.

Великий, широко відкритий рот вказує на балакучість суб'єкта.

Вискалені зуби, відкритий, замальований рот, висунутий, роздвоєний язик (жало) – про вербальну агресивність, уїдливість висловлювань.

Рот щілиноподібний, у вигляді букви «О», відкритий як для крику – ознака утрудненого спілкування, тривожності, потреби у допомозі, схильність до висловлювання скарг.

Рот з опуклими губами вказує на чуттєвість.

Додаткові деталі голови:

Пір'я, волосся у вигляді складної зачіски (іноді з бантиками) – демонстративність.

Чорне волосся, густа шерсть, голки, шипи, роги – агресивний самозахист.

Тулуб:

Масивний – запас сил, енергії, функціональні можливості (рухливість чи малорухливість).

Потреба у самозахисті характеризується кількістю виступів (шипів, шерсті, голок, панцирів).

Спрямованість захисту – відповідно просторовому розташуванню: верхній контур фігури – проти дорослих, які мають можливість накласти заборону, обмеження, здійснити примус (старших за віком, батьків, вчителів); нижній контур – захист проти насмішок, невизнання, відсутність авторитету у однолітків чи молодших за віком, боязнь осуду; бічні контури – недиференційована боязкість і готовність до самозахисту будь-якого порядку і в різних ситуаціях; те ж саме – елементи «захисту», розташовані не по контуру, а всередині контуру, на самому корпусі тварини.

Праворуч – більше в процесі діяльності (реальної), ліворуч – більше захист своїх думок, переконань, смаків.

Поєднання тулуба і голови – показник надійності, захищеності чи незахищеності (при тонкій шії).

Довга шия може трактуватися і як прагнення до розширення своїх можливостей – так само, як і ніс.

Більш ніж одна голова – наявність внутрішніх суперечностей, протилежно направлених тенденцій.

Кінцівки – їх кількість і міцність визначає відношення до практичної діяльності та її зміст. Кігті, присоски і т. п. – ознака агресивності.

Однотипність кінцівок («сороконіжка») – конформність суджень, ригідність, банальність мислення.

Різноманітність кінцівок – прояв творчої активності, їх чудернацьке поєднання – оригінальність мислення, вільнодумство.

Старанне поєднання з тулубом – обґрунтованість і продуманість поведінки.

Крила: мрійливість, прагнення втекти від повсякденної рутини, пошук себе.

Хвіст: виражає відношення до себе, своїх дій (направлений вправо) або думок (вліво).

Піднятий вгору пишний хвіст – бадьорість, впевненість.

Опущений вниз «падаючий» – невпевненість, виснаженість.

Довгий, звивистий, роздвоєний хвіст – амбівалентність самооцінки, внутрішній конфлікт.

Аналізуючи малюнок в цілому, враховується загальна кількість і оригінальність деталей – як показник продуктивності та оригінальності мислення.

Слід звернути увагу на акцентуванні статевих ознак у неіснуючої тварини (вим'я, статеві органи, жіночі груди), як показник фіксації на проблемах сексуальності.

Уподібнення людині – прямоходіння, людське обличчя, наявність одягу: ознака інфантильності, емоційної незрілості.

Акцентування органів виведення (задній прохід, дефекація) вказує на зневагу до норм поведінки, схильність до хуліганських дій.

Механічні включення в тіло тварини: антена, лампочки, колеса, гусениці, пропелери, гребний гвинт, тринogi, кнопки, клавіші, приладова дошка, важелі та ін. – зазвичай відмічаються у дітей, схильних до оригінальних суджень, інакшого мислення.

Оцінка ліній: сильне натискання чи «павутина» – показники сили чи слабкості м'язового тону; довжина і точність ліній, їх з'єднання – показники координації, балансу збудження і гальмування; «падаючі», «зісковзуючі», «лізуть вверх» – направленість агресії на інших чи на себе («падаючі лінії»).

Тематично тварини діляться на загрозливих, погрожуючих, нейтральних (подібності лева, бегемота, вовка чи птиці, равлики, мурашки, або білки, собаки, кішки). Це ставлення до власної персони і до свого «Я», уявлення про своє становище в світі, начеб ідентифікація себе за значимістю (з зайцем, комашкою, слоном, собакою і т. д.).

Назва неіснуючої тварини може виражати наступне:

- раціональний зміст значеннєвих частин («Зайцекрил» – заєць з крилами, «Триріг» – тварина з трьома рогами) – відбиває раціональність, конкретні установки при орієнтуванні і адаптації, прагматизм;

- словотвір із книжково-науковим (підбудовується під латину) чи суфіксальним закінченням («Звездрегітус») – демонстративність, спрямовану головним чином на демонстрацію власної неординарності, розуму, ерудиції, знань;

- назви поверхнево-звукові, без всякого осмислення («Трулюлюка»), позначають легковажне ставлення до оточуючого, невміння враховувати сигнали небезпеки, наявність афективних критеріїв в основі мислення, перевагу в судженнях естетичних елементів над раціональними;

- іронічні і гумористичні назви («Гавкотунчик») – при відповідному іронічно-поблажливому відношенні, ставленні до оточуючого;

- інфантильні назви – зазвичай з повторюваних елементів («Кру-кру», «Лусь-кусь», «Шльоп-тльоп» тощо);

- схильність до фантазування, частіше захисного порядку, виражена непомірно подовженими назвами («Вердипроверденкович», «Кренавідорьванозхам» і т. п.).

Симптоматичні комплекси

Тривожність, емоційна напруженість:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Множинні лінії.

Стирання і виправлення.

Штриховка малюнка.

Сильний натиск (затемнення частини малюнка).

Великий розмір (малюнок займає весь аркуш).

Оточуючі бояться тварину.

Наявність кількох голів, які сваряться.

Тварина не така, як всі, і хоче стати такою, як оточуючі.

Зображення не вміщується на аркуші.

Надлишкова кількість органів чуття.

Надмірна чуттєвість.

Наявність неоформлених об'єктів (дим, калюжі, хмари).

Розумова відсталість, затримка психічного розвитку:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Вимерла тварина.

Збіднена уява:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Ознаки можливої психічної патології:

Спотворення форми голови, форми очей, відсутність голови при збереженні схеми людського тіла.

Акцент на темі вбивств і пожирання жертв.

Розходження між грубою агресивною тематикою в розповіді і в символіці малюнка тварини.

Логічні порушення в зображенні і описі.

Зображення внутрішніх органів.

Змінність тварини.

Неточність в використанні понять (йдеться про одне, а відповідь про інше).

Протиріччя між малюнком і розповіддю.

Наявність ран і каліцтв.

Порушення інструкції.

Депресія, знижений настрій:

Зменшений розмір.

Знаходження малюнка внизу аркуша.

Опис пригніченого емоційного стану.

Одинокa тварина.

Страх змін при описі тварини.

Тема смерті.

Низький рівень агресивності:

Відсутність агресивної символіки (засобів нападу).

Відсутність ознак агресивності при описі життя тварини.

Підвищена агресивність:
 Гострі виступи або вирости.
 Наявність засобів (органів) нападу.
 Схильність до вербальної агресії.
 Підкреслення зубів.
 Завеликий рот.
 Страх агресії і захисна агресія.
 Прагнення захистити тварину.
 Незвичайно великий розмір тварини (при описі), бажання бути ще більшою.
 Захист через напад.
Невротичні стани, в тому числі невротична агресія:
 Наявність укусів, інших ран на тілі.
 Емоційно неприємні місця проживання.
 Неприязна їжа.
 Наявність страхів, в тому числі невротичних (страх дрібних тварин, змії тощо).
 Наявність ознак контролю (посилена лінія контуру, довга шия тощо).
 Грубе викривлення форми очей.
 Висмоктування крові жертв.
 Порухення зв'язності мови.
 Посилення ознак тривоги при описі тварини.
 Множинність ліній.
 Розпадання форми.
 Спроби уникнути завдання.
 Зображення кровоносних судин.
Екстравертність:
 Наявність різноманітних, часто спрямованих в різні сторони органів.
 Наявність рук людини.
 Розставлені в сторони руки.
 При описі тварини велика кількість зв'язків з навколишнім світом.
 Відповідність тварини схемі людини.
Висока потреба в спілкуванні:
 Зображення людиноподібних істот, особливо при збільшеній кількості кінцівок, крил, щупальців тощо.
Інтровертність:
 Відсутність кінцівок.
 Кінцівки повернені до тіла.
 Наявність захисних засобів (панцир, броня тощо).
 Тварина у вигляді замкненого контуру.
 Відсутність органів.
 Відсутність внутрішньої структури.
Демонстративність:
 Вигадливе зображення.
 Особлива краса тварини.
 Ексклюзивність тварини, її достоїнств.
 Прагнення прикрасити тварину.
 Наявність різноманітних деталей.
Проблеми соціалізації:
 Віддалене і безлюдне місце проживання.
 Відсутність друзів.
 Оточуючі бояться тварину.

Тварина не така, як всі.
 Нав'язливо повторюються роздуми на морально-етичні теми.
 Занадто оригінальна тварина.
 Невидима тварина.
 Відхилення від загальноприйнятих зображень тварин.
 Наявність геометричних фігур у зображенні фігури.
 Великий розмір.
 Проживання на незаселеному місці.
 Ворожість до людей.
 Поїдання людей.
 Поїдання неїстівних речей.
 Механічна конструкція.
 Формалізоване спілкування, спрямоване більш на отримання інформації, ніж на емоційний контакт.
 Відокремленість від оточуючого середовища.
 Відсутність органів спілкування.
 Наявність занадто великої кількості одних органів (очі, вуха) при відсутності інших (руки, рот).
 Захисні механізми (панцир, броня).
 Потреба ховатися.
 Відчуття спрямованої на тварину агресії з боку інших істот.
Асоціальність:
 Теми поліції, злочинців, злочинів.
 Моралізування.
 Негативні оцінки інших.
 Наявність асоціальної тематики (наркотики, алкоголь).
Низька потреба в спілкуванні:
 Механічні конструкції або наявність механічних частин.
Емоційна лабільність:
 Коливання сили натиску на олівець.
 Коливання деталізованості і акуратності зображення.
Емоційна ригідність, епілептоїдність:
 Надмірна деталізація.
 Однаковий сильний натиск на олівець.
 Одноманітне перераховування окремих деталей при описі тварини або наявність таких деталей на малюнку.
 Підвищена акуратність малюнка.
Астенічність:
 Недоведеність ліній до кінця.
 Незавершеність роботи.
 Теми сну.
 Теми втоми.
 Під час аналізу малюнку «Неіснуюча тварина» варто звертати увагу на спосіб побудови образу, який власне орієнтує на тип мислення, уяви, емоційний стан та особистісні характеристики. З метою полегшення сприймання масиву отриманих емпіричних даних можна

використовувати модифіковану структуру аналізу малюнку.

Схема аналізу включає в себе три блоки, які описують особистісний (особливості характеру, самооцінки, емоційної та потребової сфер), соціально-поведінковий компоненти (особливості поведінки та характер міжособистісної взаємодії з оточуючими і світом) та потенціал дитини (здібності, креативність, прагнення та можливості). На основі аналізу пред-

ставлених характеристик, формулюється висновок у вигляді психологічного портрету дитини.

Запропонована структура аналізу малюнку може бути використана під час роботи з іншими проєктивними техніками. Змістовна частина блоків варіюється залежно від предмету дослідження, що дозволяє зручно, інформативно та систематизовано представити результати дослідження.

Блоки	Компоненти аналізу	Характеристика
Особистісний	Особливості характеру	- демонстративність - агресивність - екстравертованість - прагнення до домінування - оптимістичність - схильність до зосередженні на проблемах
	Особливості самооцінки	- висока самооцінка - невпевненість у собі, яка переходить в іншу крайність в ситуації визнання та успіху - відсутність віри у себе
	Почуття та емоції дитини	- тривога - страхи тварин - нестійкість емоційного стану - яскравість емоційних реакцій - екзальтація почуттів
	Потреби	- потреба у самозахисті - потреба в емоційному контакті та підтримці - потреба у визнанні
Соціально-поведінковий	Особливості поведінки	- схильність до уникнення конфліктних ситуацій - безпосередність, розкутість поведінки - схильність до ризику - втеча від неприємностей реальності та її трансформація та ідеалізація - відмова реально дивитися на речі
	Відносини у сім'ї та з близькими	- труднощі у спілкуванні - побутова зорієнтованість - комунікабельність - відсутність психологічного комфорту та підтримки - грубість
	Ставлення до соціуму	- соціалізованість - пошук самоствердження
Потенціал дитини	Здібності та креативність	- може захоплюватися певною діяльністю - кмітливість - винахідливість і чутливість - ентузіазм
	Прагнення	- пошук нових контактів та сфер інтересів - прагнення до влади
	Можливості	- високий рівень інтелекту - гарне почуття гумору - лідерські амбіції - тенденція до рефлексії - відкритість і тепле ставлення до оточуючих, - швидке переключення з тривожних переживань

Психолог Вероніка Лобунько запропонувала використовувати методику «Неіснуюча тварина» для вивчення *самоствердження дошкільників* (Лобунько В., 2018). Дитині дається завдання намалювати фантастичну тварину, якої «в справжньому світі не існує». Після завершення малюнку пропонується серія додаткових запитань спрямована на діагностику особливостей прояву самоствердження дитини дошкільного віку:

1. Уяви собі, що місце, де живе твоя тварина зайняв хтось інший, що вона буде робити?
2. Чим особлива ця тварина, що вона вміє робити?
3. Твоя неіснуюча тварина живе сама по собі чи серед інших тварин? Яких саме?
4. Уяви, що твоя тварина захворіла і не може знайти собі їжу, що вона буде робити?
5. Уяви, що ця тварина бере участь у перегонах з іншими звірами, як ти думаєш хто стане переможцем та виграє змагання?

Адаптований варіант методики досліджує:

- емоційний компонент самоствердження за критеріями тривожності, агресії та емпатії;
- когнітивний компонент з виявленням рівня самооцінки;
- комунікативно-конативний компонент за шкалою асертивності – агресивності.

Інтерпретація здійснюється за розміщенням малюнка, розміром тварини, положенням голови, особливостями зображення очей, хвоста, лап та інших частин тіла.

Додаткові запитання допомагають отримати інформацію від дитини про її внутрішній світ та особливості внутрішнього «Я», наявність агресії, конфліктності, що в свою чергу розкриє причини наявності в поведінці дитини ознак конструктивного або деструктивного самоствердження, адже підсвідомо досліджуваний асоціює самого себе з вигаданою твариною.

1. *Конструктивна стратегія* самоствердження – метафора «Сонце» (високий рівень конструктивності). Така дитина є центром, навколо якого будується більшість взаємозв'язків у групі дитячого садка, вона сонячна, усміхнена, мислить позитивно, залюбки допомагає оточуючим, прагне до здобуття нових знань та самостійності. Оточуючі воліють її наслідувати, вихователь орієнтується на неї та дає різноманітні доручення, вона легко встановлює контакти з ровесниками та дорослими, легко пристосовується до нових умов у соціумі та знаходить шляхи позитивної самореалізації.

2. *Інертна стратегія* самоствердження – метафора «Мушля» (середній рівень конструктивності). Дитина прагне закритись від впливу зовнішнього світу; їй дуже цікаво те, що відбувається назовні, проте страх бути

скривдженою переважає, і тому досить часто таку дитину вважають безініціативною. Звернення до характерного образу «мушлі» пояснює, що насправді невідомо яку перлину, глибину внутрішнього світу приховує дитина у собі. Страх невдачі змушує її сидіти на «лаві запасних», вона тривожна, вразлива, плаксива, недовірлива, обережна, сором'язлива. Близько до серця сприймає навколишню дійсність, непримітна у колективі, боїться брати на себе ініціативу та відповідальність, бути у центрі уваги. Однолітки здебільшого її не помічають, залучають до ігор переважно в непривабливих ролях, іноді кепкують або ображають.

3. *Деструктивно-домінантна стратегія* – метафора «Король» (низький рівень конструктивності). Дитина частіше за все надміру високої думки про себе, звикла, що оточуючі виконують усі її примхи, вихваляють її. Вона прагне будь що звернути на себе увагу інших людей, бути центром колективу, домінувати над іншими, керувати ними, підпорядковувати власним бажанням. Дитина не звикла отримувати відмову на свої вимоги, говорить голосно, поводить демонстративно, часто порушує правила поведінки.

4. *Деструктивно-адаптаційна стратегія* – метафора «Блазень» (дуже низький рівень конструктивності). Дитина більшість часу надміру активна, галаслива, порушує дисципліну, навмисне ініціює комічні ситуації, щоб звернути на себе увагу. Вдається до жаргів, кепкування, спотворення слів та імен дітей аби викликати сміх у ровесників.

За даними В. Лобунько, діти старшого дошкільного віку, яким властива *конструктивна* стратегія самоствердження, старанно виконують поставлене завдання, зображують тварину, у якій відсутні будь-які ознаки агресивності, використовують яскраві кольори та охоче розповідають про власний малюнок.

Інертна стратегія самоствердження проявляється у виправленнях малюнка, слабкому натиску дитини на олівець та загалом невпевненості під час виконання поставленого завдання.

Деструктивно-домінантна стратегія притаманна дошкільнику, котрий використовує агресивні та темні кольори (червоний, чорний). Він сильно натискає на олівець, його рухи різкі та чіткі.

Деструктивно-адаптаційна стратегія самоствердження притаманна дитині, котра недбало ставиться до поставленого завдання, приховує свій малюнок від оточуючих, часто виправляє зображення або взагалі відмовляється від виконання поставленого завдання.

«ЛЮДИНА ПІД ДОЩЕМ»

Методика «Людина – Людина під дощем» була запропонована Є. Романовою та Т. Ситько для оцінки адаптивних можливостей та стійкості людини до впливу стресових факторів (Романова Е., Ситько Т., 1992). В якості символічного стресогенного чинника в даній методиці виступає фактор зовнішнього середовища – дощ.

Процедура тестування складається з двох етапів. Для виконання тесту необхідно 2 аркуші чистого паперу формату А4 та набір кольорових олівців. Спочатку досліджуваному пропонується на чистому вертикально розташованому аркуші паперу намалювати людину; потім, вже на іншому аркуші – людину під дощем. Тривалість виконання завдання – 20-25 хвилин. Бажано, щоб малюнки були виконані за один раз. Після виконання малюнків проводиться інтерв'ю.

Дана методика орієнтована на дітей старше 8 років і дорослих та розрахована на виявлення здатності протистояти стресовим факторам, готовності долати труднощі, виявлення захисних механізмів, а також особливостей психічних станів, в яких перебуває досліджуваний. Для діагностики дітей з особливими освітніми потребами її використовують в тих випадках, коли треба скласти прогноз соціальної адаптації та оцінити наявність необхідних ресурсів особистості самостійно долати труднощі.

Амбівалентність дощу, як символу, очевидна. Досвід використання цієї методики у роботі з дітьми засвідчує, що серед них є ті, які позитивно ставляться до дощу, є й інші, у кого він викликає дискомфорт. Тож, у малюнках різних дітей можна бачити, що одні малюють життєрадісні картини, інші – зовсім навпаки.

Під час діагностики діти можуть запитувати: «Чи це має бути та сама людина?», «Чи можна малювати портрет чи обов'язково постать?», «Чи достатньо схематичного зображення силуету?» тощо. В класичному варіанті цієї методики додаткові вказівки з приводу того, що і як малювати не надаються. Проте в умовах групового тестування варто наголосити на індивідуальності кожного малюнку, де особливості зображення можуть бути у кожного свої. Під час індивідуального тестування всі висловлювання дитини записуються і можуть бути проаналізовані в контексті ситуативної та довготривалої роботи.

Зіставлення двох малюнків дозволяє визначити, як дитина реагує на стресові, несприятливі ситуації, що вона відчуває в періоди ускладнень. Аналізуючи зміни образу людини в порівнянні з першим малюнком, можна робити висновки про ставлення досліджуваного до труднощів та способів їх подолання. Оцінка здатності до протистояння «важким ситуаціям» дозволяє сформулювати перспективні завдання психологічної корекції.

Цей метод, сумісно з іншими методиками, дозволяє психологу відповісти на наступні запитання:

1. Яким чином дитина реагує на ситуацію стресу?

2. Які особистісні ресурси є в розпорядженні дитини, щоб функціонувати в середовищі, що викликає занепокоєння?

3. Чи може дитина успішно планувати свою поведінку в ситуаціях, що викликають занепокоєння?

4. Які захисні механізми дитина використовує в ситуаціях, що викликають занепокоєння?

Для порівняльного аналізу малюнків проводиться вивчення і зіставлення малюнків загалом та образів людини за такими параметрами, як естетика малюнка, його розмір, розмір фігури людини, її розташування відносно центру, характер дій людини, стиль її поведінки під дощем, колір, стать, вік, засоби захисту від дощу, наявність калюж, додаткові образи на малюнку.

Інтерпретація результатів ґрунтується на аналізі таких параметрів, як зміна експозиції, трансформація фігури людини, атрибути дощу, додаткові деталі, спотворення і пропуск деталей, колір у малюнках.

Після закінчення процедури слід задати декілька уточнювальних питань, таких як:

Який загальний настрій першого малюнка?

Що відчуває людина на другому малюнку?

Скільки років людині під дощем?

Як людина на другому малюнку відноситься до дощу?

Який у неї настрій? Що їй найбільше хочеться зробити?

Наскільки комфортно людина себе відчуває в цій ситуації?

Що їй більш за все хочеться зробити?

Людина була готова до того, що піде дощ чи для неї це несподіванка?

Чи любиш ти дощ? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?

Якщо людині під дощем погано, то чим їй можна допомогти?

Що сама людина може зробити, щоб собі допомогти, щоб впоратися з дощем?

Використання ще одного малюнку «Дощ в казковій країні», запропонований у модифіка-

ції методики Т. Зинкевич-Євстигнеєвою, вимагає ще і додаткової розповіді, казки на цю тему (Зинкевич-Євстигнеєва Т., 2004).

Як правило, в «дощовій серії» малюнків розкриваються потенційні адаптаційні механізми і адекватне відношення до життєвих труднощів, «внутрішні помічники». Після виконання малюнка респондентам пропонуються наступні питання для обговорення:

1. Розкажіть про цю казкову країну. Що там відбувається після того, як дощ закінчиться?
2. Як ставляться до дощу мешканці казкової країни?
3. Що дає дощ мешканцям казкової країни?
4. Спробуйте придумати казку, яка починається словами: «Якось в одній казковій країні пішов дощ...».

При цьому сама тема «Дощ у казковій країні» актуалізує у дітей ресурсні переживання, стимулює формування почуття перспективи та захищеності. В цьому контексті інформативність малюнку «Дощ у казковій країні», як носія ресурсу протистояння несприятливим факторам, досить велика. Можливо, що ця тема актуалізує глибинні асоціації з дощем як носієм благодаті і процвітання. Тож ціль психологічного аналізу «дощової серії» – зрозуміти характер поведінки дитини в несприятливих умовах і знайти ресурси протистояння несприятливим впливам.

Інтерпретація

У малюнку «Людина під дощем» у порівнянні з малюнком «Людина», як правило, виявляються відмінності. Важливо подивитися, що змінилося.

Часто дитина виражає відчуття покинутості та нездатності через малювання мокрої людини без якогось прикриття. Такий малюнок також відображає відсутність поваги до себе і, ймовірно, невирішені проблеми з прив'язаністю. В цьому разі автор не має мотивації до уникання шкідливих ситуацій і не підготовлений до прийняття викликів, якщо буде розраховувати на свої сили.

Людина, яка не відчуває себе пригніченою і не схильна впасти в паніку при стресі, як правило малює одяг або, наприклад, парасольку.

Естетика малюнка. Рисунки можуть бути естетичними, виконаними з любов'ю, старанно або недбало. Ця ознака вказує на наявність або відсутність ресурсів.

Зміни в експозиції. При порівнянні двох малюнків можна відслідкувати суттєві відмінності між ними. Якщо зображена людина, яка йде чи втікає від дощу, то це може символізувати життєву стратегію втечі від труднощів чи неприємностей. Також суттєву роль тут грає зменшення розміру фігури.

Розміщення відносно центру. «Втрата центру» свідчить про відчуття внутрішнього дискомфорту, втрату відчуття «стрижня», «центру» внаслідок впливу несприятливих факторів.

У випадку зміщення намальованої людини у верхню частину малюнка, можна вважати, що дитина схильна «відриватися» від реальності. Для підлітків така «втеча» у фантазування є одним із механізмів захисту, що зумовлений віковими нормами.

Розташування фігури в профіль або зі спини вказує на бажання відгородитися від світу, тенденції до самозахисту.

Зображення, що розташоване внизу аркуша, може свідчити про наявність депресивних тенденцій, почутті беззахисності.

В інших положеннях при інтерпретації варто опиратися на класичну графічну методику «Малюнок людини».

Зміни фігури людини. Збільшення розмірів фігури часто спостерігаються у підлітків, які мобілізуються при появі труднощів, стають сильніші і впевненіші.

Зменшення фігури може вказувати на потребу захисту і піклування, виникає бажання перекласти відповідальність за власні рішення на плечі іншої людини. Діти, що малюють фігури зменшеного розміру зазвичай соромляться проявляти свої почуття і виявляють схильність до стриманості та навіть деякого гальмування у взаємодії з людьми. Вони піддаються депресивним станам в результаті впливу стресу.

Іноді розмір фігури є настільки завеликим, що ногам недостатньо місця на аркуші. Це також є показником відчуття безсилля, втрати опори, «землі під ногами».

Стать. Часто під дощем «змінюється стать». Стать вказує на домінуючу модель поведінки в умовах несприятливих факторів. Можна діяти за «чоловічим» або «жіночим» «типом». «Чоловічий тип» свідчить про те, що автор рисунка є схильним проявляти активність, відповідальність, прагне приймати рішення і шукати вихід. «Жіночий тип» відображає пасивність, домінування інтуїції, чутливість, вразливість, уникнення, тощо. Коли автор змінює стать, це свідчить про зміну стилю реагування і поведінки.

Зображення людини протилежної статі може вказувати на спосіб реагування у стресових подіях, який більш притаманний людям з найближчого оточення дитини. Так, хлопчики можуть прослідкувати поведінкові патерни, що належать матері чи бабусі і є типовими й для них. Дівчинки, на виховання яких особливий вплив мав батько чи старший брат також можуть проявляти поведінкові стратегії саме цих близьких людей.

Вік. Нерідко змінюється і вік людини. Дитина малює людину або старшою, або молодшою за свій біологічний вік. Збільшення віку людини під дощем може свідчити про прагнення проявляти мудрість, зрілість в складних ситуаціях, а також може свідчити про потребу в підтримці.

Зміна віку також може вказувати на самовідчуття людини під час труднощів (суттєве зменшення біологічного віку стосовно емоційного на картині також може свідчити про певний регрес, повернення до більш ранніх та незрілих способів реагування).

Малювання дитини під дощем свідчить про прояви дитячості. Якщо вона плаче, сидючи в калюжі, можна припустити ймовірність проявів інфантилізму і безсилля в складних ситуаціях. Якщо вона радіє, біжить за веселкою, то ймовірно, це можна використовувати як творчий ресурс протистояння стресу. Також подібна картина може відображати потребу в особистісному зростанні.

Частини тіла. Традиційним інтерпретаціям піддаються ті частини тіла, яких не має на малюнку (вуха, очі, рот) – прояв специфічних захисних механізмів.

Одяг. Функція одягу – формування захисту від «стихії». Надлишок речей вказує на потребу в додатковому захисті. Відсутність одягу – ігнорування чи відмова від певних стереотипів поведінки, емоційного реагування.

Характер дій людини, стиль поведінки під дощем. Зображення людини, що рухається під дощем, свідчить про схильність до активних дій. Важливо, які це дії. Людина під дощем може спасатися втечею, спокійно йти, плити від радощів, лежати або сидіти в калюжі – все це відображає характер дій людини в умовах впливу несприятливих факторів.

Колір. Часто використовуються кольори, що відтворюються, або, навпаки, ті, яким надається перевага. Колір дозволяє визначити позасвідоме відношення до дощу, до ситуації в цілому.

Як правило, позитивне емоційне ставлення до представників своєї статі, до себе супроводжується більшою концентрацією уваги при їх зображенні, що в результаті позначається на використанні більшої кількості кольорів, наданні переваги яскравим барвам.

Засоби захисту від дощу. Традиційно на рисунку «людина під дощем» малюють плащ, парасольку, накидку. Людина одягає засоби захисту і продовжує займатися звичними для неї справами, що є природним. Однак буває, що людина, хоч і знаходиться під парасолем, але від дощу це її не захищає – краплі повсюди. Подібне положення надає психологу сигнал про те, що колишні засоби реагування, захисту, протистояння стресу вичерпали себе і пот-

ребується проробка нового стилю опору несприятливим впливам. Іноді зустрічається і інша картина. На рисунку зображена фігура в плащі, з парасолькою, а дощ та хмари не намальовані. Така картина є характерною для людини з надмірним захистом, який завжди є готовим до неприємностей. Безумовно, вона є більш успішною в протистоянні стресу, але це потребує зовеликої постійної напруги.

Атрибути дощу. Дощ – об'єктивна перешкода, небажаний вплив якої змушує людину закритися, сховатися. Характер зображення дощу пов'язаний із тим, як саме людина сприймає складну ситуацію: дрібні краплі – дрібна ситуація, тимчасові труднощі; важкі, зафарбовані краплі чи лінії – складна, постійно діюча ситуація.

Варто визначити з якого боку аркуша дощ «прийшов» (з правого чи з лівого) і яка частина фігури потрапляє під сильний вплив. Інтерпретується традиційно значенням правого та лівого боку аркуша.

Калюжі, хмари. Хмара – джерело дощу. Калюжа – слід від дощу. Буває, що хмара символізує конкретну стресову ситуацію в реальному житті людини. Калюжі малюють люди вразливі, що довгий час перебувають під впливом стресу.

Хмари – символ очікування неприємностей. Важливо звертати увагу на їх кількість, характер, щільність, розмір, розташування. В депресивному стані зображують важкі грозові хмари, що займають усю верхню поверхню аркуша.

Калюжі, бруд символічно відображають наслідки тривожної ситуації, ті переживання, які залишаються після «дощу». Також варто звернути увагу на спосіб зображення калюж (форму, глибину, бризки). Їх розташування відносно людської фігури також є важливою частиною для інтерпретації (попереду, позаду, збоку чи просто в ній).

Додаткові деталі. Це можуть бути сонце, райдуга, рослини, предмети, об'єкти навколишнього світу. Додаткові образи, що мають позитивне символічне значення (сонце, райдуга, дерево, тощо), можуть вказувати на прояв ресурсів психологічної адаптації. Образи, що мають негативне символічне значення, посилюють ситуацію стресу і конкретизують зміст несприятливого впливу.

Всі додаткові деталі сприймаються як відображення потреби в додатковій опорі, підтримці, бажанні вийти з травмуючої ситуації шляхом переключення чи заміщаючи її іншою діяльністю.

Більш детальне тлумачення деталей ґрунтується на символічному значенні представлених образів. Наприклад, блискавка може символізувати початок нового циклу в розвитку і драматичних змін в житті людини. Веселка часто

виникає після грози. Після неї завжди з'являється сонце, яке символізує мрію про нереалізовану потребу в ідеальності (або ж символ пережитого і позитивно інтегрованого досвіду).

Парасоля – символ психологічного захисту від неприємностей. Існує трактування щодо значення частин парасолі: верхня частина – материнські впливи; ручка – вплив батька. Розмір і розташування парасолі свідчать про інтенсивність дії психологічних механізмів захисту. Непропорційно велика парасоля може свідчити про надмір опіки з боку одного з батьків і вирішення ними всіх проблем дитини. Відсутність на малюнку парасолі може також свідчити про заперечення чи нівелювання підтримки з боку батьків у складній ситуації.

Зазначені серії малюнків дозволяють опосередковано дослідити такі симптомокомплекси у структурі психіки особистості:

- *симптомокомплекс дезадаптації* – пов'язаний з нездатністю особистості протистояти неприємностям, адаптуватись до фруструючих ситуацій, адекватно реагувати на них;

- *ендогенно-невротичний* – пов'язаний з наявністю внутрішніх травмуючих переживань як наслідку реакції на певні фрустрації, що мали місце в минулому;

- *регулятивно-рефлексивний* – відображає наявність ускладнень самосприйняття та саморегуляції в ситуації наявності перешкод;

- *страху* – пов'язаний з комплексом емоційних переживань, що відображають тривожно-фобічні тенденції, викликані відчуттям загрози біологічного чи соціального життя особистості та спрямовані на джерело дійсної чи уявної небезпеки;

- *експресивно-афективний* – відображає проблемну специфіку вираження афективних проявів у ситуаціях фрустрації;

- *психологічної залежності від батьків* – відображає орієнтацію на батьківську опору в ситуаціях наявності перешкод.

У табл. 1-6 наведено перелік символічних зображень, специфіка та інтерпретація яких містить характерні ознаки того чи іншого симптомокомплексу.

Таблиця 1

Симптомокомплекс дезадаптації		
Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Зображення дощу	Суцільна дощова маса, зображена у темних тонах, що має прямий доступ до зображеної постаті.	3
	Дощовий масив, добре промальований, однак не має суцільного покриття, мінімум темних кольорів.	2
	Дощовий масив переважно у світлій кольоровій гаммі.	1
	Поодинокі дощові краплі світлого кольору або відсутність дощу на малюнку.	0
Особливості зображення хмар	Важкі грозові хмари, що мають темний колір, займають значну частину аркуша.	3
	Великі хмари, що займають значну частину аркуша, розташовані на відстані одна від одної, переважно світлих кольорів.	2
	Хмари невеликого розміру, переважно світлих кольорів.	1
	Відсутність зображення хмар.	0
Характер зображення фігури	Високий рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру, зміна статі героя; пропуск необхідних деталей; відсутність одягу, поза розгубленості, наляканості.	3
	Середній рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру; відсутність одягу, поза розгубленості, наляканості.	2
	Низький рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру зображеної постаті.	1
	Відсутність трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру, зміна статі героя; відсутність пропуску необхідних деталей; наявність необхідного одягу; поза, що свідчить про впевненість, стабільність.	0

Таблиця 2

Ендогенно-невротичний симптомокомплекс

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Зображення калюжі	Глибока калюжа темного кольору великих розмірів, що оточує зображену постать.	3
	Глибока калюжа темного кольору великих розмірів, що знаходиться поряд з зображеною фігурою.	2
	Калюжа невеликих розмірів світлого кольору.	1
	Маленькі поодинокі калюжі світлого кольору або відсутність зображення калюжі як такої.	0
Поза людини (акцент на позицію ніг)	Відсутність нижніх кінцівок; наявність ніг непропорційно маленького розміру з відсутністю необхідних деталей.	3
	Ноги непропорційно маленького розміру з відсутністю необхідних деталей або ніг, що слабо промальовані. Зображення ніг, що не є відповідним загальній композиції (напрям, кількість, розмір, спосіб поєднання з корпусом).	2
	Наявність добре промальованих нижніх кінцівок, проте з відсутністю необхідних атрибутів.	1
	Наявність добре промальованих нижніх кінцівок, що створюють враження стійкої опори з наявністю усіх необхідних деталей.	0
Характер зображення фігури (візуальна незахищеність перед дощем)	Відсутність парасольки, одягу; поза, що свідчить про незахищеність перед зовнішніми впливами, доступність для контакту з дощовими потоками.	3
	Відсутність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, проте наявність пози, що демонструє впевненість і рішучість.	2
	Наявність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, що є візуально «проникними» для дощових потоків.	1
	Наявність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, що «захищають» зображену фігуру від дощу.	0

Таблиця 3

Регулятивно-рефлексивний симптомокомплекс

<i>Характерні символи</i>	<i>Специфіка зображення</i>	<i>Бал</i>
Зміна розміру фігури	Значний рівень збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	3
	Середній рівень збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	2
	Наявність незначного збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	1
	Відсутність трансформації розміру фігури на обох малюнках.	0
Зміна вікової категорії зображуваної людини	Значна трансформація вікової категорії (зображення дитини або особи похилого віку).	3
	Зображення фігури приблизно свого віку проте з додаванням певної кількості років (від 10 до 15).	2
	Зображення постаті власного віку з наявністю атрибутів, що характерні для молодшого чи старшого за неї віку.	1
	Зображення постаті власного віку.	0
Розміщення фігури на аркуші	Значне зміщення фігури до краю аркуша; зображення фігури спиною до спостерігача.	3
	Незначне зміщення фігури до краю аркуша; зображення фігури в профіль.	2
	Незначне зміщення фігури до краю аркуша.	1
	Позиція фігури на аркуші залишається незмінною на обох малюнках.	0

Таблиця 4

Симптомокомплекс страху

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Характер зображення очей	Очі великого розміру, широко відкриті, заштриховані або зафарбовані повністю темним кольором.	3
	Очі широко відкриті, затемнені.	2
	Очі відкриті досить широко, проте мають світлу гамму забарвлення.	1
	Розмір очей гармонізує з іншими рисами обличчя, переважають світлі кольори.	0
Поза людини	Людина виглядає «розплющеною»: розкинуті в різні сторони кінцівки; широко розставлені ноги. Людина зображена в профіль чи спиною до спостерігача з виразом обличчя, що виражає переляк. Поза наляканості: зображена постать «намагається» закритися, відсторонитись від дійсності. Поза з піднятими угору руками, що доповнюється наляканим виразом обличчя.	3
	Людина зображена в профіль чи спиною до спостерігача. Поза з піднятими угору руками, що доповнюється спокійним виразом обличчя.	2
	Широко розставлені ноги, розкинуті в сторони або підняті угору руки, що збігається з спокійним, врівноваженим виразом обличчя.	1
	Поза спокійної врівноваженої людини, кінцівки гармонійно доповнюють загальну постать.	0
Вираз обличчя	Широко розплющені очі темного кольору, підняті угору брови, заштрихований рот.	3
	Широко розплющені очі світлого кольору, підняті брови, губи стулені.	2
	Широко розплющені очі світлого кольору брови і рот виражають усмішку.	1
	Пропорційно зображені очі, брови і рот виражають усмішку, переважає світла гамма кольорів.	0

Таблиця 5

Експресивно-афективний симптомокомплекс

Деталі зображення	Специфіка зображення	Бал
Деталі зображення обличчя: очі	Великі, широко відкриті очі, щільно зафарбовані у темний колір.	3
	Великі, широко відкриті очі, з світлою палітрою кольорів.	2
	Пропорційно зображені очі з елементами темної фарби.	1
	Пропорційно зображені очі з переважанням світлої палітри.	0
Деталі зображення обличчя: рот	Широко відкритий рот, без промальовки язика і губ, щільно заштрихований.	3
	Широко відкритий рот з промальованими зубами.	2
	Заштрихований рот невеликого розміру округлої форми.	1
	Чітко промальований рот пропорційної форми.	0
Додаткові деталі: зображення вух, вій, аксесуарів	Зображення вух – акцент на пропорційно великих або малих вухах (виділені жирною лінією), замінені штучними елементами (трубочками, кульками, лініями). Вії – акцент на пропорційно великих або малих (виділені жирною лінією), мають непропорційні розміри, зображення великих вій у героя чоловічої статі. Аксесуари – елементи, що виступають органічно не поєднаними з загальною композицією, непропорційно великі розміри додаткових деталей.	3
	Зображення вух – відносно незначна відсутність правильних пропорцій у розмірах. Вії – непропорційного розміру. Аксесуари – непропорційно великі розміри додаткових деталей.	2
	Зображення вух – акцент на пропорційно зображених малюнках вух. Вії – дещо непропорційного розміру. Аксесуари – дещо непропорційні розміри додаткових деталей.	1
	Зображення вух – пропорційне і схематично правильне. Вії – відповідної довжини і об'єму. Аксесуари – пропорційно та змістовно правильно оформлені або їх відсутність.	0

Таблиця 6

Симптомокомплекс психологічної залежності від батьків

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Вектор падіння дощу: з правого боку – залежність від батька, зліва – від матері	Вектор падіння дощу під кутом близько 20-30 градусів.	3
	Вектор падіння дощу під кутом близько 40-50 градусів.	2
	Вектор падіння дощу під кутом близько 50-60 градусів.	1
	Вектор падіння дощу наближений до перпендикулярного спрямування до основи аркуша.	0
Купол парасольки (залежність від матері)	Непропорційно великий купол, що закриває більшу частину зображеної постаті.	3
	Непропорційно великий купол, що закриває третину постаті зображеного героя.	2
	Непропорційно великий купол, який, однак, є прозорим для постаті, що знаходиться під ним.	1
	Купол пропорційного розміру.	0
Ручка парасольки (залежність від батька)	Непропорційно велика, така, що плавно витікає з зображення руки (не має чіткої межі переходу).	3
	Непропорційно велика, однак має чітку межу переходу від руки.	2
	Пропорційно правильна за розмірами, однак візуально виділяється (має більш насичений контур, ніж інші деталі малюнка).	1
	Пропорційно правильна, гармонійно вписується у загальне зображення парасольки, не має на собі окремих акцентів.	0

При систематизації отриманих даних відповідні символи або їх комбінацію необхідно проранжувати за певним баловим показником за шкалою від 0 до 3. При цьому баловий показник «3» відповідає найбільш несприятливій характеристиці ознаки, що свідчить про найвищий ступінь прояву та наявності негативної специфіки стосовно психічного стану особистості.

Щоб отримати кількісні характеристики певного симптомокомплексу, необхідно співвіднести зображені на малюнку символи з наведеними у таблиці. Після чого зображенням,

що збігаються з табличними даними, присвоюється певний бал (який відповідає рівню вираженості ознаки). Таким чином, максимально можлива кількість балів для кожного симптомокомплексу дорівнює 9:

- кількість балів 0 – відсутність вираженості ознаки;
- від 2 до 3 балів – наявність певних тенденцій, потенційний прояв;
- від 7 до 9 балів – значний рівень вираженості симптомокомплексу.

«ВУЛКАН»

Проективна малюнка методика «Вулкан» (Вшивкова І., 2015; Луценко О., 2016; Фокіна А., 2017) призначена для роботи з дітьми починаючи з 5-річного віку. Використовується для дослідження емоційно-особистісної сфери особистості, виявлення наявності агресії, її направленості й інтенсивності.

Вулкан є символом нестримного і часом неконтрольованого вияву емоцій, які немов лава можуть знищити все навколо. Образ вулкана, що вивергається, найточніше символізує емоційну розрядку або можливість життєвої трансформації.

Перед проведенням методики з дошкільниками варто з'ясувати у дітей, чи знають вони, що таке вулкан. Метафора вулкану дозволяє дітям виявити різні рівні злості й емоційного життя, а також допомогти її контролювати. Застосування цієї метафори необмежене віком і може бути використане в роботі з підлітками та дорослими. Сам образ вулкану веде до аналізу процесу виникнення і проявів злості, дозволяючи клієнту досліджувати її як елемент, який є складовим комплексного емоційного стану особистості.

Інструкція. На початку роботи дітям пропонують сісти зручно, заплющити очі, розслабитись і уявити собі вулкан. Потім цей вулкан намалювати, використовуючи 12-кольоровий набір олівців.

На уточнюючі питання: «який?», «якого розміру?», «чи можна розфарбовувати?», слід відповідати таким чином, аби не вплинути на майбутній малюнок, наприклад: «як тобі захочеться», «абсолютно будь-який», «як завгодно» тощо.

Після малювання дітям пропонують скласти історію (казку) про зображений вулкан та відповісти на запитання:

- Де живе вулкан?
- Що знаходиться поруч з ним?
- Чим живиться (наповнюється) вулкан?
- Що вулкан робить найчастіше?
- Що подобається йому робити?
- Що не подобається робити?
- Про що вулкан мріє?
- Як ти себе почував перед початком твоєї роботи?
- Тобі було важко чи легко починати малювати?

- З чого ти розпочав свій малюнок?
- Чи намальовано все, що забажалося?
- Тобі хотілося б доповнити свій малюнок?
- Що відчуває вулкан зараз?

Під час бесіди з дитиною розкажіть про основні виявлені тенденції, використовуючи зрозумілу їй лексику. Наприклад: «Ти чимось схожий на цей вулкан. Коли ти злишся, кричиш чи щось штовхаєш або кидаєш»; «У твоєму внутрішньому світі накопичилося дуже багато різних почуттів. Я бачу тут і тривогу, і злість, і втому. Але чомусь ти ніяк це не покажеш іншим людям?».

Інтерпретація

Вулкан. Зображення вулкана (гора, височина) характеризує рівень емоційності дитини. У першу чергу слід звернути на розмір вулкана.

Чим більший вулкан, тим більш емоційний автор малюнка. Умовно «нормальним» (середнім, типовим) є зображення вулкана приблизно на 1/2 аркуша.

Вулкан, що займає 2/3 аркуша і більш, слугуватиме ознакою високої емоційності: дитина переживає інтенсивні емоції, має сильну внутрішню реакцію на події, що відбуваються.

Вулкан, розміри якого менші за 1/3 аркуша, вказує або на невисоку емоційність і незначний відгук зовнішніх подій у внутрішньому житті дитини, або на наявність «психологічної заборони» на емоції. Подібна «заборона» формується під впливом виховання і особистого досвіду. Як правило, це неусвідомлюване бажання уникнути емоцій – всіх або деяких, наприклад, гніву.

Аналізуючи зображення вулкана, зверніть увагу на характер ліній. Дрібне штрихування, виправлення, перемальовування вказують на тривожність; великі штрихи – на імпульсивність. Сильний натиск, жирні лінії малюнка свідчать про напругу, прагнення до домінування; слабкий натиск, ледве помітні лінії – про боязкість, почуття незахищеності.

Виверження. Виверження відображає специфіку вираження емоцій назовні.

Виверження лави вгору і в різні боки – показник того, що дитина прямо і бурхливо висловлює свої переживання і почуття.

Лава, що стікає вниз по вулкану, – символічно відображає сильні переживання, які глибоко зачепили дитину, його травматичний емоційний досвід. Ці емоційні події, до яких дитина несвідомо повертається знову і знову.

Якщо вулкан викидає тільки дим або пару – дитина в деякій мірі проявляє свої емоції, але робить це не прямо, не в повній мірі. Тобто те, що реально пережите і зовнішній прояв не цілком або взагалі не збігаються.

Відсутнє виверження – знак того, що дитина взагалі не показує свої почуття.

Зустрічаються малюнки на яких жерло вулкана покрите льодом або засніжене. Це можна тлумачити як символічне вираження «замороженої емоційності», заборони на емоції, їх витіснення зі свідомості.

Досить часто в малюнках вулканів, що вивергаються, зустрічаються камені, що летять у різні боки. Це показник певних руйнівних тенденцій, характерних для агресивних людей, а також для тих, хто пережив складні життєві події і оцінює їх як удари.

Додаткові деталі. Часто поряд з вулканом малюються інші об'єкти, які мають символічний характер і відображають щось актуальне і значиме для дитини. Їх варто обов'язково враховувати при аналізі малюнка.

Зображення людей символічно відображає те, як бачить себе дитина у міжособистісних відносинах – включеним в них або самотнім, щасливим або нещасним, успішним або скорботним. Якщо намальовані *люди* – запитайте, хто це (наприклад, сім'я, група відпочиваючих, самотній мандрівник, жертви виверження).

Будинки найчастіше символічно позначають значущі людські спільності, наприклад, рідний дім і сім'ю, однолітків тощо.

Тварини, як правило, відображають уявлення дитини про доброзичливість або небезпеки світу: він складається з хижаків або нешкідливих істот, жадливих або милих створінь.

Зображення вулкана серед подібних об'єктів – *гір або інших вулканів* – говорить про сильну включеність дитини у міжособистісні відносини, її прагнення уникати самотності, об'єднуватися.

Сонце – висловлює потребу в більшій любові і підтримці від оточуючих; часто слугує показником постійного впливу сильної батьківської фігури у житті дитини; *місяць* – скритність, потаємність, тяга до таємничого; *хмари* – неприємні поточні життєві обставини.

Чим більша кількість додаткових, не заданих інструкцією об'єктів на малюнку, тим більшою мірою дитина відчуває тривогу перед невизначеністю.

Розташування малюнка на аркуші. Аналізуючи розташування малюнка, зверніть увагу на те, зміщений він щодо осей симетрії вправо або вліво, вгору або вниз.

Зміщення від центру вправо вказує на орієнтацію на майбутнє; вліво – на фіксацію на минулих переживаннях.

Нижня і верхня половини аркуша відображають відповідно несвідомі і усвідомлені переживання. Якщо більша частина об'єктів і деталей розташована нижче горизонтальної осі ар-

куша, це свідчить про активний вплив неусвідомлюваних процесів на повсякденні події та відносини.

Розташування вище горизонтальної осі аркуша властиво раціональним особистостям, які добре себе розуміють.

Існує також певний зв'язок із самооцінкою і впевненістю: чим нижче розташований малюнок на аркуші, тим в меншій мірі людина на даний момент упевнена в собі та готова до дій.

Колірна гама. Кольори, використані в малюнку, доповнюють відомості про емоційний стан дитини. Червоний – показник високої енергійності, емоційності, іноді агресії. Помаранчевий вказує на переживання почуття небезпеки. Жовтий – улюблений колір емоційно благополучних дітей, у цілому його використання говорить про позитивний емоційний стан дитини. Зелений вважається ознакою врівноваженості; синій – властиві такі риси характеру, як самоконтроль, раціональність; фіолетовий – тривожність і тяга до таємничого (властиве підліткам); чорний колір – протест, також дуже характерний для підлітків.

Похмура колірна гама, як правило, відображає песимізм і втому. Малюнки, виконані одним кольором (тільки чорним, тільки червоним), свідчать про небажання показувати свій справжній емоційний стан. Безглузде використання кольору (зелена лава, фіолетовий вулкан тощо) може бути ознакою неадекватності емоційних реакцій.

Аналізуючи колірну гаму, інтерпретуйте стан дитини обережно, обов'язково зіставляючи між собою всі виявлені ознаки. Зверніть увагу на загальне враження від усього малюнка, спробуйте подумки оживити його, уявити зображення реальним. Визначте, яке відчуття від цього виникає: радості, печалі, небезпеки, занедбаності.

Словесний опис вулкана. Відповідь на питання «Який це вулкан?» відображає деякі уявлення дитини про саму себе. Варіантів може бути дуже багато – страшний, великий, самотній, красивий, вируючий, згаслий, вражаючий і т.п. Як правило, ці епітети можуть бути прямо перенесені на особистісні якості людини: великий він чи маленький, діючий або пасивний, небезпечний або доброзичливий, приємний чи ні.

Відповідь на питання «Як можна допомогти вулкану?» сигналізує про те, яким чином можна полегшити його емоційний стан. Існує кілька варіантів відповідей, які найчастіше зустрічаються:

- «Дати йому вибухнути, википіти, вивергнутися» – свідчить про потребу у прямому і повному вираженні накопичених емоцій і переживань; необхідності їх з кимось розділити, обговорити в діалозі.

- «Охолодити його (дощем, хмарами, додати поруч річку)» – дитині потрібно щось, що допоможе знизити інтенсивність переживань. Як правило, вона очікує на допомогу ззовні та не бажає ділитися емоціями, не хоче їх відчувати.

- «Додати інші вулкани» – дитина переживає самотність, потребує психологічно близьких відносин і підтримки.

- «Перетворити вулкан в місце для розваг» (зону атракціонів, екскурсій, сафарі-парк і т.п.)» – свідчить про бажання змінитися, стати привабливим для оточуючих, активно і позитивно взаємодіяти з іншими. Цей варіант особливо характерний для дітей, яким не вистачає радості і підтримки в родині.

- «Подбати про нього» (навести лад навколо, прикрасити територію, посадити на його схилах квіти) – пряма потреба в турботі і догляді.

- «Йому неможна допомогти» – дитина переживає життєву ситуацію з якої не бачить виходу; чинить опір ідеї допомоги і, як правило, не готова до психологічного втручання.

Психокорекційний вплив

Методика «Вулкан» допомагає дітям аналізувати, розуміти і керувати злістю. Основне завдання в роботі зі злістю дитини полягає в допомозі проаналізувати процес її виникнення і навчити контролювати її прояви. Це вимагає відповідного рівня абстрактного мислення, яким діти до 6-7 років зазвичай не володіють, тому корисною є метафора вулкана. Така метафора дозволяє аналізувати різні джерела, рівні та інтенсивність прояву злості.

Необхідно пояснити дітям, що ми схожі на вулкани, коли відчуваємо злість. У нас є деякі невидимі частини, що існують усередині нас, голосно шумлять десь дуже глибоко. Інші частини нашої особистості ми розуміємо краще, і від цього розуміння знаємо чому сердимося, і що в кінці викликає вибух і приносить нам стільки проблем. Реакція злості часто перевищує подію і може налякати своєю інтенсивністю і силою її вираження у поведінці. У цей момент лава злості википає з поверхні і вихлюпується назовні, руйнуючи все на своєму шляху і розлякуючи всіх людей. Так, дитина розуміє, що злість, яка вибухнула, відлякує людей, ізолює дитину в період, коли вона найбільше потребує підтримки інших. Розуміючи як їхня злість росте всередині, діти можуть почати досліджувати, що вони хочуть із цим робити. Деякі проблеми потребують обговорення з батьками, інші необхідно вирішувати з психологом.

Вулкан дитини, на чію агресію скаржаться вихователі, вчителі та батьки, буде неодмінно вивергатися червоною лавою, її буде багато: чим більше агресії, тим більше вона буде

займати простору на аркуші. У дітей з пригніченою агресією (тихих, зі схильністю до депресії, пасивних) лава буде вся всередині вулкана, в крайньому випадку, на їхніх малюнках вулкан буде лише злегка нею «плюватися», та й колір для зображення лави буде обраний не червоний, а сірий, оранжевий, та ін. Такий малюнок – безпечний привід поговорити про те, як взагалі живе агресія.

Запитайте, як справляється вулкан з лавою, яка всередині нього? Прослідкуйте за відповіддю дитини і визначте чи любить вулкан накопичувати лаву, або любить вивергатися часто і з захопленням? Поговоріть про те, що може трапитися при виверженні з усім, що навколо вулкана. Спробуйте знайти способи виверження лави, найбільш безпечні як для самого вулкана, так і для навколишнього світу.

Після детального обговорення «вулканового» життя, перейдіть до обговорення того, як це зазвичай відбувається у людей і у дитини безпосередньо.

Загалом робота за методикою «Вулкан» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як пошук ситуацій психологічного комфорту, відчуття благополуччя, відсутність тривоги; впевненість у собі, своїх силах; прагнення до високої якості життя.

«ЧАРІВНА КРАЇНА ПОЧУТТІВ»

Методика «Чарівна країна почуттів» розроблена Т. Зінкевич-Євстигнєвою в рамках психотерапевтичного процесу для дітей віком від 5 до 13 років. Вона поєднує в собі елементи кольорового тесту М. Люшера і кольорового тесту ставлення Є. Бажина та О. Еткінда (Зінкевич-Євстигнєва Т., 2004).

Зручність застосування методики полягає в тому, що форма її проведення будується в вигляді казки, що дозволяє досягти більшого ступеня включеності дітей в процес дослідження. Діти додатково ознайомлюються з різними емоційними станами, розвивається їхня здатність до рефлексії емоційної поведінки та навички самоконтролю.

Мета: виявлення ставлення дітей до близьких для них людей і до подій, що відбуваються в їх повсякденному житті; дослідження психоемоційного стану дитини.

Процедура проведення: Перед дитиною розкладається вісім олівців (червоний, жовтий,

синій, зелений, фіолетовий, коричневий, сірий і чорний) відповідно до кольорів кольорового тесту Люшера і бланк методики із зображеннями будиночків і силуетів людини (жіночого чи чоловічого). Час роботи – 25 хвилин.

Інструкція до даної методики представлена у вигляді казки і складається з двох етапів.

На першому етапі для психологічного розігріву та налаштування на роботу використовується казковий фрагмент:

«Деся дуже далеко, а може – й зовсім поруч, є чарівна казкова країна, і живуть в ній Почуття: Радість, Задоволення, Страх, Провина, Образа, Смуток, Злість та Цікавість. Живуть вони в маленьких кольорових будиночках. Причому кожне почуття живе в будиночку певного кольору. Хтось живе в червоному будиночку, хтось в синьому, хтось в чорному, хтось в зеленому ... Кожен день, як тільки встає сонце, жителі чарівної країни займаються своїми справами.

Та одного разу сталося лихо – налетів на країну страшний буревій. Вітер був настільки сильний, що зривав дахи з будинків. Жителі казкової країни встигли сховатися, але врятувати хатинки їм не вдалося. Звісно, всі були страшенно засмучені. Та, як відомо, сльозами лиху не зарадиш, тож усі дружно взялися до роботи і швидко відбудували свої будиночки. Тільки-но Почуття зібралися розфарбувати їх кольорами барвистої веселки, як виявилось, що буревій забрав із собою усю чарівну фарбу... Давай допоможемо Почуттям і розфарбуємо їхні будиночки, для кожного Почуття – у окремий колір... ».

Інструкція до дії: У тебе є кольорові олівці. Будь ласка, допоможи жителям і розфарбуй будиночки.

Після розфарбовування будиночків дитині говорять:

«Дякую, тобі від імені всіх жителів. Ти відновив країну. Справжній чарівник! Але справа в тому, що під час урагану жителі були так налякані, що зовсім забули, в будиночках якого кольору жив кожен з них. Покажи їм, де їх будиночки».

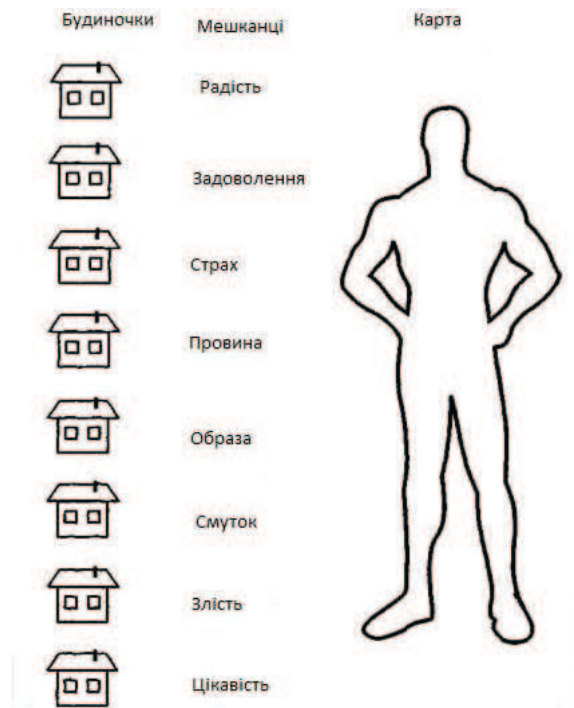
В результаті, коли під будиночками позначаються «жителі чарівної країни», ми дізнаємося, з яким кольором асоціюється у досліджуваного певне почуття.

На другому етапі дитині дякують за допомогу жителям чарівної країни: «Дякую, ти не тільки відновив країну, а й допоміг жителям знайти свої домівки. Тепер їм добре, адже дуже важливо знати, де чий будинок.

Як ти думаєш, почуттям сподобалося, як ти розмалював для них будиночки? ... Так, почуттям дуже сподобалося, як пофарбувалися будиночки, і вони вирішили на знак подяки поділитися тебе на справжній повітряний кулі, щоб

показати, яка чарівна їхня країна. Але коли жителі запустили у пробний політ свою повітряну кулю, то жажнулися: після урагану їх чарівна країна перетворилася в справжню пустку немов білий аркуш паперу...

Давай ми ще раз допоможемо нашим жителям чарівної країни і розмалюємо карту їхньої країни. Вона, правда, чомусь схожа на фігуру людини (психолог показує на силует людини). Чому так вийшло – навіть не уявляю.

Тільки ти, як людина, що відновила країну, можеш розфарбувати карту. Для цього візьми, будь ласка, свої чарівні олівці. Вони вже допомогли тобі відновити країну, тепер допоможуть і розфарбувати карту».

Обробка результатів

Коли діти розфарбують свої карти, варто повернутися до попереднього завдання і проаналізувати, наскільки їхні інтерпретації на початку заняття співпадають із картою та індивідуальним сприйняттям особистістю певних кольорів. Після цього доцільно звернути увагу на діагностичні моменти у розфарбовуванні елементів будинку (змішані кольори, поєднання кольорів на одному будиночку, зафарбовані вікна, не зафарбовані труби або дах тощо).

При обробці результатів важливо звертати увагу на наступне:

- 1) які кольори були задіяні при розфарбовуванні будиночків;
- 2) чи адекватно підібрані кольори при «заселенні» в будиночки. Наприклад, неадекватним може вважатися відповідність «радості» і

«задоволення» чорному, коричневому або сірому кольорам. Однак, незважаючи на те, що даний вибір може вважатися неадекватним, він, тим не менш, є діагностичним;

3) яким чином розподілені почуття всередині силуету людини.

Дослідження у сфері впливу кольору на психоемоційний стан людини, на основі визначення колористичних асоціацій та смаків, дають доволі однозначні результати: знаходяться в радісному стані, учасники експериментів переважно обирають жовтий та червоний кольори, і відкидають чорний та коричневий. Відчуття провини стимулює до обрання сірого або синього кольорів, а червоний та жовтий, навпаки, відсуваються в кінець кольорового спектра. Що стосується таких емоцій, як інтерес, подив, відрива та сором, то їх кольорові профілі не є не такими однозначними та мають меншу ступінь психологічної узгодженості.

Наповнення тілесної оболонки почуттями та емоціями, дає можливість проаналізувати ставлення дитини до власного тіла. Зрозуміти характер тих чи інших психосоматичних конфліктів.

Символічно силует ділиться на 5 зон:

- голова і шия - символізують загальну духовну налаштованість, ментальну діяльність;
- тулуб до лінії талії, виключаючи руки – символізація емоційної діяльності;
- руки до плечей символізують комунікативні функції;
- тазостегнова зона символізує зону сексуальних і творчих переживань;
- ноги символізують почуття «опори», впевненість в собі, можливість «заземлення» негативних переживань.

Досліджуючи «карту», як зазначає Т. Зінкевич-Євстигнеева, ми дізнаємося, які почуття «живуть» у різних частинах тіла.

Наприклад, почуття, що «живуть в голові», забарвлюють думки дитини. Якщо в голові «живе» страх, напевно, здійснювати розумову діяльність буде непросто. У руках «живуть» почуття, притаманні під час контактів з оточуючими. У ногах знаходяться почуття, які забезпечують людині психологічну впевненість або ж (якщо в ногах оселилися «негативні» почуття) людина намагається «заземлитися», позбутися їх.

Таким чином, дана методика показує нам актуальний психоемоційний стан дитини.

6-8 будиночків розфарбовані адекватними кольорами, розподілені по «Карті країни» гармонійно – норма психоемоційного стану.

3-5 будиночків розфарбовані неадекватними кольорами, розподіл по «Карті країни» викликає дисгармонію – рівень психоемоційного стану нижче норми.

Арттерапевтичні вправи

«Крокодил»

Мета: вивчення наявності агресивних тенденцій.

Матеріали: аркуш паперу А4, простий і різнокольорові олівці, фломастери.

Віковий діапазон: 5 років і старші.

Інструкція. Дітям пропонується намалювати крокодила. Колір, форма, розмір, сюжет додатково не обговорюються. Обмежень у часі не встановлюється. При виконанні вправи необхідно розмістити дітей таким чином, щоб запобігти змальовування.

Інтерпретація. В уявленні людей крокодил зазвичай асоціюється з такою рисою, як агресивність. Тому його малюнок є проєкцією агресивних рис характеру, злопам'ятності, підозрілості, ворожості.

При аналізі малюнка необхідно звернути увагу на наявність прямих символів агресії: відкритої пащі, зубів, пазурів, агресивної пози (особливо показово, коли крокодил щось або когось поїдає). Про наявність агресії також свідчать загострені елементи малюнка та великі розміри намальованого крокодила.

Очі в цьому малюнку мають інформативне значення, їх вимальовування говорить про підвищену чутливість, підозрілість і пошук прояву агресії з боку оточуючих.

Хвіст символізує наявність такої риси, як злопам'ятність. Чим більше він виражений в малюнку, тим сильніше проявляється ця риса.

Додаткові елементи (вода, дерева, земля та інше) трактуються як бажання структурувати ситуацію, а отже, контролювати її. Вода (озеро, річка, басейн) у поєднанні з замаскованим у ній крокодилом має свою символіку. Вона відкриває ворожу поведінку, демонструє латентну форму агресії. Зазвичай це зустрічається тоді, коли вона з тих чи інших причин не може бути відкрито реалізованою.

Можливий і такий варіант малюнка: крокодил намальований вкрай агресивним (відкрита паща, безліч зубів тощо), а в словесній характеристиці обстежуваній описує його як доброго, м'якого, лінивого. Це зустрічається у дітей, які декларують своє доброзичливе ставлення до оточення, приховуючи наявність агресії.

Тривожні діти в більшості випадків вдаються до використання простого олівця. Виправлення (чи стирання) можуть розглядатися як потреба за допомогою зображувальних засобів зменшити переживання агресії і породженого нею страху.

Малювання крокодила дозволяє «знімати» не лише показники емоційного стану, а й діагностувати інтелектуальний розвиток досліджуваних дітей. Обговорювання образу життя, географії поширення та інших особливостей крокодила дозволить психологу отримати додаткову інформацію про розвиток інтелектуальної сфери дитини.

Важливим показником є місце тварини на аркуші паперу. Розташування у верхньому лівому куті виявляє тривогу і орієнтацію на минуле. Зрізання малюнка лівим краєм листа свідчить про фіксацію на минуле і, можливо, запереченні його. Якщо краєм листа зрізаний хвіст, то такою дією дитина заперечує свою злопам'ятність, проговорюючи при цьому, що вона всіх любить і всіх пробає.

Розташування тварини в центрі сторінки свідчить про відчуття неповноцінності і незахищеності. Такий малюнок може бути зображений дуже сором'язливими дітьми, які фізично менше розвинуті у порівнянні з ровесниками. Якщо весь малюнок зроблений як вигляд зверху, то стан досліджуваної дитини інтерпретується як депресивний. Малюнки анфас, як правило, характерні для людей з безкомпромісною поведінкою.

В процесі опитування після малювання, як правило, з'ясовуються причини агресії.

«Долаємо страх»

Мета: формування механізму емоційно-вольової саморегуляції, зокрема вміння керувати емоцією страху.

Матеріали: аркуш паперу А4, простий і різнокольорові олівці, фломастери.

Віковий діапазон: 5 років і старші.

Інструкція. Хто пам'ятає, що таке страх? Страх – це емоція. Це переживання, викликане отриманою прямою або непрямою інформацією про реальну чи уявну небезпеку, очікування невдачі. Страх є найсильнішою негативною емоцією. Синонімом страху є боязкий, полохливий, зляканий, знервований, стривожений, стурбований, сповнений передчуття тривоги, нажаханий, сповнений жаху, боязкий.

Дайте дитині трохи часу, щоб відволіктися від своїх справ, сконцентруватися, подумати про свій страх, уявити його. Дитині може бути дуже складно намалювати свій страх, вона може ухилятися, говорити, що нічого не боїться, запропонувати іншу тему малюнка або просто відмовитися малювати. Як правило, в цьому випадку страх настільки сильний, що дитині страшно навіть думати про нього, не кажучи вже про те, щоб зобразити на папері. Може виникнути і ряд інших причин, наприклад, дитина соромиться свого страху, якщо

почуття сорому викликають батьки або значущий дорослий, або вона не бажає визнавати страх, тим більше афішувати. Подібний опір являє собою дію захисних психічних механізмів. У цих випадках необхідно використовувати метод ігротерапії і поступово підвести дитину до того, щоб вона намалювала свій страх. Даний спосіб буде дієвий як в разі сильного страху, так і в ситуації, коли дитина його соромиться або намагається впоратися з емоціями.

Хід виконання. Запропонуйте дітям намалювати свій страх. Не обмежуйте їхню фантазію жодними правилами. Можна малювати тварину, вигадану істоту, предмет, природне явище, абстрактні символи чи візерунки. Намагайтеся щонайменше втручатися в процес, не коментуйте роботу дитини, ні в якому разі не нагадуйте про будь-які правила малювання.

По закінченні роботи запропонуйте дітям розглянути отримані зображення з усіх можливих сторін та дати назву малюнку або придумати ім'я зображенню. Коли страх отримує ім'я, якусь конкретну назву, дитині легше охопити й усвідомити свої почуття.

Далі разом з дитиною придумайте спосіб знешкодити страх. Найпопулярніші варіанти:

- розірвати або спалити малюнок, знищивши страх;
- поглузувати з нього, намалювати навколо страху орогову, смішні деталі, разом посміятися над новим додепним малюнком;
- подружитися зі страхом, домалювати йому посмішку, галантного капелюшка, квіточку в руці, подаруночка.

Найкраще, коли дитина домальовує, насичуючи малюнок позитивом чи гумором. Адже емоції страху відступають там, де є сміх і гарний настрій, тобто відбувається процес заміщення негативного позитивним. Можна запропонувати дитині декілька варіантів і обрати той, що найближче до її емоційного стану. В різних випадках діти можуть поводити себе по-різному. Деякі «страхи» можуть бути перетворені на друзів чи додепний шарж, інші мають бути знищені: розірвані чи спалені. Нехай дитина вибере той спосіб, який ближче їй в даний момент. Будьте готові до нових способів у різних випадках.

Обговорення. Тепер, коли страх знешкоджений, можна вже й поговорити про нього. Переконайтеся, що дитина відносно спокійна й обговоріть питання:

- Що було зображено на малюнку?
- Що дитина відчувала під час малювання?
- Який спосіб знешкодження страхів обрала дитина і чому?
- Чи лишився страх в душі дитини? Чи відбулися якісь зміни з почуттям страху? Чи зменшилася його інтенсивність?

«Лінії почуттів»

Мета: розвиток навичок регуляції негативних емоцій та усвідомлення особливостей переживання почуттів.

Матеріали: аркуші паперу А4, прості олівці.

Віковий діапазон: 10 років і старші.

Хід виконання. Аркуш складається так, щоб на ньому утворилось 8 клітинок, у яких учасники повинні олівцем намалювати свої почуття гніву, радості, спокою, депресії, енергійності, мрійливості, хвороби та будь-якого стану на власний вибір.

Інструкція. Кожен малюнок виконується лініями. Ви можете використовувати для малюнка одну лінію, багато ліній, можете покрити всю клітинку лініями, якщо вважаєте, що саме так зможете передати свої почуття. Ви самі обираєте, наносити довгі штрихи чи короткі, тонкі чи широкі, нажимати на олівець сильно чи легко. Якщо потрібно, користуйтеся гумкою.

У кожній клітинці по черзі намалюйте те, з чим асоціюється написане внизу слово. Обмеження: не малювати жодних картинок і не користуватись будь-якими символами (зірки, серця, блискавки, геометричні фігури тощо). Використовуйте тільки лінії (швидкі, повільні, світлі, темні, тонкі, ламані, плавні), які допоможуть передати ваш емоційний стан.

Обговорення. Ваш малюнок робить ваше почуття видимим. Опишіть, якими лініями ви висловили ваші відчуття? Порівняйте всі малюнки гніву, радості тощо.

«Мій настрій»

Мета: виявлення емоційного фону, переживання негативних і позитивних афектів.

Матеріали: аркуші білого паперу різного формату, прості олівці, кисті, акварель, піали з водою.

Віковий діапазон: 12 років і старші.

Хід виконання. Учасникам пропонується записати на аркуші паперу емоції, почуття, переживання, стани, які вдалося пригадати. Далі із цього списку пропонується вибрати найбільш сильне почуття, переживання, що викликає емоційний відгук у цей момент.

Інструкція: Простим олівцем на аркуші паперу формату А3 або А4 насесіть контурний малюнок обраної для пропрацювання емоції (почуття, переживання, стану). Зробіть із папером наступні маніпуляції (звертаючи при цьому увагу на думки і почуття, які виникають у вас у процесі роботи): зімніть аркуш паперу з контурами малюнка, потім опустіть його на якийсь час у воду, розрівняйте, розкладіть на столі і тільки потім розфарбуйте намальований простим олівцем образ.

Придумайте назву і історію, що могла б розповісти ваша «картина». Спробуйте побудувати діалоги між зображеними об'єктами або частинами малюнка.

Важливо для зображення емоцій і почуттів спонукувати учасників до створення спонтанних образів, уникаючи, по можливості, сюжетних і стереотипних картинок. Неструктуровані лінії, контури, плями допомагають нівелювати когнітивний патерн, сприяють прояву креативності і вільному самовираженню, стимулюють процеси самопізнання.

Величезний позитивний потенціал укладений у можливості багаторазових трансформацій у процесі роботи над образом: ледве помітний контур простим олівцем переломлюється, змінює обриси зображеного об'єкта, коли папір мнуть, а потім опускають у воду і знову розгладжують. Далі за допомогою акварельних фарб малюнку надають колір, як би «проявляють», розцвічують задуманий образ.

Робота аквареллю на м'ятому, вологому папері має глибокий психологічний зміст і помітний корекційний ефект, оскільки дозволяє домогтися більшої виразності і одночасно емоційної розрядки. Один із психологічних механізмів емоційного відреагування полягає в особливості акварелі як образотворчого матеріалу.

Ця арттерапевтична техніка може застосовуватися в ситуації гострого стресу. Важливо звернути увагу на колірний ряд. Вибір у першу чергу коричневого, сірого, чорного кольорів показує на стан вираженого стресу. Це може бути об'єктивно надскладна ситуація або невротична реакція на життєві труднощі.

Аналіз і обговорення. Дайте учаснику розповісти про свою роботу так, як він цього хоче. Попросіть прокоментувати ті або інші частини малюнка, прояснити їхнє значення, описати певні форми, предмети або персонажів. Це допоможе уникнути передчасних припущень щодо змісту роботи.

Попросіть учасника описати роботу від першої особи, бажано, для кожного з елементів зображення. Учасник може побудувати діалоги між окремими частинами роботи, незалежно від того, чи є ці частини персонажами, геометричними формами або об'єктами.

Спонукуйте учасника сфокусувати увагу на кольорі. Про що він говорить йому? Фокусуючись на кольорі, він може щось усвідомити. Варто врахувати, що кольори можуть використатися в різний час по-різному: в одних випадках вони відбивають властивості об'єктів, в інші – відношення автора до цих об'єктів.

Допомагайте автору усвідомити зв'язок між власними висловленнями про творчу роботу і його життєву ситуацію, обережно задаючи питання про те, що і як з реального життя може відбивати створений ним образотворчий продукт.

Звертайте особливу увагу на відсутні частини зображення і порожні простори на малюнку. Зовсім необов'язково, що відсутність тієї або іншої частини повинно нести символічне навантаження.

Попросіть автора розповісти про те, що він відчував у процесі створення роботи, до її початку, а також після її завершення.

Надайте учаснику можливість працювати в зручному для нього темпі: для усвідомлення того, що він буде зображувати щось, що може зобразити, і відбивати ті стани, до дослідження яких готовий. Важливо дати учаснику можливість відчути, що він сам контролює об'єктивний процес і його результати.

«Зняття обмежень»

Мета: робота з актуальним психічним змістом життя людини.

Матеріали: папір формату А4, маркери, фломастери, олівці.

Віковий діапазон: 12 років і старші.

Крок 1. Актуалізація теми. Ведучий пропонує учасникам зосередитись на тому, що їх найбільше хвилює в даний момент, сформулювати проблему або уявити різницю між бажаним та тим, що є зараз.

Крок 2. Викидання проблеми. Покласти перед собою аркуш паперу, взяти олівець (маркер), згадати всі емоції з приводу своєї проблеми та без розмірковувань викласти їх на папері (різко водити олівцем на папері протягом

3-4-х секунд). У результаті виходять незрозумілі зображення («аватар проблеми»).

Крок 3. Округлення гострого. На малюнках, після такого різкого викиду, як правило, можна побачити велику кількість перехресть. Їх необхідно округлити. На малюнку не повинно бути гострих кутів, які символізують конфлікти.

Крок 4. Інтеграція (об'єднання).

1) Спочатку інтегруємо фігуру з зовнішнім світом: продовжуємо всі хвостики, домальовуємо на весь аркуш таким чином, щоб фігура злилась, щоб важко стало зрозуміти, де була фігура, а де фон. Після того як додали лінії, знову округляємо їх.

2) Додаємо колір і фігури. Розфарбовуємо внутрішні частини за допомогою кольорів (зафарбовуємо окремі частини, можна об'єднати їх). Після розфарбовування можна домалювати додаткові фігури (коло, трикутник, квадрат), або знайти їх на малюнку. Потім об'єднати їх лініями малюнка.

Крок 5. Лінії поля. Завершити малюнок потрібні лініями поля. Це нейрографічні лінії, які йдуть через увесь аркуш. Ніби ми дивимось на щось більше через аркуш, наприклад, на гори чи хмари та проводимо їх абрис. Наприкінці можна подивитись на малюнок з різних ракурсів і за бажанням щось додати.

Крок 6. Вербалізація проблеми. Знову звернутись до своєї проблеми, з якою працювали і визначити, що змінилось, які рішення були прийняті в процесі, чи прояснилось щось під час роботи.

❖ Літературні джерела

Аве-Лаллемант У. Графический тест «Звезды и волны». СПб.: Речь, 2002. 240 с.

Адашинская Г. А., Горячева Т. Г. Использование методики «Волшебная страна чувств» в детской соматической клинике. *Экспериментальные методики патопсихологии и опыт их применения*. М., 2011.

Адмакина Т. А. Психологические особенности рассказа детей при выполнении методики «Рисунок несуществующего животного» как индикатор психогенного индуцирования. *Прикладная юридическая психология*. 2021. № 1.

Акимов М. К., Алехина Т. Н., Таратута Ж. В. Психометрическая квалификация проективной методики «Несуществующее животное». *Психологическая диагностика*. 2004. № 4.

Артюхіна Н. В. Арт-терапевтична психодіагностика стресостійкості підлітків в умовах соціальних змін. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Психологія. 2014. Вип. 1.

Белобрыкина О. А., Астафьева В. В., Валдайский В. К. Проективная методика «Человек под дождем»: содержательный анализ, достоинства и недостатки. *Роль и место психологии в формировании личности в условиях меняющегося мира*. Новосибирск: Новосибирский гуманитарный институт, 2013.

Березка С. В. Особливості психокорекції поведінкових розладів дітей з порушенням інтелектуального розвитку засобами арт-терапії: дис. ... кан. психол. наук. К., 2019. 291 с.

Вовченко О. А. Саморегуляції базових емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку як

основа формування емоційного інтелекту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія. 2020. № 11.

Вишивкова І. Методика «Вулкан» для діагностики та роботи з агресією. *Дитячий психолог*. [dypsycholog.com](https://psycholog.com). 2015.

Гащенко С. С. Графическая методика «Кактус» М. А. Панфиловой как способ выявления психоемоционального состояния младших школьников. *Человек как предмет междисциплинарных исследований*. Белгород: Политерра, 2016.

Головкова Н. О. Символічна інтерпретація проєктивної експресивної продукції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2016. Вип. 5.

Домнина А. И., Голованова С. О. Методика «Несуществующее животное» как способ диагностики личностных особенностей. *Современные научные исследования и инновации*. 2017. № 12.

Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Кудзилов Д. Б. Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. СПб.: Речь, 2004. 144 с.

Козинцева П. А., Новрузова В. Н. Опыт применения проєктивной методики «Кактус» в исследовании интра- и интерпсихологических особенностей подростков. *Прикладные и теоретические исследования: сборник статей*. Самара: ЦНИК, 2017.

Комолов Д. А., Чебакова Ю. В. Применение методики «Волшебная страна чувств» для исследования аффективной репрезентации тела у подростков с различными группами здоровья. *Психология и психотехника*. 2016. № 4.

Лобунько В. С. Самоствердження як психологічний чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку: дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький, 2018. 265 с.

Луценко О. В. Дослідження агресивності дітей та працівників освіти наприкінці навчального року. *Простір арт-терапії: палітра емоцій*. К.: Золоті ворота, 2016.

Маслюк А. М. Проєктивна методика «Неіснуюча тварина»: практичні аспекти. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету*. 2011. Вип. 14.

Маханькова П. В., Бакр В. Ф., Худякова А. Д. Выявление неблагоприятных состояний у детей 7-13 лет посредством методики «Несуществующее животное». *Акмеология*. 2016. № 1.

Млодик И. Ю. Приобщение к чуду, или Неруководство по детской психотерапии. М.: Генезис, 2013. 192 с.

Нгуен М. А. Диагностика уровня развития эмоционального интеллекта старшего дошкольника. *Ребёнок в детском саду*. 2008. № 1.

Огороднійчук М. О. Дослідження архетипу Тіні проєктивною методикою «Людина під дощем». *Актуальні проблеми психології*. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. 2013. Вип. 37-38.

Панфилова М. А. Графическая методика «Кактус». *Обруч. Образование: ребенок и ученик*. 2000. № 5.

Панфилова М. А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. М.: Издательство «ГНОМ и Д», 2001. 160 с.

Романова Е. С., Сытько Т. И. Проєктивные графические методики: методические рекомендации. СПб.: Дидакт, 1992. 251 с.

Федоренко М. В. Психодіагностика та психокорекція синдрому гіперактивності у дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю: дис. ... кан. психол. наук. К., 2015. 285 с.

Фокина А. Проєктивная рисуночная методика «Вулкан». *Справочник психолога-психолога. Детский сад*. 2017. № 4.

Розділ шостий

ШКІЛЬНА ПАЛІТРА: ОСВІТНІЙ ПРОСТІР У МАЛЮНКАХ ДІТЕЙ

Кожна дитина приходить до школи зі своїми поглядами, проблемами, інтересами, бажаннями, індивідуальними здібностями. В початковій школі починають формуватися системи відносин дитини зі світом і самою собою, ті стійкі форми взаємин з однолітками й дорослими та базові навчальні установки, які істотною мірою визначають надалі успішність її шкільного навчання, можливості особистісної самореалізації в шкільному середовищі.

Від адаптації дитини в початковій школі залежить успішність її подальшого життя: якщо не прищепити любов до навчальної діяльності, якщо не створити ситуацію успіху, не розвинути якості її особистості, якщо дитина не навчиться дружити і спілкуватися, вона втратить інтерес до навчання. Вирішити цю проблему в середньому або старшому віці набагато важче, тому важливо визначити основні прояви адаптації дітей до школи саме в першому класі.

Адаптацію визначають не лише як процес пристосування до успішного функціонування у певному середовищі, але й як здатність до подальшого психологічного, особистісного, соціального розвитку. Труднощі, пов'язані з адаптацією першокласників, є відображенням поступового входження дитини в нову соціальну ситуацію розвитку: в неї з'являються нові обов'язки (вчасно приходити до школи, виконувати домашні завдання, дотримуватися розкладу занять). Йде процес адаптації до нового колективу ровесників, зав'язуються ділові особисті стосунки з учителем. Нарешті, змінюється соціальна позиція дитини в сім'ї, ставлення до неї інших членів родини. Формується світогляд дитини, виникають нові уявлення і

погляди. Збагачується світ її почуттів, естетичних переживань, ширшими стають інтереси, захоплення. Всю цю «програму» дитина завоює в перші шкільні роки. Враховуючи, що енергія дитинства практично невичерпна, якщо її вміло спрямувати, потрібно усвідомити, як важливо знати особливості процесу адаптації до школи кожної окремо взятої дитини, щоб запобігти різним ускладненням до завершення нею початкової ланки освіти. Слід врахувати, що, крім інтелектуального навантаження, яке різко збільшується зі вступом дитини до школи, сильно зростають, в порівнянні з минулим періодом життя, й фізичні навантаження, пов'язані з тривалою вимушеною нерухомістю, а для дітей 6-7 років саме це є найбільш стомлюючим.

Процес адаптації першокласників протікає на наступних рівнях:

- *біологічному* (пристосування до нового режиму навчання й життя);
- *психологічному* (входження до нової системи вимог, пов'язаних з виконанням навчальної діяльності);
- *соціальному* (входження до учнівського колективу).

Все це означає суттєву перебудову життя, фізіологічних та психічних станів першокласників, що супроводжується неприємними відчуттями дискомфорту (пов'язаними, в основному, зі втратою звичних й улюблених занять, зміною соціального оточення), зломом і дисбалансом динамічних стереотипів, швидким накопиченням нової інформації та особистісними змінами. Проявами таких станів можуть бути тривожність, фрустрація, депресія, нестача впевненості в собі, невротичні прояви.

При порушенні успішної адаптації до умов шкільного середовища, в дитини може виникнути стан дезадаптації, що є негативним наслідком спотворення процесу активного пристосування першокласника до нових умов. Дезадаптація може настати як результат різкої зміни умов середовища, до якого дитина може бути не готова.

Ознаками дезадаптації є: підвищена стомлюваність, дратівливість, спалахи гніву, замкнутість, погана успішність, агресивність або, навпаки, надмірна соромливість, підвищена тривожність, низька самооцінка. Прояви дезадаптації такі: відставання від програми; швидка втомлюваність; недисциплінованість; невміння будувати відносини з однолітками та дорослими; підвищена тривожність, плаксивість; спад працездатності наприкінці дня; неадекватна поведінка; неуспішність у навчанні.

Сучасні науковці виділяють низку причин, що визначають прояви дезадаптації учнів першого класу:

- *неправильні методи виховання в сім'ї*: завищені очікування батьків щодо навчання дітей; байдуже ставлення до навчання та виховання дитини; акцентування уваги дитини на недоліках школи чи педагога замість розмов про приємні моменти шкільного життя; гіперопіка дитини;

- *порушення відносин у школі в системі «учень – вчитель»*, «учень – учні»: дидактогенія (психогенний вплив чинить сам процес навчання); дидаскалогенія (некоректне ставлення вчителя до учня); злиття дидактогенії й індивідуальної чутливості центральної нервової системи дитини; порушення стосунків з однокласниками;

- *індивідуальні особливості психічного розвитку дитини*: невисокий інтелектуальний потенціал; затримка психічного розвитку; гіперактивність; труднощі у вольовій регуляції поведінки, навчальної діяльності; несформованість мотивації до навчання; завищена самооцінка й рівень домагань дитини чи батьків; підвищена чутливість ЦНС; підвищений рівень тривожності; агресивність; замкнутість; соматичне ослаблення (хронічні захворювання) тощо.

Проблема оцінки рівня адаптації дитини до школи, попередження можливих складнощів у психічному й особистісному розвитку учнів неминуче ставить перед шкільним психологом завдання вибору відповідних діагностичних засобів. Серед проєктивних графічно-малюнкових методик у вітчизняному освітньому просторі успішно себе зарекомендували – «Я у майбутній школі» (Захарова Е., 2012), «Школа звірів» (Панченко С., 2000), «Клас тварин» (Кондратенко Л., 2004) «Що мені подобається у школі?» (Лусканова Н., 2003), «Будиночки» (Орехова О., 2003) та інші схожі модифікації.

Слід зазначити, що малюнкові проєктивні методики мають пріоритетну позицію в дослідженні уявлень молодших школярів щодо психологічної безпеки освітнього середовища, оскільки в цей період пізнавальної активності переважає наочно-образне мислення і триває інтенсивний розвиток емоційної сфери. Основними критеріями і показниками оцінки уявлень молодших школярів про психологічну безпеку освітнього середовища є: якість фізичного простору, в якому відбувається взаємодія; взаємини «учень-вчитель-сім'я», наявні в освітньому середовищі загрози.

Деякі із зазначених методик можуть застосовуватися не лише на етапі адаптації до школи, але й у старшому віці – при діагностиці причин труднощів учнів на різних уроках, у навчальній діяльності і в спілкуванні з однокласниками, вчителями.

«Я У МАЙБУТНІЙ ШКОЛІ»

«Я у майбутній школі» – методика, яку використовують в якості додаткового тесту для оцінки мотиваційної готовності до школи у старших дошкільників (Захарова Е., 2012).

Дана методика дозволяє оцінити ставлення до школи, уявлення про неї у дітей старшого дошкільного віку, їх почуття, емоції і переживання, пов'язані зі шкільним життям.

Після вступної розмови про майбутнє навчання у школі дитині пропонують зробити малюнок, який можна було б назвати «Я у школі».

Матеріали: аркуш А4 та кольорові олівці.

Інструкція: «Давай трохи помалюємо. Уяви, що ти вже школяр. Намалюй, будь ласка, малюнок, який можна було б назвати «Я у школі». Намалюй все те, що ти уявляєш, коли думаєш про школу». Бажано уникати більш розгорнутих інструкцій, надаючи дитині повну свободу дій. Можна заспокоїти дитину, сказавши їй, що якість малювання не має значення.

У процесі виконання дитиною роботи психологу необхідно фіксувати особливості виконання зображення – паузи, спонтанні висловлювання щодо змісту малюнка.

Малюнок дає змогу визначити як цілісне ставлення до навчання в школі, так і характер окремих елементів внутрішньої позиції школяра. Під час використання методики у роботі зі старшими дошкільниками аналізуються уявлення про зміст шкільної дійсності та готовність перейти до нової системи стосунків.

У ДІАГНОСТИЧНО-КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ

Після малювання для більш повної інтерпретації малюнка проводиться бесіда для уточнення змісту намальованого. Такі бесіди з вихованцями дозволяють отримати майже повну картину їх уявлень і емоційно-оціночного ставлення до школи.

Обробка результатів. У ході аналізу змісту малюнка оцінюються сформованість п'яти наведених нижче елементів *внутрішньої позиції школяра*. Для цього в малюнку фіксуються характерні для них особливості та позначаються у наведених таблицях відповідними балами – 2, 1 чи 0.

1. Необхідність навчання, характер ставлення до школи

Характеристики	Усвідомлення необхідності шкільного навчання «2»	Амбівалентне ставлення до шкільного навчання «1»	Небажання переходити до шкільного навчання «0»
Бали			
Зображення школи, обстановки	зображені внутрішні шкільні приміщення (клас)	зображена шкільна будівля	зображення школи відсутнє або присутні жахливі деталі (решітки на вікнах, старий будинок тощо)
Присутність автора малюнка	присутній	автор знаходиться ззовні будівлі	відсутній
Розміщення на аркуші автора	в центральній частині малюнка	збоку, частково схований деталями обстановки	відсутній
Якість промальовки автора	об'ємна фігура зі шкільними атрибутами (портфель, форма, навчальне приладдя)	схематичне зображення з елементами регресії	об'єкт відсутній
Ступінь вираження	високий: 8-6 балів	середній: 5-3 бали	низький: 2-0 балів

2. Інтерес до навчальних видів діяльності

Характеристики	Виразене прагнення до навчального змісту діяльності «2»	Амбівалентне чи невизначене ставлення до навчання «1»	Прагнення до дошкільних, ігрових видів діяльності «0»
Бали			
Характер діяльності	навчальна взаємодія (сидить за партою або відповідає біля дошки)	займається прибиранням, прикрашанням приміщення	форми ігрової взаємодії з однолітками, індивідуальні ігрові види діяльності
Розміщення автора малюнка	у класній кімнаті	у коридорі	у дворі школи
Засоби діяльності	навчальне приладдя (зошити, ручка, крейда, указка)	побутові предмети (ганчірка, лійка), прикраси	іграшки, спортивний інвентар
Особливості обстановки	основні елементи обстановки забезпечують навчальний процес (дошка, парти, стіл учителя)	велика кількість предметів не пов'язаних із навчальним процесом	меблі, предмети обстановки житла чи ігрової кімнати дитячого садочка
Ступінь вираження	високий: 8-6 балів	середній: 5-3 бали	низький: 2-0 балів

3. Прагнення до стосунків нового типу

Характеристики Бали	Прагнення до навчальної взаємодії «2»	Невизначеність системи відносин «1»	Прагнення до відносин дошкільного типу «0»
Позиція вчителя	відображена керівна позиція вчителя – стоїть обличчям до учнів, спостерігає за ними	вчитель відсутній чи зображений поза контекстом навчальної діяльності; дії дорослого не пов'язані з діями учнів	позиція дорослого прирівняна до дитячої, дорослий і діти роблять одне й те саме: малюють, граються, майструють; дорослий піклується про дитину – годує, поправляє одяг тощо
Дистанція з учителем	близька дистанція; наявність тактильного контакту – тримаються за руки, сидять поруч	дистанція з учителем така сама, як і з іншими дітьми	дистанція підкреслює формальний характер відносин з учителем
Стосунки з однокласниками	колективний характер діяльності, діти об'єднані для розв'язання загального завдання	не всі діти включені в колективну діяльність, є автономні групи	індивідуальний характер діяльності; інші діти відсутні або зайняті іншими справами
Форма оцінювання ситуації	наявні ознаки оцінювання – зошити з оцінкою або оцінка виконаного завдання на дошці	дорослий не контролює діяльність дитини, не виступає носієм санкцій	дорослий погладжує дитину, пригощає солодощами, дарує сувенір, іграшку
Ступінь вираження	високий: 8-6 балів	середній: 5-3 бали	низький: 2-0 балів

4. Визнання авторитета вчителя

Характеристики Бали	Визнання авторитета учителя «2»	Амбівалентність у ставленні до вчителя «1»	Негативне ставлення до вчителя «0»
Якість промальовування фігури вчителя	фігура вчителя добре промальована, позначені деталі одягу, зовнішності, присутні атрибути навчальної діяльності	схематичне зображення з елементами регресії	лякаючі деталі зовнішності, відсутність промальовування обличчя, непривабливі кольори
Розмір	відображені пропорції «дорослий – дитина»	фігура вчителя істотно зменшена, наближена за розміром до дитини або менша за неї	маленька фігура або її відсутність
Бар'єри, роз'єднуючі риси	відсутність бар'єрів і розділових ліній	наявні бар'єри (відділений від учнів столом, або розташований віддалено)	відокремлений рисою, обведений у рамку, закритий меблями (загороджений шафою, дверима)
Ступінь вираження	високий: 8-6 балів	середній: 5-3 бали	низький: 2-0 балів

5. Тривога, пов'язана зі вступом до школи

Характеристики	Ознаки тривоги відсутні	Незначна тривога	Значна тривога
Зміст малюнка, обстановка	зображена класна кімната з людьми; промальовані обличчя вчителя і учнів; малюнок займає увесь простір аркуша	люди зображені зі спини, обличчя не промальовані, роз'єднаність; класна кімната частково прихована	основний зміст малюнка – предмети; зайва деталізація (промальовування ручок на вікнах, шафах, малюнки штор тощо); відсутність людей
Якість малювання	впевнені чіткі лінії	тонкі, невпевнені, погано промальовані лінії, намагання виправити малюнок	штрихування, закреслювання
Розмір фігури, розміщення	крупні фігури в центрі аркуша	дрібні фігури в кутку або нижній частині аркуша	фігура автора малюнка відсутня або прихована за дверима, меблями
Колірна гама	багата колірна гама; переважають яскраві, світлі тони; учитель і учні зображені улюбленими кольорами	стримана колірна гама; в рівній мірі присутні світлі і темні тони; у зображенні людей колір не використовується	колір не використовується або малюнок виконаний в темних тонах
Ступінь вираження	високий: 8-6 балів	середній: 5-3 бали	низький: 2-0 балів

Загальний рівень готовності можна визначити, підсумувавши результати оцінювання показників ступеня сформованості окремих елементів внутрішньої позиції школяра:

38-27 балів – свідчать про *високий рівень* мотивації до навчання в школі. У цих дітей склалося емоційно-благополучне відношення до школи й навчання, вони цілком готови до прийняття навчальних завдань і взаємодії з учителем.

26-13 балів – *середній рівень*. Ці діти можуть відчувати деяку тривогу з приводу шкільного навчання як незнайомий для них діяльності. Необхідно розширити коло їхніх знань і уявлень про шкільну навчальну діяльність, сформувати позитивне ставлення до вчителя і однокласників. Причинами тривоги може бути нервозність і необдумані висловлювання дорослих, негативний досвід навчання в школі старших дітей.

12-0 балів – *низький рівень* мотивації до навчання в школі. Можливо ці діти ще не «примірюють» на себе ситуації зі шкільного життя, мають слабе уявлення про школу і недостатню навчальну мотивацію. В них може бути страх перед школою, який призводить до неприйняття навчальних завдань, відмови від навчальної діяльності та спілкування з майбутніми учителями й однокласниками.

«ШКОЛА ЗВІРІВ»

Проективна методика «Школа звірів» (Панченко С., 2000) призначена для діагностики проблем шкільної адаптації, дослідження внутрішньої позиції школяра, характеру орієнтації на навчальну діяльність, а також для оцінки ставлення до вчителя та міжособистісних взаємин з однокласниками.

Діагностика може проводитися як у груповій, так і в індивідуальній формі.

Матеріали: аркуш паперу, кольорові олівці.

Інструкція. «Зараз ми з вами здійснимо подорож до чарівного лісу. Сядьте зручно, розслабтеся, заплющте очі. Уявіть, що ми опинилися на сонячній лісовій галявині. Послухайте, як шумить листя над головою, м'яка трава торкається ваших ніг. На галявині ви бачите «Школу звірів». Погляньте довкола. Які звірі навчаються в цій школі? А який звір там учитель? Чим займаються учні? А якою твариною ви бачите себе? Що при цьому відчуваєте? Проживіть ці відчуття в собі. Ви можете

побути ще деякий час у «Школі звірів», поки я рахуватиму до 10, а потім розплющте очі.

Ви побували у «Школі звірів». Тепер візьміть олівці й папір і спробуйте намалювати те, що бачили».

Після виконання завдання дітей просять уважно подивитись на свій малюнок і знайти ту тваринку, якою могли б бути вони самі та поряд із нею поставити букву «Я».

Можна також запропонувати дітям придумати розповідь про «Школу звірів» (Вьюнова Н., Гайдар К., 2005), яку розглядають як проєкцію ставлення до реального шкільного навчання.

Інтерпретація

Розміщення малюнка на аркуші. Положення ближче до верхнього краю аркуша трактується як висока самооцінка, як незадоволення своїм статусом у колективі, недостатність визнання.

Розташування малюнка в нижній частині – невпевненість у собі, низька самооцінка.

Контури фігур. Аналізуються за наявністю або відсутністю виступів (наприклад, щитів, панцирів, голок), чіткістю промальовуваних і затемнених ліній, що означає захист від оточення. Агресивна – якщо виконана в гострих кутах; зі страхом або тривогою – якщо присутнє затемнення контурної лінії; з побоюванням, підозрілістю – якщо поставлені щити, заклади.

Натиск. При оцінці ліній необхідно звернути увагу на натиск. Стабільність натиску свідчить про стійкість, слабкий натиск – про прояв тривожності, дуже сильний – про напруженість. На тривожність може вказувати розірваність ліній, обведення, сліди стирання.

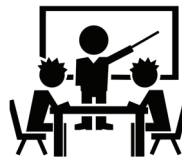
Наявність деталей, що відповідають органам чуттів – очі, вуха, рот. Відсутність очей свідчить про неприйняття інформації, зображення вух (тим більше великих і детально промальованих) указує на зацікавленість в інформації, особливо у тій, яка стосується думки інших про себе. Відкритий, заштрихований рот – легкість виникнення страхів. Зуби – ознака вербальної агресії.

Аналіз якості і взаємодії персонажів вказує на особливості комунікативних стосунків. Велика кількість героїв, які вступають у різні стосунки один з одним (граються, зображені в навчальній діяльності тощо), і відсутність ліній між ними свідчить про сприятливі взаємини з однокласниками. В інших випадках можна припускати труднощі налагодження стосунків з іншими учнями.

Характер стосунків між твариною-вчителем і твариною, яка зображає дитину. Необхідно з'ясувати, чи немає протиставлення між ними. Як розташовані фігури вчителя й учня стосовно одна одної?

Зображення навчальної діяльності. У разі відсутності зображення навчальної діяльності можна припустити, що школа приваблює дитину позанавчальною стороною. Якщо ж немає учнів, учителя, навчальної або ігрової діяльності, малюнок не зображує школу тварин або людей, то можна зробити припущення, що у дитини не сформувалася позиція учня, вона не усвідомлює своєї позиції як школяра.

Колірна гама. Яскраві, життєрадісні тони вказують на сприятливий емоційний стан дитини у школі. Похмурі тони можуть свідчити про неблагополуччя і пригнічений стан.

«КЛАС ТВАРИН»

Орієнтована на учнів початкової школи, методика «Клас тварин» (Кондратенко Л., 2004) дозволяє зробити певні припущення про те, наскільки дружнім та згуртованим є класний колектив, чи задоволений учень своїм шкільним статусом, яке його ставлення до учителя.

Матеріали: аркуш паперу, кольорові олівці.

Інструкція. «Діти, уявіть, що до вас у клас завітала добра чарівниця, яка дуже любить різні живі істоти і вважає, що кожній людині не завадило б на кілька хвилин перетворитись на якусь тваринку: пташку, рибку чи може й черепаху. От вона й перетворює (зовсім ненадовго) всіх, кого побачить, у якусь живу істотку. Так і сталося у вас у класі: всі-всі дітки в когось перетворились і не тільки дітки, а й вчителька. Ну й весело тоді б було, правда? Тож намалюйте свій клас у хвилинку візиту чарівниці. Біля тієї тваринки, в яку перетворився автор малюнка, поставте трикутник, а біля тваринки, в яку перетворилася учителька, – квадрат».

Інтерпретація. При аналізі малюнка виділяються п'ять основних типів стосунків:

1. *Позитивне (реалізоване) ставлення до однокласників.* Воно відображається малюнком компактною групою однотипних тваринок (білочки, зайчики, олені, ведмедики, кішечки і т.ін.). На малюнку немає або майже немає кущів, дерев, будівель, парт, столів.

2. *Позитивне (нереалізоване) ставлення до однокласників.* На малюнку зображаються однакові або такі, що не загрожують одна одній тварини (точно такі самі, як у попередньому малюнку). Але всі вони розосереджені, розкидані по листку, розділені деревами, кущами, партами тощо. Малювання дитина в

цьому випадку іноді може починати не із зображення тваринки, а спочатку малює ліс, школу, класні меблі. Як показали спостереження, автори таких малюнків, як правило тягнуться до контактів з іншими дітьми, але з якихось причин не можуть або просто не вміють їх налагоджувати. Досить значний відсоток серед них становлять так звані «домашні діти», які тільки вчаться мистецтву спілкування з однолітками. В практиці обидва типи малюнків зустрічаються досить рідко, найчастіше ж у житті бувають проміжні варіанти, коли дитина уже зуміла налагодити приязні контакти з частиною класу і не може або не хоче приятелювати з іншою. Характерною для початкової школи є наявність окремих класних угруповань тільки хлопчиків або тільки дівчаток. Стосунки між цими групами можуть бути як дружніми, так і в різній мірі ворожими.

3. *Відсторонене (індиферентне) ставлення до однокласників.* У цьому випадку малюється тільки одна тваринка, що ідентифікується з автором малюнка. При проханні продовжити малювання дитина або відмовляється це зробити, або дублює малюнок тієї ж тваринки. На питання: «А це ж хто?» Відповідає: «Теж я» або: «Теж зайчик». Крайнім випадкам відстороненості, посиленої небажанням іти на контакт, часто відповідає ідентифікація себе з птахом, який ніби існує над усіма іншими членами колективу. Відсторонена дитина дуже рідко ідентифікує себе з хижими тваринами або плазунами.

4. *Пасивне протистояння.* Малюється тільки дві тваринки. Одна з них (слабкіша) ідентифікується з автором малюнка, друга (сильніша) з усім класом. Сюди ж слід віднести випадки, коли малюється одна, але явно зневажаюча тваринка – гадюка, свиня, тарган тощо.

5. *Агресивне протистояння.* В цьому випадку малюнки часто схожі на розглянуті вище. Але тепер дитина співвідносить себе з сильною твариною, найчастіше хижак, а решту класу – зі слабкою. В особливо складних випадках «Я – хижак» залишається єдиною істотою на малюнку. Простір листка при цьому замість інших істот заповнюється різними предметами – квітами, деревами, сонцем, хмарами, партами тощо.

У випадках як агресивного так і пасивного протистояння дитина сприймає однокласників як єдину, ворожу йому силу. Реакція залежить від індивідуальних особливостей дитини.

Маленькі школярі дуже імпульсивно реагують на все, що відбувається навколо них. І тому малюнки, зроблені однією і тією ж дитиною протягом тижня, а то й навіть одного дня, можуть суттєво різнитись, відображаючи зміну настроїв їх автора.

Колірна гама роботи: яскраві, життєрадісні тони свідчать про благополучний емоційний стан дитини, впевненість і задоволення своїм становищем на початковому етапі навчання, тоді як похмурі тони можуть свідчити про неблагополучний, пригноблений стан.

Загальне розташування малюнка на аркуші та фігури автора: розташування фігури автора ближче до верхнього краю аркуша трактується як завищена самооцінка, що супроводжується незадоволенням своїм становищем у колективі, недостатнім визнанням з боку оточуючих; розташування фігури автора в нижній частині аркуша можна трактувати як невпевненість у собі, низьку самооцінку. Якщо всі звірята вишикувалися в один ряд внизу аркуша, і автор разом з усіма – то навряд чи варто констатувати занижену самооцінку.

Розмір зображених фігур і предметів та їх співвідношення між собою вказує на рівень самооцінки дитини, що виявляється в дотриманні пропорцій у співвідношенні «дорослі-діти», «дерева-діти», «будівля-діти».

Контури фігур аналізуються за наявністю або відсутністю виступів (типу щитів, панцирів, голок), промальовуванням і затемненням ліній, що є свідченням захисту від навколишнього світу.

Сила натиску ліній: слабкий натиск, розірваність ліній чи наявність обведень може свідчити про прояв тривожності, а дуже сильний – про напруженість, у той час як стабільність натиску свідчить про емоційну та психічну рівновагу.

Деталі: відсутність очей у звірят може свідчити про небажання приймати інформацію, а великі очі із детально промальованою райдужкою – про наявність страхів; зображення вух (особливо великих і детально промальованих) свідчить про зацікавленість у інформації; відкритий, заштрихований рот свідчить про легкість виникнення страхів, а зуби – ознака вербальної агресії.

Характер відносин і взаємодії персонажів: велика кількість персонажів, що вступають у різні взаємини один з одним (граються, навчаються) та відсутність розподільних ліній між ними свідчить про сприятливі взаємини з однокласниками (у протилежному випадку можна говорити про труднощі в побудові контактів з іншими учнями); також варто звернути увагу на розміщення фігури вчителя й учня відносно одна одної, чи немає протиставлення між ними.

Зображення шкільних речей: зображення парт, портфеля, книжок, ручки, зошита є свідченням сформованості позиції школяра та шкільної мотивації, стійкого бажання пізнати навколишній світ.

Методичною основою тесту «Будиночки» (Орехова О., 2003) є колірно-асоціативний експеримент, який дозволяє провести діагностику емоційного ставлення дитини до школи, дослідити особистісні переваги і діяльнісні орієнтації.

Матеріали: аркуш відповідей, вісім кольорових олівців: синій, червоний, жовтий, зелений, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний. Олівці мають бути однаковими, забарвлені в кольори, відповідні грифелю.

Дослідження краще проводити з групою першокласників – 10-15 осіб, дітей бажано розсадити поодиночі. Якщо є можливість, можна залучити для допомоги старшокласників, заздалегідь їх проінструктувавши. Допомога вчителя та його присутність виключається, оскільки йдеться про ставлення дітей до шкільного життя, зокрема і до вчителя.

Процедура дослідження складається з трьох завдань, які передбачають розфарбовування, і триває близько 20 хвилин.

Інструкція: Сьогодні ми займатимемося розфарбовуванням.

Знайдіть у своєму аркуші завдання 1. Це доріжка з восьми прямокутників. Виберіть той олівець, який вам подобається найбільше, і розфарбуйте перший прямокутник. Відкладіть цей олівець убік. Погляньте на олівці, що залишилися. Який із них вам найбільше подобається? Розфарбуйте ним другий прямокутник. Відкладіть олівець убік і т. д.

Знайдіть завдання 2. Перед вами будиночки, їх ціла вулиця. У них живуть наші відчуття. Я називатиму відчуття, а ви доберіть до них відповідний колір і розфарбуйте. Олівці відкладати не треба. Можна розфарбовувати тим кольором, який, на вашу думку, підходить. Будиночків багато, їхні господарі можуть відрізнятися або бути схожими, а отже, і колір може бути схожим.

Список слів: щастя, горе, справедливість, образа, дружба, сварка, доброта, злість, нудьга, захоплення.

Якщо дітям незрозуміло, що означає слово, потрібно його пояснити, використовуючи дієслівні предикати і прислівники.

Знайдіть завдання 3. У цих будиночках ми робимо щось особливе, і мешканці в них – незвичайні. У першому будиночку живе твоя душа. Який колір їй личить? Розфарбуй.

Аркуш відповідей до тесту «Будиночки»

Завдання 1

1	2	3	4	5	6	7	8

Завдання 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Завдання 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Позначення будиночків:

- № 2 – твій настрій, коли ти йдеш до школи;
- № 3 – твій настрій на уроці читання;
- № 4 – твій настрій на уроці письма;
- № 5 – твій настрій на уроці математики;
- № 6 – твій настрій, коли ти розмовляєш з учителем;
- № 7 – твій настрій, коли ти спілкуєшся зі

своїми однокласниками;

- № 8 – твій настрій, коли ти вдома;
- № 9 – твій настрій, коли ти робиш уроки;
- № 10 – придумайте самі, хто живе і що робить у цьому будиночку; коли ви закінчите його розфарбовувати, тихенько на вушко скажіть мені, хто там живе і що він робить (на аркуші відповідей зробіть відповідну позначку).

Методика дає психотерапевтичний ефект, який досягається самим використанням кольору, можливістю відреагування негативних і позитивних емоцій, крім того, емоційний ряд закінчується в мажорному тоні (захоплення, власний вибір).

Обробка результатів. Процедура обробки починається із завдання 1. Обчислюється вегетативний коефіцієнт за формулою:

$$BK = (18 - \text{місце червоного кольору} - \text{місце синього кольору}) : (18 - \text{місце синього кольору} - \text{місце зеленого кольору}).$$

Вегетативний коефіцієнт характеризує енергетичний баланс організму – його здатність до енерговитрат або тенденцію до заощадження енергії.

Енергетичний показник:

0 - 0,5 – хронічна перевтома, виснаження, низька працездатність. Навантаження дитині не до снаги.

0,51 - 0,91 – компенсована втома. Самовідновлення оптимальної працездатності відбувається за рахунок періодичного зниження активності. Необхідна оптимізація робочого ритму, режиму праці й відпочинку.

0,92 - 1,9 – оптимальна працездатність. Дитина вирізняється бадьорістю, здоровою активністю, готовністю до енерговитрат. Навантаження відповідають можливостям. Спосіб життя дозволяє відновлювати витрачену енергію.

Понад 2,0 – перезбудження. Частіше є результатом роботи дитини на межі своїх можливостей, що призводить до швидкого виснаження. Потрібна нормалізація темпу діяльності, режиму праці й відпочинку, а інколи і зниження навантаження.

Завдання 2 і 3 розшифровують емоційну сферу першокласника і орієнтують дослідника в імовірних проблемах адаптації.

Завдання 2 характеризує сферу соціальних емоцій. Тут треба оцінити рівень диференціації емоцій – у нормі позитивні почуття дитина розфарбовує основними кольорами, негативні – коричневим і чорним. Слабка чи недостатня диференціація вказує на деформацію в тих чи інших блоках особистісних ставлень:

- «щастя – горе» – блок базового комфорту;
- «справедливість – образа» – блок особистісного зростання;
- «дружба – сварка» – блок міжособистісної взаємодії;
- «доброта – злість» – блок потенційної агресії;

«нудьга – захоплення» – блок пізнання.

За наявності інверсії колірному градусника (основні кольори посідають останні місця) у дітей часто спостерігається недостатня диференціація соціальних емоцій – наприклад, і щастя, і сварка можуть бути позначені одним і

тим самим червоним кольором. У цьому випадку треба звернути увагу, як дитина розфарбовує парні категорії та наскільки далеко стоять пари в колірному виборі.

Актуальність переживання дитиною того або іншого відчуття вказує на його місце в колірному градуснику (завдання 1).

У завданні 3 відображено емоційне ставлення дитини до себе, шкільної діяльності, вчителя й однокласників. Зрозуміло, що за наявності проблем у якійсь сфері першокласник розфарбовує саме ці будиночки коричневим або чорним кольором. Доцільно виділити ряди об'єктів, які дитина позначила однаковим кольором. Наприклад, школа – щастя – захоплення або домашні завдання – горе – нудьга. Ланцюжки асоціацій досить прозорі для розуміння емоційного ставлення дитини до школи. Діти зі слабкою диференціацією емоцій найімовірніше будуть амбівалентними і в емоційній оцінці видів діяльності. За результатами завдання 3 можна виділити три групи дітей:

- з позитивним ставленням до школи;
- з амбівалентним;
- з негативним.

«ЩО МЕНІ ПОДОБАЄТЬСЯ У ШКОЛІ?»

Проективний малюнок «Що мені подобається у школі?» (Лусканова Н., 2003) виявляє ставлення дітей до школи і мотиваційну готовність дітей до навчання у школі.

Інструкція: «Діти, намалюйте, що вам найбільше подобається у школі. Малювати можна все, що бажаєте. Малюйте, як зможете, оцінки за малюнок виставлятися не будуть».

Схема аналізу і оцінки малюнків

1. *Невідповідність темі* вказує на:

а) відсутність шкільної мотивації і домінування інших мотивів, частіше – ігрових. В цьому випадку діти малюють машини, іграшки, військові дії, візерунки тощо. Свідчить про мотиваційну незрілість;

б) дитячий негативізм. В цьому випадку дитина вперто відмовляється малювати на шкільну тему і малює те, що вона найкраще вміє і любить малювати. Така поведінка властива дітям із завищеним рівнем домагань і труднощами пристосування до чіткого виконання шкільних вимог;

в) не вірне тлумачення поставленої задачі, її не розуміння. Такі діти або нічого не малюють або змальовують у інших сюжети, що не стосуються даної теми. Частіше це властиве дітям із затримкою психічного розвитку.

2. *Відповідність заданій темі* свідчить про наявність позитивного ставлення до школи, про цьому враховується сюжет малюнку, тобто те, що намальовано:

а) навчальні ситуації – вчитель із указкою, діти за партами, дошка із написаними завданнями тощо. Свідчить про високу шкільну мотивацію і учбову активність дитини, наявність у неї пізнавальних навчальних мотивів;

б) ситуації ненавчального характеру – шкільні приміщення, учні на перерві, учні із портфелями тощо. Властиві дітям із позитивним ставленням до школи, проте більшою спрямованістю на зовнішні шкільні атрибути;

в) ігрові ситуації – гойдалки на шкільному подвір'ї, ігрова кімната, іграшки та інші предмети, що стоять у класі (наприклад, телевізор, квіти на підвіконні тощо). Властиві дітям із позитивним ставленням до школи, але із домінуванням ігрової мотивації.

Для більшої надійності оцінки дитячих малюнків при проведенні дослідження доцільно запитати дитину, що вона намалювала, чому намалювала той чи інший предмет, ту чи іншу ситуацію.

В деяких випадках за малюнками дітей можна діагностувати не лише рівень їх навчальної мотивації, їх ставлення до школи, але й виявити ті сторони шкільного життя, що є для дитини найбільш привабливими.

Так, наприклад, школярі із психомоторною розгальмованістю, підвищеною руховою активністю нерідко зображують гру у футбол на уроці фізкультури, бійки з дітьми на перервах, можуть намалювати клас, у якому все перевернуто тощо. Чутливі, сентиментальні діти, малюючи навчальну ситуацію, обов'язково включають до неї декоративні елементи (орнамент, квіти, дрібні деталі інтер'єра класу тощо).

«КІНЕТИЧНИЙ МАЛЮНОК ШКОЛИ»

Особливістю тесту «Кінетичний малюнок школи» (Prout T., Phillips P., 1974) є те, що дитина малює школу, себе в ній, вчителя та одного чи двох друзів таким чином, щоб кожен виконував якусь дію. Методика придатна насамперед для дослідження соціальних зв'язків дітей та підлітків. Вона є вихідним моментом

для визначення точок спостереження за ставленням дітей до ровесників і старших.

Тест може виконуватися як індивідуально, так і в групі. Групове виконання вимагає особливої уваги, оскільки слід подбати про те, щоб діти не впливали на малюнки один одного. У випадку групового тестування разом з усією підготовкою та післятестом процедура займає приблизно 35 хвилин, а при індивідуальному тестуванні часові рамки можуть дещо змінюватися.

Унікальність кінетичного малюнкового тесту полягає у зображенні необхідних образів в дії, про що відповідно до інструкції психолог просить особу, задіяну в тестуванні. Завдяки застосуванню цього методу виявляються неформовані, невимовлені і дуже часто невідомі міжособистісні проблеми. Результати діагностики можуть надати інформацію про роль і місце особистості в колективі, а також допоможуть розкрити строкатість динаміки групи.

Інструкція: «Намалюй себе у школі, разом із вчителем та одним-двома друзями так, щоб кожен щось робив!». У випадку, якщо учень говорить, що у нього нема друзів, він може намалювати однокласників, але відповідь дитини як актуальну реакцію слід записати.

Коли діти подають знак, що закінчили, психолог дає кілька – дуже важливих з точки зору інтерпретації – додаткових вказівок:

- Пронумеруйте фігури людей у порядку, в якому вони були намальовані.

- Напишіть на малюнку імена людей, що на ньому зображені (біля фігури чи під нею, або де є місце, можна провести і стрілку, але щоб усе було зрозуміло).

- Біля свого імені поставте зірочку.

- Напишіть на малюнку, хто що саме робить.

- На звороті напишіть своє ім'я та вік.

Після виконання малюнкового тесту психолог має переконатися, чи всі елементи малюнка зрозумілі, перевірити, яка фігура кого зображує і що саме робить кожна намальована фігура.

Постмалюнкова бесіда передбачає можливість поставити ще кілька додаткових запитань:

- Що у ньому хорошого?

- Що у ньому поганого?

- У яких стосунках він з тобою перебуває?

- Про що саме думає?

- Чого йому хочеться, що він найбільше потребує?

- Що робив перед тим, як (називається дія, вказана дитиною)?

- У яких стосунках перебуває з іншими?

- Що ти відчуваєш стосовно нього?

- Від чого б ти звільнився у школі?

- Скільки проблем завдає тобі школа?

- У чому ти найкращий у школі?
- Що ти любиш у школі найбільше?
- Що найкраще і найгірше у школі?
- Що ти любиш робити найбільше поза школою?

Інтерпретація. Основна увага звертається на настрої малюнка, його організаційні моменти, а також на використання простору.

Розроблена система інтерпретації кінетичних малюнкових тестів (Kinetic Drawing System) ґрунтується на інтеграції «Кінетичного малюнку сім'ї» і «Кінетичного малюнку школи». Американські психологи Говард Кнофф і Томас Проут (Knoff H., Prout T.) вивчаючи історичний розвиток цих методик, їх понятійну подібність та виявивши приховані в них можливості, об'єднали два методи кінетичного рисункового тесту. При спільному застосуванні кінетичного малюнку сім'ї та кінетичного малюнку школи та порівнянні двох малюнків відкривається можливість знайти зв'язки між сімейними та шкільними проблемами дитини, виявити такі проблеми у школі, коріння яких криється у сімейних конфліктах (це твердження діє і в оберненому вигляді).

Згідно з даними аналізу нормотипова дитина, що легко пристосовується до середовища, позначає на упорядкованому малюнку педагога, себе і переважно двох друзів, у школі, у класі, у ході типової шкільної діяльності, на оптимальній відстані серед теплого, веселого, ігрово-чуттєвого настрою (Бергхауер-Олас Е., 2015).

Проективна методика «Школа і Я» (Устименко Т., 1993) спрямована на визначення узагальненого ставлення учнів до школи, виявлення її значущості, характеру та емоційного забарвлення.

Школярам пропонується намалювати малюнок на тему «Школа і Я». Час малювання не обмежується. Після закінчення малюнка учень пояснює зображення, його зміст, деталі, елементи.

Інтерпретація. Малюнок школи оцінюється за такими критеріями:

- наявність будинку школи, зображеного ззовні або всередині, шкільної обстановки (клас, зал, кабінет та ін.);

- наявність деталей та їх кількість, змістовний характер деталей (ставлення власне до педагогічного процесу: підручники, карти, парти та ін.);

- присутність на малюнку суб'єктів педагогічного процесу (вчителів, учнів).

На малюнку «Я» виділяється:

- наявність самого учня на малюнку, його просторова позиція;

- наявність на зображенні якого-небудь помальованого зв'язку зі школою (стежка, зміст діалогу з іншим персонажем малюнку).

Аналізуючи малюнки, особлива увага звертається на те, як сам школяр в цьому образі конструює та відтворює значення школи в сфері своїх особистісних інтересів, відображує свою позицію по відношенню до навчання.

Важливими є наступні елементи:

- малювання школи зсередини та «Я» всередині школи, що свідчить про краще пристосування до шкільного життя, «злиття» зі школою, загальне прийняття школи;

- розвинуті міжособистісні стосунки з однокласниками, дружбу між дітьми (крім негативних сюжетів – бійок, сварок тощо);

- позитивне зображення вчителя свідчить про більш тісний емоційний зв'язок із вчителем, визнання його провідної ролі в навчальному процесі (крім негативних сюжетів – вчитель сварить учня, ставить погану оцінку тощо);

- зображення навчальних атрибутів свідчить про розуміння шкільного життя саме як навчального, розуміння неможливості одержання знань без шкільних атрибутів;

- наявність елементів природи на малюнках свідчить про «інтегрованість» в навколишнє середовище, в природне довкілля, що оточує дитину поза стінами школи, та її ставлення до нього.

Постмалюнкове опитування

- Чи подобається вам навчатися?

- Чи любите ви свій клас?

- Чи із задоволенням ви повертаєтесь до школи після канікул?

- Чи є у вас друзі в класі?

- Чи відчуваєте ви задоволення від навчання в школі?

- Чи хотіли б ви перейти до іншої школи?

- Яким ви вважаєте характер життя й стосунків у школі?

❖ **Літературні джерела**

Бергхауер-Олас Е. Л. Кінетичний малюнок школи як можливий метод аналізу соціальних зв'язків. *Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання*. Кіровоград: Ексклюзив-систем, 2015.

Вьюнова Н. И., Гайдар К. М., Темнова Л. В. Психологическая готовность ребенка к обучению в школе. М.: Академический проект, 2005. 256 с.

Деркач О. Малюємо школу: діагностика шкільної дезадаптації першокласників засобами арт-терапії. *Мистецтво та освіта*. 2010. № 4.

Захарова Е. И., Роанова В. А. Рисуночная методика «Я в школе» как средство диагностики мотивационной готовности к школьному обучению. М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012.

Колесова Г. Діагностика адаптації першокласників: методичне забезпечення. *Психолог*. 2010. №23-24.

Кондратенко Л. О. Розумові здібності дитини: диференційно-діагностичний довідник психолога школи. К.: Главник, 2004. 112 с.

Кравчук Л. Про готовність дитини до шкільного навчання. *Початкова освіта*. 2016. № 15.

Махній М. М. Психомалюнкові методики у діагностично-корекційній роботі в системі інклюзивної освіти: інформаційно-методичний посібник. Чернігів: Десна-Поліграф, 2021. 128 с.

Махній М. М. Проективний психологічний інструментарій для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами: інформаційно-методичний посібник. Чернігів: Десна-Поліграф, 2021. 320 с.

Микляева А. В. Применение проективной методики «Школа зверей» в работе школьного психолога. *Психологическая служба*. 2004. № 3.

Орехова О. А. Цветовая диагностика эмоций ребенка. СПб.: Речь, 2003. 110 с.

Панченко С. Проективная методика «Школа зверей» (диагностика адаптации учащихся к школе). *Школьный психолог*. 2000. №12.

Романчук Н. А. Проективный рисунок в диагностике психологического состояния обучающихся. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки: новые подходы и методы*. Белгород: Агентство перспективных научных исследований, 2021.

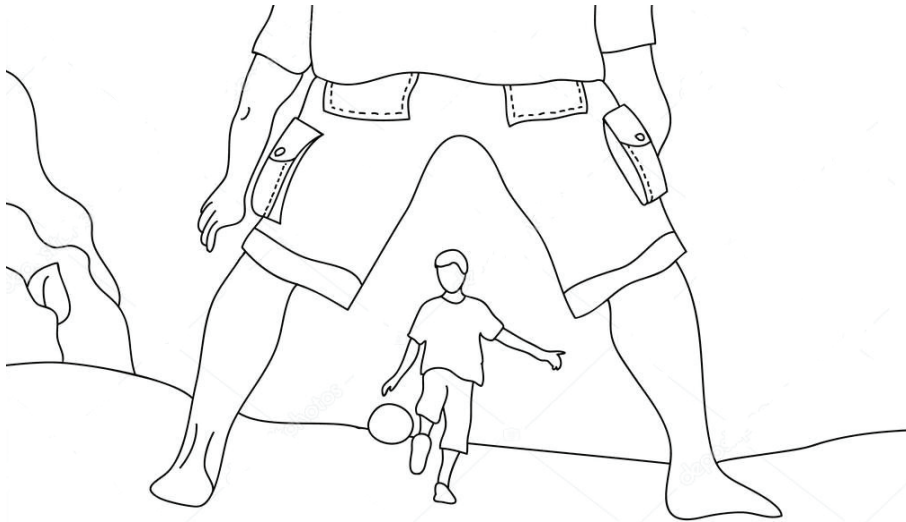
Устименко Т. А. Экспресс-диагностика школы как целостной образовательной системы. Полтава, 1993. 28 с.

Чекстере О. Ю. Використання проективної методики «Малюнок школи» для діагностики мотиваційної готовності дошкільників до навчання. *European Scientific Platform «ЛОГОС»*. 2019. Вип.1.

Черемнова Е. В. Изучение процесса адаптации первоклассников к школе с помощью проективной методики «Школа зверей». *Актуальные исследования и инновации*. Самара: Центр научных исследований и консалтинга, 2017.

Ясюкова Л. А. Методика определения готовности к школе: прогноз и профилактика проблем обучения в начальной школе. СПб.: Иматон, 2007. 208 с.

Розділ сьомий

**ЕСКІЗИ ЖИТТЯ:
ЗАМАЛЬОВКИ ДЛЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ**

Дитина пізнає світ від народження й протягом усього життя, вибудовуючи у власній свідомості індивідуальну картину світу, вдосконалюючи себе. Уже в дошкільному віці у неї є потреба в ознайомленні з умовами життя та його основними законами (природними, предметними, соціальними), пошуках власного місця в складному й суперечливому світі. Посилена увага дитини до внутрішнього «Я», виділення себе у світі, обумовлює появу в неї особистісного ставлення до навколишнього світу та до самої себе внаслідок усвідомлення власних переживань щодо об'єктів, які вона сприймає. Тому картина світу не зводиться лише до індивідуальних уявлень про нього, вона є також певним ставленням до об'єктів пізнання. Ставлення зростаючої особистості виявляється, відповідно до складових світу, до природи, культури, інших людей та власного «Я».

Складна духовно-практична робота дитини щодо надання цілісності власному досвіду здійснюється на основі світоглядного осмислення нею дійсності. Чим повніше та глибше у її свідомості відображений зовнішній світ, тим адекватніші її знання про нього, ефективніша взаємодія з дійсністю, багатше «Я» за своїм змістом, а відтак, чіткіше усвідомлюється своє місце у житті, виявляється творче ставлення до власного життя, прийняття відповідальності за нього.

На основі аналізу та узагальнення наукових даних картина світу постає як система уявлень особистості про світ, про себе у ньому, цінності та ставлення до світу, що регулює життєдіяльність індивіда у певному культурному і приро-

дному середовищі у єдності трьох компонентів:

- *когнітивного*: усвідомлення закономірностей світу у єдності чотирьох світів: природи, культури, інших людей та власного Я;
- *емоційно-ціннісного*: усвідомлення власної моральної/аморальної орієнтації у ставленні до світу;
- *діяльнісного*: здатність регулювати власну поведінку відповідно до власного світорозуміння та моральної/аморальної орієнтації у ставленні до світу.

Поняття «картина світу» за своїм психологічним змістом подібне до синонімічних категорій «образ світу», «світогляд», «світорозуміння» та інших.

В різні вікові періоди актуалізується той чи інший спосіб сприйняття світу: з 7 до 11 років провідну роль відіграють механізми *іраціонально-образного* сприйняття світу і себе в ньому; з 11 до 15 років притаманний *раціонально-практичний* образ світу; з 16 до 22–23 років «ментальна парадигма» юнаків та дівчат характеризується високим рівнем розвитку рефлексії, елементами теоретичного мислення. Вони набувають здатності відчувати і розуміти свій зв'язок з навколишнім світом, і на раціонально-логічному, і на інтуїтивному рівнях. Такий образ світу, можна назвати *раціонально-образним*.

Почуття обмеженості раціонального пізнання може призводити до емоційного дискомфорту, екзистенційних роздумів. І тоді за раціоналістичним визнанням єдності світу і людини може виникнути інтуїтивне відчуття

космічної спільності, що ґрунтується на ірраціонально-образному матеріалі. Інформація, що міститься в межах першої ментальної парадигми, знову стає значущою для індивіда, але на новому рівні: відчуття глобальної єдності доповнюється її усвідомленням. Зміст цієї ментальної парадигми тісно пов'язаний з таким поняттям як «цілісне сприйняття світу». Таким чином, із завершенням юнацького віку закінчується період становлення первинної структури уявлень про світ, яка є ґрунтом для всіх наступних трансформацій світогляду особистості.

Особистість створює свій життєвий світ, структуруючи зовнішню дійсність відповідно внутрішньої. Цей світ є певною цілісністю внутрішнього психічного життя – як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного. Образи, символи, знаки надають світові особливі форми, індивідуальної «упаковки». Це пряма і зворотна проєкції внутрішнього і зовнішнього світів один на одного, багаторазово відображена й у кожному відображенні змінювана реальність.

Психологічна модель образу світу дітей включає самостійні мікросвіти однолітків, дорослих, простору, руху, часу, фізичного «Я», етнічного та ґендерного простору. Кожен із зазначених компонентів формується під впливом усвідомлення фізичного «Я», когнітивного розвитку, системи соціальних стосунків, що в свою чергу позначається на становленні системи цінностей, смислів, моральних установок. Штучне соціальне гальмування у розвитку кожного із компонентів образу світу позначається на психологічній кризі особистості юнаків та дівчат, що призводить до появи відхилень поведінки. Протиріччя і конфлікти молоді зі світом позначаються на виникненні нерівноваги системи «образ світу – образ «Я».

Дослідники уявлень дітей про навколишній світ зазначають, що досить добре розробленим для цієї мети діагностичним методом є бесіда. Водночас, відзначають і слабкість цього методу. Так, в ході бесіди дитина виступає об'єктом, а не суб'єктом діагностики. Дитину можуть питати про те, що для неї не є значущим, з чим вона не зустрічалася у реальному житті. До того ж, відповіді дітей можуть бути завчені під впливом дорослих. Стандартна бесіда такого типу не відображує особливостей суб'єктивного ставлення дитини до світу.

У бесіді досить складно охопити усі сфери уявлень, які мають бути сформовані у дитини. Короткі відповіді дітей не можуть дати повної картини їхніх уявлень. Тому на думку вчених, висновок про сформованість різних уявлень краще робити, надавши дитині можливість спиратися на матеріал, що сприймається чуттєво. Зазначеним умовам задовольняє залучення респондентів до малювання світу.

Малюнок є одним із ефективних засобів дослідження картини світу за рядом показників:

- малюнок (поряд з іншими плоскими зображеннями) відомий з давніх часів в якості способу експлікації картини світу;
- малювання забезпечує можливості як знакової, так і символічної передачі змісту;
- зображення пов'язане з основним для людини каналом сприйняття – зором, а процес малювання також тісно пов'язаний з руховою сферою (малюнок – це зафіксований рух);
- малюнок однаково доступний як дітям, так і дорослим; досить часто навички малювання дорослого не набагато кращі від навичок малювання дитини;
- психологічною практикою і значною кількістю досліджень доведено високу проєктивність малюнка, яка пов'язана з безкінечною пластичністю його форми, змісту, з його рухливою природою; для малювання і його продуктів властива часова і просторова компактність;
- малювання полегшує демонстрацію тих складових внутрішнього світу особистості, які вона свідомо приховує або не в змозі безпосередньо описати словами;
- малювання дає можливість у буквальному розумінні отримати картину життєвого світу особистості.

«КАРТИНА СВІТУ»

Для з'ясування образних уявлень дітей про світ використовують графічно-малюнкову проєктивну методику «Картина світу» Е. Романової і О. Потьомкіної (Романова Е., Потемкина О., 1992). Автори пропонують виконати таке завдання: «Намалюйте «картину світу», тобто світ, його образ, як ви його собі уявляєте». Або: «Виконайте малюнок на тему: «Я і навколишнє середовище», «Я і світ навколо мене».

Аналіз малюнків. На підставі особливостей зображення дослідники виділили п'ять основних видів картин світу:

- 1) «планетарна» картина світу – зображення земної кулі, інших планет сонячної системи – тобто, когнітивна картина світу на основі загальноприйнятих нормативних знань, що здобуваються в навчальному закладі;
- 2) «пейзажна» картина світу – у вигляді міського або сільського пейзажу із присутністю людей, тварин, дерев, квітів тощо – бажана картина свого оточення;

3) *безпосереднє оточення* – обстановка навколо себе, свого будинку така, яка є насправді, або ситуативна – те, що приходить на розум. Наприклад, несподівані образи, що породжуються відчуттями людини, лампа, свічка, яка горить тощо;

4) *опосередкована або метафорична картина миру*, що передає складний сутнісний зміст, представлений у вигляді якогось складного образу;

5) *абстрактна, схематична картина світу*, яка відрізняється лаконізмом побудови, у вигляді якогось абстрактного образу, знака, символу.

За визначенням авторів методики, у використуваних респондентами зображень може бути різне інтрапсихічне підґрунтя: знання про планетарну будову Всесвіту, власні відчуття чи бажана картина світу тощо.

За основу первинної інтерпретації тесту «Картина світу» можна взяти психологічні типи К. Юнга, визначені відповідно до схеми англійського мистецтвознавця Герберта Ріда, що дозволяє класифікувати отримані емпіричні дані.

Г. Рід проаналізував декілька тисяч дитячих малюнків і прийшов до висновку, що всю різноманітність форм художнього вираження дітей можна звести до восьми видів, які співвідносяться з типами особистості в концепції К. Юнга.

Для виявлених восьми видів малюнків він виділив деякі характерологічні ознаки.

1. *Емфатичний малюнок* (від грец. «почуттєво-виразний») – імпресіоністський, експресивний, характеризує прагнення передати атмосферу безпосереднього вираження почуттів, вражень.

2. *Гаптичний малюнок* (від грец. «відчутний на дотик») – характеризує зображення яких-небудь внутрішніх відчуттів.

3. *Ритмічний малюнок* – в ньому головне значення набуває зображення руху.

4. *Структурний малюнок* – головна увага спрямована на передачу структури цілого. Це може бути як абстрактна фігура, так і складне ціле. Наприклад, площа міста.

5. *Органічний малюнок* відрізняється тим, що художник віддає в ньому перевагу органічно природним формам, прагне змалювати дерева, квіти, тварин, людину.

6. *Перерахувальний малюнок* – перераховує, включає різні об'єкти, які важко об'єднати яким-небудь зв'язком. Часто зв'язок не просліджується зовсім.

7. *Декоративний малюнок* підпорядкований передачі кольору, є якими-небудь узорами, орнаментами, прикрасами.

8. *Імажинативний малюнок* містить який-небудь сюжет, запозичений з книги, окремих персонажів або образів власної фантазії.

Г. Рід встановив емпіричне співвідношення між психологічними типами, що описують властивості особистості дитини, і формами їх художнього вираження.

Співвідношення між психологічними типами за Юнгом і формами їх художнього вираження

<i>Психологічний тип</i>	<i>Тип особистості</i>	<i>Вид малюнка</i>
Розумовий тип	Екстраверт Інтроверт	Перерахувальний Органічний
Емоційний тип	Екстраверт Інтроверт	Декоративний Імажинативний
Сенсорний тип	Екстраверт Інтроверт	Емфатичний Гаптичний
Інтуїтивний тип	Екстраверт Інтроверт	Ритмічний Структурний

Інтроверти зосереджені на своєму суб'єктивному стані, вони формують уявлення про світ за власними враженнями і висновками, задумливі, стримані, схильні до самоспоглядання, наділені розвинутою інтуїцією. Екстраверти, навпаки, зорієнтовані назовні, об'єктивні, спостережливі, черпають життєві сили у діяльності. Іноді вважають, що екстраверти товари-

ські, а інтроверти – ні, але це не зовсім правильно, тому що вони по-різному спілкуються.

Залежно від розвиненості мислення, емоцій, відчуттів та інтуїції Юнг розрізняв типи екстравертів та інтровертів:

- екстравертний розумовий,
- екстравертний емоційний,
- екстравертний сенсорний,
- екстравертний інтуїтивний;

- інтровертний мислительний,
- інтровертний емоційний,
- інтровертний сенсорний,
- інтровертний інтуїтивний.

Екстравертний розумовий тип властивий суб'єктам, які приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності й керуються ними у своїй поведінці, вимагаючи того самого від інших. Якщо ці схеми є результатом глибокого розуміння реальності, такі люди можуть бути реформаторами і новаторами. Проте що вужча схема, то більше шансів, що представник типу перетвориться на буркотуна, а в служінні ідеалу його не зупинять жодні етичні закони. Люди цього типу емоційно бідні, вони рідко співчують іншим, не цінують дружби, їм чужі естетичні переживання.

Екстравертний емоційний тип схильний «правильно» емоційно оцінювати все те, що його оточує. Такі люди люблять партнерів, які відповідають певним критеріям (наприклад, посідають певне соціальне становище), їхні почуття завжди здаються нещирими, поведінка – вдаваною.

Екстравертний сенсорний тип властивий людям, які визначають цінність об'єктів за силою відчуття: що воно сильніше, то більша цінність об'єкта. Вони шукають насолоди і задоволення. Оточення сприймає їх як життєрадісних естетів, якщо їхні відчуття не надто домінують над рештою функцій, у протилежному разі вони стають неприємними у спілкуванні.

Екстравертний інтуїтивний тип чутливий до нового і незвичайного, легко і бурхливо захоплюється новим об'єктом, може заразити своїм ентузіазмом і надихнути інших, але щойно об'єкт прихильності перестає бути цікавим, без жалю забуває про нього і переключається на новий. Етичні засади його ніколи не турбують. Людей такого типу вважають легко- важними авантюристами.

Інтровертний розумовий тип характеризується мисленням, яке не відтворює реальної дійсності, а доводить її неясний образ до зрозумілої і чітко сформульованої ідеї. Через це така людина схильна підлаштовувати факти під ідею або взагалі ігнорувати їх. Вона створює теорії задля теорій. На відміну від екстравертного розумового типу вона прагне не до розширення знань про світ, а до поглиблення їх.

Інтровертний емоційний тип виглядає зовні спокійним, навіть індіферентним. Його емоції часто непомітні, хоча всередині може все кипіти. Емоційну стриманість сприймають як прояв холодності.

Інтровертний сенсорний тип, на відміну від екстравертного сенсорного типу, орієнтується не на об'єкти, що викликають інтенсивні

відчуття, а на інтенсивність відчуттів, спричинених об'єктами. Тому щойно відчуття виникає, об'єкт для такої людини втрачає цінність. Представники цього типу незрозумілі і непри- вабливі для оточення.

Інтровертний інтуїтивний тип породжує, за Юнгом, фантастів і художників, а при відхиленні від норми – містиків. Продукти їхньої творчості для оточення незрозумілі.

Отже, не викликає сумніву, що образотворча діяльність загалом і малювання зокрема є цінними у вивченні уявлень. Проте у разі малювання дитиною світу, як вона його уявляє (свого світу), вона, зазвичай, зображує найбільш значущі для себе об'єкти, що можуть мати й символічне значення. Уявлення про світ у даному разі вивчається опосередковано, через аналіз зображення. Наразі, ця методика виявляє не лише зміст уявлень про навколишній світ, а їхнє емоційне забарвлення.

Є ще одна особливість: почасти якість і зміст малюнків залежить від навченості дитини малюванню. Такі технічні труднощі знімаються у експериментально-психологічних методиках, що передбачають використання готових зображень – спеціально розроблених серій різних зображень, до того ж таких, де всі об'єкти знайомі дитині. Однак і тут є певні ускладнення. Наприклад, дитина 5-7 років здатна адекватно зрозуміти те, що зображено, але не завжди може дібрати відповідні формально-логічні структури для того, щоб скласти повне і логічне оповідання про події, що відбуваються. Також необхідно враховувати, що діти з інтелектуальними порушеннями через недостатній розвиток пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери, низької соціальної активності не завжди адекватно здатні сприймати оточуючий світ.

Для старших дошкільників і молодших школярів український педагог, доктор наук Людмила Шелестова (Шелестова Л., 2021) пропонує наступну інтерпретацію завдання: «Намалюй світ, як ти його уявляєш. Можеш малювати все, що забажаєш, що вважаєш за потрібне».

Експериментатор попереджає дитину, що уміня малювати не має жодного значення, малюнок не буде оцінюватися ніякими балами. Респондентам пропонуємо самостійно обрати інструмент для малювання: ручка, олівці, фломастери. Час виконання роботи не обмежується.

Способи аналізу малюнків у даній модифікації відрізняються від оригінальної методики. Аналізуючи дитячі малюнки, пропонується враховувати:

- кількість зображених дитиною об'єктів із різних сфер буття та які саме об'єкти зображувалися (що є ознакою об'єктивованості і значущості для неї цих сфер); серед сфер буття –

природа (Космос, Земля), суспільство (сім'я, інші люди, людство), людина (Я-фізичне, Я-психічне, Я-соціальне) та культура (предметний світ, мистецтво);

- міру їх впорядкованості: зображення хаотичні (невпорядковані уявлення) чи між ними існують зв'язки, певна цілісність (впорядковані уявлення).

Зображення, що стосуються певної сфери буття, відносимо до однієї групи. Так, серед зображень у сфері «Природа» можуть бути дві групи: одна стосується природи Космосу, інша – природи Землі; серед зображень у сфері «Суспільство» можуть бути три групи: одна стосується родини, друга – інших людей, третя – людства тощо. Виходячи з цих особливостей, малюнки варто проаналізувати та оцінювати у двох аспектах: збалансованість у зображенні зазначених сфер буття; тематичний склад малюнків.

Аналізуючи дитячі малюнки, відносимо їх до певного типу картини світу за когнітивним

компонентом. Результати аналізу дитячих малюнків оцінюємо у балах. Якщо дитина відобразила об'єкти з чотирьох сфер буття у своєму малюнку, отримує 4 бали; якщо відобразила об'єкти з трьох сфер, отримує 3 бали; якщо відобразила об'єкти з двох сфер – 2 бали; якщо відобразила об'єкти з однієї сфери – 1 бал. Отримані результати по кожній дитині заносимо у спеціальний бланк для подальшої обробки.

Хоч ця методика стосується переважно когнітивного компонента, вона дає можливість частково виявити і ставлення дітей до навколишнього світу, адже орієнтує дитину на малювання за вибором. Тому в протоколах спостереження за процесом виконання дітьми цього завдання фіксуємо: їхні коментарі та пояснення щодо зображеного на малюнку (тобто певне бачення світу, окремих подій, явищ); емоційні реакції на зображене (певне ставлення до світу); міру активності, включеності дитини у виконання завдання.

*Типи «картини світу» у дітей за когнітивним компонентом
(згідно з проективною методикою «Картина світу»)*

№ п/п	Типи картини світу	Показники	
		Кількість відображених сфер буття	Види поєднання відображених сфер буття
1	Когнітивно складна	чотири	природа + культура + інші люди + людина
2	Відносно когнітивно складна	три	А: природа + культура + людина Б: природа + культура + інші люди В: природа + інші люди + людина Г: природа + інші люди + людина
3	Когнітивно спрощена	дві	А: природа + культура Б: природа + людина В: природа + інші люди Г: культура + людина Д: культура + інші люди Е: інші люди + людина
4	Когнітивно проста	одна	

Припущення, що завдання намалювати малюнок, який відображує світ, може актуалізувати тільки найпоширеніші уявлення про нього (тобто зафіксує лише поверхневий шар), зумовлює необхідність використати ще індивідуальне усне опитування дітей. Опитування рекомендується проводити в окремій кімнаті, в якій присутні лише дитина та інтерв'юер. Він не коментує

висловлювання дітей і не намагається звести розмову до заздалегідь запланованого результату; з'ясовує такі запитання: «Як ти розумієш, що таке світ?», «Назви, із яких частин складається світ», «Де в світі є ти?».

Аналогічно до оцінювання малюнків дітей, оцінюються їхні відповіді на запитання. Інтерв'юер фіксує, які сфери буття та об'єкти, що

до них належать, називає дитина. Якщо дитина називає об'єкти з чотирьох сфер буття, вона отримує 4 бали; з трьох сфер буття – 3 бали; з двох сфер буття – 2 бали; назвала об'єкт з однієї сфери – 1 бал.

Дані усного опитування необхідно порівняти з результатами аналізу малюнка кожної дитини, після чого зробити попередні узагальнені висновки щодо уявлень досліджуваного про світ.

«РИСУНОЧНИЙ ТЕСТ ВАРТЕГГА»

У 20-30-х роках ХХ століття австро-німецьким психологом Еріком Вартеггом (Erick Wartegg) був створений тест незавершених малюнків, де стимульним матеріалом є розташовані на темному тлі вісім квадратів білого кольору, що містять відповідні знаки чорного кольору (символи):

- 1) крапку,
- 2) маленьку хвилясту лінію,
- 3) послідовність трьох вертикальних штрихів, що збільшуються, розташованих на рівній відстані один від одного,
- 4) маленький чорний квадрат,
- 5) поздовжній і поперечний штрихи, що протистоять один одному,
- 6) горизонтальний і вертикальний штрихи,
- 7) півколо з крапок,
- 8) склеписта дуга.

Досліджуванам пропонується доповнити і завершити зображення в кожному з квадратів так, щоб вони отримали вісім маленьких малюнків, які б давали їм інтуїтивне задоволення. В інтерпретації результатів виділяють два основні компоненти: інтерпретація формальних ознак виконання малюнків – графомоторика, заповнення робочого поля, ігнорування стимульних малюнків тощо та інтерпретація змісту малюнків – аналіз реакції досліджуваного на стимульний матеріал, сприйняття символічного й асоціативного значення стимульних фігур тесту, рішення та специфіка малюнка.

Проективна методика Е. Вартега дає змогу оцінити підсвідому самоідентифікацію себе в оточенні, особистісне зростання і планування майбутнього; сприйняття зовнішнього середовища і відчуття безпеки, страхи і відповідні їм механізми психологічного захисту; ставлення до труднощів та досягнення цілей; активність, практичність і здатність до раціонального ке-

рування й планування власного життя (Вартегг Е., 2006).

Теоретична основа рисуночного тесту Е. Вартегга – теорія архетипів К. Юнга, відповідно до якої в графічному вираженні проєктуються аспекти особистості, пов'язані імовірно з колективним несвідомим. Отож, перевага або зневага окремих стимульних знаків у послідовності домальовування має розглядатися в характеристичній інтерпретації під кутом зору відповідних архетипів.

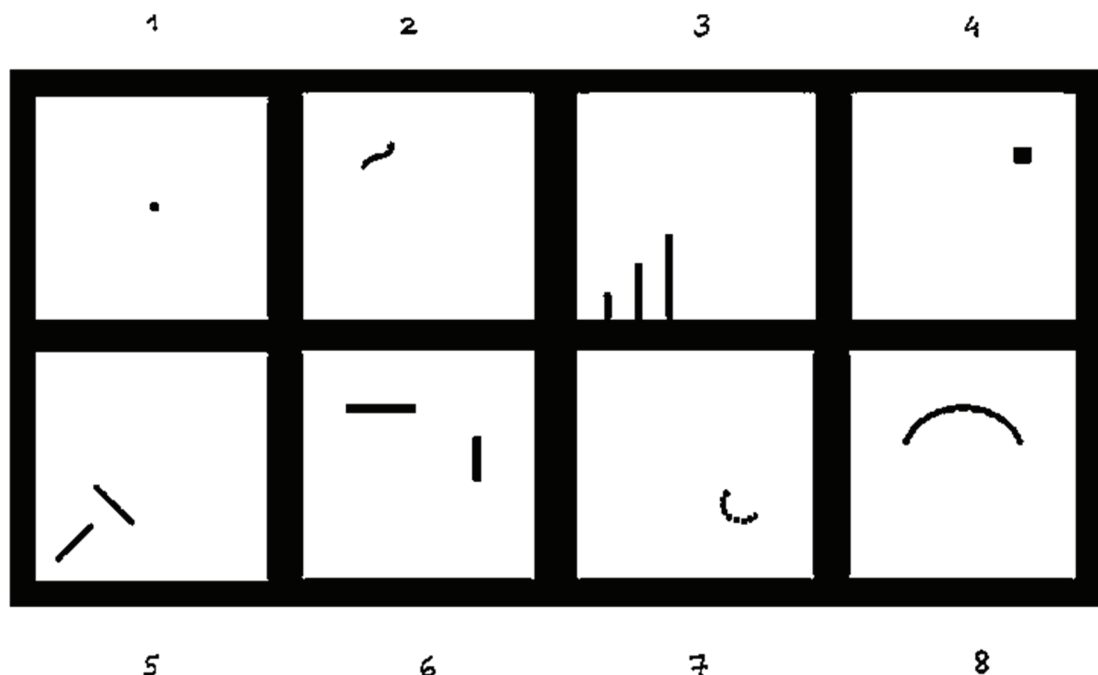
Психолог має зосередити увагу на наступній інтерпретації стимульних знаків:

- *крапка* – відповідає образу «Я», особливостям Я-переживань;
- *маленька хвиляста лінія* – розкриває емоційність, контактність особистості;
- *послідовність трьох вертикальних штрихів*, що збільшуються й розташовані на однаковій відстані один від одного, відображає творчу динаміку знаходження людиною свого місця в навколишньому середовищі;
- *маленький чорний квадрат* розкриває почуття провини, страхи людини й відповідні психологічні захисти;
- *поздовжній і поперечний штрихи*, що протистоять один одному, говорять про активність, ініціативність, імпульсивність людини, її здібність долати труднощі;
- *горизонтальний і вертикальний штрихи* свідчать про здібність до раціонального керування, планування та інтеграції;
- *півкруг із крапок* відображає особливості емоційної сфери людини;
- *дуга* проявляє відчуття людиною своєї захищеності, безпеки в спілкуванні, потребу в захисті.

Бланк тесту складається з аркуша для малювання формату А4, розділеного на два ряди по чотири квадратних поля в кожному. При цьому білі квадрати робочого поля різко виділені на чорному фоні, щоб забезпечити потрібний для рефлексорного опрацювання стимулів контраст світла і темноти.

Інструкція: «Перед вами вісім квадратів, у кожному з яких щось зображено. Продовжте те, що ви бачите, і намалюйте будь-який малюнок у кожному з квадратів у будь-якій послідовності».

Під час виконання тесту фіксують послідовність малювання, записують усі коментарі випробуваного. Як і під час проведення інших проєктивних графічно-малюнкових тестів, у відповідь на всі запитання випробуваного про спосіб малювання психолог повторює інструкцію, а також використовує стандартні вислови на підтримку і мотивацію, як-от: «Тут не може бути правильних і неправильних малюнків», «Якість малюнка, ваше уміння малювати не має значення».

Під час проведення тесту не слід акцентувати увагу випробуваного на стимульних малюнках, наголошувати, що потрібно завершити незакінчені фігури.

Після завершення тесту випробуваного просять назвати кожний малюнок, а також сказати, який з них йому найбільше подобається, а який – найменше. Особливо важливі ті малюнки, які людина не змогла завершити («шокова реакція»). Після тестового інтерв'ю слід насамперед обговорити малюнки, які різко відрізняються від «нормального» виконання або від більшості малюнків у тесті, а також мають яскраво виражений символічний зміст. Потім з'ясовують, чи не пов'язані ці малюнки з якимись значущими актуальними ситуаціями або подіями минулого.

Тестування може проводитися індивідуально або у групах, однак з метою отримання достовірних даних цей тест слід повторити через досить великий проміжок часу принаймні один раз у тих самих і один раз у змінених умовах.

За допомогою вказівок під час малювання слід обов'язково фіксувати послідовність малюнків. Для цього необхідно стежити за тим, щоб випробувані після завершення кожного малюнка завжди одразу записували його номер у стовпчиках з відповідною розшифрованою змісту на нижній половині аркуша формату А4. Під час індивідуального тестування час малювання не обмежується, а групове тестування припиняється через 30 хвилин після його початку. При цьому в інструкції пояснюють, що більшості людей потрібно 20 хвилин на завершення всіх малюнків, отже часу буде достатньо.

Стимули тесту Вартегга дібрані так, що кожен з них (через свою архетипічну специфіку) проковує проєкцію певної психічної сфери. Причому товщину рамки, яка розділяє квадрати бланка, обирають так, щоб малюнки сприймалися окремо, а не зливалися в єдине ціле. Отже, кожен стимульний малюнок у тесті Вартегга «адресований» певній сфері індивідуального досвіду, певному аспекту особистості.

В інтерпретації результатів можна визначити два основних компоненти:

1. Інтерпретацію формальних ознак виконаних малюнків (вона переважно та сама, що й для інших графічно-малюнкових тестів).

2. Інтерпретацію змісту – аналіз реакції випробуваного на стимульний матеріал, сприйняття ним символічного та асоціативного значення стимульних фігур тесту, відповідних рішень і специфіки виконаних малюнків.

Як і під час інтерпретації інших проєктивних графічно-малюнкових тестів, слід пам'ятати, що трактування певного показника – це лише гіпотези для використання під час обробки тестового матеріалу. Тільки цілісна інтерпретація унікальної конфігурації ознак, обов'язково доповнена загальним враженням від малюнків, може дати уявлення про особистість.

Інтерпретація змісту

Під час інтерпретації змісту потрібно враховувати специфіку основного стимулу і частотні виконання для конкретного квадрата (від-

ношення «стимул-малюнок»), а також зіставляти окремі малюнки та їхні категорії в тесті. До того ж у змістовому аспекті аналізують послідовність виконання, шокові реакції.

1. Формальні тестові рішення

Відмова від живого і предметного зображення; виникають шляхом абстрагування, дистанціювання від безпосереднього чуттєвого враження. Інтровертована установка з переважанням понятійного, абстрактного мислення і значною мірою формальної уяви. Висока чутливість і вразливість, через що з метою захисту витісняється безпосередність і життєвість чуттєвих вражень, що зводяться до якихось загальних, безособових категорій.

Абстракції (позбавлені змісту й естетичності перемешування ліній, математичні знаки та геометричні фігури). Значущість абстракції залежить від їхньої кількості: 1-2 практично не значущі (трапляються дуже часто). Технічні абстракції навіть бажані в малюнках чоловіків. Однак переважання абстракцій свідчить про потайність і надмірний самоконтроль.

Неестетичні карлючки. Як правило, неінформативні значки свідчать про опір тестуванню. Якщо мають діагностичну цінність, це вкрай несприятлива ознака (навіть у 1-2 малюнках). Через те, що в таких малюнках значною мірою виявляється нечутливість до стимулів, вони можуть свідчити про дефіцит або розлад чутливості, а також про негативізм.

Можуть означати відсутність потреби в комунікації, тенденцію до несвідомих імпульсів, слабого контакту з реальністю й низьких адаптивних можливостей у поведінці.

Моторні карлючки. Енергійні, сильні штрихи й безладні перетини ліній можуть бути показником сильного напруження, дефіциту психомоторного контролю і схильності до афективних спалахів.

Технічні (формально-геометричні) абстракції (геометричні фігури, цифри і літери, знаки, наукові символи, плани і карти).

Домінування інтелектуальної сфери, провідна роль інтелектуального фактора у структурі особистості. Недостатнє емоційне долучення до пов'язаної з малюнком сфери.

Відчуження від матеріального. Воно аналізується і систематизується, раціоналізується і схематизується, але безпосередньо не переживається. Людина майже не емоційна або не хоче бути такою.

Можливе небажання виражати себе в тесті, вибір нейтральних рішень.

Естетичні формальні рішення (декоративні абстракції, ритмічна, орнаментальна гра ліній, візерунки). Відхилення від тесту загалом або від сфери, пов'язаної з конкретним полем,

прагнення зберегти дистанцію. Їх переважання може свідчити про порушення балансу інтелектуальної чи афективної сфери, що виявляється в неадаптованості до життя, індивідуалізмі, нерозумінні та байдужості до інших людей.

Симетрично-декоративні абстракції (наприклад, композиція з основного стимулу, який неодноразово відтворюється) можуть свідчити про виражену тенденцію до контролю афекту, сублімації і/або інтелектуалізації, про дефіцит емоційності й тенденцію до відходу від реальності.

Асиметрично-декоративні абстракції (вільна гра ліній і штрихування, світла і тіні) свідчать про акторство, за яким людина намагається приховати свою неадекватність. Ці рішення також можуть свідчити про дефіцит інтелектуально-вольової сфери та про імпульсивність. Отже, асиметричні абстракції можуть свідчити про розлад емоційної сфери.

«Естетичні» або символічні карлючки свідчать про пасивну мрійливість, низький рівень свідомості, відчуженість.

2. Предметні рішення

Свідчать про безпосереднє звернення до конкретних речей, близькість до реальності, про екстравертовану установку, за якої перевалює практичне мислення.

Автомобілі й невеликі будинки дитина малює дуже часто, тому вони малоінформативні.

Звернути увагу: зображені предмети мають лінію основи чи «висять у повітрі» – це ознака бажання/небажання контактувати зі світом (те саме для образних рішень).

Статичні предметні рішення (побутові предмети, будинки тощо).

Здебільшого розумова, об'єктивна, раціональна переробка чуттєвих вражень.

Зображення рукотворних предметів свідчать про практичні інтереси, прагнення конкретики. Цілковита відсутність таких малюнків може свідчити про недостатню інтеграцію цієї сфери в особистісну структуру, а їх домінування – про односторонній інтерес до світу матеріальних об'єктів і малий досвід, особливо емоційний. Відсутність утилітарних предметів більше насторожує в малюнках чоловіків, ніж жінок, дорослих, ніж молоді, людей фізичної праці, ніж розумової.

Малюнки великих об'єктів (будинки, мости, вулиці, ворота тощо), особливо якщо вони зображені тривимірними, часто свідчать про обдарованість і продуктивність особистості.

Мотори, машини і зброя частіше трапляються в активних і технічно орієнтованих людей.

Динамічні предметні рішення (транспорт у русі).

Відображають характер бажань, свідчать про рухливість психічних процесів.

Вказують – у міру напруженості їхнього змісту – на схвильованість або тривожність.

3. Образні рішення

Свідчать про більш-менш виражену участь почуттів і уяви: від ледь вираженого почуття до сильної пристрасності.

Ознака значущості зв'язків і взаємин з іншими.

Природні (зображення пейзажів, рослин і природних явищ).

Бажані в малюнках будь-яких випробуваних. Вони переважають у молодих, обов'язково мають бути у малюнках жінок (ознака чутливості й афективності). Свідчать про здорову емоційність, безпосередність і гнучкість, високу соціалізацію.

Якщо ці малюнки вирізняються низьким рівнем форми, можна констатувати наявність грубої чуттєвої вітальності, невисокі здібності до інтелектуальної праці.

Якщо такі малюнки переважають, можна говорити про емоційну незрілість, сентиментальність, брак здорового глузду, погану здатність адаптуватися до умов життя.

Цілковита відсутність живої природи може свідчити про брак контакту з оточенням, інтересу до життя, про надмірний інтерес до абстрактних і механічних речей, дефіцит емоційної сприйнятливості. Відсутність у малюнках ознак характерної округлості й органічності живих істот майже без сумніву є ознакою емоційного розладу.

Квіти малюють ніжні і чутливі люди, часто скромні, що діють відповідно до традицій і дотримуються умовностей, дещо наївні.

Пейзажі та морські панорами з далекою перспективою можуть свідчити про витіснені й неусвідомлені еротичні бажання – до чогось невизначеного; здебільшого трапляються в підлітків.

Дифузійні хмаркоподібні форми – завжди погана ознака, що свідчить про емоційний безлад, непрактичність, інтелектуальну незібраність.

Нечіткі, далекі й ескізні пейзажі та сцени часто трапляються в малюнках депресивних і неадаптованих людей.

Фізіогномічні (фігури людей і тварин, обличчя людей).

Зображення тварин, коли немає зображень людських фігур, можуть свідчити про проблеми в міжособистісних взаєминах. Великих та хижих тварин і птахів малюють майже завжди чоловіки, а змії, равликів і хробаків часто малюють жінки. Кішок однаково часто малю-

ють і чоловіки, і жінки: це популярний малюнок у 7-му і 8-му квадратах, іноді – у 1-му. Кошенят, цуценят, курчат та інших домашніх тварин малюють, як правило, добродушні, прості й нехитрі люди.

Обличчя (особливо в профіль) свідчать про потребу в міжособистісному контакті, можливо, навіть про потребу в захисті. З виразу обличчя, шаржованості можна зробити висновки про ставлення людини до інших людей.

Образні рішення (забарвлені настроєм або пов'язані з діяльністю образу, сценки).

Чуттєва вразливість, емоційність.

Агресивні рішення (сцени боротьби, вулкани, урагани тощо).

Імовірність бурхливих афективних реакцій.

4. Значеннєві рішення

У таких рішеннях поєднуються емоційне вираження та інтелектуальне тлумачення. Усвідомлені й неусвідомлені смисли в цьому випадку взаємопронизують один одного. Значеннєві тлумачення можуть траплятися в різних, предметних або формальних рішеннях.

Часті значеннєві рішення, особливо символічні, можуть свідчити про те, що існує загроза для свідомості бути атакованою несвідомими образами.

Свідчення внутрішньоособистісних конфліктів і неузгодженості з глибинними смислами.

Символічні (образи культу, емблеми).

Пов'язані з переживаннями і передбачають участь почуттів.

Найчастіше відображають несвідомий зміст.

Алегоричні (абстрактний зміст в образній формі, як у піктограмі).

Схожі на абстракції, містять переважно раціональні елементи.

Містико-алегоричні рішення.

5. Безпредметні рішення

Наприклад, випробуваний жартівливо продовжує хвилясту лінію в поле 2, примовляючи: «Вгору вниз, вгору вниз. Я відчуваю якесь захоплення цим ритмом».

Нагадують абстрактні формальні рішення, оскільки випробуваний нехтує наочністю і предметністю. Однак, якщо абстракції породжуються раціонально, то виразні малюнки виникають з «ігрового пориву виразності». Випробуваний віддається настрою, його внутрішній стан виражається через виразні лінії.

Вираження внутрішніх станів, емоційною передумовою яких є інтровертована установка.

Різко відрізняються рішення в різних квадратах.

Інтерпретація окремих малюнків

Малюнок 1

1. Характеристика стимулу

Точка має такі значення, як незначущість, непомітність, але при цьому вона займає центральне положення. Тому, за Е. Вартеггом, існує напруження між уявою і мисленням – «незначущість» стимулу суперечить його функціональній значущості.

2. Асоціативний та символічний зміст

Концентрованість, зосередженість, початок.

Серединна точка як просторовий центр (годинник, колесо, квіти, візерунки).

Серединна точка як початок руху: доцентрового (наприклад, мішень) або відцентрового (наприклад, промені, що виходять з центра); як центр дії сил (наприклад, «відцентрова сила»).

Серединна точка переживання (наприклад, у малюнку ока або хреста).

3. Проектовані сфери психіки

Я-концепція та установки свідомості.

Образ Я.

Особливості Я-переживань, основних внутрішніх тенденцій (впевненість у собі/ розгубленість).

Я-захист, стримування прагнення особистої експансії.

4. Типові рішення

Предметні рішення (годинник, колесо, мішень).

Естетичні формальні рішення (візерунок).

Образні рішення (квіти, око).

5. Інтерпретація

Розглянути наявність і характер руху – доцентрового чи відцентрового (у малюнках спіралі або концентричних кіл поєднуються обидва напрямки, хоча один з них може бути акцентованим. Слід звернути увагу на відкритість/закритість спіралі).

Фокусування на серединній точці може вказувати на акцентовану сферу переживань (порівняйте: око, хрест, ігровий кубик).

Бажаність:

Малюнок можна вважати бажаним, якщо виконані першим, другим або третім, їм приділена більша увага; небажаним, якщо виконані сьомим або восьмим, їм приділена менша увага і/або з поведінки помітний опір.

Врівноважене самовідчуття (самолюбство врівноважене здатністю до концентрації).

Хороша пристосованість.

Пошук себе як актуальна проблема.

Небажаність:

Порушене самовідчуття (принижене самолюбство, непевність).

Підвищена потреба в захисті.

Погана пристосованість.

Можливі порушення розвитку.

Невирішені актуальні проблеми.

Малюнок ока: страх спостереження, почуття неповноцінності.

Павутина

Емоційне занепокоєння.

Погане контактування.

Мішень

Слабке, вразливе Я.

Конверт

Погане контактування.

Малюнок 2

1. Характеристика стимулу

Невелика хвиляста лінія спонукує продовжити вигнутий рух.

2. Асоціативний та символічний зміст

Рухливість, життєвість, занепокоєння, збудження, здатність відчувати свободу.

Символічний зміст цього стимулу можна визначити як опір технічності й конструктивності.

3. Проектовані сфери психіки

Взаємини зі світом, контактність.

Загальна емоційна установка: інтенсивність/стриманість почуттів, емоційна рухливість.

Особистий образ матері.

4. Типові рішення

Живі істоти (хробак, змія, птах).

Зображення природи (хвилі, гори).

Рухливі об'єкти (птах, дим, хмари).

Фізіогномічне рішення (стимульна лінія: брова, ніс, локон, лінія плечей).

Предметні рішення (ваза, пляшка).

Абстрактні формальні рішення (завиток, розчерк, буква).

5. Інтерпретація

Характеризує взаємини людини із соціумом – специфіку соціальних взаємин спілкування.

Вказує на те, якою стороною своєї особистості людина звернена до інших людей, який її емоційний настрій у контактах зі світом (збудливість, жвавість/байдужість, замкнутість; емоційна теплота/холодність).

Бажаність:

Емоційність, м'якість характеру, активне прагнення контактів.

Небажаність:

Неемоційність, холодність, страх афективних виявів, «замороженість» почуттів.

Обличчя і голови

Активне спостереження за собою і за оточенням.

Можливо, спроби об'єктивувати (проектувати на певний об'єкт) емоційні конфлікти.

Малюнок 3

1. Характеристика стимулу

Послідовне збільшення вертикальних ліній спонукує продовжити це в малюнку, розвинути прогресію.

2. Асоціативний та символічний зміст

Ригідність, порядок, регулярність, прогрес.

Основний символічний зміст полягає в послідовному розвитку (незважаючи на «механістичність» структури).

3. Проектовані сфери психіки

Творча динаміка пошуку людиною свого місця у світі, самореалізація, використання свого інтелектуального і творчого потенціалу (особистісної експансії).

Особистий образ батька/матері.

4. Типові рішення

Формальні абстрактні рішення (крива, діаграма).

Предметні рішення (сходи, труби органа, будинок, паркан, стовпи).

Динамічні предметні рішення (трамплін, бар'єри для бігу з перешкодами).

5. Інтерпретація

Для малюнка в 3-му квадраті є чіткий показник, що свідчить про реалізацію/нереалізацію свого потенціалу, – продовження і збільшення в малюнку вертикальних ліній або, навпаки, їх зменшення. Звертати увагу: зображена прогресія уривається (тоді можна припустити, що прагнення самореалізації не отримує адекватного втілення) чи гармонійно повертається до початкового рівня (в такому разі можна припустити, що людина внутрішньо змирилася з обмеженими можливостями самореалізації). Також з адекватності зображення прогресії та її характеру можна судити про здатність до планування і цілеспрямованість. Слід пам'ятати, що зображення перспективи (димарі, ряд телеграфних стовпів) не можна інтерпретувати як продовження прогресії.

Особливості малюнка дають змогу визначити, у якій сфері здійснюється особистісна експансія: в афективній (здатність до натхнення, честолюбство) чи волевій (прагнення досягати чогось, наполегливість, уникання і переживання невдачі). З цього малюнка можна робити висновок про соціальну успішність випробуваного та спрямованість особистісного розвитку.

Характер продовження малюнка свідчить про імпульсивність/стриманість, про стадії розвитку (відповідність віку, затримку розвитку) і про ставлення до свого розвитку (впевненість, надія, зневіра, відчуття перешкод).

Малюнок – показник шкільних досягнень дітей (прогресія, що гармонійно збільшується, розглядається як ознака успішності). Аналогічно з цього малюнка можна зробити висновок, наскільки успішно адаптується людина в новій культурі.

Бажаність:

Прагнення досягти чогось, цілеспрямованість, бажання впливати на інших.

Велике значення пристосованості.

Планування.

Проекція на майбутнє.

Висхідні криві, сходи, динамічний зміст: честолюбство, енергійність, прагнення виявити себе.

Небажаність:

Недостатній інтерес до досягнень, можливе порушення розвитку, інфантилізм, непевність у собі, почуття неповноцінності, страх перед майбутнім.

Спадні криві: невдоволене честолюбство, депресивність, почуття неповноцінності.

Малюнок 4

1. Характеристика стимулу

Чорний квадрат становить контраст із білим простором.

2. Асоціативний та символічний зміст

Має риси важкості, темряви, незграбності, неорганічності та інертності, тому асоціюється з пригніченістю і загрозою, провинкою, смертю.

Риси утискання і гноблення (пробка в пляшці).

Риси загрози і самовідчуження (гримаса, голова робота, багатоповерхові будинки-вежі).

3. Проектовані сфери психіки

Відображають страхи людини і відповідні психологічні захисти.

Батьківський комплекс (ставлення до чоловічого начала), комплекс авторитарності (ставлення до влади опору).

4. Типові рішення

Вага може відчуватися пасивно (камінь, який тисне), активно долатися (підйом вантажу краном), сприйнята якість може усуватися: розподіл ваги по чотирьох квадратах або перетворення ваги на її протилежність (сніжинка).

Основний зміст може передаватися в переносному значенні (руїни, вікно в'язниці, вежа у концтаборі, вхід до темної шахти або до тунелю).

5. Інтерпретація

Сфера, пов'язана з тривожністю, страхами і способами захисту.

З малюнка можна зрозуміти, як людина ставиться до втрат і смерті, як розв'язує проблеми важкої хвороби або розлучення.

Малюнок у цьому квадраті свідчить про те, як людина може впоратися з усіма формами зіткнення з владою.

Якість ваги може стосуватися патологічних схильностей, що знаходять символічне вираження в малюнку.

Бажаність:

Інтенсивні страхи і депресивний настрій, на переробку цих почуттів людина витрачає багато енергії.

Ставлення до чоловіків – актуальна проблема.

Переважає фантазія.

Небажаність:

Страх перед конфліктами.

Витіснення, що призводить до неемоційності, холодності або до надоб'єктивності, демонстративної незалежності, впертості.

Захисна позиція щодо чоловіків.

Маски

Напружені зв'язки між свідомим і несвідомим.

Тенденція відгороджуватися від світу фасадом.

Підвищена готовність проектувати страх назовні.

Переосмислення чорного квадрата в джерело світла.

Ідеалістичні або релігійні уявлення.

Дивні мордочки

Невротичні конфлікти або глибинна тривога.

Орнаменти, літери, візерунки

Несприйнятність стимульної якості ваги або її витіснення.

Шахівниця

У підлітків – прагнення раціонально стримувати властиві віку різкі коливання настрою.

Лінійно-геометричні рішення

Раціоналізація почуття пригніченості й страхів.

Малюнок 5

1. Характеристика стимулу

Дві протилежні похилі лінії: розміщення довшої лінії, спрямованої з нижнього лівого кута, спонукає продовжити її, чому протистоять поперечна лінія.

2. Асоціативний та символічний зміст

Протистояння, антагонізм, напруження, конфлікт.

3. Проектовані сфери психіки

Енергійність, ініціатива, бажання діяти, імпульсивність/пасивність, безсилля, слабкість.

Здатність долати перешкоди.

Можливість використати свою життєву енергію у складних умовах/блокування цієї енергії (місце і характер блоків).

4. Типові рішення

Побутові предмети: швабра, граблі, лопата.

Інструменти (молоток, сокира).

Зброя (шпага, меч, арбалет).

Транспортні засоби (корабель, автомобіль,

літак, ракета).

Декоративні абстракції (візерунки, орнаменти).

5. Інтерпретація

Характеризує вітальність людини.

Про те, наскільки людина може впоратися з ситуаціями фрустрації, свідчить: чи продовжує лінію, спрямовану з лівого нижнього кута, перетинаючи поперечну.

Залежно від зображуваного змісту, стає зрозумілою інтенсивність імпульсів, що знаходяться переважно поза вольовим контролем (окремі інструменти або зброя), їх контролюваний вияв, стримуване відреагування (керовані транспортні засоби) чи агресивна розрядка (ракета, що атакує літак).

Якщо рух на малюнку відбувається праворуч угору, то енергія бажань спрямована зовні, такий людині притаманна екстраверсія. Спрямованість ліворуч униз свідчить про інтроверсію – або про пасивну базову установку і готовність до страждання (наприклад, блискавка) або про активно спрямовані проти самого себе руйнівні тенденції (наприклад літак, який атакує ліворуч вниз).

У кінці цього малюнка може простежуватися концентрація потягів (напружений борець) або їх стримування й гальмування (затиснена сокира), інтелектуалізація та дистанціювання від них (план міста) або витіснення (візерунок для вишивання).

Бажаність:

Енергійність, цілеспрямована воля, активність.

Імпульсивність.

Пристосованість, самоконтроль, здатність до мобілізації сил і протистояння.

Небажаність:

Слабка вітальність, низький рівень спонукань.

Конфлікт через агресивні бажання.

Мазохістські тенденції.

Самоконтроль.

Стимульні лінії в цілісній фігурі:

Динаміка характеризується внутрішньою спрямованістю, сублімацією, стриманістю й витісненням.

Стимульні лінії врізаються в об'єкти, які взаємно конфронтують (наприклад, меч і щит):

Динаміка характеризується спрямованістю зовні, напруженістю, найчастіше агресивністю.

Малюнок 6

1. Характеристика стимулу

Не пов'язані між собою горизонтальна і вертикальна лінії. Стимул спонукає до поєднання ліній у єдину структуру, однак їх зсув

щодо центра може унеможливлувати їх завершення в збалансоване ціле.

2. *Асоціативний та символічний зміст*
Риси об'єднаності/роз'єднаності.

Формоутворення.

3. *Проектовані сфери психіки*

Інтелект, здібності до раціонального керування, планування й інтеграції.

Зв'язок з реальністю.

Практичність.

Здатність породжувати цілісні внутрішні форми, а отже – відчуття людини у внутрішній та зовнішній реальності.

4. *Типові рішення*

Предмети меблів.

Будівлі, архітектурні споруди.

Чотирикутні предмети.

Плани й геометричні фігури.

5. *Інтерпретація*

Свідчить про психічну структурованість та інтегрованість, про те, наскільки цілісною почувається людина. Показником тут є сполученість у малюнку горизонтальної і вертикальної ліній.

У дітей є показником інтелекту і добробуту в сім'ї.

Бажаність:

Об'єктивність, реалістичність, упорядкованість, практичність.

Прагнення досягати чогось.

Раціональність, тверезість, формалізм.

Орієнтація на персону.

Небажаність:

Необ'єктивність, труднощі в розумінні очевидного, неконструктивність.

Страх перед реальністю.

Інтелектуальні порушення, комплекси, пов'язані з інтелектом. Можлива інтелектуальна недостатність.

Стимульні лінії утворюють простий прямокутник:

Прямий, простий розум; людина, яка мислить логічно.

Стимульні лінії в завершеному малюнку залишаються розділеними (наприклад частини двох будинків, розділених вулицею):

Диференційований, багатогранний інтелект.

Малюнок 7

1. *Характеристика стимулу*

Пунктирне півколо характеризується незосередженістю, розряженістю.

2. *Асоціативний та символічний зміст*

Риси привабливості, гнучкості, але при цьому малості і складності.

3. *Проектовані сфери психіки*

Стимул актуалізує найглибші та найтонші почуття, ранній досвід переживань.

Відображають особливості емоційної сфери людини: чутливість, вразливість, чуйність, емоційну лабільність, здатність до контакту зі своїми почуттями.

Еротика і сексуальність.

4. *Типові рішення*

Природні реакції на стимул (квітка, павутина, сліди на снігу, сонячні або місячні промені, які створюють настрій, ландшафт, намисто).

Інтелектуальне переосмислення враження від стимулу, відсторонення і естетизація (візерунки, орнаменти, стилізовані квіти).

Нейтралізація враження від стимулу (м'яч, колесо).

Активний, агресивний захист від враження, яке справив стимул (черевик, який б'є), його призначення і витіснення (гусенична передача танка).

5. *Інтерпретація*

Якщо випробуваний дозволяє собі відгукнутися на стимульні риси, його можна вважати відкритою, вразливою і чутливою людиною.

Ігнорування або переосмислення враження від стимулу дає інформацію про тип захисту від чутливості. Лише цілісний аналіз тесту може дати відповідь на запитання: у таких випадках ми маємо справу з черствістю чи із захистом від чутливості.

Виконуючи цей малюнок, людина може замкнути стимульне півколо, що може свідчить про фіксацію. Якщо ж точки півкола утворюють візерунок, це свідчить про значну відкритість афективної сфери.

Виявляються психічні наслідки перенесеного аб'юзу або інших дитячих травм.

Бажаність:

Виражена чутливість, вразливість, тенденції почуттів.

Надчутливість до містицизму.

Виражена еротичність.

Потреба в ніжності.

Небажаність:

Погане розуміння нюансів.

Брутальність.

Безпристрасність.

Острах смутку, розчарування.

Витіснена чуттєвість і сексуальність.

Формальні рішення:

Витіснена, раціоналізована або сублімована сексуальність.

Малюнок 8

1. *Характеристика стимулу*

Велика дуга виражає тенденцію до гармонійного заокруглення і замкнутості.

2. *Асоціативний та символічний зміст*

Риси округлості та м'якості.

Стимул сприймається як заспокійливий, великий і легкий для перетворення, виникає бажання завершити його в органічний об'єкт.

Розміщення дуги асоціюється з безпекою і захистом.

Відносно великий розмір стимулу асоціюється з безмежністю.

Відмежування від зовнішнього оточення.

3. *Проектовані сфери психіки*

Виявляється відчуття людиною своєї захищеності, безпеки у спілкуванні.

Потреба в захисті.

Відображає ранній досвід близькості й тепла.

Здатність вступати у взаємини в емоційному, етичному і духовному сенсі.

Витіснені надзвичайні зв'язки (едипові).

Зрілість/інфантильність.

4. *Типові рішення*

Природні явища (веселка, захід і схід сонця).

Предметні рішення (мости, арки, будинки).

Малюнки тварин і рослин.

5. *Інтерпретація*

Завершення цього стимулу дає відповідь на запитання про переживання захищеності і безпеки. Сферу, у якій відчувається або бажана захищеність і безпека, можна визначити зі змісту малюнка. Це можуть бути міжособистісні (сімейні) взаємини (будинки; притулок, що виражає водночас загрозу та укриття), релігійна сфера (церква, релігійні символи), природа (грот, ландшафт із горами). Або акцентуються незахищеність і самотність (самотній гриб або черепаха), є певна загроза (павук у павутинні, потворна фізіономія). Іноді ця проблематика іронічно маскується й відкидається (карикатура).

Бажаність:

Потреба в захисті.

Сильний зв'язок з іншими людьми, потреба орієнтуватися на когось.

Небажаність:

Брак захищеності, ізолюваність, самотність, страх.

Витіснена прихильність до батьків.

Витіснена потреба в захисті.

Малюнок ока

Страх спостереження, почуття неповноцінності.

Людина під парасолею

Позитивне, активне прагнення захисту.

Інтерпретація пар малюнків

Пара 1-8. Аналізуючи перший і восьмий малюнки, можна зробити висновок про самооцінку людини. Якщо перший малюнок характеризує сферу Я-переживань («індивідуальне Я»), то восьмий малюнок відображає почуття

безпеки («соціальне Я»). Отже, пара 1-8 свідчить про самоставлення людини, особисту ідентичність і почуття власної цінності.

Пара 2-7. Другий і сьомий малюнки несуть інформацію про комунікативну сферу. У другому малюнку виявляється характер емоційного настрою людини у спілкуванні з іншими людьми, у взаєминах з навколишнім світом, а в сьомому малюнку виявляється чутливість людини. Отже, пара 2-7 характеризує контактність людини, її здатність формувати стосунки.

Пара 3-5. Третій і п'ятий малюнки свідчать про життєву силу і здатність до мобілізації. Третій малюнок виявляє, чи активний особистісний потенціал, і свідчить про особистісне зростання. П'ятий малюнок дає уявлення про фрустраційну толерантність і рівень напруженості. Отже, пара 3-5 характеризує здатність до дії, якщо від людини потрібна максимальна ефективність (працездатність) і особлива реакція на фрустрацію.

Пара 4-6. Четвертий і шостий малюнки свідчать про рівень особистісної зрілості та образ світу. Четвертий малюнок відображає відчуття гнітючої відповідальності, здатність впоратися з цими переживаннями, складними життєвими обставинами, а шостий – здатність створювати цілісність, поєднувати речі в єдине ціле. Отже, пара 4-6 характеризує орієнтацію особистості у світі, її ціннісні орієнтації.

«КАРТА КАЗКОВОЇ КРАЇНИ»

Методика «Карта казкової країни» (Зинкевич-Евстигнеева Т., 2003) призначена для визначення неусвідомлюваних цілей, шляхів їх досягнення і індивідуальних особливостей. Віковий діапазон досліджуваних – старші підлітки і дорослі.

За допомогою цієї методики можна накопичити дані про індивідуальну динаміку процесу формування образу мети. Обстежуючи підлітка багаторазово, можна побачити, чи змінюється у нього образ мети або є стійким. З цих даних можна скласти прогноз щодо перспектив його психологічної корекції, сформулювати завдання психолого-педагогічного супроводу. У випускних класах використання даної методики є ефективним для збору поточної інформації про стан образу мети. Ця інформація необхідна для того, щоб скласти прогноз щодо соціальної адаптації після закінчення школи та за потреби, у разі несприятли-

вого прогнозу, скласти програму психологічної корекції образу мети.

Матеріали: аркуш А4 і набір кольорових олівців.

Інструкція: Сьогодні ми здійснимо подорож у власний внутрішній світ – у казкову, фантастичну країну.

Ви можете запитати: «Як ми відправимося туди, куди неможливо прийти, де не можна все розглянути, помацати руками?» І матимете рацію: цієї країни немає на карті світу. Правда, в казках є вказівка на те, що деякі герої там побували і у подальшому досягли успіху. Пам'ятаєте завдання: «Піди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що»? Ось зараз нам якраз і доведеться підготуватися до подібної подорожі. Отже...

Без чого досвідчений мандрівник не вирушить у дорогу? Звісно, без карти. Але, скажіть, чи бачили ви у продажу «Карту казкової країни»? Справді, такі карти не продаються. Що ж робити? Доведеться малювати карту самостійно.

Провідником у світ внутрішній, неусвідомлюваний є ваша рука. Просто дайте їй можливість малювати, а потім ви зможете за допомогою певних показників зрозуміти свій малюнок і усвідомити неусвідомлюване.

Етапи малювання

Контур карти. Покладіть перед собою аркуш паперу. Тепер замисліться про контур, який визначає межі країни. Контур утворює силует країни.

На що схожий силует внутрішньої країни? Одні мандрівники вважають, що контур внутрішньої країни повинен нагадувати силует людини, інші – малюють символ серця, треті – обводять свою долоню, четверті, – зображують фантастичний контур...

Мудреці говорять, що розум тут не допоможе, що тільки серце і рука мандрівника знають силует його внутрішньої країни. Візьміть олівець і дайте можливість своїй руці намалювати замкнутий контур країни.

Ландшафт країни. Чим наповнена країна, який у неї ландшафт? Щоб це побачити, необхідно розфарбувати внутрішній простір країни, обмежений контуром. Головне, не думати довго, а просто дати своїй руці можливість легко вибирати олівці і розфарбовувати карту країни... Ймовірно, там з'явиться особливий ландшафт: гори і долини, річки, моря, озера, ліси, галявини, пустелі, болота...

Умовні позначки. Отже, карта внутрішньої країни готова. Для того, щоб «прочитати карту», потрібні умовні позначення. Зазвичай таблиця умовних позначень поміщається знизу або збоку карти. Або, якщо ваша карта

зайняла увесь аркуш, ви можете помістити таблицю позначень на обороті аркуша.

Тепер вам належить скласти таблицю умовних позначень. Для цього кожен колір, який ви використали при розфарбовуванні карти, винесіть в таблицю умовних позначень у вигляді невеликого кольорового прямокутника. Якщо ви використали червоний колір, в таблиці позначень з'явиться червоний прямокутник: якщо при розфарбовуванні карти ви використали зелений колір, в таблиці з'явиться зелений прямокутник тощо.

Розташуйте кольорові прямокутники один під одним, як це зазвичай роблять картографи. Якщо ви використали спеціальні значки для позначення річок, водойм, боліт, лісів, полів, гір, їх також необхідно представити в таблиці умовних позначень. Отже, частка всього того, що можна спостерігати на карті, у вас з'явилася в таблиці умовних позначень.

Тепер необхідно присвоїти кожному кольоровому прямокутнику, кожному значку особливе значення. Оскільки ця карта внутрішньої країни, то і її ландшафт буде пов'язаний з вашими внутрішніми процесами: думками, почуттями, бажаннями, станами. Можуть з'явитися «Галявина Роздумів», «Ліс Бажань», «Печера Страхів», «Море Любові», «Річка Мудрості», «Болото Нерозуміння», «Пік Досягнень» тощо.

Який внутрішній процес, почуття, думка, бажання означатиме кожен кольоровий прямокутник, – вирішувати тільки вам. Це ваша країна, це ваша карта. Не варто довго думати, перше, що приходить в голову, може виявитися найправильнішим...

Визначення мети і входу до країни. Отже, карта готова. Тепер по ній легко орієнтуватися, особливо якщо знати напрям. Візьміть яскравий олівець або ручку, уважно розгляньте карту і відзначте прапорцем ціль передбачуваної подорожі. Тобто, місце на карті, в якому ви хочете опинитися. Цей значок назовемо «прапорець мети». Тепер уважно розгляньте кордони країни та відзначте особливим прапорцем місце, де ви плануєте увійти в цю країну. Цей значок назовемо «прапорець входу». Отже, у вас є два прапорці: прапорець мети, що позначає місце, що є метою вашого шляху; і прапорець входу, що позначає місце, з якого почнеться ваш шлях.

Маршрут. Вихід з країни. Тепер потрібно прокласти маршрут до цілі. Подивіться, де знаходиться прапорець мети і як до нього краще дістатися. Як ви підете від прапорця входу до прапорця мети? Будь ласка, позначте свій маршрут пунктиром або невеликими стрілочками. Подорож і називається подорожжю, бо передбачає повернення додому. Проклавши маршрут до кінцевої точки свого шляху, досвідчений мандрівник розглядає

варіанти повернення додому, виходу з країни. Будь ласка, розгляньте уважно свою карту і відзначте особливим прапорцем місце, де ви плануєте залишити країну. Цей значок назвемо «прапорець виходу». Іноді він збігається з прапорцем входу, іноді – ні.

Точка актуального стану. Поділ карти на частини. Отже, у вас є карта, є мета шляху і маршрут. А значить, є готовність до подорожі по власній внутрішній країні. А тепер уважно розгляньте свій маршрут і відзначте будь-яким значком ту точку свого шляху, в якій, як вам здається, ви перебуваєте зараз. Тепер розділіть свою карту на 9 рівних частин: на три частини по горизонталі і на три по вертикалі. Кожен з цих квадратів подібний пазлу, з яких і складається ваше уявлення про своє життя.

Аналіз малюнка

1. *Енергія малюнка.* Енергія малюнка – це особливе відчуття від малюнка; почуття, які викликає «Карта». На енергетику малюнка значно впливає актуальний психоемоційний стан людини. Якщо власний малюнок викликав у вас важке відчуття, це означає, що ви в даний момент втомилися, надто багато працювали, і у вас накопичилося немало внутрішніх протиріч. Що ж, в цьому випадку у вас з'явився прекрасний привід і час, щоб розпочати в них розбиратися. Саме по собі малювання внутрішнього світу дозволяє звільнитися від великої частини внутрішньої напруги і гармонізувати власний стан.

2. *Місце розташування «прапорця мети».*

Усю «Карту» можна умовно розділити на три рівні частини по вертикалі і три – по горизонталі. Кожна вертикаль і горизонталь має певне символічне значення. По вертикалі: (справедливо для «праворуких». У «ліворуких» символічне значення визначається «дзеркально»).

По вертикалі. Ліва частина символізує внутрішній світ людини; відображає його глибинні особистісні процеси. «Жіноча» частина. Символізує минуле, те, що людина вже має, на що може спиратися. Інтроверсія.

Центральна частина символізує актуальні для людини процеси. Про що вона думає, до чого прагне, що є для неї значимим. Сьогодення.

Права частина символізує майбутнє. «Чоловіча» частина. Соціальні процеси. Взаємовідносини в соціумі. Спрямованість в майбутнє. Екстраверсія.

По горизонталі. Верхня частина символізує ментальні процеси: думки, ідеї, фантазії, плани, спогади. Центральна частина символізує емоційні процеси. Нижня частина символізує сферу реальних дій, реалізацію планів, ґрунт під ногами.

Якщо «прапорець мети» знаходиться у верхній частині «Карти», можна говорити про схильність автора малюнка до ментальних побудов. Якщо «прапорець мети» розташований у верхній правій частині «Карти», – перед вами «генератор ідей», людина, спрямована в майбутнє. Їй неважко шукати і знаходити нові, нестандартні рішення. Прекрасні «реалізатори», в чийх «Картах» «прапорець мети» розташований в нижній частині. Зміщення «прапорця мети» в праву частину властиве людям, «орієнтованим в майбутнє», прагнучим до соціальних досягнень, інновацій. У тих, хто «зберігає традиції», пропонує методи роботи, що добре зарекомендували себе, – їх «прапорці мети» зміщені в ліву частину.

3. *Розташування «прапорця мети» відносно центру «Карти».* «Прапорець мети» може бути розташований в центрі «Карти». А може бути зміщений відносно центру вправо, вліво, вгору або вниз.

Якщо «прапорець мети» розташований в центрі «Карти», це означає, що образ мети є інтегруючим для особистості автора. Тобто досягнення цієї мети дозволить гармонізувати його стан, світовідчуття, знайти спокій і стабільність. З іншого боку, центральне положення «прапорця мети» вказує на здатність автора знаходити загальне в різних точках зору, координувати, балансувати, урівноважувати різноманітні процеси в команді.

4. *Характер маршруту.* Тепер область ваших досліджень – маршрут від «прапорця входу» до «прапорця мети». Лінія маршруту і його характер розкажуть вам про те, яким чином і за яким сценарієм людина схильна домагатися бажаного, йти до своєї мети.

Питання для аналізу шляху до мети.

Через які території пролягає маршрут до мети? Наприклад, маршрут до мети пролягає спочатку через «Гори Перешкод», потім через «Долину Розчарувань», потім через «Пустелю Пошуку», до «Озера Надії» на «Вершину Успіху». Це означає, що на початку шляху автор схильний «малювати» собі перешкоди, обмеження («Гори Перешкод»). Це приводить його до розчарування, він може втратити віру у свої сили («Долина Розчарувань»). Але потім він «бере себе в руки» і починає шукати вихід з положення («Пустеля Пошуку»). Завдяки цьому, у нього з'являється надія і енергія для досягнення мети («Озеро Надії»). І за умови, що він віритиме в перемогу, він досягає мети («Вершина Успіху»).

Аналіз маршруту дозволить вам зрозуміти, чи схильні ви неусвідомлено «придумувати», «малювати» перешкоди на шляху до досягнення мети. Найчастіше людина сама собі «знаходить» обмеження і пастки. Як то кажуть: «Ми самі собі придумуємо труднощі, а потім мужньо їх долаємо». Якщо на маршруті

немає явних «пасток» і «перешкод», це означає, що ви не схильні «самі створювати собі труднощі». І в цьому випадку, розглядаючи свій маршрут, ви просто побачите, як змінюватиметься ваш стан під час просування до мети. Маршрут прокладений «по прямій» або «петляє» по всій країні. Це спостереження дозволить вам визначити стратегію руху до мети. Є люди, які йдуть прямо, не згортаючи, не відволікаючись. Правда, у таких людей є одна особливість: вони можуть бути «одержимі метою». З одного боку, це прекрасно. Але, з іншого боку, це може заважати їм бачити «маленькі чудеса повсякденності».

Якщо шлях «петляє» по країні, це означає, що автор «Карти» – людина творча, яка легко захоплюється, допитлива. Їй хочеться скрізь побувати, все подивитися в країні. Це прекрасно.

Чи є на маршруті території, на яких спостерігається «ходіння по колу»?

Територія, по якій доводиться «ходити по колу», або є «каменем спотикання», невирішеною проблемою, або значимим для людини ресурсним станом.

У завданнях, для вирішення яких потрібні завзятість, упертість, цілеспрямованість, – на перший план вийдуть люди з «прямими» маршрутами.

При рішенні проблем, що вимагають пошуку, творчості, гри, конструктивної інтриги, роботи в умовах невизначеності, непередбачуваності подій – на перший план вийдуть люди з «непрямими» маршрутами.

5. Розташування «прапорця входу» і «прапорця виходу». «Прапорець входу» і «прапорець виходу» задають початок і кінець шляху. Вони можуть бути розташовані в п'яти основних комбінаціях.

1. «Прапорець входу» і «прапорець виходу» співпадають (чи знаходяться в одній частині «Карти»). Людина приходить до того, з чого розпочала, але на новому рівні, з новими знаннями. Символізує завершення циклу «спіралі життя» і перехід на наступний рівень. Людина уміє вчитися на власному досвіді, гармонійно доводить справи до кінця.

2. «Прапорець входу» знаходиться в нижній частині, «прапорець виходу» – у верхній. Людина схильна йти «від практики до теорії». Спочатку діє, пробує, потім осмислює. Дослідник, що йде емпіричним шляхом. «Людина доводить справи до кінця».

3. «Прапорець входу» знаходиться у верхній частині, «прапорець виходу» – в нижній. Людина схильна йти «від теорії до практики». Вона уміє спочатку все обдумати, зважити, потім «перейти до справи».

4. «Прапорець входу» знаходиться в лівій частині, «прапорець виходу» – в правій.

Перш ніж прийняти рішення, почати яку-небудь справу, людина може переживати, обмірковувати стратегію, тривожитися. Але, почавши рух, набуває почуття перспективи. Уміє використати минулі напрацювання команди в нових справах.

5. «Прапорець входу» знаходиться в правій частині, «прапорець виходу» – в лівій. Людина уміє тонко відчувати різні «нові віяння», має «нюх», «чуття» на щось вигідне і перспективне. Уміє «вбудовувати» інноваційне в традиційне.

6. Урок подорожі. Тут центром уваги стає продовження фрази: «Ця подорож навчила мене, передусім...». Висловлювання, яким ви продовжили цю фразу, розповість вам про те, над чим в даний момент «працює» ваш внутрішній світ, над чим ви роздумуєте, які питання неусвідомлено вирішуєте, в якому напрямі розвиваєтеся.

7. Точка актуального стану. Це останнє завдання «Карти внутрішньої країни». Точка актуального стану покаже, на якій території ви знаходитесь зараз.

Якщо ваша точка актуального стану знаходиться до «прапорця мети», це означає, що ваша енергія досягнення велика. Мета – як маяк, освітлює шлях і надає сили.

Якщо точка актуального стану знаходиться після «прапорця мети», це означає, що автор «Карти» пережив радість досягнення, і зараз йому треба сформулювати нову мету. Іноді цей процес займає чимало часу.

«КВАРТИРА»

Малюнок методика «Квартира» розроблена російським психологом Сергієм Перевозкіним відповідно до принципів побудови проєктивно-графічних методик, які є загальними для цілого класу проєктивних технік, що передбачають оцінку особистісних особливостей через вивчення експресивних та імпресивних характеристик (Перевозкин С., 2009, 2012). Діагностика проводиться у малій групі і передбачає виконання учасниками колективного малюнка уявної квартири. Віковий діапазон досліджуваних – старші підлітки і дорослі.

Методика передбачає активізацію установок спілкування особистості, її здатності до взаємодії, вираження емоцій в процесі спільного малювання і відображення їх у якості проєкцій на аркуші паперу. У процесі діагностики з'ясовуються особистісні якості, індивідуальні емоційно-мотиваційні особливості, які

проявляються у соціальній взаємодії, що характеризують поведінку в різних ситуаціях спілкування з іншими людьми, а також можливості її самореалізації.

Первинною основою методики «Квартира» є тест «Дім-Дерево-Людина», зокрема один із стимулів вказаного тесту – «дім». Символ дому відіграє важливу роль на різних рівнях: сюжетному, семантичному, образному. Образ дому тісно пов'язаний із проблемою ідентичності, він виступає сакральним простором окремої особистості чи цілого роду. Будинок – це, передусім, найістотніша посередня ланка, яка об'єднує різноманітні рівні в загальному уявленні про світ. З одного боку, будинок стосується людини й уособлює цілісний світ людських предметів, а з іншого, – єднає людину із зовнішнім світом і становить певним чином одиницю зовнішнього світу, зменшеного до рівня людини.

Отже, в символі «дому» сходяться образи мікро- і макрокосму, а також образ абсолютного захисту. Разом з тим у якості стимульного матеріала для дослідження емоційно-мотиваційних компонентів спілкування особистості в групі була обрана «квартира», оскільки для більшості мешканців мегаполісів в даний час саме квартира є осередком основних життєвих цінностей, благополуччя, достатку, єдності сім'ї.

Малюнкова методика «Квартира» спрямована на оцінку:

- динаміки групової активності в умовах поставленого завдання у груповій взаємодії;
- особливостей процесів самоорганізації групи, лідерства;
- особистісних мотивів у процесі мотивування (прагнення до спілкування і взаємодії чи уникнення контактів, узгодження індивідуальних настанов);
- особистісних особливостей емоційних реакцій в процесі узгодження спільного рішення.

Діагностування за методикою може проводитися в будь-якому приміщенні, де можуть вміститися від 2 до 10 осіб за одним столом з гарним освітленням. Досліджуванам пропонується намалювати на одному аркуші паперу формату А4 квартиру, при цьому на столі повинні знаходитися олівці (не менше 6 кольорів), з урахуванням того щоб кожен учасник групи міг ними скористатися персонально.

Учасникам повідомляється *інструкція*: «Уявіть, що ви живете в одній квартирі. Спробуйте намалювати цю квартиру. Малювати необхідно усім на цьому аркуші. Після того як квартира буде намальована, усі учасники мають позначити своє місцезнаходження в ній». Варто уникати усіляких підказок щодо зображення квартири. Допустимі заохочення: «так!», «добре!» тощо.

Завдання експериментатора – вести спостереження за учасниками і протоколювати дані спостереження: характер контактів, ставлення до дослідження, послідовність зображень, спонтанні вербальні і невербальні реакції, час малювання.

Обробка результатів

Визначається тип квартири:

- 1) загальна кімната з високим ступенем деталізації;
- 2) одна кімната, мінімум деталей;
- 3) індивідуальні кімнати плюс загальний простір або без нього при максимальній деталізації;
- 4) індивідуальні кімнати або квартири з формальним загальним простором або без нього при мінімальній деталізації.

Оцінювання емоційно-мотиваційних особливостей учасників відбувається у балах від 0 до 2 в залежності від проявів на малюнку. Кількісна обробка результатів передбачає два варіанти: оцінка групових та індивідуальних особливостей, які виявляються у соціальній взаємодії. Оціночні категорії групових компонентів спілкування визначаються на основі складання балів ознак.

Оціночні категорії:

- *емоційні компоненти* – емпатія, тривожність, емоційна стійкість;
- *мотиваційні компоненти* – спрямованість на конфлікт, спрямованість на контакт, спрямованість на домінування.

Емоційно-мотиваційні компоненти можуть бути діагностовані та інтерпретовані в малюнках наступним чином:

- *емоційна стійкість* – зміщення малюнка від центру в ліву сторону, середня сила натиску, чітке штрихування, наявність фіранок, віконниць на вікнах, середній розмір і прочищеність дверей;

- *тривожність* – зміщення малюнка від центру донизу, виділення окремих деталей, обмеження простору, штрихування, лінії із слабким або з коливаннями натиску, багато стирання, підкреслена лінія основи, відсутність або закриті вікна і двері та ін.;

- *емпатія* – зміщення малюнка праворуч, обтічність, заокругленість форм, легке штрихування, безліч вікон, великі двері та ін.

- *спрямованість на контакт, взаємодію і спілкування* – центральне розташування, пропорційність малюнка, тонований штрих, наявність великих вікон, відті двері та ін.;

- *домінантність* – зміщення малюнка від центру догори, великий розмір малюнка, збільшення розмірів окремих предметів, сильний натиск, переважання вертикальних ліній, переважання незграбних форм, впевнене штрихування, маленькі двері, великі відкриті вікна та ін.;

- *спрямованість на конфлікт* – сильний натиск, перемальовування об'єкта, різке жирне штрихування, відмова малювати будь-який об'єкт, явна невідповідність одного з малюнків, суперечливість малюнка і висловлювання, промальовування предметів, які не подобаються іншим, маленькі вікна і двері із замками та ін.

Дана методика може використовуватися в рамках психологічного тренінгу, при дослідженні групової динаміки відносин. Вона дозволяє виявити особливості взаємодії особистості в малій групі, а також оцінити соціально-психологічні характеристики цієї групи.

«ЛЮДИНА, ЯКА ЗРИВАЄ ЯБЛУКО»

Більшість людей мають практичний досвід зривання яблук з дерева або хоча б уявляють собі, як це робиться. Даний факт покладено в основу графічної проєктивної методики, яку розробили американські арттерапевти Лінда Гантт і Кармелло Табон (Gantt L., Tabone C. «Draw a person picking an apple from a tree», 1998). Російська модифікація цього тесту представлена в дослідженнях Олександра Копитіна та Олени Свістовської (Копытин А., Свистовская Е., 2007).

Дана методика спрямована на розуміння, як людина ставиться до своїх проблем, намагається знайти їх рішення, як оцінює ступінь їх «важкості», як досягає своїх цілей. Також за допомогою цього проєктивного тесту можна визначити, яку стратегію використовує людина при вирішенні проблеми та яким чином вона діє.

Досліджувані мають уявити і намалювати будь-яке дерево (бажаної висоти і тому подібне), достатню кількість яблук на ньому, що ростуть так низько, наскільки це необхідно для елементарного вирішення завдання, а також людини будь-якого зросту.

Як не дивно, більшість випробовуваних (і дітей і дорослих) зображають не просто людину, що зриває яблуко з дерева, а людину, яка вирішує досить складну проблему. Розрізняють підходи і способи досягнення уявної мети. Наприклад, досить часто зустрічаються наступні малюнки: людина, вставши навшипиньки, щосили тягнеться за яблуком або трусить дерево; збиває плоди палицею; залазить на драбину; дереться по стовбуру тощо.

Виникає питання: що спонукає випробовуваних моделювати ситуацію як проблемну, важковирішувану або нерозв'язну зовсім? Чим визначається кількість витрачених уявною людиною зусиль для досягнення бажаного? Можливо, найбільш символічною метою – яблуком? Мабуть, недарма автори тесту пропонують «зірвати» саме яблуко, а не плід взагалі.

Символіка

«Яблуко спокуси». Загальновідома міфологічна символіка яблука. У масовій свідомості християн усталилася версія, що в Едемському саду Єва й Адам з'їли «яблуко спокуси». За народними уявленнями, «деревом пізнання добра і зла» була яблуня, і саме яблуко скуштувала Єва, спокушена змієм. Фразеологізм «яблуко спокуси» вживають стосовно обставини, за якої є спокуса порушити заборону, скоїти гріх.

«Яблуко розбрату» – за давньогрецькою міфологією, богиня розбрату Ерида вирішила помститися богам за те, що вони не запросили її на бенкет. Ерида непомітно кинула золоте яблуко із написом «найпрекрасніший» між богинями Герою (дружина Зевса, богиня шлюбу та народження дітей), Афродітою (богиня кохання) та Афінною (богиня мудрості та перемог). Вони почали сперечатись, кому має належати яблуко, бо кожна вважала себе найкрасивішою. Син троянського царя Паріс, якого запросили бути суддею, віддав яблуко Афродіті. За це вона допомогла йому викрасти дружину спартанського царя Єлену Прекрасну, що призвело до десятилітньої Троянської війни. У переносному значенні «яблуко розбрату (чвар)» – це причина ворожнечі, суперечок, незгоди між ким-небудь.

«Молодильні яблука». У різних інтерпретаціях народних казок ці яблука незвичайні. Вони разом із живою водою повертають молодість тому, хто їх здобуде, рятують казкових персонажів від смертельних хвороб тощо.

Яблуня і яблуко справдана виступають символом родючості, любові й радості. Зривання яблука логічно розглядати в контексті динамічних символів як дію, під час якої людина проявляє здатність просуватися до мети свого психічного «звільнення».

Багатосимвольний потенціал лексем «яблуня» та «яблуко» свідчить про особливе ціннісно-прагматичне ставлення прадавньої людини до навколишнього світу та об'єктів природи. Ці образи увібрали в себе і відобразили широкий діапазон символічного потенціалу: як узвичаєних, так і унікально-етнічних. Саме тому яблуко може означати:

- «родючість», «плодовитість»;
- відродження життя;
- любов-нелюбов;

- уособлення людини, її зовнішнього вигляду тощо.

Візуалізувати, викликати в уяві символічне яблуко, яке зриває людина, – означає представити дію, що відбувається в часі. Ці процеси також супроводжуються феноменом ідентифікації автора з динамічними символічними сценами, що є об'єктивною підставою для якісної інтерпретації малюнків.

Інструкція: «Намалюйте людину, яка зриває яблуко з дерева».

Матеріали: папір формату А4, набір фломастерів або олівців 12 кольорів, включаючи сірий і чорний.

Аналіз зображень. Зображення оцінюються за чотирнадцятьма формальними критеріями. Ступінь вираженості кожної формальної ознаки вираховується кількісно (у балах від 0 до 5). Реєструється і підраховується частота наявних ознак відповідної категорії спостереження, далі проводиться змістовна інтерпретація результатів статистичного аналізу.

1. «**Значимість кольору**». Дозволяє оцінити, наскільки значущий колір в зображенні.

2. «**Адекватність кольору**». Дозволяє оцінити, наскільки колір відповідає предмету зображення.

3. «**Енергія**». Дозволяє оцінити загальну кількість витрачених при створенні малюнка сил (наскільки енергійним, трудомістким був процес малювання).

4. «**Простір**». Дозволяє оцінити, скільки

місця на листі займає зображення (просторові особливості зображення).

5. «**Інтеграція**». Дозволяє оцінити взаємозв'язаність елементів зображення.

6. «**Логіка**». Дозволяє оцінити наявність випадкових, не пов'язаних із змістом завдання елементів зображення.

7. «**Реалізм**». Дозволяє оцінити ступінь правдоподібності зображення.

8. «**Вирішення проблем**». Дозволяє оцінити, яким чином зображена людина дістає яблуко з дерева і чи дістає вона його взагалі.

9. «**Рівень розвитку**». Дозволяє оцінити ступінь зрілості образотворчої мови тестованого.

10. «**Деталі об'єктів і навколишнього простору**». Дозволяє оцінити ступінь деталізації зображення.

11. «**Якість лінії**». Дозволяє оцінити ступінь уміння тестованого малювати лінії (свідчить також про міру контролю процесу малювання лінії).

12. «**Людина**». Дозволяє оцінити правдоподібність зображення людської фігури (дана ознака пов'язана з самоідентифікацією і відчуттям схеми власного тіла).

13. «**Ротація**». Дозволяє оцінити ступінь нахилу дерева і людини по відношенню до вертикальної осі.

14. «**Персеверація**». Дозволяє оцінити наявність неадекватно багаторазової реакції на стимул.

Арттерапевтичні шкали формальних елементів

Шкала 1. Значення кольору	
Скільки кольору використано для створення малюнка? Колір використовується тільки для створення контурів предметів чи також для розфарбовування?	
Малюнок не створений.	0
Колір використовується лише для контура предметів чи ліній. Предмети зсередини не розфарбовані.	1
Колір використовується лише для створення контура предмета чи ліній. Один предмет розфарбований.	2
Два чи більше предметів розфарбовані зсередини.	3
Колір використаний як для створення контура, так і для розфарбовування предметів зсередини.	4
Колір використаний як для створення контура, розфарбовування предметів зсередини та розфарбовування фону.	5
Шкала 2. Адекватність кольору	
Чи відповідає колір предмету?	
Малюнок не створений.	0
Весь малюнок створений в одному кольорі (голубий, синій, фіолетовий, оранжевий, жовтий, рожевий).	1
Весь малюнок виконаний в одному кольорі (червоний, зелений, чорний).	2
Деякі кольори (але не всі) відповідають предметам.	3
Більшість кольорів відповідає предметам.	4
Всі кольори відповідають предмету.	5

Шкала 3. Енергія	
Скільки енергії затрачено на створення малюнка?	
Малюнок не створений.	0
Малюнок створений з мінімальними затратами енергії.	1
Малюнок створений з незначними затратами енергії.	2
Малюнок створений із відносно значними затратами енергії.	3
Малюнок створений із значними затратами енергії.	4
Малюнок створений із надмірними затратами енергії.	5
Шкала 4. Простір	
Скільки місця займає малюнок відносно загального простору аркуша?	
Малюнок не створений.	0
Малюнок займає менше 25 % аркуша.	1
Малюнок займає приблизно 25% аркуша.	2
Малюнок займає приблизно 50% аркуша.	3
Малюнок займає приблизно 75% аркуша.	4
Малюнок займає більше 75% аркуша.	5
Шкала 5. Інтеграція	
Наскільки цілісна композиція? Наскільки елементи узгоджені між собою?	
Малюнок не створений.	0
Малюнок не інтегрований, цілісна композиція відсутня, елементи малюнка не співвідносяться один з одним.	1
Як мінімум два елементи малюнка зображені, але не пов'язані між собою.	2
Існує зв'язок між двома елементами малюнка.	3
Існує зв'язок між трьома і більше елементами малюнка.	4
Композиція інтегрована, одні елементи можуть бути фоном для інших.	5
Шкала 6. Логіка	
Чи відповідають предмети темі малюнка?	
Малюнок не створений.	0
Зображення позбавлене будь-якої логіки, або зображено більше трьох предметів, що не відповідають темі завдання.	1
Зображено три предмети, що не відповідають темі завдання.	2
Зображено два предмети, що не відповідають темі завдання.	3
Зображено один предмет, що не відповідає темі завдання.	4
Жодного предмету, що не відповідають темі завдання.	5
Шкала 7. Реалізм	
Наскільки реалістичні зображені предмети?	
Чим більш реалістичні і трьохмірні предмети, тим більш висока оцінка.	
Малюнок складається з ліній і плям, у яких не можна розпізнати об'єкти.	0
Є окремі елементи зображення, за допомогою яких автор малюнка намагається передати зображення людини, дерева чи яблука.	1
Зображені предмети можна розпізнати, але характер малюнка примітивний.	2
Зображення людини і дерева включають основні частини.	3
Зображення має відносно реалістичний характер.	4
Зображення має достатньо реалістичний характер.	5
Шкала 8. Вирішення проблем	
Наскільки ефективний спосіб діставання яблука?	
Зображення відсутнє або предмети неможливо розпізнати.	0
У людини немає яблука ні в руці, ні на землі, ні в корзині.	1
Людина тримає яблуко, однак незрозумілий спосіб діставання. Або яблука самі падають в кошик чи на землю.	2
Людина тримає яблуко, однак спосіб його діставання не зовсім раціональний (наприклад помітно видовжені руки).	3
Людина стоїть на землі чи драбині, і тягнеться за яблуком.	4
Людина стоїть на землі чи іншій основі і зриває яблуко.	5

Шкала 9. Рівень розвитку Цей показник відображає ступінь зрілості зображувальної «мови» і відповідає віку дитини.	
Малюнок не зображений або предмети неможливо розпізнати.	0
Малюнок складається з плям або ліній.	1
Малюнок нагадує зображення 4-6 річної дитини.	2
Малюнок нагадує зображення 7-11 річної дитини.	3
Малюнок нагадує зображення підлітка, зображений фон, розміри предметів співвідносяться один з одним.	4
Малюнок нагадує зображення дорослого.	5
Шкала 10. Деталі об'єктів і навколишнього простору Наскільки деталізоване зображення?	
Малюнок не створений, або елементи важко розпізнати.	0
На малюнку зображені відносно прості зображення людини чи дерева, деталей мало.	1
Крім людини, дерева і яблука зображена також базова лінія, що нагадує, наприклад, траву.	2
Крім основних елементів зображені один чи два додаткові предмети.	3
Крім людини, дерева і яблука зображено декілька додаткових предметів.	4
Крім людини, дерева і яблука зображено безліч додаткових предметів.	5
Шкала 11. Якість ліній Наскільки контролюється процес створення ліній?	
Малюнок не створений.	0
Лінії проведені з мінімальним контролем, перериваються.	1
Лінії проведені невпевнено.	2
Деякі лінії неперервні, частина переривається.	3
Лінії неперервні, проведені з достатнім контролем.	4
Лінії неперервні, плавні.	5
Шкала 12. Людина Наскільки реалістичне зображення людини?	
Малюнок не створений.	0
Малюнок примітивний, зображення людини не ідентифікується.	1
Людина зображена частково.	2
Зображення людини відносно примітивне, але цілісне.	3
Зображення людини відносно примітивне, але цілісне, можуть бути відсутні деякі деталі.	4
Зображення людини об'ємне та включає багато значимих деталей.	5
Шкала 13. Ротація Чи є відхилення фігур (дерева, людини) від вертикальної осі?	
Малюнок не створений.	0
Ротація присутня, нахил дерева чи людини значний.	1
Ротація відносно висока.	2
Ротація помітна.	3
Ротація незначна.	4
Ротація відсутня.	5
Шкала 14. Персеверація Чи є багаторазове повторення окремих елементів?	
Малюнок не створений.	0
Персеверація виражена.	1
Персеверація відносно висока.	2
Персеверація помірна (наприклад, декілька ліній в одному і тому ж місці)	3
Персеверація незначна.	4
Персеверація відсутня.	5

Інтерпретація

Показники розладів настрою: 1, 3, 4, 10, 12 шкали. Чим більше шкал мають нижчий бал, тим більший рівень депресивності.

Для органічних захворювань мозку характерно зниження за шкалами 1, 5, 7, 9, 11, 13, 14.

Маніакальні стани: високі показники (5 балів) за 3, 4, 10 шкалами.

У кожному з виконаних малюнків автор сам проєктує реальність і сам її інтерпретує. Разом тим різнохарактерні малюнки формально можуть бути систематизовані за наступними показниками:

1) *сюжет* – наявність заданих об'єктів (людина, дерево, яблуко), повнота або фрагментарність зображення цих об'єктів;

2) *спосіб дії* – що зображене: підготовка, сама дія або кінцевий результат;

3) *результат* – які зусилля докладені людиною для досягнення мети, наскільки успішний результат: чи зірване яблуко.

Ця методика дозволяє також визначити стратегію, якої притримується людина у ситуації вибору і прийняття рішення.

За цільовою функцією (або ефективністю) стратегії прийнято поділяти людей на тих, які «задовольняють», «оптимізують», «максимізують». При задовольнячій стратегії будь-який спосіб дії розглядається як прийнятний, якщо він обіцяє хоч би якесь розв'язання проблеми. *Оптимізуюча стратегія* орієнтована на вибір найбільш ефективного варіанту дії за даних обставин і обмежень. *Стратегія, що максимізує*, націлена на якнайкращий результат.

Таким чином, аналізуючи малюнок «Людина, що зриває яблука з дерева» ймовірно можна робити висновки про домінуючі способи досягнення мети в реальному житті.

Дозріваючі плоди – це дозріваючі проблеми особистості «художника». Кількість зображених плодів дорівнює числу вирішуваних проблем, що знаходяться в активному опрацюванні, а яблука, що впали, свідчать про проблеми вирішені.

Є версія, що наявність яблук на дереві означає відчуття провини. Разом з тим не слід забувати і про когнітивний образ: яблуко в уявленні багатьох людей – їстівний (смачний) плід. Тому психологові важливо звернути увагу на те, як виглядає візуалізоване яблуко: достиглим, соковитим, зеленим, зморщеним, кислим, солодким, смачним, «дичкою». Зустрічаються малюнки, на яких людина бере яблуко червиве або гниле, і навіть їсть таке яблуко. Особливий випадок, якщо уявна людина піднімає ті, що впали або кимось зірвані яблука.

Яблуко – символ проблем і завдань. Кількість яблук на дереві може символізувати кількість наявних проблем у житті. Чим крупніші яблука, тим глобальніші проблеми в житті.

Зелене яблуко – незріла проблема.

Червоні, жовті яблука – те, що вже можна вирішувати, діяти (зріла проблема), якщо зривається червоне яблуко – проблеми вирішуються вчасно.

Висота яблуні – чим нижче, тим гостріше проблема.

Яблуко в руках – вирішує проблему в даний час.

Яблука на землі – проблеми, які відпали самі по собі. Питання: «Самі впали чи навмисно трясли?». Якщо яблука гниють на землі, то приділяється недостатня увага тому що відбувається в житті.

Червиві, чорні, зморщені яблука, людина піднімає яблука з землі – негативний стан.

Яблука в кошику – вирішення проблем однієї за одною, здатність до аналізу проблем.

Драбина (людина на драбині) – перебільшення ускладнень, потрібна допомога у вирішенні проблем.

Динаміка (людина з піднятою рукою) – активна життєва позиція у вирішенні проблем.

Ґрунт (не важливо як і чим намальований) – міцність соціальних позицій.

Дерево у повітрі – ситуація альтернативи, життєвого вибору.

Коріння дерева добре промальоване – дитина готова приймати життєві сценарії батьків.

Людина намальована анфас – орієнтація на соціальні норми при прийнятті рішень, намальована боком – орієнтується на соціум і власний досвід, намальована спиною – орієнтується на інтуїцію.

Є малюнки, які не містять інформації про те, яким способом вдалося досягти мети (яблука в руках, кошику і тому подібне). Можна тільки здогадуватися, хто саме зібрав урожай. Отже, важливо зрозуміти, як дитина бачить проблему. Чи намагається знайти рішення? Яким чином діє? Чи діє взагалі? Використовує підручні засоби, винаходить нові, спрощує або ускладнює завдання? Відповіді на ці питання, можливо, прояснять стратегію, якої зазвичай дотримується суб'єкт в ситуації вибору і ухвалення рішення.

Для визначення особливостей досягнення цілей, цілеспрямованості, адекватності сприймання завдань, стратегій досягнення своїх цілей, загального особистісного розвитку, покладання на себе або інших в умовах вирішення певних задач, українськими психологами (Власова О., Мілютіна К., Мамбетова А. та ін., 2019) запропоновані такі критерії для оцінювання малюнків в тесті «Людина, яка зриває яблука»:

1. Критерій «Цілеспрямованість» оцінюється за тим, чи промальовано яблуко в руці.

2. Критерій «Активність – пасивність» у вирішенні завдань оцінюється за параметрами динамічності зображуваного на малюнку, фігура людини намагається зірвати яблуко, вже це зробила, або пасивно стоїть та дивиться на нього.

3. Критерій «Полізадачність» оцінюється за кількістю яблук на малюнку, свідчить про сфокусованість на одній задачі, або сприймання задачі в цілому, як одне ціле, не диференційовано.

4. Критерій «Шляхи досягнення» оцінюється за тим, як саме людина намагається досягти своїх цілей, вирішити задачі, а саме: намагається зірвати яблуко за допомогою сходнок, магії, стає навшпиньки, за допомогою гвинтокрилу тощо. Цей критерій говорить про схильність обирати важкі шляхи у вирішенні задач, досягненні цілей, накопичувати задачі.

5. Критерій «Адекватне сприймання задач та цілей», свідчить про адекватність у сприйманні своїх задач та цілей, готовність їх вирішувати. Оцінюється за кольором яблук на дереві.

6. Критерій «Опора у вирішенні проблем», свідчить про наявність почуття опори при вирішенні своїх проблем та досягнення цілей, міцність соціальних та сімейних позицій. Оцінюється за промальовуванням ґрунту на малюнку. Непромальованість землі, ґрунту може свідчити про брак внутрішньої опори і прагнення віднайти її у зовнішньому світі.

7. Критерій «Послідовність вирішення задач» свідчить про планованість у вирішенні своїх задач, досягненні цілей, послідовності вирішення труднощів. Оцінюється за наявністю або відсутністю кошику на малюнку.

8. Критерій «Рівень домагань» свідчить про реальне або бажане положення людини в суспільстві. Оцінюється за розміром дерева на малюнку. Маленьке дерево – почуття неповноцінності, бажання піти в себе. Велике дерево – високий рівень вимог до себе та домагань.

9. Критерій «Потреба у соціальному оточенні» при вирішенні задач та досягненні цілей оцінюється за наявністю інших живих істот на малюнку. Свідчить про екстравертованість, потребу у соціальному оточенні.

У осіб із низьким рівнем прокрастинації спостерігається тенденція до високого рівня домагань до себе, це пояснюється величиною дерева на малюнку. Більшість малюнків мають дерева, які більше промальованої людини.

Тенденція промальовувати людину із яблуком в руці свідчить про цілеспрямованість особистості. Прояв активності у зриванні яблука означає, що досліджувані займають активну

позицію у вирішенні завдань, не очікують ініціативи від інших людей або обставин, а самі активно її проявляють.

Відсутність на малюнках жодних сходнок, або інших допоміжних предметів, щоб дістатися яблука на дереві, може говорити про те, що досліджувані не схильні ускладнювати собі завдання, або шукати труднощів для їх вирішення.

Коли на дереві незначна кількість яблук або взагалі декілька, або одне, це свідчить про сфокусованість особистості на вирішенні основної задачі. Вона не «розпиляється» на декілька, а чітко та диференційовано уявляє свою ціль, схильна виважено вирішувати завдання. Концентрація на одній задачі перекликається із тенденцією до цілеспрямованості особистості.

Адекватний колір яблук, який відповідає природним відтінкам, свідчить про адекватність сприймання своїх цілей та завдань.

Відсутність на зображеннях інших людей може свідчити про те, що такі особистості більше орієнтовані на досягнення своїх цілей, вони схильні покладатися на власні зусилля при вирішенні ситуацій та виконанні завдань.

У осіб із високим рівнем прокрастинації малюнки переважно мають зображення неповного, фрагментарно промальованого дерева: не видно дерева повністю або лише гілка/гілки.

Цілеспрямованість у малюнках досліджуваних із високим рівнем прокрастинації спостерігається тенденція займати активну позицію щодо вирішення завдання. Проте, досягнення своїх цілей відбувається за допомогою різних засобів: людина забирається на дерево, зриває яблуко за допомогою совку, або сходнок. Завдяки цьому можна припускати, що така особистість схильна обирати важкі шляхи у вирішенні завдання та досягненні своїх цілей.

У деяких малюнків спостерігається тенденція промальовувати яблука нетиповими кольорами, що свідчить про недостатній рівень усвідомлення задачі, неадекватне сприймання цілі. Поруч із складнощами у досягненні цілей, можемо говорити про те, що така особистість дійсно має мрії та цілі, проте їй не вистачає раціоналізації своїх замислів та дій, адекватної оцінки своїх можливостей, самої ситуації тощо.

На малюнках досліджуваних із середнім рівнем прокрастинації наявний високий рівень домагань до себе. Деревя великі, більші за людей. Цілеспрямованість у деяких виражена яскраво, а деякі тягнуться до яблука, але не тримають його в руці. Досягнення цілей відбувається за допомогою різних засобів: сходни, магія, гвинтокрил, ножиці. Це дозволяє припускати про наявність тенденції ускладнювати собі завдання або підходити до його вирішення більш творчо.

«НАМАЛЮЙ СВОЄ ЖИТТЯ»

Проективна методика «Намалюй своє життя» (Султанова З., 2009) призначена для вивчення суб'єктивної представленості життєвого шляху, який розглядається не лише з погляду повсякденної організації життя, а й індивідуального відображення у свідомості.

Метою методики є введення досліджуваного в ситуацію осмислення життя, діагностика емоційного стану, а також особистісних особливостей, що включають суб'єкту чи об'єкту орієнтованість.

Віковий діапазон: старші підлітки і дорослі.

Матеріали: чистий аркуш паперу формату А4 та комплект 12 кольорових олівців.

Інструкція: «Намалюйте своє життя. Обмежень немає жодних. Малювати можна все, що завгодно».

У досліджуваних досить часто можуть бути питання наступного характеру: «А як малювати? Те, що було чи те, що буде? По частинам чи все разом? Життя в минулому чи в теперішньому?» Відповідь дослідника має бути нейтральною, аби забезпечити свободу та самостійність у виборі образів. Наприклад: «Головне – щоб після роботи, подивившись на малюнок, ви сказали: «Так, це моє життя». Перші хвилини досліджувані часто бувають спантеличені, адже йдеться про абстрактне поняття. Потрібен деякий час для обмірковування. У середньому випробуванням достатньо 20 хвилин для виконання малюнка, після чого йому необхідно дати назву.

Диференціація малюнків. Головною підставою для диференціації зображень є цілісність малюнка.

Цілісний малюнок характеризується наявністю одного-єдиного образу в рисунку. Це може бути як абстрактний, так і реальний образ, включаючи автопортрет, тварину, квітку (не суцвіття), дерево, дорогу. Такі зображення розглядаються як компоненти цілісного типу та виділяються в окремі типи з метою детального аналізу.

Дискретний малюнок характеризується наявністю кількох ізольованих (не підпорядкованих один одному) ілюстрацій у малюнку, що позначають життєві етапи, або життєві по-

дії, які часто мають формальний характер: пологовий будинок, дитсадок, школа, вищий навчальний заклад, робота – переважно перераховані в хронологічній послідовності.

В інших випадках основою диференціації стає специфіка образу:

Пейзаж характеризується наявністю в малюнку фрагментів природи за відсутності людей («лісовий», «морський», «гірський», «захід сонця»).

Човен у морі – човен статичний або динамічний – у водоймі. Іноді човен, керований людиною. Найчастіше малюється море.

Будинок на природі характеризується зображенням будинку на лоні природи за відсутності людей.

Портрет сім'ї характеризується зображенням сім'ї: батьківської чи своєї майбутньої – подружньої.

Людина діяльна – людина, яка здійснює будь-яку дію: тягне вантаж, ходить по канату, піднімається сходами, їде на велосипеді. Тобто, крім людини, у малюнку присутні інші (зовнішні) об'єкти, на які спрямована її діяльність.

Автопортрет характеризується наявністю у малюнку лише зображення людини (себе).

Тварина: на малюнку є один тваринний образ – найчастіше ссавець, рідше – птахи, риби.

Квітка: зображується одна квітка або суцвіття.

Дерево: на малюнку зображено лише одне дерево, як елементи природи можуть бути присутні трава, сонце, хмари.

Дорога: зображується одна або багато доріг. Якщо декілька – то, зазвичай, одній з них надається перевага: виділяється кольором, розмірами, більш ретельною промальованістю.

Абстрактно-символічний: образ, не пов'язаний з реальністю, або символ, а також реально існуючий об'єкт, який може бути представлений у вигляді сукупності абстрактних форм, ліній, геометричних фігур.

Абстрактно-експресивний: характеризується наявністю випадкових кольорових розводів, мазків, плям за відсутності структурованих образів.

Змішаний: малюнок, що включає об'єкти з двох або більше типів.

Виявлені автором даної проективної методики зв'язки деяких особливостей особистості з типами малюнка були покладені в основу інтпретаційної моделі. Зокрема виявлені позитивні кореляції по показникам опитувальника життєвих орієнтацій Є. Коржової (Коржова Е., 2006).

Кореляційні взаємозв'язки «тип малюнка» – «життєві орієнтації»

<i>Диференціація малюнків</i>	<i>Життєві орієнтації</i>
Цілісний малюнок	трансситуаційна мінливість, рухливість, творчість внутрішній трансситуаційний локус контролю трансситуаційне освоєння зовнішнього світу
Дискретний малюнок	трансситуаційна стабільність, інертність трансситуаційне пристосування
Пейзаж	зовнішній трансситуаційний локус контролю
Човен у морі	трансситуаційне освоєння зовнішнього світу
Будинок на природі	трансситуаційний локус контролю трансситуаційне засвоєння зовнішнього світу
Портрет сім'ї	трансситуаційне освоєння внутрішнього світу
Людина діяльна	трансситуаційна мінливість
Автопортрет	трансситуаційна мінливість, рухливість, творчість
Тварина	трансситуаційна стабільність, інертність
Квітка	трансситуаційне освоєння внутрішнього світу
Дерево	трансситуаційна інертність трансситуаційний внутрішній локус контролю
Дорога	
Абстрактно-символічний	трансситуаційна мінливість, рухливість, творчість
Абстрактно-експресивний	трансситуаційна творчість трансситуаційне освоєння зовнішнього світу

Результати визначались у чотирьох *первинних* (трансситуаційна мінливість, трансситуаційний локус контролю, трансситуаційне освоєння внутрішнього світу, трансситуаційна рухливість) та *двох вторинних* (трансситуаційне пристосування, трансситуаційна творчість, внутрішній зовнішній трансситуаційний локус контролю) шкалах:

1. *Трансситуаційна мінливість*. Зміст шкали відповідає на питання «Як?» (як людина взаємодіє з життєвою ситуацією – змінюючись чи стабілізуючись).

Позитивний полюс – «*трансситуаційна мінливість*» – характеризує людину, що прагне пізнати нове в навколишньому світі (нових людей, нові книги, фільми), удосконалювати свій внутрішній світ (поглиблюючи самопізнання, домагаючись духовної гармонії, морального зростання), а також приділяти достатньо уваги зовнішнім, середовищним факторам свого життя. *Негативний полюс* шкали – «*трансситуаційна стабільність*» – характеризує людину, що віддає перевагу звичному, «реаліста», який прагне максимально реалізувати можливості, які у нього є сьогодні і, виходячи з реальних можливостей, спланувати своє життя.

2. *Трансситуаційний локус контролю*. Зміст шкали дає відповідь на питання «Хто?» (хто здійснює взаємодію людини з життєвою ситуацією: вона сама чи інші люди, зовнішні обставини). *Позитивний полюс* – «*внутрішній трансситуаційний локус контролю*» – характеризує високий рівень суб'єктивного контролю над життєвими ситуаціями і описує людину, що відчуває відповідальність за події свого життя і прагне ними управляти, відповідно, плануючу своє життя далеко наперед, що помічає взаємозв'язок своїх власних вчинків і наступних подій на життєвому шляху, що сприймає своє життя як цілісність. *Негативний полюс* – «*зовнішній трансситуаційний локус контролю*» – характеризує людину, що надає в поясненні свого власного життя більшого значення нагоді, долі, збігові обставин і, отже, не планує далеко вперед, не відчуває впливу своїх вчинків на подальші життєві події, що сприймає своє життя як сукупність окремих його моментів – зовнішніх подій.

3. *Трансситуаційна спрямованість освоєння світу*. Зміст шкали дає відповідь на запитання «Куди?» (куди, тобто, в якому напрямі, здійснюється взаємодія людини з життєвою ситуацією, – всередину чи зовні). *Позитивний*

полюс – «трансситуаційне освоєння внутрішнього світу» – характеризує спрямованість людини на свій внутрішній світ, прагнення до внутрішнього зростання, самовдосконалення. Про це свідчить і сприйняття свого життя як такого, в якому мало подій. Характерне також прагнення планувати своє життя. У той же час спрямованість всередину супроводжується відсутністю відчуття контролю над своїм життям, оскільки воно розглядається як один з аспектів існування зовнішнього світу. *Негативний полюс* – «трансситуаційне освоєння зовнішнього світу» – характеризується прагненням до самоздійснення у зовнішньому світі, що супроводжується сприйняттям свого життя як насиченого зовнішніми подіями, відчуттям контролю над власним життям і небажанням планувати життя у зв'язку з акцентуванням уваги на ролі зовнішніх обставин.

4. *Трансситуаційна рухливість*. Зміст шкали відповідає напиту «Де?» (де, в яких умовах здійснюється життєдіяльність: у звичних чи в нових життєвих ситуаціях). *Позитивний полюс* шкали «трансситуаційна рухливість» – характеризує прагнення людини взаємодіяти з новими життєвими ситуаціями (професійними, навчальними та ін.), активного руху, розвитку, прагнення життєвих змін.

Негативний полюс шкали – «трансситуаційна інертність» – характеризує прагнення взаємодії зі звичними життєвими ситуаціями, прагнення пасивного слідування життєвому потокові, відсутність тяги до життєвих змін.

«ПЕРЕХРЕСТЯ»

Малюнкова методика «Перехрестя» (Обухова П., Кожевникова О., 2019) призначена, перш за все, для діагностики емоційного стану людини, її уявлень про своє життя і ставлення до нього, виявлення особистісних проблем, розширення можливих способів їх вирішення.

Перехрестя і роздоріжжя досить часто асоціюється з певним вибором у складній ситуації, тому на думку авторів, пропонується проєктивна методика дозволить виявляти наявність проблеми, ставлення людини до неї та стратегії пошуку шляхів вирішення.

Образ дороги пов'язаний із мотивом подорожі та співвіднесений з ним мотивами повернення, пошуку чогось (правди, щастя, власного «Я», сенсу життя) або когось втраченого чи забутого.

Семантика дороги найчастіше проявляється на перетині двох або більше доріг. Перехрестя – символ вибору в цілому, в народній традиції наділяється амбівалентним значенням, вважається, що це зона між двома світами – «своїм» та «чужим», вибір дороги – вибір життєвого шляху; перехрестя – поворотний пункт життя людини; дорожні прикмети – знаки долі.

Матеріали: чистий аркуш А4, простий олівець або ручка.

Інструкція: «Мандрівник йшов по дорозі, але в якийсь момент зрозумів, що заблукав. Дійшовши до перехрестя, він зупинився і задумався, що робити далі. Намалуйте це перехрестя».

Постмалюнкове опитування:

- Куди врешті-решт попрямує мандрівник?
- З ким або з чим він найімовірніше зустрінеється, якщо вибере цей напрям?
- Що станеться, якщо буде обраний інший шлях? (Таким чином можна поговорити про всі дороги, які будуть намальовані).

Інтерпретація

1. *Розташування аркуша*: горизонтальне – схильність до захисного реагування; вертикальне – схильність до агресивної поведінки.

2. *Розташування малюнка на аркуші*:

- в центрі – потреба в систематизації, рівноваженість;
- у верхній частині – дистанція, негативне ставлення до оточення, нестабільність і пошук самовладання; деталі малюнка в цій частині аркуша ілюструють усвідомлені переживання;
- в нижній частині аркуша – прийняття оточення, підпорядкування, відчуття непотрібності, депресії, самозвинувачення, невдоволення собою; ця частина аркуша вказує на неусвідомлені переживання й уболівання щодо відносин з родиною.

- зсування малюнка від центру вліво – спрямованість людини на минуле, замкненість;

- зсування малюнка від центру вправо – спрямованість людини на майбутнє, відкритість.

3. *Розмір малюнка*: великий, виходить за межі аркуша – впевненість в собі, висока самооцінка; невеликий – тривожність, низька самооцінка.

4. *Сила натиску, товщина ліній*: значна – енергійність, високий м'язовий тонус, напруженість; незначна – розслабленість, спокій, невпевненість в собі; пунктирний характер ліній – невпевненість; повторно обведені ділянки – значимість їх для людини; неточність з'єднання – недбалість; потужне штрихування – страх, конфлікт, заклопотаність.

5. *Ретельність, докладна деталізація* – зацікавленість, вмотивованість.

6. *Перешкоди, кордони*: ями, канами, річки – уявлення про перешкоди, які вимагають «зниження», «спуску», пов'язані з ризиком «падіння»; стіни, паркани – уявлення про скрутні обставини, що вимагають «підйому», «стрибка»; підйоми і спуски (гори, сходинки) – уявлення про складні ситуації, вирішення яких вимагає значних зусиль і часу.

7. *Додаткові деталі*: люди – зображення людей на малюнку символічно відображає ситуацію в соціальній сфері людини, включеність у відносини; будинок – значимість тілесності в житті (руху, їжі, фізичного задоволення); тварини – уявлення людини про доброзичливість чи ворожість світу (в залежності від типу тварин); сонце – потреба в любові і схваленні, постійний вплив матері на життя; місяць – скритність, тяжіння до таємничого; хмари – неприємності в житті.

Пропонована методика може використовуватися з метою психологічного експресаналізу та стати поштовхом для складання цілісного психологічного портрета особистості.

Арттерапевтичні вправи

«Безлюдний острів»

Мета: створення впевненості у своїх силах і ситуації успіху у дитини.

Матеріали: аркуш формату А3 і набір кольорових олівців.

Віковий діапазон: 6 років і старші.

Форма проведення: групова.

Хід виконання. В центрі малюється круглий або овальний острів, а навколо нього діти малюють хвилі. Хвилі можуть бути величезні або маленькі, характер їх теж може бути різним: спокійні, штормові, з білими баранчиками.

Потім ведучий пропонує дітям створити на острові такі умови, при яких можна було б жити. Дітям необхідно придумати і намалювати: житло, їжу та способи її добування, воду, захист від нападу і т. д. Також дітям необхідно намалювати географічну карту острова: гори, пляжі, джерела води (можливо, корисних копалин – діти дуже люблять малювати поклади золота і алмазів), вулкани, ліси і т. д.

Психолог може брати участь у процесі облаштування острова, ставлячи питання: «А якщо скінчиться їжа? А раптом піде дощ? А як ви будете будувати човен?»

Якщо на острові виявляться хижі тварини або агресивні аборигени, діти повинні продумати, як вони будуть захищати себе і свої припаси, чи будуть вони самі нападати або будуть готуватися і чекати нападу.

«Безлюдний острів» – наочний приклад взаємин дітей у соціумі. Під час виконання вправи простежується характер поведінки кожної дитини окремо (слухаючи її пропозиції) і групи в цілому (бачачи кінцевий результат).

«Прогулянка по зоопарку»

Мета: розвиток соціальних навичок, формування в учасників уявлення про здорові дружні стосунки між людьми.

Матеріали: папір А0 чи А1 (або великий шматок шпалер), кольорові олівці, фломастери.

Віковий діапазон: 6 років і старші.

Форма проведення: групова.

Хід виконання. Учасникам дається інструкція обрати собі місце на великому аркуші паперу та намалювати там будь-яку тварину та все, що необхідно їй для життя.

Діти мають самостійно поділити обмежений простір аркуша. Коли кожен з учасників намалював свою частину малюнка, їм пропонується «сходити в гості до інших тварин та зробити їм подарунок» – тобто намалювати подарунок для інших учасників на їхній частині аркуша. Учасникам дозволяється за бажанням «не ходити в гості» до інших учасників або ж «не пускати до себе» інших учасників.

Виконання вправи має на меті дати дітям досвід групової взаємодії з одночасним отриманням зворотнього зв'язку щодо їхніх власних стратегій побудови стосунків з іншими. Під час виконання цієї вправи учасники бачать, як їхні власні вчинки впливають на подальше бажання чи небажання інших дітей взаємодіяти з ними.

Обговорення. Звертається увага на те, як саме учасники ділили аркуш і як цей процес вплинув на бажання чи небажання «ходити в гості» та «пускати до себе в гості». Також обговорюється, як впливає на таке бажання чи небажання «дарування подарунків» – що саме дарується і як саме це робиться.

«Вавилонська вежа»

Мета: розвиток спостережливості, вміння розуміти функції учасників команди, діяти швидко та узгоджено.

Матеріали: кольорові маркери, ватмани, заготовлені заздалегідь індивідуальні картки-завдання, секундомір.

Віковий діапазон: 10 років і старші.

Форма проведення: групова.

Інструкція: «Всі ми знаємо легенду про Вавилонську вежу, яка розповідає, що колись людство було одним єдиним народом і спілку-

валося однією мовою. Вирішив цей народ побудувати в догоду своїй гордині і величі місто й велику вежу. Та Господь покарав людей, змусивши розмовляти людей різними мовами. Втратили люди здатність розуміти одне одного. Так будівництво вежі зупинилося.

Ми звами вежу будувати не будемо, а спробуємо її намалювати. Тільки, як і древнім людям, вам заборонено спілкуватися. Кожен з вас у командах отримає індивідуальну картку із завданням, що потрібно намалювати. Завдання для кожного в команді різне, і є суворо конфіденційним, ви нікому його не покажете. Завдання для вас – намалювати вежу за 2 хвилини у повному мовчанні».

Ведучий видає ватмани, маркери, запрошує учасників отримати свої картки, оцінивши готовність команди чи команд, оголошує старт.

Завдання на картках:

- вежа повинна мати 10 поверхів;
- вся вежа має коричневий контур;
- над вежею розвивається синій прапор;
- у вежі всього 6 вікон;
- праву сторону вежі обплітає плющ;
- на кожному вікні вежі різна квітка, тощо.

По завершенні часу ведучий зупиняє роботу учасників. Всі оцінюють результат та роблять висновок, чи вдалося намалювати вежу, чи всіх вимог дотримано.

Обговорення. Учасники гри по черзі говорять про свої відчуття під час виконання завдання. Дають відповіді на запитання: що було найскладнішим? чи зрозуміли вони стратегію, як виконати завдання ефективно?

«Дружні кола»

Мета: дослідження особистісних особливостей, цінностей та уподобань учасників арт-терапевтичного процесу; організація творчої міжособистісної взаємодії.

Матеріали: кількість аркушів ватману А1, що відповідає кількості груп, кольорові олівці, кольорова крейда, фломастери.

Віковий діапазон: 10 років і старші.

Форма проведення: група об'єднується в команди по 4-6 чоловік (за власним вибором або за допомогою жеребу).

Хід виконання:

1. На аркушах ватману, що знаходяться на столах, кожен має намалювати коло бажаного розміру та кольору.

2. Намалюймо ще одне або два кола будь-якого розміру та кольору.

3. Тепер погляньмо на намальовані кола – ви задоволені отриманим результатом? Хто бажає, може навіть відійти від столу, щоб краще оцінити свою роботу.

4. Якщо є бажання, то можна відкоригувати свої малюнки (навести контур чи, наприклад, домалювати ще одне коло).

5. А тепер з'єднаймо свої кола з тими колами, що сподобалися вам найбільше: уявімо, що ми прокладаємо до них дороги.

6. Погляньмо на полотна, що лежать перед нами. Чи не хочеться комусь із вас намалювати щось приємне у тих колах, до яких ви «проклали дороги»? Якщо так, то спробуйте домовитись із власниками цих кіл і з їх дозволу намалюйте чи напишіть кілька приємних слів. Тільки за умови: ми повинні бережно ставитися до простору та почуттів інших!

7. Якщо маєте бажання, вільний простір, що залишився навколо кіл, можна також заповнити візерунками, символами чи написами. Домовтесь групою, що ви будете зображувати.

Обговорення. Коло – міфологічний символ гармонії. Вважається, що завдяки відсутності кутів коло є найдоброзичливішою з усіх геометричних фігур і символізує дружнє ставлення, схвалення, співчуття. Робота в колі, з одного боку, активізує емоційне та інтуїтивне мислення, а з іншого, – об'єднує, стабілізує групу, сприяє формуванню позитивних міжособистісних стосунків.

Після закінчення роботи обов'язково необхідно провести етап вербалізації та рефлексивного аналізу, що дозволить учасникам усвідомити всі ті почуття, переживання, думки, що виникали в процесі малювання. Бажано організувати загальний розгляд створених шедеврів, дати можливість кожному поділитися враженнями від спільної творчості, зачитати вголос всі добрі побажання, адресовані «власникам кіл».

Зображення, що знаходиться всередині кола, є своєрідним містком між зовнішнім та внутрішнім світом, тож спостереження за початковим, індивідуальним етапом роботи дозволить зібрати вагомий діагностичну інформацію. Розташування кола, його розміри, товщина контурів, кольорові уподобання, характер з'єднувальних ліній можуть бути досить інформативними, наприклад, маленькі розміри кіл та розташування їх ближче до краю полотна, похмурі кольори, наявність штрихування свідчатимуть про несприятливий фізичний чи психічний стан дитини, високий ступінь напруги, тривожності, в той час як яскраві кольори та експериментування із простором можуть бути індикатором хорошого самопочуття, впевненості, безпеки.

Завданням ведучого на другому, колективному етапі роботи є спостереження за виборами учасників під час проведення з'єднувальних ліній. Зазвичай вони орієнтуються не на зовнішню привабливість іншого, а на значимість автора кола, тож дана техніка є своєрідною моделлю соціометричного вибору. Як реагують діти на ті чи інші вибори? Чи не псують чужі малюнки, досягаючи бажаної мети за рахунок інших? Чи є такі кола, до яких не проведено жодної лінії?

Завершуючи обговорення, ведучому необхідно підкреслити успіх усіх та кожного у проведених роботі.

«Карта внутрішнього світу»

Мета: формування уявлень про себе; усвідомлення і вираження своїх почуттів.

Матеріали: папір різного формату, фарби, пензлики; набір олівців, фломастерів; різні географічні карти.

Віковий діапазон: 12 років і старші.

Форма проведення: групова.

Хід виконання. Покажіть учасникам різні географічні карти. «Перед вами лежать різні географічні карти. Як ви бачите, вони нам можуть розповісти про те, як розташовуються материки, океани, моря, гори; про особливості природи; про будову і розвиток міст; про різні народи. На карті знаходиться відображення все те, що змогли відкрити і вивчити люди. Хоча колись наша Земля була зовсім незвіданою, люди мало чого знали про те, що їх оточує.

Але все це світ зовнішній. А є ще особливий світ. Світ внутрішній. У кожної людини він свій – дивовижний, неповторний, і десь незвіданий.

Так давайте з вами створимо карти нашого внутрішнього світу. Вони схожі на карти, які ми сьогодні розглядали, тільки всі назви них будуть у нас особливі. Наприклад, «океан любові», або «гора сміливості». Позначимо спочатку те, що вже відкрили в собі, знаємо. І залишимо місце для наших подальших відкриттів».

Обговорення. Коли карти будуть готові – влаштуйте по них «екскурсії» один для одного. При перегляді приділіть увагу:

- що переважає на ваших картах: які почуття, стану, колірна гамма;
- який був обраний «маршрут» просування по карті, з якого місця почалася подорож і на якому закінчилася;
- які області були залишені для подальших відкриттів; які хотілося б зробити відкриття;
- запитайте дитину, що їй було найскладніше зобразити, а так само поділіться і своїми труднощами, якщо такі були.
- по завершенню екскурсії поцікавтеся, а все вийшло з того, що було заплановано? Хотілося б щось змінити? Що найбільше сподобалося в своїй карті, і карті іншого? Чим ваші карти схожі, а чим відрізняються?

«Сміттєва корзина»

Мета: пробудження спонтанності, креативності, усвідомлення несвідомих процесів, більш глибоке розуміння своєї сутності, збагачення себе новими ресурсами.

Матеріали: аркуші паперу, фарби і олівці.

Віковий діапазон: 12 років і старші.

Форма проведення: групова.

Інструкція: «Намалюйте на одному аркуші сміттєвий кошик, а на інших – все те, що ви хотіли б викинути в нього зі свого життя».

Учасники сідають у загальне коло і побіжно представляють свої малюнки. За принципом подібності проблем їм пропонується розбитися на мікрогрупи.

Обговорення: У мікрогрупах йде обговорення на тему: «Чи варто ці аспекти дійсно викидати з життя, або інколи достатньо взяти над ними контроль».

За результатами роботи в мікрогрупах учасники ділять своє «сміття» на дві категорії: на те, що підлягає знищенню і на те, що можна використовувати при доопрацюванні. З першою групою малюнків учасники вчиняють на свій розсуд: рвуть, мнуть, влаштовують ритуальне багаття тощо. Малюнки другої групи забирають з собою.

Обговорення йде навколо питання: «Що нового дізналися про себе?»

«Годинник»

Мета: психолого-педагогічна підтримка прийняття свого часу життя і подолання вікових криз; самопізнання і самоаналіз власних життєвих цінностей.

Матеріали: аркуш паперу формату А4, фарби і олівці.

Віковий діапазон: 14 років і старші.

Форма проведення: індивідуальна і групова.

Інструкція: Сядьте у зручну для себе позицію, розслабтеся та закрийте очі. Уявіть собі годинник, який будь-яким чином пов'язаний з вашим життям, або годинник, який ви просто собі уявили. Розгляньте його уважно, вивчіть який він, де знаходиться, з якого матеріалу виготовлений, який час показує, чи справний він. Побудьте ще трохи з ним. Прислухайтеся до своїх відчуттів... Спробуйте відчутти його. Коли прийде почуття достатності і ви будете готові, зробіть три глибокі вдихи і видихи, і відкривайте очі. Намалюйте те, що ви побачили – свій годинник і час, який він показує.

Час роботи: візуалізація 5-10 хвилин, творча діяльність 20-25 хвилин.

Після закінчення творчого процесу учасникам задаються наступні питання:

1. Чи вдалося вам зануритись у процес розслаблення? Що ви відчували під час візуалізації?
2. Чи було таке, що ви не могли нічого уявити?
3. Коли відчуття були самими сильними та яскравими? Які це були відчуття?

4. Опишіть який годинник ви уявили? Розкажіть його історію.

5. Годинник, який ви уявили реально існуючий? Він звичний для нашої епохи і культури?

6. З якого матеріалу він зроблений?

7. Де він знаходиться?

8. Кому він належить? Чи є у нього власник? Хто ним користується? Як часто?

9. Чи справний годинник? Який час він показує?

10. Що означає для вас годинник на вашому малюнку?

11. Які почуття у вас виникали, коли ви зображували годинник?

12. Які почуття і емоції у вас виникають зараз, коли ви дивитесь на час, який показує годинник?

13. Символом якого періоду життя виступає ваш годинник?

14. Що ви відчуваєте зараз?

15. Що вам вдалося зрозуміти у процесі роботи?

16. Як тепер ви бачите ситуацію, яка склалася?

17. Який досвід ви отримали із ситуації, яка склалася?

Арттерапевтична вправа «Годинник» актуалізує відчуття власного існування, спонукає учасників замислитися про сенс свого життєвого шляху.

«Містечко»

Мета: розвиток почуття «ми», формування навичок взаємодії в групі.

Матеріали: папір А2, олівці, фарби, пензлики.

Віковий діапазон: 14 років і старші.

Форма проведення: група об'єднується в команди по 4-6 чоловік (за власним вибором або за допомогою жеребу).

Тривалість виконання: 20-30 хвилин.

Інструкція. Кожен учасник групи знаходить на великому аркуші місце, де малює власний будиночок. Коли всі будинки готові, кожен учасник розказує про цей свій будинок (скільки осіб в ньому живе, чим займаються, де працюють).

Потім кожен учасник обирає 2-3 найбільш привабливі для нього будиночки і малює до них доріжки. Група придумує назву цьому містечку, домальовує парки, озерця, магазини, атракціони і все, що вважають необхідним.

Обговорення та інтерпретація. Орієнтовний перелік запитань для рефлексивного аналізу:

- Який ваш будинок і хто в ньому живе?

- Які будинки розміщені поруч?

- Наскільки вам комфортно поруч з ними?

- До яких будинків ви провели доріжки, чому саме до них?

- Які будинки викликають у вас страх, цікавість, замилювання?

- Чи достатньо вам місця для малюнку свого будинку?

- Чи подобається вам розташування вашого будинку?

Ця техніка є варіантом соціометрії і дає змогу побачити мікрогрупи, симпатії-антипатії, лідерів, «зірок». Розміри та характеристика будинку вказують на психологічні особливості автора малюнку, розташування будинку, на соціальний статус особи в групі. Яскравість зображеного містечка, наповненість його різноманітними елементами життєдіяльності міста, вказують на позитивний соціально-психологічний клімат групи.

❖ Літературні джерела

Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей. Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 272 с.

Вартегг Э. Уровневая диагностика личности. Рисуночный тест Вартегга/Под ред. Калиненко В. К. М.: Смысл, 2006. 239 с.

Власова О., Мільотіна К., Мамбетова А. та ін. Вікові особливості інформальної соціалізації особистості. Дніпро: Середняк Т. К., 2019. 412 с.

Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Кудзилов Д. Б. Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. СПб.: Речь, 2004. 144 с.

Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. СПб.: Издательство РХГА, 2006. 384с.

Лебедева Л. Тест со всех сторон: «Человек, который срывает яблоко». Школьный психолог. 2002. № 36.

Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. СПб.: Речь, 2006. 256 с.

Махній М. М. Его і Тінь: психологія самопізнання. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2013. 416 с.

Махній Н. М. Арттерапия: игровые упражнения и психорисуночные тесты. Чернигов: Черниговский государственный педагогический университет, 1998. 60 с.

Обухова П. К., Кожевникова О. В. К вопросу о разработке и использовании проективных методов изучения личности. *Социальные и гуманитарные науки: теория и практика*. 2019. № 1.

Перевозкин С. Б. Проективная методика «Квартира» как диагностика эмоционально-мотивационных компонентов общения в малых группах. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2009. № 11.

Перевозкин С. Б. Разработка рисуночной методики «Квартира», направленной на исследование эмоционально-мотивационных компонентов общения. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2012. № 1.

Пивоварчик І. М. Арт-терапевтична методика «Годинник». *Простір арт-терапії: збірник наукових праць*. Київ: Золоті ворота, 2018.

Родина Н. В. Рисуночный тест Вартегга. История создания и развития метода. *РЕМ: Psychology, Educology, Medicine*. 2014. №3.

Романова Е. С., Потемкина О. Ф. Графические методы в психологической диагностике. М: Дидакт, 1992. 256 с.

Султанова З. В. Типы рисунков в проективной методике «Нарисуй свою жизнь». *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*. 2009. №3-2.

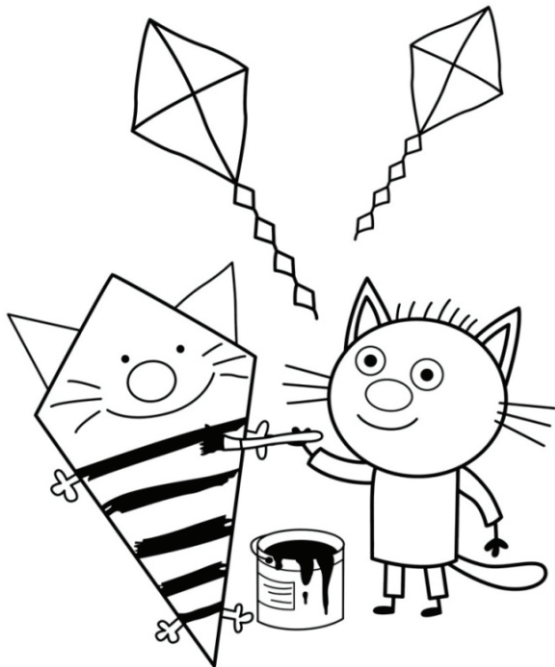
Тарарина Е. Практикум по арт-терапии в работе с детьми. К.: Астамір-В, 2019. 256 с.

Шевченко М. А. Психологические рисуночные тесты для детей и взрослых. М.: АСТ, 2015. 128 с.

Шелестова Л. В. До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 29.

Шелестова Л. В. Методи діагностики картини світу старших дошкільників і молодших школярів. Baltija Publishing, 2021.

Розділ восьмий

**НЕТРАДИЦІЙНЕ МАЛЮВАННЯ:
КОРЕКЦІЙНО-РОЗВАЖАЛЬНІ І МЕДИТАТИВНІ ХУДОЖНІ ТЕХНІКИ**

Малювання – найбільш природний і захопливий вид діяльності дітей та молоді, у якому вони реалізують потребу самовираження, формують естетичний смак, відчуття гармонії, розширюють кругозір, розвивають творчі здібності, дрібну моторику рук, художнє сприйняття життя.

Серед художніх технік, які найбільш ефективно впливають на розвиток нестандартного мислення є нетрадиційні техніки малювання. На противагу традиційним технікам, вони дають можливість відійти від стереотипів, надати дитині максимальну свободу у створенні нею образів. Зображувати можна чим завгодно, використовуючи різноманітні підручні матеріали, зокрема це можуть бути: мильні бульбашки, овочі, листя рослин, сіль, віск. Таким чином, реалізація художнього задуму дитини не обмежена стандартним набором для малювання. Усе залежить лише від бажання та творчих поривань самої дитини.

Нетрадиційне розважальне малювання, на відміну від звичайних занять із малювання, заперечує пряме навчання, тренування дитини з метою «формування зображувальних навичок», використання зразків для наслідування, «показу» та «вказівок» і визначає пріоритетним гуманістичний підхід до організації та педагогічного супроводження цієї діяльності.

Малювання нетрадиційними техніками – вид діяльності, який є не тільки цікавим, а й доступним для дітей, і передбачає можливість створення предметних, сюжетних і декоративних зображень. Таке малювання приваблює дітей більш легкими способами виконання, якісними результатами, свободою дій, швидкими темпами роботи.

Нетрадиційні техніки малювання розвивають у дітей самостійність і творчу активність, адже незвичні художні прийоми сприяють досягненню більшої виразності дитячого малюнка, а комбінування різних зображувальних технік пробуджує уяву у дітей, активізує спостережливість та увагу, допомагає реалізувати творчий задум, розвиває почуття форми і сприйняття кольорів, сприяє вихованню естетичного смаку і саморозвиткові особистості.

Засобами нетрадиційного малювання дитина розкриває свій внутрішній світ, виявляє власний емоційний стан, долає комплекси чи страхи. Вона творить художні образи, які виникають в її уяві, і відтворення їх на папері є набагато простішим для дітей, ніж висловлення словами. Тому образотворча діяльність нетрадиційними техніками відіграє важливу роль в психічному та інтелектуальному розвитку дітей.

Арттерапія з використанням нетрадиційних технік малювання вимагає від педагога, насамперед, власного творчого розвитку, нестандартного мислення, креативного підходу у виборі тематики занять, прийомів виконання малюнку та матеріалів, які можуть втілити той чи інший задум дитини.

Досвід показує, що малювання нетрадиційними матеріалами дозволяє дитині отримувати незабутні позитивні емоції; активізувати художній потенціал і самостійність; розвивати уяву, думки (як ще можна зобразити? як інакше?); проявити індивідуальність (немає однакових робіт); позбутися психологічних меж, страхів (раптом не вийде так, як потрібно).

Доступність використання нетрадиційних художніх технік визначається віковими особливостями й рівнем розвитку дітей. Процес створення зображення та отриманий результат мають бути цікавими, оригінальними, приємними. Наприклад, для старших дошкільників і молодших школярів розпочинати роботу в цьому напрямку варто з таких технік, як «пальцеграфія», «штампографія», «гра в каракулі», «дудлінг», але з часом ці ж техніки до-

повнять художній образ, що створюється за допомогою більш складних: «монотипія», «ебру», «зендудлінг» тощо. Для дітей середнього і старшого шкільного віку рекомендовані різні методики інтуїтивно-медитативного малювання, які сприяють творчому саморозвитку, покращують адаптаційні механізми, допомагають здолати стрес і тривогу, сублімують руйнівні, агресивні настрої та попереджають їхній безпосередній прояв у вчинках.

«КАРАКУЛІ»

«Карлючки», або «каракулі» – арттерапевтична методика, яка у найзагальнішому вигляді полягає у тому, щоб «дозволити» олівцю (або крейді) «прогулятися, подорожувати» по аркушу паперу, рухаючись спонтанно, без певної мети або ж задуму створити певний образ. У такий спосіб на папері створюється певний складний «клубок» ліній, рука від паперу не відривається – так, щоб виходила безперервна лінія.

Психологи зазначають, що малювання карлючок – це потужна регресія у той період, коли будь-які дії дитини: і марання, і плямування, і каракулі викликали захоплення й розчулення у батьків. Часто застосування цієї методики викликає радість і у дітей, і у дорослих.

Відомо, що опанування графомоторними навичками в онтогенезі відбувається поетапно одночасно з розвитком образотворчої діяльності. Найважливішою функцією, від якої цей процес залежить, є зорово-моторна координація. Тривалий період дошкільного дитинства регуляція образотворчих рухів здійснюється переважно на основі рухового аналізатора. Так, малюючи, діти дошкільного віку спираються на «пам'ять руки», а зоровий контроль над рухами майже повністю відсутній. Таким чином, поступово відбувається міжсенсорна інтеграція кінестетичних відчуттів під час малювання і зорових образів, які сприймаються при цьому, тобто рука контролює «око».

Розвиток тонкої моторної координації відбувається одночасно з перцептивним, когнітивним і емоційним розвитком дитини. Рівень розвитку кожної з цих сфер виявляється у кінцевому продукті діяльності. З того моменту, як діти беруть у руки кольоровий олівець і починають виводити якісь карлючки, приблизно у 18-місячному віці, вони починають створювати форми і малюнки, що дуже важливі для

наступного їхнього розвитку. Виразні можливості дітей еволюціонують від простих карлючок до значимих символів. Кожна дитина відкриває для себе світ символів в одній і тій самій послідовності.

Максимального розвитку міжаналізаторна інтеграція досягає у віці 6-8 років. При цьому вже «око» опанувавши досвід «руки», бере участь в керуванні її рухами. З цього моменту зорово-моторна координація починає відігравати провідну роль у регуляції графомоторних рухів і розвитку відповідних навичок. Тому сформованість зазначених здібностей є одним з показників так званої «шкільної зрілості».

Отже, в період раннього і дошкільного дитинства дитина за сприятливих внутрішніх та зовнішніх умов опановує уміннями, важливими для успішного засвоєння графомоторних навичок під час шкільного навчання: рухами, необхідними для легкого дотику і ковзання олівця (ручки) на аркуші паперу; здатністю встановлювати відмінності між графічними елементами за їх формою, положенням і співвідношенням між собою; контролю руки відповідно до графічних завдань.

Зображення різних карлючок є своєрідним кінестетичним малюнком, графічним «відбитком» руки, видом експресивної рухової поведінки. Такі зображення логічно розглядати в групі спонтанних малюнків, якщо вони виконані автоматично, в групі малюнків-експромтів, якщо людину спонукають до такого способу малювання, як наприклад, з метою встановлення комунікативного контакту чи в процесі арттерапевтичної роботи, в такому випадку каракулі виконують ще й терапевтичну функцію.

Знаходячись в важкій, стресовій ситуації, людина, часто сама того не помічаючи, спонтанно малює лінії, «каракулі», закреслює зображення, малює палкою по піску тощо. Цей процес не контролюється свідомістю, ці вільні малюнки мають на меті неусвідомлений спосіб винести травмівні переживання назовні, звільнитися від надлишку емоцій та почуттів. Малюючи каракулі, люди створюють не образ чи картинку, а висловлюють свої почуття та відчуття. Разом із тим лінія може символізувати життєвий шлях чи його певний етап.

Каракулі є цікавим напрямом спонтанного, терапевтичного малювання, вони мають високий діагностичний потенціал, розглядаються як індикатор самопізнання та соціальної зрілості особистості, що передається структурою довільних ліній (Молчанова О., 2020).

В арттерапії малювання каракулів та різних геометричних форм використовують для покращення емоційного, психологічного, фізичного стану людини. Таке терапевтичне малювання позитивно впливає на розвиток особистості та дає можливість розвивати почуття,

працювати з актуальними проблемами, чітко їх окреслити та усвідомити.

Застосування методики не має обмежень (з 4-5 років). Форми застосування: індивідуальна, групова або спільно-індивідуальна (коли відбувається робота в групі, при цьому кожен учасник групи самостійно створює свій малюнок карлючок і працює з ним). На роботу, як правило, йде від 15 до 30 хвилин.

«Гра в каракулі»

Найпростішою графічно-малюнковою технікою є «Гра в каракулі» (*Squiggle Game*), яка вперше була розроблена і описана британським дитячим психоаналітиком Дональдом Віннікоттом у праці «Терапевтичні консультації в дитячій психіатрії» (Winnicott D., 1971). Дана методика включає в себе елементи вільного малювання та асоціативної діяльності та може використовуватися для дітей від 4-5 років та дорослих.

«Сквігл-гра» – термін, яким позначають зображення на аркуші паперу безладних знаків, зазвичай чорного кольору. Їх створюють за допомогою олівців хаотичним або ритмічним нанесенням тонких ліній на поверхню паперу, де лінії можуть бути нерозбірливими, недбалими, невмілими або навпаки. У цій техніці відсутній попередній задум чи план – каракулі виникають в результаті легкого руху руки, що дає змогу олівцю «блукати» в різних напрямках. Лінія може бути заплутана або чітка і проста.

Метод полягає в тому, щоб сісти разом з дитиною за стіл, поклавши перед собою два олівці і папір. Психолог закриває очі, зображує «сквігл» на папері і пропонує дитині перетворити його в що-небудь, а дитина, у свою чергу, робить для психолога зображення, яке той перетворює в щось. У міру продовження гри, вони розповідають один одному про зміст своїх картинок і про все, що вони про це думають. Очевидно, що в результаті оригінального методу використання малювання і гри виникає величезна кількість способів спілкування.

Арттерапевти високо оцінюють потенціал цієї техніки, тому що вона сприяє негайній реакції дитини (відреагуванню емоцій), що відбувається безпосередньо у малюванні каракулів, у пошуку фігури чи образу у звивинах і петлях та на кінцевому етапі – створенні завершеного малюнка. Виконавець щоразу глибше занурюється у світ власних переживань, «виписує» їх на папір, «упорядковує хаос», відшукуючи форми, і приймає їх (Воробьева Л., 2019).

Зважаючи на потенційні можливості дитини, зазвичай, пропонують наступний алгоритм виконання каракулів.

1. *Налаштування – рухова активність.* Дитина, стоячи, окреслює перед собою уявний аркуш паперу (на всю ширину рук). З уявним олівцем у домінуючій руці за сигналом психолога кілька секунд безперервною лінією «малює» каракулі у просторі уявного аркуша. (Як варіант: потім можна потренуватися іншою рукою і обома одночасно).

2. *Виконання каракулів на аркуші А4.* Сидячи за столом, знову за сигналом психолога безперервною лінією малює каракулі до сигналу «стоп», максимально використовуючи весь аркуш. (За наявності бажання дитини «удосконалити» малюнок або з метою поглиблення відреагування можна запропонувати створення серії каракулів від 3 до 5).

3. *Інтенційне споглядання.* Дитині пропонується уважно роздивитися власний малюнок (або один із серії, обраний у довільному порядку) з усіх сторін у пошуку фігур чи образів. Знайдені фігури обводяться; кількість – необмежена.

4. *Розфарбовування фігур – створення цілісного образу.* Можна домалювати потрібні деталі у встановленому образі або створити загальний малюнок.

5. *Формулювання назви малюнка.* Обговорення всіх етапів роботи.

Така форма роботи може тривати упродовж кількох зустрічей, тому що кожного разу це будуть інші образи та інші висновки. Водночас робота з малюнком може продовжуватися у формі створення історії-казки.

Найважливішим принципом взаємодії психолога з дітьми в процесі малювання чи створення інших образів виступає безумовне схвалення і прийняття всіх творчих виробів, незалежно від змісту, форми і якості. Головне – постійно підтримувати контакт з дитиною, не втручатися без зайвої потреби, і лише в скрутній для дитини ситуації (і за її згоди) запропонувати свою «підказку».

«Каракулі» – техніка, яка у роботі з гіперактивними дітьми постає інструментом розвитку ціннісних соціальних якостей – стриманості, контрольованості, терпіння, уважності, поваги, такту тощо. Окремі каракулі можуть поєднуватися у цілий образ або абстрактне зображення, що допомагають активізувати дитину, дають відчуття натиску олівця або крейди, знімають м'язову напругу та ригідність.

Асоціації між карлючками і тим, що вони можуть позначати, спочатку мають випадковий характер, але вони вказують, що дитина має усвідомлений намір намалювати щось певне. Тому малюнок вже можна назвати образотворчим або репрезентативним. Відгукуючись на символічні позначення, а не тільки на об'єкти реального світу, сприймаючи, напри-

клад, каракулі за якийсь образ, дитина стає готовою інтерпретувати інші символічні образи і бачити наявні між ними смислові зв'язки.

Існують адаптовані варіанти цієї процедури у формі книжок, де використовується безліч знаків, невизначених зображень, зроблених одним розчерком, і ці зображення повинні бути закінчені, як картинка.

Американський арттерапевт Леслі Лоуї (Leslie H. Lowe) пропонує використовувати техніку малювання каракулів з дітьми у декілька етапів (Лоуї Л., 2000).

Етап перший. Психолог питає в дитини, чи не хотіла б вона пограти з малюнком, і пояснює, що це заняття передбачає взаємну допомогу в створенні малюнка на основі каракулів. Оскільки малювати каракулі просто, навіть маленькі діти охоче погоджуються взяти участь в грі. Вона не вимагає наявності художніх здібностей чи навичок.

Етап другий. Психолог кладе на стіл аркуш паперу і запрошує учасників групи сісти поруч. Таким чином всі опиняються в рівних умовах. Психолог просить дитину або учасників групи вибрати один олівець чи фломастер. Двоє людей не можуть використовувати однаковий колір.

Етап третій. Психолог просить учасників групи швидко намалювати на аркуші каракулі – безладні, безперервні лінії. Якщо діти проявляють нерішучість, починає першим. Не варто намагатись створити образ і потрібно зайняти вичікувальну позицію, надаючи можливість клієнту чи учасникам групи потім діяти самостійно.

Етап четвертий. Клієнт або найближчий від психолога учасник групи, виходячи з власних уявлень, намагається домалювати створені каракулі. Він має право на свій розсуд повертати аркуш паперу. Треба стежити за тим, щоб кожен, малюючи в порядку черги, вносив в малюнок лише мінімальні доповнення, тоді всі візьмуть участь у створенні закінченої композиції по кілька разів.

Етап п'ятий. Подорож малюнка з рук в руки триває до тих пір, поки кожен не вирішить, що йому більше нічого до нього домалювати. У міру того як формуються образи, діти починають на них реагувати, іноді – жартувати. Нерідко картина являє собою безладне переплетення ліній. Завжди важливо, уникати критичних оцінок, підкреслити внесок кожного. Треба також стежити, щоб ніхто не намагався стерти намальоване іншим, проте додавав нових елементів до вже створеного можливо.

Етап шостий. Коли малюнок закінчено, психолог може або обмежитися похвалою за отриманий результат і сказати що-небудь хороше про сам процес творчості, або перейти відразу до сьомого етапу, який передбачає обговорення того, що клієнт чи учасники групи

бачать на малюнку. Таке обговорення може сказати дуже багато про особливості кожного і про те, як люди взаємодіють один з одним. Психологу необхідно створити атмосферу взаємної терпимості і довіри.

Можливі моменти обговорення роботи:

1. Відзначається чи є на малюнку переважання одного кольору (що, в разі використання цієї техніки в роботі з членами сім'ї, може вказати на домінуючу роль тієї чи іншої людини і доцільність її модифікації).

2. Чи можна побачити будь-які сюжети або образи, які висвітлюють настрій учасників групи.

3. Що принесла в колективну діяльність дитина (кожен учасник групи), і як її праця вплинула на хід і результат спільної роботи. Звертаючи на це увагу інших членів групи, можна навчити їх бути більш уважними і толерантними один до одного.

Етап сьомий можна використовувати або в якості альтернативи попередньому, або в якості доповнення до нього. Запитайте клієнта (одного з учасників групи), що може відбуватися в малюнку, який його сюжет. Запропонуйте на основі цього придумати якусь історію. Через кілька секунд «естафету» розповіді може взяти інша дитина, т. д., до тих пір, поки група не дійде згоди щодо завершення розповіді. Попросіть всіх назвати основну тему розповіді.

Якщо учасники групи виявляють нерішучість, психолог може почати розповідь і запропонувати кому-небудь її продовжити. Іноді психолог може, через деякий час показавши малюнок учасникам групи, запропонувати їм продовжити над ним роботу. В інших випадках дозволяє взяти малюнок додому.

«Щоденник каракулів»

Серед найвідоміших модифікацій методики – «щоденник каракулів», який використовується для підвищення особистої ефективності прояснення власних почуттів, більш точного розуміння ситуації, покращення емоційного самопочуття за рахунок вивільнення почуттів в ході малювання.

«Щоденник каракулів» – це окремий зошит або блокнот, який пропонується вести протягом певного проміжку часу (тиждень, місяць) та стежити за змінами в карлючках, а після закінчення «експерименту» проаналізувати спонтанні зображення і написати на їх основі розповідь.

При заповненні «щоденника каракулів» варто дотримуватися наступних рекомендацій:

1. Приблизно 15-20 хвилин на день потрібно малювати в тиші і спокої. Відкрийте свій блокнот на новому розвороті, візьміть ручку

чи олівець та малюйте все, що приходить в голову. Ваші малюнки в будь-якому випадку будуть називатися каракулями, тож намагатися зробити їх гарними немає сенсу. Малювати потрібно так, як вам заманеться, як веде вас рука. Лінії можуть бути ламаними, заплутаними, повторюваними. У вас можуть вийти фігури, обличчя, будівлі, тварини чи рослини. Можуть почати з'являтися слова – не заважає їм, запишіть – але не захоплюйтеся, адже ви малюєте каракулі.

2. Коли аркуш заповнений, або ви відчуваєте, що малюнок завершений, або вам просто набридло – ставите дату, підписуєте назву малюнку (за бажанням) і закриваєте блокнот.

3. Аналізувати відразу нічого не потрібно. По свіжим слідам все-одно нічого не побачите. Нікому свої малюнки не показуйте, не вихваляйтеся ними, не обговорюйте, приберіть подалі від очей до наступної сесії малювання.

4. У кінці тижня чи місяця перегляньте блокнот. Фактично ви отримаєте «автопортрет». Задайте собі важливі питання щодо теперішньої життєвої ситуації, взаємовідносин, проблем тощо. В результаті ви отримаєте незвичні, нові ідеї, розберетеся в своїх почуттях, більш чітко зрозумієте поточну життєву ситуацію, та покращите емоційний стан за рахунок вивільнення емоцій під час малювання.

З плюсів методики можна виділити простоту, відсутність попередньої підготовки та можливість виконання в будь-який час і будь-якому місці. З мінусів – це непередбачуваність результату і, звичайно, складність інтерпретації. Кожне зображення схоже на свого творця і відповідає обставинам, при яких воно створювалося, навіть якщо це просто каракулі.

«ПАЛЬЦЕГРАФІЯ»

«Пальцеграфія», «пальчиковий живопис» – малювання пальцями, долоньками допомагає зрозуміти особливості тактильних відчуттів. Цінність цього способу полягає у свободі від рухових обмежень, культурного впливу та соціального тиску.

Діти раннього віку із задоволенням сприймають техніку малювання пальчиками й долоньками. Пальцями, особливо двома відразу, малюють однаково вправно праворукі та ліворукі діти, а в дітей із координаційними порушеннями, із травмами рук, зап'ястя чи пальців швидше відновлюється рухливість уражених органів.

Заради досягнення образотворчих ефектів

нанесенням фарби безпосередньо долонями і пальцями від дитини не потрібно розвинутої дрібної моторної координації. Рухи можуть бути розмашистими, великими, експресивними або навпаки, точковими, локальними, уривчастими. Товщина пальців вже сама по собі не передбачає створення тонких мазків, ліній.

«Пальцеграфія» якнайліпше підходить для дітей дошкільного віку. Така незвична техніка малярства не піддається впливу стандартних шаблонів, а тому для дошкільників вона становить цілий ритуал. Кожна дитина під час такого малювання:

- отримує новий досвід емоційного прийняття себе;
- пробує невластиві характеристики поведінки;
- розширює й збагачує образ власного «Я».

Малювання пальцями, долонями – це дозволена «гра з брудом», у процесі якої деструктивні імпульси та дії виражаються в соціально прийнятній формі. Дитина непомітно для себе може наважитися на заборонені дії і їй ніхто не сваритиме, вона не боїться осуду дорослих, не порушує правил.

Ця техніка позитивно впливає на дітей з жорсткими соціальними установками поведінки, орієнтованими на ранній когнітивний розвиток, а також тих дітей, у яких батьки вбачають «маленьких дорослих», чекають від них зрілої поведінки, стриманості, розумності суджень. Для таких дітей малювання пальцями є профілактикою і корекцією тривожності, соціальних страхів, пригніченості. Дитині не загрожують невдачі, не потрібно великого мистецтва. Вона може розповісти яку-небудь історію за малюнком, який вважає закінченим, чи розповісти про те, що їй нагадує картина.

Техніка виконання: долоньку, кулачок чи пальчик опускають у гуаш і прикладають до аркуша паперу, щоб зробити відбиток. Цей відбиток домальовують пензлями, аби отримати зображення птаха, дерева, метелика тощо. Після роботи руки слід витерти серветкою та помити з милом.

Для дітей раннього віку доцільно використовувати «пальчикові фарби» домашнього приготування: цукор – 3 ст. л.; сіль – 0,5 ч. л.; крохмаль – 0,5 склянки; вода – 2 склянки; харчові барвники будь-яких кольорів.

Роботу варто починати з одного кольору, що дасть можливість спробувати різні варіанти розміщення дитячої долоньки, залишити різні відбитки на аркуші паперу. Можна придумати правило: кожному пальчику, долонці – певний колір. Інший спосіб передбачає нанесення фарби на долоньку за допомогою пензлика. Малюючи пальцями або долонькою, дитина отримує чуттєве задоволення від тактильних контактів із фарбою, папером, водою.

Діти з цікавістю і задоволенням розмазують сліди від фарби на долоньках та по аркушу паперу. Після кількох ігор-тренувань на папері виникає руховий ритм, тому що діти повторюють рухи долонею та пальцями багато разів. Цей ритм приваблює дітей, стаючи додатковим стимулом для дій з фарбою та посилюючи інтерес до них.

Ефект від такої техніки неперевершений: без зайвих зусиль дитина отримує певну форму, яка може слугувати основою цікавого образу. Наприклад, відбиток долоньки зі щільно притиснутими пальчиками – квітка ромашки, з розчепіреними – чарівна пташечка тощо. Деталі можна домалювати пензликом або пальчиками. Дитина отримує задоволення від процесу малювання, а також від того, що її діяльність позитивно оцінюють, вона має змогу фантазувати, виявляти ініціативу, творчість.

«Загадкові відбитки»

Мета: ознайомити дітей з технікою малювання долоньками, розвивати уяву та образне мислення.

Вік: від двох років і старші.

Матеріали: гуашеві фарби різних кольорів, пензлик, пластикова посудина з водою, пластикові тарілочки, вологі серветки, фломастери, ручки, кольорові олівці, альбомний аркуш паперу.

Техніка виконання: дитина занурює в гуаш долоньку (усю кисть) або наносить на неї фарбу за допомогою пензлика й робить відбиток на папері. Малюють і правою, і лівою рукою, зафарбованими різними кольорами. Після роботи руки витирають серветкою, потім гуаш легко змивається.

Хід роботи. Педагог показує дітям, як покрити дно тарілочки фарбою, притиснути до неї долоню так, щоб вона повністю зафарбувалася (або демонструє інший спосіб – нанесення фарби на долоню з допомогою пензля), і пропонує зробити на аркуші різні відбитки долоньок (відбитки можна ставити в різних напрямках). Після цього педагог просить дітей пофантазувати, на що схоже отримане зображення, і домалювати його деталі фломастером, ручкою, кольоровими олівцями (або пальчиками).

Застосовуючи техніку малювання долоньками, можна пропонувати дітям виконати різні художні композиції.

«Казкова галявина»

Мета: практикувати дітей у виконанні колективних робіт; ознайомлення з різними техніками – живопис пальцями, малювання долоньками; вироблення умінь будувати композицію; розвиток уяви, образно-асоціативного мислення.

Вік: від трьох років і старші.

Матеріали: ватман, гуашеві або акварельні фарби різних кольорів, пластикова посудина з водою, вологі серветки, фломастери, ручки, кольорові олівці.

Техніка виконання: дитина занурює в гуаш пальчик і наносить крапки, плямки на папір. На кожен пальчик набирається фарба іншого кольору. Після роботи пальчики витираємо серветками.

Хід роботи. Педагог розповідає учням, що сьогодні вони працюватимуть у командах (групах) на великому аркуші паперу (формат А 1), на якому вже намічена лінія горизонту. Спершу діти мають домовитися про тему майбутньої композиції, визначити, який персонаж чи предмет буде малювати кожен із них. Педагог пояснює, що кожен має знайти місце в загальній композиції для свого героя казкової галявини – квіточки, листочка, метелика, пташки, гілочки дерева тощо. Потім діти роблять на аркуші різні відбитки з допомогою долоньок і пальців, а також домальовують своїх персонажів фломастером, ручкою, кольоровими олівцями.

«Мешканці підводного світу»

Мета: ознайомлення з технікою друкування за допомогою частин кисті руки (фаланги пальців), формування уявлення про композицію, розвиток творчих здібностей.

Вік: від трьох років і старші.

Матеріали: гуашеві або акварельні фарби різних кольорів, пластмасовий посуд з водою, вологі серветки, аркуш паперу А4.

Хід роботи. Педагог пояснює, що малювати можна не тільки пальчиками, а й іншими частинами руки – це дозволяє створити цікаві й несподівані зображення, наприклад, морського коника. Потім звертається до дітей з пропозицією подумати й показати, як можна намалювати морського коника рукою (пальчиками, кулачком чи інакше). Можна малювати в повітрі, прикладати руку до паперу, малювати у своїй уяві тощо.

Педагог пропонує дітям уважно розглянути свої пальчики та пояснює, що вони, окрім великого, складаються з трьох частинок – це фаланги. З допомогою пензля діти наносять фарбу на фаланги та прикладають їх до паперу – таким чином отримують цікаві відбитки.

Завдання з малювання: придумати й зобразити казкових мешканців підводного світу.

Результат «пальцегафії» кожного разу різний – обирається інший колір, співвідношення ліній, темп, ритм. У однієї і тієї самої дитини кожен продукт малювання пальцями супроводжується особливими тактильними відчуттями, експресією, яскравим емоційним відгуком від негативного до яскравого позитивного.

«ДРУКУВАННЯ ЗОБРАЖЕНЬ»

Нетрадиційні матеріали для друкування зображень здатні налаштувати дітей на творчий процес і захоплюють як ігри з невідомим, зокрема: листя різних дерев, квіти, трави; овочеві штампи й печатки; пористі губки і пінопласт; пробки від пластикових пляшок; зім'ятий папір і целофан та ін.

«Овочева штампографія»

Штампографія – створення зображення за допомогою відбитків рельєфного малюнка, нанесеного на основу, тобто штампа. Успішно сприяє розвитку пошуку оригінальних сюжетів малювання овочевими штампами. Різні овочі (картопля, морква, кабачок, буряк, огірок, цибулина та ін.) допомагають створити справжні живописні шедеври.

Матеріали: гуаш, широкий пензлик, цупкий папір будь-якого кольору та величини; «печатки» з картоплі, моркви, буряка, цибулини та інших розрізаних навпіл овочів.

Техніка виконання: широким пласким пензликом наносимо фарбу на поверхню штампика; притискаємо його до аркуша у тому місці, де бажаємо отримати зображення. Аккуратно знімаємо штампик, щоб не розмазати відбиток.

Так, малювання курчатка відбитком картоплини, вмоченим у жовту фарбу, зручніше й цікавіше для дітей, ніж малювання пензликом, ним можна домалювати очка, лапки, дзьобик. Малювати штампиками можна підводне царство з розмаїттям декоративних коралів, риб, морських зірок, мушлів, водоростей; чарівні букети квітів; природний ландшафт і архітектурні споруди; дерева, сніжинки, мереживні малюнки.

Колективна робота відтиснення «печатками» з овочів передбачає корекцію тривожності та агресії, зняття психоемоційної та фізичної напруги, формування вміння працювати колективно, розвиток креативності та дрібної моторики. Ця техніка – змога для дитини самотвердитися, проявляти ініціативу в пізнавальному та конструктивному аспектах.

«Відбиття листям»

Нетрадиційні прийоми передбачають використання в роботі природних матеріалів, таких

як: листя кукурудзи, лущиння часнику, цибулі, шматочки березової кори, засушені листя купців та дерев, засушені квіти, мох тощо.

Матеріали: папір, підсушене чи опале листя різних дерев та квітів, гуаш, пензлі.

Техніка виконання. Різні за формою листочки дерев чи квітів покривають фарбами за допомогою пензля, потім прикладають їх до аркуша паперу забарвленою стороною для отримання відбитків. Інший варіант – листочок обережно зворотним боком змочується у фарбу так, щоб вона рівним шаром вкрила його поверхню. Щільно притиснувши пофарбований листок до паперу, робиться відбиток. Фактура листочка виразно проступатиме на 3-4-му відбитках.

Оригінальними є відбитки з листків пекинської капусти (кущі). Квітковими відбитками прикрашаємо тацю, дощечку, тарілку у формі кола, овалу, прямокутника. При складанні візерунка можна чергувати відбитки за кольором і формою.

Штампкуванням засушеним листям можна намалювати жар-птицю, чудо-квітку, декоративний орнамент чи щось інше. Потрібні елементи можна домалювати, коли малюнок підсохне.

Під час використання технік, які потребують «домалювання» – фарбами або олівцями – діти набувають можливість проявити фантазію і кмітливість у створенні «образу», розвинути уяву і оригінальність мислення, здатність поєднувати елементи різних предметів або різні якості предметів або явищ в один образ.

Дітей захоплює ця нетрадиційна техніка малювання, розширюючи їх уявлення про природу, пори року, розвиваючи логічне мислення та підсилюючи мотивацію до такого виду діяльності водночас гальмуючи негативні емоційні стани.

«Акватипія»

Акватипія (від лат. aqua – вода и грец. typos – відбиток) – техніка художнього друкування знежиреними водяними фарбами, своєрідний напівживопис-напівгравюра.

Техніка акватипії доступна дітям для створення зображень за допомогою звичайного мила й фарб. Розчин мила наноситься на аркуш картону, поверх цього – декілька гуашевих фарб для подальшого створення малюнка.

Техніка виконання. Густим розчином господарчого мила широким пензлем ґрунтується шматок картону (лінолеуму, поліетилену). Густі гуашеві фарби кількох відтінків наносяться на розчин мила і притискаються зверху аркушем паперу. Обережно знятий папір, промальовується пензлем як підкаже фантазія.

Цей спосіб найчастіше використовують, готуючи тло для малювання пейзажів. Для майбутнього зимового пейзажу знадобляться біла, блакитна, бузова фарби; для осіннього – жовта, червона, коричнева. Роботу закриваємо другим аркушем картону, щільно притиснувши його. Вологі або висушені зображення можна домалювати фарбами або кульковою ручкою.

Акватипія дає приємну можливість розслабити психіку та тіло, занурює дитину у стан творця, дозволяє відкоректувати складні накопичені емоції та відновити ресурси.

«Монотипія»

«Монотипія» – один з видів друкованої графіки. Особливість даної техніки полягає в тому, що фарба довільно наноситься пензликом на ідеально гладеньку поверхню (скло, оргскло, дзеркало тощо) і з утвореного малюнку робиться відтиск на папері. Отримуємо відбиток у дзеркальному відображенні. Завжди тільки один. Звідси й назва – монотипія (від грец. слів *monos* – один, єдиний і *typos* – відбиток). Іноді можна виконати і подальші відтиски, але вони будуть нижчої якості, наприклад, другий відтиск називається «привидом». Кількість фарб в монотипії будь-яке.

Техніка виконання. Роботи в цій техніці виконуються в три етапи. Перший етап у створенні картини за допомогою техніки монотипії – це нанесення довільної комбінації фарб на гладеньку поверхню. Після цього (допоки фарба не висохла) зверху накладається аркуш паперу. Папір потрібно притиснути руками. Від кольорових плям та напрямку розтирання буде залежати кінцевий варіант зображення.

Одне і те саме зображення двічі отримати неможливо. Монотипія техніка непередбачувана, тому важливо проявити фантазію та намагатися розгледіти в відтисках якесь зображення. Потім зображення можна прикрасити, опрацюваючи його деталі. За допомогою цієї техніки діти вчаться виділяти частину від цілого, розвивається просторова уява, мислення, креативне сприйняття дійсності. Цей вид живопису можна використовувати при тонуванні паперу, для малювання пейзажів, або абстрактних композицій, фон можна зробити як одноколірним так і різнобарвним.

Різновидом монотипії є її копія – *дзеркальна монотипія*. Цей спосіб заснований на тому, що силует, намальований фарбами, може легко віддрукуватися при накладанні на нього аркуша паперу.

Аркуш паперу скласти навпіл, розгорнути та злегка змочити водою. На одній половині намалювати фарбами силует будь-якого предмета або частину симетричного зображення (половину ялинки, квітки, будиночка). Аркуш

скласти і сильно притиснути рукою. Розгорнувши його, можна побачити ціле зображення або два предмети.

«Бульбашкографія»

«Бульбашкографія» – це малювання густою піною від мильної кольорової води (мильними бульбашками). Для цього потрібно подати соломинкою до утворення шапочки з бульбашок, піднести до них аркуш паперу і акуратно доторкнутися. Отримаємо дивовижні відбитки, які слугуватимуть основою малюнка або цікавим тлом.

Матеріал: гуаш двох кольорів по одній чайній ложці, папір, шампунь (1 ст. ложка), склянка води (100 г), трубочка-соломинка для напоїв; кілька аркушів паперу.

Техніка виконання. У склянці з водою слід розвести фарбу та додати шампунь. Опустити в склянку трубочку-соломинку й дмухати через неї до утворення кольорової піни. Зверху на кольорові бульбашки слід прикласти аркуш паперу для отримання відбитка. Потім аркуш піднімають. На ньому з'являється відбиток. Таких відбитків потрібно зробити декілька. Потім дивляться на них і фантазують: кого або що уявили.

Далі зображення доопрацьовують за допомогою пензлика і фарб, або фломастера чи маркера. За бажанням можна зробити відбитки двокольорові. Для цього в потрібний момент, коли бульбашки піднімуться над склянкою, взяти пензликом фарбу іншого кольору і нанести на бульбашки. Потім зробити відбиток. Так можна робити кілька разів, бульбашки утворюватимуть різні сполучення кольорів. Відбитками від мильних бульбашок можна прикрасити обгортковий папір для подарунків, квіткових горщиків, скриньки.

Ця техніка розвиває увагу, спостережливість, сприймання предметів, дрібну моторику, логічне мислення, дозволяє розвинути фантазію, творчий підхід до зображення, сміливість.

«Ебру»

Мистецтво «ебру» – це стародавня техніка малювання фарбами густої консистенції на поверхні води. Плями різних кольорів наносять на поверхню і спеціальними пензлями й паличками фарбам надають різну форму. На отриману поверхню рідини накладають на кілька секунд спеціальний папір, який вбирає фарби. Це найвідповідальніший момент: малюнок повинен повністю зберегтися на папері.

Ебру називають «папером з хмарами» або «папером з хвилями». Відомі такі назви, як «фарби, що танцюють», «хмари і вітер», «фарби, що плавають», «паперове мармурування». Існують кілька версій, що пояснюють

етимологію цього слова. Більшість науковців стверджують, що назва з'явилась від перського «ebri», що в перекладі з фарсі означає «хмара». Дійсно, химерний фон ебру має схожість з хмарами, які, немов спустились з небес і залишили свій неповторний відбиток на папері. Хвилеподібність зображення вражає химерними переходами з одного кольору в інший.

Ебру є традиційним турецьким мистецтвом, що передається з покоління в покоління. В Китаї використовували водний орнамент для декорування паперу і оформлення книг. В Індії та Ірані також створювали нетрадиційні хвилеподібні візерунки. Стародавні каліграфи намагалися відобразити оригінальні візерунки туші у воді, після ополіскування пензликів. Створення орнаментів ебру заспокоює людину і наповнює позитивом. Саме тому інтерес до цього виду живопису з часом тільки збільшується (Пантелеймонова О., 2018).

Специфічний ефект в цій техніці досягається завдяки тому, що основою для живопису виступає завчасно підготовлена вода із загущувачем, який виготовляють із різних рослин і водоростей. Така рідина набирає нових фізичних властивостей, стає схожою на желе, яке ще не повністю застигло. Вона наче в'язка та тягуча водночас. В такій воді не тоне фарба, що і дає можливість створювати візерунки на її поверхні. Тобто якість підготовленої води суттєво впливає на кінцевий результат.

Найпростіший варіант – приготувати рідину для малювання, використовуючи рідкий клейстер з крохмалю: у двох літрах води заварити 6 столових ложок картопляного крохмалю і дати настоятися протягом 8–10 годин.

Методика малювання ебру – нескладна, утім, вона потребує обережності, охайності та терпіння. Виконані у цій техніці малюнки виходять яскравими, непередбачуваними, вишуканими, а головне – неповторними.

Кожна крапля, яка потрапляє в воду, розтікається в коло, який можна перетворити абсолютно в будь-яку бажану форму. Таке малювання відмінно розвиває у дітей уяву і мислення, дає можливість відчувати себе справжніми митцями й отримати задоволення від творчості. Картини завжди виходять незвичайними, кожен рух паличкою або пензлем створює неповторний образ.

Матеріали: підготовлена рідина; спеціальні фарби для малювання (можна використовувати також розведені у розчиннику масляні фарби), ємкості для води – одна велика й кілька маленьких; пензлі; шпатель; гребінець; аркуш білого паперу формату А4, серветки.

Для початківців існують спеціальні комплекти для малювання у техніці ебру, які містять необхідні інструкції, інструменти, фла-

кони з фарбами, пакетик зі згущувачем, зручний пластиковий лоток, папір та різні трафарети.

Техніка виконання

1. Підготовка до малювання. У велику ємкість (зручно використовувати лотки у форматі альбомного аркуша) виливаємо підготовлену рідину.

2. Створення малюнка на воді. Пензлик умочуємо у фарбу й розбризкуємо її над водою – на поверхні води з'являються «кружечки». Так повторюємо з фарбами тих кольорів, які хочемо використати в малюнку – тепер на поверхні води багато різноколірних «кружечків». За допомогою шпателя (зубочистки) та гребінця надаємо їм форми, створюючи малюнок.

3. Перенесення малюнка на папір. Коли малюнок на воді завершено, маємо перенести його на аркуш паперу. Робимо це так: опускаємо аркуш паперу в ємкість із водою пласко на поверхню малюнка, рахуємо до десяти і дістаємо. Малюнок зафіксовано на папері, тепер лише треба дати фарбі висохнути.

Техніка ебру дозволяє розвивати художню творчість, уяву, фантазію, інтерес до образотворчої діяльності. Вона використовується як в персональному, так і в колективному аквамалюванні, допомагає розвивати впевненість і точність руки, концентрацію та стійкість уваги, мислення. Більш того, у даній техніці кожна дитина має змогу створити справжній шедевр, навіть, якщо зовсім не вміє малювати (Менякова В., 2020; Никулина Е., 2019).

Дослідження підтверджують ефективність цієї нетрадиційної техніки зображувальної діяльності у роботі з дітьми з травматичним досвідом, вона має потужний релаксаційно-заспокійливий ефект, а також є діагностичним матеріалом для розуміння емоційного стану дітей (Кучегашева П., Колотева Е., 2020).

«МАНДАЛОТЕРАПІЯ»

Малювання мандал є однією з технік зображувальної терапії, що полягає у створенні циркулярних композицій – мандал. Поняття «мандала» має санскритське походження і означає «магічне коло». Створюючи мандалу, клієнт підсвідомо створює символ власної особистості, який допомагає йому зрозуміти себе, чого він вартий, допомагає звільнитися від почуття напруженості, досягти своєї цілісності.

В аналітичну психологію феномен та поняття мандала запровадив К. Юнг, звернувши

увагу на цілющі особливості малюнків кола та їх графічного наповнення. Він інтерпретував мандалу як «універсальний психічний образ, що символізує самість – глибинну сутність людини». В автобіографії «Спогади, сні, роздуми» психоаналітик розповідає про те, як у 1916 році він намалював свою першу мандалу, а через два роки вже щодня замальовував у своєму блокноті нові мандали. Він виявив, що кожен малюнок відображає його внутрішнє життя на цей момент, і став використовувати ці малюнки, щоб фіксувати свою «психічну трансформацію».

Мандалу – символ психічної цілісності – К.Юнг розумів як проєкцію свідомої і несвідомої активності людини. Зображення в колі відображає загальні характеристики психіки окремої особистості, яка його малює – її організованість або хаотичність, цілісність або фрагментарність, відкритість чи закритість. Індивідуальна мандала є унікальним інструментом, що дозволяє одночасно аналізувати і піддавати корекції психічний стан людини, що в свою чергу дає можливість спеціалісту проникнути у внутрішній світ людини, розшифрувати його символи, змінити психологічний стан на краще. Терапевтичний ефект мандалотерапії може бути використаний як засіб самопомоги при стресі, соматичному захворюванні, емоційному розладі як дорослого, так і дитини.

На думку К. Юнга, робота свідомості аналогічна процесу фокусування ока. Зона периферійного зору відображає область несвідомого, яке потрібно перенести в свідомість. Символ виступає тим інструментом, який дозволяє сфокусувати периферійний зір і сприяє переносу інформації із рівня несвідомого на рівень свідомості. Символ звільняє несвідому психічну енергію і забезпечує можливість її вільного переносу на природний рівень, де і відбувається її трансформація.

Таким чином, за допомогою символу людина впорядковує та організовує свою психічну енергію, що дозволяє їй справлятися з проблемою або наявним негативним психоемоційним станом. У такому стані психіки, вже не проблема володіє даною людиною, а сама людина контролює проблему. Звичайно, проблема все ще може продовжувати існувати протягом певного проміжку часу, але буде усвідомлюватися особистістю вже по-новому, що істотно міняє справу. К. Юнг вважав, що «психіка – це саморегулююча система», згідно його теорії компенсації, несвідоме, або доповнюючи, або компенсуючи свідомість, завжди, таким чином, прагне до збалансованості. Символ з області несвідомого завжди діє як компенсуючий або компліментарний елемент по відношенню до свідомої області психіки в конкретний момент життя. Інакше кажучи, символ

володіє цілющим впливом, забезпечуючи збалансованість і цілісність особистості.

Передача інформації про психічний стан особистості є другою важливою функцією малюнка. Фахівці з мандалотерапії стверджують, що малювання або виділення в процесі розфарбовування в тестових малюнках різних просторово-структурних відносин між елементами зображення дозволяє використовувати їх в якості найбільш базових і універсальних діагностичних критеріїв.

В процесі розумової діяльності під час малювання або розфарбовування тестового малюнка, об'єктами співвіднесення виступають структурні елементи зображення, виділення фігури і фону. Колір виступає як символ, який фіксує і кодує виділене ставлення. Наприклад, якщо однаково розфарбовані симетричні частини малюнка, то виділяються і кодуються кольором відносини просторової подібності між ними. Колір, по суті, перекладає просторові відносини з мови цілісних образів (гештальтів), в яких ці відносини містяться в нерозчленованому, а тому прихованому вигляді, на символічну мову, розкриває і позначає ці відносини.

Коли людина малює мандалу, вона малює свій внутрішній світ зараз, стан, самість, себе справжнього, поза соціумом, свою духовну сутність. Вона відповідає на екзистенційні питання: «Хто Я? Де Я? Звідки Я? Куди Я?» Коли отримано відповідь на перші два питання, відбувається переоцінка ситуації. Це і дає найсильніший психотерапевтичний ефект.

Широке застосування в діагностиці і терапії метод мандали отримав завдяки американській дослідниці Джоані Келлог (Kellogg J.). Вона обґрунтувала «Архетипічні стадії Великого кола мандали».

Коло складаються з тринадцяти архетипових стадій, характерних для психічного розвитку людини. Керуючись цими стадіями, можна визначити стан психіки людини на даний момент, а також причину психічних труднощів і позбутися них. Таким чином, при використанні мандал в діагностиці та психотерапії можна працювати відразу на трьох рівнях психіки: біографічному, культуральному, архетипічному.

Так, специфічними характеристиками кожної стадії за Дж. Келлог є:

0 стадія (світло) – відображає життєву ситуацію безвиході або стан глобального переходу;

I стадія (пустота) – свідчить про розщеплення, інерцію, покинутість, безнадію та пригнічення;

II стадія (блаженство) – відповідає стану довіри, самовіддачі, легкості, надмірної емпатійності;

III стадія (лабіринт, спіраль) – характерна для стану динаміки і пошуку виходу;

IV стадія (початок) – характеризується зростанням і магією;

V стадія (мішень) – конфронтація, вихор, формування психологічних захистів, копінг-механізмів, поведінкової гнучкості, самовизначення та Его, зовнішній світ сприймається як загроза;

VI стадія (єдиноборство з драконом, розщеплення) – негативізм, протиріччя, амбівалентність, активна життєва позиція, віра в свої сили;

VII стадія (оквадрачення кола) – рівновага, воля, цілепокладання, відчуття, свободи, зміна соціальних ролей;

VIII стадія (функціональне Его) – радість від усвідомлення тілесності, насолода руховою активністю, вихід зі стану спокою;

IX стадія (кристалізація) – стан гармонії з собою та оточуючим світом, проте присутня залежність від соціальних ролей, обмежена свобода;

X стадія (ворота смерті) – стадія втрати контролю, відчуття безпорадності, бажання принести себе в жертву, мазохістичні тенденції, вікова криза, втрата ідеалів, переоцінка цінностей, потреба в оновленні, занурення в несвідоме;

XI стадія (фрагментація) – втрата Я, дезінтеграція, проте є шансом для росту та самоактуалізації;

XII стадія (трансценденція, екстаз) – наповнення життєвою енергією, любов до життя і до себе, прагнення до справжності, розуміння і усвідомлення сенсу життя, тріумф.

Саме у мандалі найяскравіше проєктуються неусвідомлювані переживання, а іноді навіть спогади людини. Людина вміщує у коло свої найактуальніші переживання, тому мандали можна малювати часто, і її зміст кожного разу буде різним і неповторним. Трактування мандал є непростим процесом, який не може здійснюватися без взаємодії з самим клієнтом.

Мандалотерапія має високий потенціал у роботі з проблемами підвищення концентрації та внутрішньої рівноваги; формування впевненості; діагностики емоційно-вольових та особистісних якостей; гармонізації внутрішнього психологічного стану для успішного підвищення власної цінності й адекватної адаптації в соціумі; знаходження внутрішньої опори, ресурсу; розвитку комунікативних навичок. Серед протипоказань зазначаються хронічні хвороби; хвороби нервової системи та психічні розлади. У психотерапевтичній роботі мандала допомагає активізувати процеси трансформації та гармонізації; посилити зв'язок між свідомими та неусвідомленими процесами; сприяти саморозкриттю та саморозвитку.

У процесі організації роботи з мандалою є певні підготовчі кроки. Передусім необхідно спокійне й відокремлене місце, де присутність

інших людей не зможе перервати роботу. Це допоможе краще встановити зв'язок зі своїми почуттями, що дуже важливо. Також виявляється дуже ефективним і розслаблюючим прослуховування музики під час малювання, це робить нас більш сприйнятливими до нашого внутрішнього ритму, отже, ми впливаємося в процес заповнення намальованих форм своїм станом душі, своїми бажаннями і прагненнями. Але якщо мандали малюються в групі, це необхідно робити в тиші, адже робота в групі створює міцні зв'язки між усіма її членами.

Мандала повинна бути написана, намальована для самого себе, оскільки за її допомогою нам хочеться налагодити щось у своєму внутрішньому світі. Простий спосіб почати роботу – це намалювати коло. Воно може бути на аркуші, а може бути вирізаним. Рекомендується завжди починати з кола, щоб потім сконцентруватися на цій формі або доповнити її, створивши складну гру ліній і форм, геометричних фігур. Вибір кольору вільний. Варто пам'ятати, що не існує «хороших» або «поганих» мандал! Мандала, повна візуальних ефектів і художніх форм, буде так само гарна й насичена змістом, як і та, яка містить лише, наприклад, трикутник, уписаний у коло. Мандала вважається завершеною тоді, коли, подивившись на неї, клієнт відчуває задоволення від споглядання.

У психокорекційній і розвивальній роботі з дітьми психологічні можливості мандал можливо застосовувати:

- з метою корекції емоційного стану, нормалізації поведінки (розфарбовування готових мандал-розмальовок);
 - з метою діагностики актуального настрою (розфарбовування білого кола);
 - з метою вивчення групових взаємин (створення індивідуальних мандал у групі з подальшим створенням колективної композиції);
 - з метою діагностики й корекції конкретної проблеми (розфарбоване коло символізує школу, сім'ю, образ «Я», дружбу, любов, гнів).
- Також є й інші можливості застосування мандал в актуальних напрямках психокорекційної роботи психолога з дітьми, підлітками та дорослими:
- при проблемах самооцінки;
 - при відчутті внутрішнього дисбалансу;
 - при активізації ресурсних станів особистості;
 - при страху втратити контроль над собою;
 - при песимізмі й депресії;
 - при психокорекції накопиченого роздратування та агресії.

Існують певні правила роботи психолога з дітьми у разі використання мандал:

- якщо запланована робота з мандалами-розмальовками, то пропонується кілька і дитина сама обирає за формою, орнаментом, ту, що ближче їй за настроєм;

- вибір мандали та сюжет роботи здійснюється самостійно;
- матеріали для роботи й колірну гаму (олівці, фломастери, фарби, пастель, чорнило тощо) вибираються самостійно;
- процес роботи обмежений тільки ступенем насичення, пересичення та задоволення роботою;
- психолог фіксує стан напруження/розслабленості, пов'язаний із процесом роботи;
- здійснюється принцип невтручання в роботу дитини без її згоди;
- принцип уникнення оціночних коментарів щодо роботи;
- дитина за бажанням дає назву своїй мандалі, як розфарбованій, так і створеній самостійно;
- після роботи важливо дати можливість дитині проговорити про свої почуття, переживання з приводу роботи над мандалою і ставлення до результату.

Процедура арттерапевтичної техніки полягає у наступному: кожному учню дається аркуш паперу А4 з намальованим заздалегідь олівцем колом, діаметром приблизно 20 см та надається *інструкція* за Дж. Келлог: «Візьміть аркуш паперу та намалюйте олівцями чи фарбами що-небудь у центрі кола, обравши той колір, який є найбільш приємним для вас цієї миті. Зосередьтесь на намальованій формі та відчуйте, що саме слід до неї додати, яку наступну дію вона вам підказує. Найголовніше – отримати задоволення від процесу малювання, а ваш малюнок повинен вам подобатися і найбільшою мірою відповідати вашому стану. Пам'ятайте, що зовнішні межі кола не повинні бути для вас перешкодою. Якщо ви хочете вийти за межі кола, ви можете це зробити – це ваше коло. Коли закінчите малювати, назвіть малюнок і напишіть дату. Вкажіть, де знаходиться верхня частина зображення».

Обговорення результатів

Процес малювання мандали може тривати близько години, після чого учасникам пропонується по колу продемонструвати та розповісти про власну мандалу.

- Як ви можете назвати вашу роботу?
- Які відчуття вона викликає у вас цієї миті?
- Які почуття ви переживали під час малювання?
- Яке смислове й енергетичне навантаження несуть у собі різні елементи вашого малюнка?
- Чи є в роботі центральний елемент?
- Чи є в роботі кордони?
- Чи є в роботі динаміка?
- З яким аспектом вашого життя можна співвіднести цей малюнок?

Перелічені запитання ставляться залежно

від розповіді про свою мандалу учасниками, тобто вибірково. Особливий терапевтичний ефект справляють запитання, спрямовані на визначення почуттів та окремих аспектів життя.

Оскільки мандали перетворюють сили архетипу підсвідомого у форми, які можна свідомо ухопити, помацати і зрозуміти за допомогою свідомого «Я», то інтерпретація творчого результату під час роботи з мандалою можлива також, як в інших проєктивних методах (вибір кольору, матеріалу, штрихування, символіка образів, назв).

При аналізі та інтерпретації мандали важливим є використання ефекту дзеркала, ефекту структурних елементів мандали, ефекту сенсу та ефекту взаємодії з творчими інструментами:

Ефект дзеркала полягає у відображенні стану людини, оскільки вона є беззаперечною проєкцією реальної життєвої ситуації та актуальних станів.

Ефект структурних елементів допомагає особистості усвідомити єдність всіх елементів кола: власне коло, як символ глибокого зв'язку з власним «Я» та своєю сутністю, відчуття абсолютної безпеки та комфорту (символ кола, як «особистісного кокону»), що сприяє саморозкриттю; центр всередині кола, як символ «Его» або центр самості, що є ядром всієї мандали (тут, як правило, розміщуються найважливіші елементи мандали).

Ефект сенсу полягає в тому, що завдяки мандалі можна «пропрацювати» різноманітні особистісні проблеми відповідно до конкретних сфер запиту клієнта. Кожна мандала має певне смислове навантаження, чим і реалізовується ефект сенсу. Тому в індивідуальному варіанті інтерпретації мандала має унікальний специфічно особистісний зміст.

Ефект взаємодії з творчими інструментами забезпечує особливий спосіб самовираження особистості через використання елементів творчості.

В інтерпретації зображення мандали увагу, в першу чергу, слід звертати на її центр, а потім вже на символи, форми, знаки, лінії і колір.

Значення форми мандали:

- вивчення форм мандали спирається на аналіз об'єктивних критеріїв проєктивної діагностики (ліва сторона – минуле, центр – теперішнє, права сторона – майбутнє; верхня частина – духовне, середня – соціальне, нижня – тілесне);
- аналіз центральної форми є відображенням самої особистості в цей період життя;
- загальні тенденції форм, що використані: прямі лінії – перевага раціонального над емоційним; звивисті лінії – перевага емоційно-чуттєвого над раціональним; хрест – стан нерішучості; трикутник – активність, захист своїх

інтересів (якщо перегорнутий – самодеструктивні вияви); відсутність центру – бажання придушити почуття;

- динаміка форм на малюнку: за годинниковою стрілкою – створення, накопичення; проти – завершення, відпускання.

Якщо у центрі мандали чітко зображено коло, це свідчить про досконалість, цілісність, завершеність, почуття захищеності, наповненість життя, гармонію, життєлюбність, владу, мудрість.

Зірка, в якій зображено коло, характеризує сталість, впевненість, цілеспрямованість, потребу в лідерстві, містичне відчуття захисту, а також заступництво вищих сил, успішну взаємодію з матеріальним світом.

Особливе психологічне значення мають основні кольори в мандалі, тобто жовтий, червоний, синій, які завжди будуть присутні в малюнку у здорової людини. Тому при діагностиці надається велике значення кольору переважання або його відсутності. Кольори в малюнку мандали можуть відображати всі переживання як минулого часу, так і теперішнього моменту. Саме тому мандали не слід розглядати як щось незмінне. Через якийсь час він може бути вже іншим, відображаючи психологічні зміни, що відбулися.

При інтерпретації мандали важливо пам'ятати, що кожен колір має як позитивне, так і негативне значення, в залежності від того контексту, в якому він застосовується та від загального тла малюнка. В першу чергу потрібно визначити, який колір розташований в центрі. Потім – який колір домінуючий. Ці кольори символізують найважливіше, найголовніше, найактуальніше. Рівний розподіл кольору означає, що енергія рівно розподілена між різними сферами життя.

Кольори, розташовані у верхній частині мандали, характеризують усвідомлені процеси. У нижній частині – вказують на те, що відбувається у несвідомому особистості. Посередині – поріг між усвідомленим і неусвідомленим змістом. Ті області мандали, де колір використовується інтенсивно, є виразом сильної емоції, пов'язаної з цим кольором.

Значення кольору мандали:

- чорний – завершення певного етапу, ситуації; заперечення життя, самодеструктивні тенденції;

- сірий – індикатор необхідності в пошуку нових сенсів; апатія, втома;

- фіолетовий – активність фантазії, стимулююча енергія; емоційна залежність;

- коричневий – наявність великого потенціалу; мазохістичні тенденції;

- червоний – активність; боротьба з іншими, собою;

- рожевий – чуттєвість, чуйність; почуття незахищеності;

- помаранчевий – амбіційність; емоційна залежність у коханні;

- жовтий – інтелект, сила характеру;

- зелений – здоровий розвиток, психологічна зрілість; втрата енергетичного потенціалу;

- блакитний – позитивне ставлення до себе; актуалізація конфлікту;

- синій – інтуїтивні здібності; паранояльні тенденції;

- бузковий – зв'язок із відчуттям єдності, містичні переживання; може вказувати на наявність психосоматичних переживань.

«МЕДИТАТИВНЕ МАЛЮВАННЯ»

Техніки сучасної креативної графіки у стилях «doodling» і «zentangle» стрімко набирають популярності у всьому світі. Адже створювати хитромудрі та яскраві візерунки може кожен – і дорослий, і дитина.

Дудлінг (англ. doodling від «doodle» – закарлючка, кривулька) і *зентангл* (англ. zentangle – від «zen» – врівноваженість, спокій і «tangle» – сплетіння) – зображувальні техніки, які об'єднують в собі творчість, релаксацію і задоволення. Вони елементарні в освоєнні, не вимагають багато часу або особливих інструментів і чудово підходять для дітей різного віку.

Дудлінг – це малювання за допомогою простих елементів (кружечків, ромбів, крапочок, паличок та ін.). «Дудл» від англійської – автоматичний малюнок, спочатку являв собою «каракулі», підсвідомо виконані рукою людини візерунки на полях паперового носія. З часом така графічна практика розвилася до меж небувалої майстерності та виокремилася у жанри *дудлу*, *зентанглу* та суміші двох технік *зендудлінг*, які традиційно виконуються на паперовому матеріалі.

Дудл, або *дудлінг* відрізняється великою свободою у виборі тем та способів візуального оформлення творів (фактично, меж для втілення образності не існує), між тим, як *зентангл* та *зендудл* потребують чітко визначеного, майже канонічного відтворення. Так у зентаглі переважає традиція чорно-білого графічного виконання, в результаті абстрактно поєднаних мотивів повинен виокремитися певний, частіше за все, зооморфний образ. Між тим, *зендудл* можна перекласти як «каракулі, що несуть заспокоєння», або, ще точніше, «медитативне малювання».

Процес створення дудлів і зентанглів на білому аркуші може служити своєрідним тренувальним майданчиком для розуму, дозволяючи розвивати креативність, генерувати нові та модифікувати старі ідеї. Експериментальні дані показують, що дудлінг допомагає людям залишатися сфокусованими, швидше схоплювати і запам'ятовувати нову інформацію.

Малювання дрібних однотипних елементів допомагає сконцентруватися на деталях і утримати увагу на важливих думках. Не обов'язково відразу закінчувати картину, повернутися до малюнка можна і пізніше. Дані техніки сприяють розвитку креативного мислення, замість шаблонів породжуються незвичайні ідеї, люди стають більш розкутими, перестають панічно боятися помилок, адже в цій техніці неможливо помилитися.

Дудлінг і зентангл відрізняються тим, що у дудлінгу найпростіші малюнки зображуються на підсвідомому рівні, а у зентанглі вони підпорядковуються певним правилам, а, отже, є свідомими. Зентангл можна розглядати з різних кутів. У випадку, коли на малюнку присутні як візерунки, так і кольори, які використовуються для зображення конкретних форм – тварини, людини тощо, то ми говоримо про змішану форму – зендудлінг.

«Дудлінг»

Дудлінг (doodling) – це несвідомий, мимовільний малюнок (каракулі, квіточки, ялинки та інші образи), який ми малюємо, сидячи на нудній лекції, нараді або під час довгої телефонної розмови. За даними досліджень психологів, дудлінг допомагає людині: не втратити концентрацію, невчасно не задрімати, не витрачати багато енергії на обробку нецікавої інформації. Тобто дудлінг дозволяє уникнути двох крайнощів: перевантаження мозку і втрати сприйнятливості. Дудлінг має багато схожих рис з модним тепер дзен-мистецтвом, яке володіє своєрідним шармом. В дудлінгу фантазія безмежна, вільна, не має ніяких строгих правил і є величезний простір для творчості. Вам потрібні лише листок паперу і чорна (або інша) ручка.

Навчитися малювати дудлінг-сюжети досить просто. Потрібно просто взяти аркуш паперу, олівець і почати виводити всякі закарлючки, фігурки, орнаменти. Тут головне – розслабленість та спонтанність. Дозвольте своїм рукам малювати без вашої участі, інтуїтивно переплітаючи елементи, не замислюючись про те, що вийде. Свобода вибору елементів і їх розташування, кольору, розміру, геометричної форми і сюжету. Візерунки в даному випадку можуть бути абсолютно будь-якими, єдина умова не замислюватися над ними. Існують також варіанти заповнення візерунками різних

контурів. Наприклад, можна намалювати овал, коло, прямокутник, будь-яку іншу геометричну фігуру (навіть можна просто обвести свою руку) і заповнити її різними візерунками, які тільки прийдуть в голову в процесі малювання. Також можна роздрукувати контур рослини, тварини, будівлі, складної фігури, а потім заповнити його всілякими карлючками, точками, лініями, вензелями і т. п.

В дудлінгу немає єдиного розміру і форми, ніяких запатентованих візерунків або вимог до паперу: можна малювати на чому завгодно і що завгодно. Головне, щоб візерунки були максимально простими, повторюваними, абстрактними і йшли з підсвідомості. Малювати можна практично в будь-якому місці, використовуючи будь-які пишучі засоби – олівець, ручку, фломастер, кисть з фарбою. Малюнки дудлінгу можуть бути будь-якого кольору або комбінації кольорів.

Для початківців буде корисно дізнатися, що:

- добре б малювати такі картинки в окремому блокноті для творчості (потім цікаво буде подивитися початкові малюнки);
- інструменти потрібно вибирати такі, з якими приємно працювати, зручно малювати;
- корисно щодня виділяти час для дудлінгу (нехай зовсім трохи, але кожен день) – це буде відмінним тренуванням своїх здібностей;
- можна і потрібно експериментувати з кольорами, формами, пробувати різні візерунки.

«Зентангл»

Творцями нового стилю малювання є американські митці Рік Робертс і Марія Томас (Roberts R., Thomas M.), які придумали зентангл як вправу для медитації. Орнаменти, що повторюються, лінії, кола та інші форми, кожна з яких називається «танглом», з'єднуються в химерні візерунки.

Відмінність від дудлінга полягає у тому, що для зентанглу потрібна максимальна концентрація, малюнки виходять складніші, крихітні елементи поєднуються у цілі картини. Традиційно, для малювання зентанглу, використовують квадрати 9х9 см. Ті, хто займаються цим серйозно, використовують спеціальні ручки – лінери, малювати ними набагато легше, лінії виходять чіткіші. Класичний зентангл повинен бути вільним у виконанні, не обмеженим у часі, не орієнтованим на простір і абстрактним. Це розділений на частини абстрактний малюнок, що включає повторювані візерунки.

Що знадобиться для малювання зентанглу:

- щільний папір;
- лінер (капілярна ручка), маркер або звичайна кулькова ручка;
- простий олівець;

- візерунок виконується в чорно-білій колірній гамі;

- візерунок обмежується квадратною рамкою всередині картки заданого розміру (9х9 см);

- всередині рамки малюються довільно лінії, які ділять квадрат на сектори;

- сектори, що утворилися після проведення ліній, заповнюються химерними довільними візерунками;

- сюжет кожної композиції – абстрактний.

Класичний зентангл малюється за чіткими правилами:

- на квадратах паперу зі стороною приблизно 9х9 см малюється абстрактний візерунок, який не має верху або низу, тобто не орієнтований в просторі;

- малюються чорні візерунки на білому тлі;

- в зентанглах можуть зображуватися лінії, геометрія, спіралі, будь-які візерунки;

- задуманий зентангл має бути невеликим і відносно швидким, так що його можна створити в будь-який час, коли приходить натхнення, проте всі лінії в зентанглі повинні бути зроблені акуратно.

Техніка виконання:

- нанесіть на квадраті паперу 4 точки в кожному кутку;

- з'єднайте ці точки, визначивши межі малюнка;

- олівцем намалюйте напрямні лінії – струни (strings), щоб розділити область малюнка на секції;

- за допомогою лінера (капілярної або гелевої ручки) заповніть кожну секцію, відокремлену струною, орнаментами (деякі ділянки можуть залишатися відкритими).

Зентанглом можна займатися де завгодно – потрібні лише квадрат або плитка для малювання танглу, олівець і ручка.

Щоб отримати максимальну користь від зентанглу, важливо слідувати за процесом. Прості кроки природним шляхом ведуть від одного до іншого, немає ніякої необхідності щонебудь планувати. Це дуже ритмічний процес, що вимагає концентрації та веде до розслаблення, зняття стресу. Творці методу Р. Робертс і М. Томас рекомендують крім усього іншого, створювати зентангл на основі декількох принципів філософії:

Імпульсивність. Коли малюнок починає зароджуватися на папері, то у нього немає кінцевої мети. Форма малюнка проявляється сама собою по мірі малювання.

Неспішність і несподіванка. Всі штрихи є частиною малюнка, навіть ті, які здаються вам невдачливими. Лінії не витираються, як на звичайному малюнку, а є основою для інших візерунків.

Святковість. Створення малюнка в цьому стилі повинно приносити відчуття оздоровлення і свободи. Це один із способів радіти життєвій красі.

Позачасовість. У зентангла немає часових рамок.

Таке абстрактне малювання добре допомагає розвинути зібраність, концентрацію, сприяє психологічному розвантаженню, внутрішньому заспокоєнню, покращує зорову координатію і дрібну моторику, а також розвиває творчі здібності та креативність.

«Зендудлінг»

Зендудл об'єднує в собі два попередніх поняття. Зентангл являє собою малюнок 9х9 см у своєму оригінальному розумінні, що дещо обмежує нас у втіленні творчості. А зендудлінг буде привабливий тим, що це методика наочного створення власних образів, але необмеженого розміру.

Зендудлінг ідеально підходить для занять з дітьми. Найпростіший варіант – скористатися розмальовкою або контуром тварини, квітки, пташки (чого завгодно), намальованого за трафаретом, і запропонувати дитині заповнити його простими елементами, а потім їх розфарбувати.

Можна ускладнити завдання – розбити малюнок на частини і заповнити отримані сегменти різними візерунками. Ще варіант – запропонувати дитині по-різному заповнити однакові зображення тварин, предметів та ін. Інтерес до них пов'язаний з тим, що вони є хорошим способом розслабитися, отримати задоволення, проявити свої творчі здібності.

Зосередженість і увага дасть дитячій свідомості новий поштовх для зміни візерунка. Можна запропонувати подумки розділити намальований для розфарбування об'єкт на частини. Наприклад, кішка. Ви говорите, що кішка йде на свято і хоче бути красивою. Вона бажає, щоб кожна частина її тіла була оздоблена по-своєму: хвіст – в один візерунок, на голові – інший орнамент, на лапах – третій. І запропонувати не тільки намалювати різні завитки, прямі лінії і фігури, але і розфарбувати їх по-різному. Дана техніка малювання розвине в дитині посидючість, підвищить інтерес до малювання.

Картинки, намальовані в цій техніці, допоможуть не копіювати один у одного зображення, а по-своєму малювати предмет, придумуючи все нові і нові поєднання ліній і форм. Починати працювати в цій техніці краще з простих точок, ліній, фігур, починаючи з середини листа, але можна і з краю. Головне в цій техніці – заповнити візерунками весь лист. Чим безладно намальовані візерунки, тим креативніше кінцеве зображення.

«Зенарт»

На початку 2000-х років техніка в стилі зентангл набула популярності в Америці, виїшла за межі чорно-білої абстракції і трансформувалася у *зенарт* або ZIA (Zentangle Inspired Art).

Зенарт – вільне малювання з ефектом медитативності. Цей нескладний стиль може опанувати кожен. По суті, зенартом можна вважати будь-яке графічне зображення, яке складається із переплетених доволі простих візерунків, ліній, фігур та кольору. Техніка зенарт розвиває окомір, фантазію, вчить гармонійно вибудовувати композицію, тренує емоційну сферу, є ефективним способом саморегуляції та релаксації.

Малювання візерунків у техніці зенарт позитивно впливає як на дрібну моторику, так і на емоційний стан, сприяє розвитку пам'яті, уваги, концентрації, знімає стрес і втоми.

Крім цього зенарт дає змогу:

- підвищувати власну самооцінку;
- розвивати психічні процеси – сприйняття, пам'ять, увагу, уяву;
- вольові якості – посидючість, охайність, старанність;
- розширювати кругозір, завдяки знанням про нову графічну техніку;
- формувати позитивне ставлення до творчої діяльності та здатність отримувати задоволення від своєї творчості.

Традиційно малюнки в стилі зенарт виконують спеціальною капілярною ручкою або лайнером. На відміну від спеціальної ручки кожен лайнер має свою товщину стержня – від 0,05 до 1 мм. Це дає змогу підібрати оптимальний розмір ліній для тієї чи іншої роботи. Крім цього, чорнила в лайнерах водостійкі й швидко висихають, тому малюнок швидко висихає і його можна оздобити акварельними фарбами.

Щоб опанувати цю техніку з нуля, цілком підійдуть і звичайні гелеві ручки чи фломастери. Утім, слід пам'ятати, що вони повільно висихають на папері, тому якщо необережно поворухнути рукою, можна розмазати й зіпсувати малюнок.

Папір для виконання роботи має бути щільним, не менше 180 г/мм. Тоді чорнило не буде видно зі зворотного боку аркуша, і робота матиме естетичніший вигляд. Утім, під час роботи за технікою можна використовувати і звичайний кольоровий чи білий папір формату А3, А4, А5.

Щоб малювати у цій техніці, не потрібно володіти жодними художніми навичками. Малювати в цьому стилі можуть всі у віці від 4 років. Та перш ніж приступати до малювання, слід ознайомитися з основними правилами роботи:

- все, що ви робите – красиво. Не сумнівайтеся у собі!

- критика своїх і чужих робіт – неприпустима. Зенарт – це не критичне малювання.

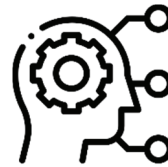
- головне – отримувати задоволення!

Техніка виконання малюнка в стилі зенарт – проста. Малюнки створюють із різних простих візерунків: крапок, ком, кружечків, зигзагів, рисочок, трикутників, хвиль, кривуль тощо. Найпростіший спосіб створити картину у техніці зенарт такий:

- роздрукувати на кольоровому папері силует будь-якого предмета – літери, цифри, тварини, квітки тощо;

- поділити його на кілька частин, кожна з яких заповнити різними графічними елементами – лініями, кружечками, зигзагами тощо. Оптимальна кількість частин для знайомства з технікою – 5-6.

Якщо силует роздрукований на білому папері, то можна розфарбувати як окремі елементи, так і всю роботу.

«ПРАВОПІВКУЛЬНЕ МАЛЮВАННЯ»

Метод «інтуїтивного малювання» був винайдений і випробуваний у США в 60-ті роки ХХ століття. Американська дослідниця, викладачка мистецтва Бетті Едвардс (Edwards B.) заснувала на досить ефективну методику навчання малювання, і назвала її «Drawing on the Right Side of the Brain» («правопівкульне малювання»).

Вперше опублікований у 1979 році, метод швидко став революційним і отримав позитивну оцінку серед визнаних митців та викладачів, які негайно взяли його на озброєння. Він ґрунтувався на концепції американського нейропсихолога Роджера Сперрі (Sperry R.) про функціональну спеціалізацію півкуль головного мозку. Останній отримав за свої досягнення у 1981 році Нобелівську премію з фізіології і медицини.

Оскільки наш мозок поділяється на дві півкулі, то він використовує два способи переробки інформації. Одна півкуля використовує вербальний і аналітичний режим мислення – в ньому переробляються звуки, алгоритми, математичні обчислення, мова. Інша півкуля використовує режим образний – порівняння розмірів, сприйняття кольору, перспективи предметів, які бачить цілком. Згодом, у працях Б.Едвардс ці режими отримали назви «Л-режиму» і «П-режиму» відповідно.

Суть методу правопівкульного малювання

полягає у тимчасовому пригніченні роботи лівої півкулі і передачу провідної ролі в малюванні правій, більш придатній для цієї діяльності. При роботі ігноруються думки з пам'яті про те, як об'єкт повинен виглядати. Натомість художник «бачить об'єкт насправді» – порівнюючи його розмір у цілому, розмір окремих елементів, відношення простору, світла і тіні та об'єднання всього цього в єдину картину.

Інтуїтивне малювання призводить до активізації правої півкулі, яка у людини відповідає за ідеї, образи, творчість. Тоді як у дорослих, в основному, домінуючою є ліва – це логіка, розрахунок, обмеження. Виходячи з цього, інтуїтивне малювання сьогодні активно використовується в практиці арттерапії – це чудовий метод уникнути внутрішньої цензури, зняти емоційні блоки і поглянути на світ і себе з іншого боку. Психологи відзначають, що під час занять поліпшується мозковий кровообіг і відбувається загальна активізація діяльності головного мозку, що призводить до формування нових шляхів взаємодії між різними областями. А це, у свою чергу, включає компенсаторні механізми.

Використання методу інтуїтивного малювання дозволяє:

- слухати свою інтуїцію і себе;
- прибирати бар'єри «я не зможу», «у мене не вийде»;
- розвивати творчий потенціал;
- знімати стрес, негативні емоційні стани;
- самовиражатися із задоволенням.

Справа в тому, що права півкуля у багатьох сильно відстає від лівої. На думку дослідників й самої Б. Едвардс, у цьому криється причина багатьох помилок щодо здібностей людини. Одна з таких помилок – що малювати можуть тільки ті, у кого є до цього схильність або обдарованість. Інтуїтивний метод виходить з того, що малювання – це процес, що є нескладнішим, ніж читання. Тільки за читання відповідає ліва півкуля, яка у більшості є домінуючою, а за вміння малювати – права, яку багато хто звик не використовувати.

Методика малювання за Б. Едвардс – це набір уроків, кожен з яких поступово привчає малювати з використанням можливостей правої півкулі – бачити контури, замість фігури; розрізняти негативні і позитивні простори (міння місцями фігуру і фон) бачити перспективу і співвідношення предметів (відчувати пропорції); бачити роботу світла і тіні й збирати окремі елементи в цілісне сприйняття.

Першим та дуже важливим етапом застосування методу правопівкульного малювання є розвиток вміння «активувати» праву півкулю головного мозку й «пригнічувати» домінуючу ліву. Цей процес є досить складним для людей, що звикли до домінування лівопівкульного режиму роботи мозку. Проте є певні «хитрощі»,

що дозволяють значно полегшити переключення між режимами.

Для початку учням необхідно на прикладах продемонструвати дворезимний характер функціонування головного мозку. Для цього доцільно використати приклади конфліктів півкуль. Наприклад, якщо написати слова, що відповідають за колір та розфарбувати їх в інші кольори, то права півкуля буде намагатися назвати колір, а ліва – прочитати слово. Так учні легко усвідомлюють фізіологічну основу методу правопівкульного малювання.

Тільки після цього можна переходити до спеціальних вправ, спрямованих безпосередньо на вироблення вміння переключатися у правопівкульний, творчий режим. Суть таких вправ полягає в тому, щоб поставити ліву півкулю перед задачею, яку вона вирішити не може. Тоді в роботу включається права півкуля головного мозку. Б. Едвардс та її послідовники розробили спеціальні вправи, які допомагають активувати праву півкулю головного мозку та пригнітити ліву (Едвардс Б., 2004).

Змалювання контурних картинок є однією з таких вправ. Незвичайність її полягає в тому, що картинку необхідно змалювати, тримаючи у перевернутому положенні. Причому, частина картинки повинна бути закритою. Результатом таких маніпуляцій буде зображення штрихів, ліній та кольорових плям. Ці елементи зображення необхідно намалювати. Нерозуміння того, що відбувається змушує відключитися ліву півкулю, і ось тут активно включиться права. Вона не буде проявляти логіку, намагаючись розібратися у намальованих символах. Тому повною неочікуваністю виявиться малюнок, який буде точною копією, того зображення, яке людина копіювала. Подібного типу вправами є також «ваза-профіль», малювання симетричних форм обома руками одночасно, малювання не дивлячись тощо. Саме оригінальність та незрозумілість цих вправ допомагає відключати логіку та розкрити світ чарівного злету фантазії та творчості.

Після регулярного виконання таких спеціалізованих вправ учні досить легко входять у «правапівкульний режим», вміють підтримувати цей стан та використовувати у власній творчості.

Наступним етапом є вироблення певних навичок сприймання та зображення, які є основою методу правопівкульного малювання. Згідно з методом правопівкульного малювання, процес малювання складається з п'яти базових навичок і двох провідних.

Базові навички:

1. Сприйняття обрисів (країв).
2. Сприйняття відносних кутів і пропорцій.
3. Сприйняття порожнього простору.
4. Сприйняття співвідношень світла і тіні.

5. Сприйняття цілісного образу або гешталту.

Також необхідні і додаткові базові навички для творчого, виразного малювання, орієнтованого на мистецтво. Цих навичок дві:

1. Малювання з пам'яті.
2. Малювання за допомогою уяви.

Звичайно, важливими є ще й безліч технічних прийомів малювання, наприклад різні способи використання матеріалів та інструментів, які застосовуються в малюванні. Але ці п'ять навичок забезпечують тренування сприйняття для кваліфікованого оволодіння здатністю виражати свої почуття і думки за допомогою малюнку. Ці п'ять базових навичок є необхідними передумовами ефективного використання двох додаткових, провідних навичок. Всі сім компонентів є єдиною комплексною навичкою малювання.

Основними принципами використання методики є:

1. Використання підготовчих вправ для активізації П-режиму і пригнічення лівопівкульної роботи мозку, характерної для більшості людей.

2. Некритичність, надання свободи вибору в процесі малювання.

3. Технічність – надання учням конкретних (простих, ефективних і виразних) технік і засобів образотворчої діяльності.

4. Забезпечення швидкої результативності діяльності за рахунок малого розміру робіт та інших технічних прийомів.

Подібно іншим комплексним навичкам, таким як, скажімо, вміння ходити, читати, керувати автомобілем – малювання, на думку адептів правопівкульного малювання, складається з декількох взаємодоповнюючих навичок, які становлять єдине ціле. Засвоївши всі компоненти і зібравши їх разом, людина набуває базового вміння малювати. В подальшому немає необхідності постійно накопичувати додаткові базові навички. Подальший прогрес визначається практикою, вдосконаленням техніки і вивченням того, до чого можна застосувати набуті навички.

Якщо розглядати теорію півкуль крізь призму малювання, то можна зробити висновок, що за усі ті вміння, які є необхідними у образотворчому мистецтві, відповідає саме права півкуля головного мозку. Той факт, що до моменту дорослішання ліва півкуля у більшості випадків переважає праву, робить для людини будь-яку найпростішу задачу щось намалювати практично нездійсненною.

Коли звичайна людина, у якої домінує ліва півкуля, намагається щось зобразити, її мозок оперує найпростішими символами. Око подається кружечком, дерево – вертикальною лінією з горизонтальними лініями, що перети-

нають її під кутом (гілками) тощо. Метод правопівкульного малювання ігнорує усталені символи, що зберігає пам'ять про зовнішній вигляд кожного об'єкта. Замість цього художник, дивлячись на об'єкт, бачить його таким, яким він є, порівнює загальні розміри та розміри окремих елементів, положення світла й тіней та об'єднує все це у одну єдину картину.

Використання засобів правопівкульного малювання дозволяє учням розблокувати свою потенційну здатність до творчої зображувальної діяльності. Методи інтуїтивного малювання допомагають початківцям розкритися, і, таким чином, зміцнити впевненість у своїх силах з тим, що б далі освоювати все більш складні складові художньої творчості, залучаючи до роботи потужні функції обох півкуль мозку. Також досвід правопівкульного малювання дозволяє навчитися переходити у новий режим мислення, що має величезний потенціал для творчого розв'язання будь-яких проблемних ситуацій (Бутенко Е., 2019; Силко Р., 2013; 2018).

Образотворча діяльність у процесі інтуїтивного малювання відбувається відповідно до фаз творчого процесу. Заняття можуть бути як груповими, так й індивідуальними. Заняття з інтуїтивного малювання може мати, наприклад, наступну структуру:

1. Педагог просить дітей закрити очі й уявити щось дуже красиве, або згадати приємний сон, уявити клумбу з квітами тощо.

2. Діти малюють «побачене» на аркуші паперу з допомогою фарб. При цьому не використовується біла фарба. Аркуш повинен бути зафарбований так, щоб на ньому не залишалось просвітів білого паперу. Малювання можна виконувати у довільній техніці, зокрема наносити фарбу долонями і пальцями. У результаті такої інтуїтивної роботи виходить абстрактне зображення, яке складається з плям різних кольорів.

3. Педагог просить дітей уявити, що перед ними справжня картина, яка має сюжет. Потрібно покрутити аркуш та визначити, що саме на ньому намальовано. Діти можуть побачити портрет, пейзаж, натюрморт тощо. Якщо їм не вдається нічого побачити, то педагогу варто допомогти спрямовуючими запитаннями.

4. Діти переходять до виконавчої фази. З метою надання зображенню більшої чіткості й реалістичності його потрібно домалювати, навести контури, додати деталі.

5. Педагог пропонує дітям дати назву власній роботі. Це допоможе їм усвідомити себе творцями, виявити власну позицію та «привласнити» результати діяльності.

Основою правопівкульного малювання є спеціальні вправи, які дозволяють активізувати і розвивати праву півкулю головного мозку. Розглянемо їх детальніше.

«Профіль – ваза»

Ця вправа наочно демонструє, як важко дається малювання під керівництвом лівої півкулі головного мозку. «Логічна ліва» не найкращий помічник, коли йдеться про зорові функції.

Етапи виконання вправи:

- Спершу необхідно намалювати будь-який профіль обличчя людини (для дитини скопіювати).

- Зображуючи (копіюючи) профіль треба думати про кожну частину обличчя, яка зображується, та називати їх про себе: лоб, око, ніс, верхня губа, нижня губа і підборіддя.

- Після завершення малюнку профілю треба провести горизонтальні лінії згори та знизу по верхньому і нижньому краях профілю.

- Тепер необхідно повторити цей профіль з іншого боку (дзеркальне відображення профілю), знову подумки уявляючи кожну його частину й називаючи їх про себе. В результаті все зображення повинне перетворитися на контур вази.

Вправа виявляється досить важкою. Багатьох вона просто заводить у глухий кут. Справа в тому, що перший малюнок, що супроводжувався визначеннями та ярликами, був навмисно відданий під владу лівої півкулі. Але для того, щоб створити його двійника, довелося переключитися на праву півкулю з її зоровим сприйманням, готовим реагувати на форми незалежно від ярликів.

Перший профіль був цілком вигаданим, взятим звідкись із пам'яті, але, перераховуючи його деталі, ми спонукаємо діяти ліву півкулю. Але щоб дійсно малювати те, що ми бачимо, нам не обійтися без допомоги правої півкулі з її зоровим, інтуїтивним сприйняттям світу. Щоб з точністю повторити всі вигини і деталі на другому профілі й зробити вазу симетричною, необхідно цілком поклатися на свою здатність бачити й спрямувати її на перший профіль, щоб зобразити другий. І ще невідомо, чи «дозволить» це ліва півкуля.

«Перевернута копія»

Метою вправи є послаблення конфлікту між двома півкулями, двома мозковими режимами.

Ми знайомі з навколишнім світом – у всякому разі тішимо себе цією думкою, – тому що можемо назвати кожну її складову і тримати її у списках пам'яті. Але варто лише предмету перевернутися, і він може здатися не просто дивним, але, навіть, жахаючим – особливо якщо йдеться про обличчя та автографи, адже вони є асиметричними. І наша логічна ліва півкуля

опиняється у глухому куті, коли пам'ять про певний предмет не співпадає з реальністю: найпростіші зорові фокуси приводять її у відчай. Організована пам'ять тут є безсилою і часто поступається своїй сусідці справа. Це і використовується правопівкульним малюванням.

Коли справа доходить до копіювання складного малюнку з деталями, пропорціями і перспективними скороченнями, може виявитися набагато простішим скопіювати його, перевернувши догори ногами, зосередившись на формах та взаємовідношеннях між ними, а не на самому малюнку, який може вас просто налякати. Складний малюнок моментально приведе до відчаю ліву півкулю й змусить її відключитися. У цьому і полягає головна ідея вправи – побачити малюнок інтуїтивною правою півкулею.

Копіювання перевернутого малюнку вийде набагато більш вдалим, ніж зображення цього ж малюнку у звичайному положенні. Це відбувається тому, що в роботу включається саме права півкуля. Тепер ви пам'ятаєте, що відчували після того, як здійснили переключення свідомості з Л-режиму у П-режим. Якість стану свідомості у П-режимі відрізняється від стану свідомості у Л-режимі. Будь-яка людина може виявити ці відмінності й навчитися помічати перехід від одного стану свідомості до іншого. Як тільки ви здійснили цей перехід, відмінність цих двох станів стає цілком осяжною. Це осягнення допомагає встановити свідомий контроль над переключенням режимів, в чому і полягає головна мета цих вправ.

Таким чином людина усвідомлює, що перехід у П-режим дозволяє навчитися художньому сприйняттю та, відповідно, навчитися малювати саме те, що вона бачить.

«Малювання наосліп»

Вправа полягає у малюванні певного об'єкта зовсім не дивлячись на папір. Це дозволяє повністю сконцентруватися на тому, що ви бачите, без перевірок, аналізу й оцінки своєї роботи.

Етапи виконання вправи

- Розміщуємось зручно, спеціально розвернувшись у бік від аркушу.

- Як слід роздивіться об'єкт (наприклад, вільна кисть руки); стисніть її в кулак, щоб прослідкувати за складками шкіри.

- Оберіть точку, з якої почнете зображувати контур, наприклад, – одну з ліній на долоні.

- Опустіть олівець на папір. Уявіть, що це і є та точка, яку ви щойно відмітили на долоні. Як тільки олівець торкнеться паперу, більше не дивіться в його бік.

– Уважно прослідкуйте за лінією, що відходить від вашої початкової точки.

– Повільно ведіть олівець, повторюючи те, що бачите.

– Слідкуйте за тим, як лінії на вашій руці переходять одна в іншу, й малюйте лише ті лінії, які бачите.

– Продовжуйте у тому ж дусі, не дивлячись на малюнок.

Змусьте працювати свою спостережливість і чутливість, щоб ваш погляд увібрав форму, будову і пропорції руки. Не зупиняйте роботи, поки не замалюєте всі лінії та форми своєї руки. Чим більше ви будете практикуватися в умінні бачити по-справжньому, і малювати те, що ви бачите, тим краще стануть ваші малюнки.

Отже, підсумовуючи розгляд методу правопівкульного малювання, можна прийти до висновку, що для того, щоб навчитися малювати, треба не малювати вчитися. Як це не парадоксально, щоб навчитися малювати, треба навчитись зусиллями волі перемикається на систему мислення, яка найбільше пристосована до малювання. Інакше кажучи, перемикаючись на візуальний мозковий режим, людина знаходить здібність бачити речі по-особливому, так, як бачить їх художник. Спосіб бачення, властивий художнику, відрізняється від звичайного і передбачає здібності до свідомого ментального переходу.

❖ Літературні джерела

Бутенко Е. Г. Правопівкулярна методика навчання образотворчому мистецтву та її роль у художній підготовці студентів. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2019. №4.

Воробьева Л. И. Игра в концепции Д. В. Винникота: новые теоретические и практические возможности для детской психологии и психотерапии. *Консультативная психология и психотерапия как средство решения личностных, семейных и профессиональных проблем*. М.: Психологический институт РАО, 2019.

Дермельова В. Ю., Ласточкина О. В. Нетрадиційні техніки ізотерапії у лого-корекційній роботі з дошкільниками. *Сучасні проблеми логopedії та реабілітації: матеріали конференції*. Суми, 2017.

Джафарова О. Нетрадиційні художні техніки у творчому самовираженні молодших школярів. *Мистецтво та освіта*. 2012. № 3.

Дьоміна Г. А. Зенарт, або Медитативне малювання для всіх. *Практичний психолог. Дитячий садок*. 2019. № 7.

Дьоміна Г. А. ЗенАрт. Інтуїтивний малюнок. К., 2021. 96 с.

Журавко Т. В. Нетрадиційні техніки малювання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: навчально-методичний посібник. Умань: Візаві, 2020. 125 с.

Козлова М. Д., Тамулевич С. В. Изобразительные и выразительные техники современной прикладной графики в стилях «doodling» и «zentangle». *Новые идеи нового века: материалы научной конференции*. Хабаровск: Тихоокеанский государственный университет, 2020.

Крахула Б. Зентангл: рисование для релаксации, вдохновения и удовольствия. СПб.: Питер, 2014. 128 с.

Кучегашева П. П., Колотева Е. Ю. Использование эбру-рисования в психологической коррекции тревожности подростков, имеющих травматический опыт. *Вестник практической психологии образования*. 2020. № 3.

Лоуи Л. Техника каракулей. *Практикум по игровой психотерапии* / Х. Кэдьусон, Ч. Шефер. СПб: Питер, 2000. 416 с.

Менякова В. Н. Развитие творческого воображения детей с ограниченными возможностями здоровья средствами эбру. *Знание*. 2020. № 8.

Молчанова О. М. Застосування каракулів у процесі спонтанної творчості терапевтичного малювання. *Простір арт-терапії: творчість як задзеркалля реальності*. К., 2020.

Никулина Е. М. Эбру как новое направление арт-терапии. *Педагогика и психология в XXI веке: современное состояние и тенденции исследования*. Киров: Межрегиональный центр инновационных технологий в образовании, 2019.

Пантелеймонова О. Ю. Історія розвитку та становлення живописної техніки малювання на воді – ебру. *Молодий вчений*. 2018. № 11.

Савчук З. С., Слободиська О. А. Мандала-терапія як інструмент психологічної корекції тривожних станів в юнацькому віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2019. № 1.

Силко Р. М. Правопівкульне малювання як метод розвитку здібностей до образотворчого мистецтва. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г.Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2013. Вип. 109.

Силко Р. М., Силко Є. М. Розвиток творчого потенціалу майбутніх педагогів-художників за допомогою методу правопівкульного малювання у процесі художньої підготовки. *Молодий вчений*. 2018. № 2.1.

Фалько Н. М., Гармаш Д. І., Браславська Л. В. Мандала як засіб арт-терапії. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 2.

Цілінко І. О. Мандала-терапія як засіб емоційної саморегуляції особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 3.

Шиа Г. Практический курс медитации для начинающих: 60 мандал для рисования и раскрашивания. М.: АСТ; Астрель, 2007. 228 с

Эдвардс Б. Откройте в себе художника/ Пер. с англ. П. А. Самсонов. Мн.: Попурри, 2004. 240 с.

Інформаційно-методичне видання

Махній Микола Михайлович

**ПСИХОЛОГІЧНІ ГРАФІЧНО-МАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ
У ДІАГНОСТИЧНО-КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ**

Редактор Т. В. Корсун

Технічний редактор О. М. Єрмоленко

Комп'ютерний набір М. І. Грабовець

Коректор А. В. Олійник

Художнє оформлення І. С. Цятка

Підписано до друку 12.01.2022.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Georgia

Ум. друк. арк. 25,11. Ум. фарб.-відб. 25,11. Обл.-вид. арк. 27,0

Зам. № 0002. Тираж 500 екз.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035 м. Чернігів, вул. Станіславського, 40